خوتەننىڭ قىسقىچە تارىخى

«خوتەننىڭ قىسقىچە تارىخى»نى تۈزۈش
كومىتېتى تۈزدى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى: مۇختار مامۇت، ئۇيغۇن ئابدۇۋەلى
مەسئۇل كوررېكتورى: ئايگۈل سابىت
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: ۋاڭ ياڭ

خوتەننىڭ قىسقىچە تارىخى

ئابدۇللا مۇھەممەت ئېلى قاتارلىقلار تەرجىمە قىلدى

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى №348)
شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 26.625؛ قىستۇرما ۋارىقى: 9
2005 - يىل 10 - ئاي 1 - نەشرى
2005 - يىل 10 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 1 — 3000
ISBN—228—09466—2
باھاسى: 40.00 يۈەن

بەشىنچى باب

خوتەننىڭ دىن تارىخى

بىرىنچى بۆلۈم ئىپتىدائىي دىنلار

تارىختىن بۇرۇنقى باسقۇچتا، ئىنسانلاردا ھۆكۈمران ئورۇن-
نى ئىگىلىگەن ئىپتىدائىي دىنلار مەۋجۇت بولغان بولۇپ، روھ-
قا، ئەجدادلارغا، تەبىئەتكە ۋە خىسلەتلىك نەرسىلەرگە چوقۇ-
نۇش، پېرىخونلۇق ۋە شامان دىنى باسقۇچلىرىنى بېسىپ ئۆتكەن-
دى. دىنىي جەھەتتىكى بۇنداق ئورتاق ھادىسىلەر مۇنداق ئارقا
كۆرۈنۈش ئاستىدا پەيدا بولغانىدى: «ئۇ يەردە (ئىپتىدائىي جەم-
ئىيەتتە) كىشىلىك خاراكتېرنىڭ تەرەققىي قىلىش ئىمكانىيىتى
ناھايىتى ئاز ئىدى، توپ (كوللېكتىپ) نىڭ كۆلىمى بەكمۇ كى-
چىك ئىدى، ئاشقى مۇھىتتىمۇ ھېچقانداق پەرق يوق ئىدى،
بۇلارنىڭ ھەممىسى پەرق ۋە ئۆزگىرىشلەرنى ئەڭ تۆۋەن دەرىجىدە
ئازايتقانىدى»①. شۇنداق بولغانلىقتىن، بارلىق ھەرىكەت بىر-
لىككە كەلگەن، بارلىق پائالىيەت مۇقىملاشقان، بارلىق ئىدىيە
بىرلىككە يۇزلىنىۋاتقان ۋە بىر پۈتۈنلۈككە ئايلىنىۋاتقان چاغدا،
«ھەممە نەرسە ئۆزگىرىپ ئاددىي بىر نەرسىگە ئايلىنىپ قالدى.
ئۇ يەردىكى ئەپسانىلەر قىلچە ئۆزگەرمىگەن، ھەممىسى ئۇزلۇك-
سىز تەكرارلىنىۋاتقان، بىرلا خىل بولغان ۋە بىرلىككە كەلگەن

① ئەمىر تۇرغان: «دىنىي تۇرمۇشنىڭ ئاساسىي شەكلى»، شائخەي خەلق نەشرىياتى،
1999 - يىلى 11 - ئاي نەشرى، 6 - بەت.

ئاساسىي مەزمۇندىن تەركىب تاپقانىدى. مۇراسىملارمۇ قايتا ـ قايتا تەكرارلىنىۋاتقان ئازغىنا كۆرۈنۈشلەردىن تۈزۈلگەنىدى. مەيلى كۆپچىلىكنىڭ تەسەۋۋۇرى بولسۇن ياكى كاھىنلارنىڭ تەسەۋۋۇرى بولسۇن، ئۇلار ئۆز تەسەۋۋۇرلىرىنى چەككىلەپ چىقىشقا ۋە ئۇنى دىنىي ئىدىيە ھەم ئەقىدىنىڭ دەسلەپكى گەۋدىسىگە ئايلاندۇرۇشقا ۋاقىت چىقىرالمىغان ۋە شۇنداق قىلىشنىڭ ئۇسۇلىنى تاپالمىغانىدى. ئۇ تەسەۋۋۇرلار ھەمىشە قىپيالىڭاچ ئىپادىلىنىپ چىقىپ، كىشىلەرنىڭ تەكشۈرۈشىگە سۇنۇلاتتى، كىشىلەر ھېچقانداق كۈچ سەرپ قىلمايلا ئۇلارنىڭ سىرىنى ئېچىپ تاشلاشقا مۇۋەپپەق بولاتتى»①.

تارىختىن بۇرۇنقى جەمئىيەتتە ئىنسانلارنىڭ شەيئىلەرنى بىلىش شەكلى خىيالغا ئاساسلىنىشتىن ئىبارەت ئىدى، ئۇلار ھەممىلا جايدا جىن ـ ئەرۋاھلارنىڭ بارلىقىغا ئىشىنەتتى، شۇڭا ھەرقانداق ئىشنى باشلاشتا نەزىر ـ چىراغ قىلاتتى ۋە پال سالاتتى. «ئەڭ دەسلەپكى ئېتىقاد چۈشىنىڭ تەسىرىدە پەيدا بولغان روھ ئېتىقادچىلىقى بولۇشى مۇمكىن. كىشىلەرنىڭ ئادەمنى جىسىم بىلەن روھتىن تەركىب تاپقان دەپ ئايرىشى بىلەن جىنلار پەيدا بولدى، ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئادەمنى تەبىئەتكە باغلىشى بىلەن تەبىئەتتىكى نەرسىلەرگە چوقۇنۇش كېلىپ چىقتى. ئالايلۇق، ئاسمان ئىلاھى، يەر ئىلاھى، شامال ـ بوران ئىلاھى، يامغۇر ئىلاھى، ئۇچار قۇشلار ئىلاھى، دەرەخ ئىلاھى قاتارلىقلارغا چوقۇنۇش، يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ئۆزلىرى ياسىغان نەرسىلەرگە — ئىشىك ئىلاھىغا چوقۇنۇشمۇ كېلىپ چىقتى»②. ئۇدۇندىكى ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقاتمۇ ئىنسانلار دىنىي ئېتىقادىنىڭ ئىپتىدا-

① ئەمىر تۇرغان: «دىنىي تۇرمۇشنىڭ ئاساسىي شەكلى»، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى 11 ـ ئاي نەشرى، 6 ـ، 7 ـ بەتلەر.

② سۇڭ جاۋلىن: «مىللىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ھەققىدە». مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى مىللەتلەر تەتقىقاتى ئىنستىتۇتى كونسپېكتى، 1997 ـ يىلى 4 ـ ئاي، 112 ـ بەت.

ئى شەكلى بىلەن تەڭ تەرەققىي قىلغان.

1. روھقا ۋە ئەجدادلارغا چوقۇنۇش

ئىنسانلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئېتىقادىدا كائىناتتا روھ بار دەپ ئېتىقاد قىلىشى ئۇلاردىكى روھ كۆز قارىشىنىڭ پەيدا بولۇشىنىڭ ئاساسىدۇر. ئىپتىدائىي ئىنسانلار «ئويغاق تۇرغان چاغدىكى خىيالىي سەزگۇ بىلەن چۈش كۆرۈۋاتقان چاغدىكى خىيالىي سەزگۈنى توغرا پەرقلەندۈرەلمىگەنلىكتىن، روھنى تەندىن ئايرىۋېتىپ، روھ تەنىنىڭ سىرتىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ دەپ قارىغان»[1]. ئىپتىدائىي كىشىلەردە روھ ئېتىقادىنىڭ پەيدا بولۇشى تېگى ـ تەكتىدىن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ ئۆزىنى تولۇق بىلىپ كېتەلمىگەنلىكىدىن، يەنى نېمە ئۈچۈن چۈش كۆرىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمىگەنلىكىدىن بولغان. ئۇلار روھ تەندە بولىدۇ، ئادەم چۈش كۆرگەندە ياكى كېسەل بولۇپ يېتىپ قالغاندا، روھ تەندىن چىقىپ كېتىدۇ، دەپ قارىشاتتى. ئۇلار يەنە ئادەمنىڭ ئۆلۈپ كېتىشى تەنىنىڭ ئۆلۈپ كېتىشى بولىدۇ، ھەرگىزمۇ روھنىڭ ئۆلۈشى ئەمەس، روھ ئادەمنىڭ ئۇستىخانلىرىدا ساقلىنىپ قالىدۇ، دەپ ئىشىنەتتى. شۇڭا، ئىككىنچى قېتىم ئىدىشقا دەپنە قىلىش ئادىتى شەكىللەنگەنىدى. «سۇڭ يۈنىنىڭ ساياھەت خاتىرىسى» دېگەن كىتابتا: «ئۇدۇنلۇقلارنىڭ دەپنە قىلىش ئادىتىدە ئادەم ئۆلگەندە كۆيدۈرۈلەتتى، جەسەت كۈلى ئىككىنچى قېتىم دەپنە قىلىناتتى» دەپ خاتىرىلەنگەن، مانا بۇ جەسەت كۈلىنى ئىدىشقا دەپنە قىلىش ئىدى. خوتەن رايونىدىن قېزىۋېلىنغان، ئىككىنچى قېتىم دەپنە قىلىشقا ئىشلىتىلگەن ئىدىشلار بۇ نۇقتىنى تولۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. شۇنداقتىمۇ چوڭلار بىلەن كىچىك بالىلارنى دەپنە قىلىش ئۇسۇلى ۋە دەپنە بۇيۇملىرى

[1] سۇڭ جاۋلىن، لى جافاڭ، دۇخۇيشى: «جۇڭگونىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەت تارىخى»، مەدەنىي يادىكارلىقلار نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى 3 ـ ئاي نەشرى، 475 ـ بەت.

ئوخشاش بولمىغان؛ چوڭلار كوزا ـ ئىدىشلارغا دەپنە قىلىنىپ قاتارلاشتۇرۇپ كۆمۈلگەن. سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان بۇيۇملار ئىچىدە تەڭنە شەكىللىك ياغاچ مېيىت ساندۇقى بار، باللار بولسا تۆشۈكلىرى بار، ئاستى ئۇچلۇق بوتۇلكىسىمان كوزىلار بىلەن بىر قېتىم دەپنە قىلىنغان. ئىدىشلارغا دەپنە قىلىش ياڭشاۋ مەدەنىيىتىدىمۇ كۆزگە چېلىقىدۇ. سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان جەسەت ساندۇقلىرى ئىچىدە تولۇق يۇمىلاق ۋە يېرىم يۇمىلاقلىرى بار، ئۇلار ئىككى ئۇچى كېسىۋېتىلگەن دەرەخ غولىنى كاۋاك قىلىپ چىقىرىش بىلەن ياسالغان، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئۇزۇنلۇقى 100 مىللىمېتىر كېلىدىغان M09 نومۇرلۇق جەسەت ساندۇقىنىڭ تۇرقىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ باللار ئۈچۈن تەييارلانغان جەسەت ساندۇقى ئىكەنلىكى چىقىپ تۇرىدۇ. ئىپتىدائىي ئادەملەر كىچىك باللارنىڭ روھى كىچىك بولىدۇ، ئەگەر ساندۇقتا ياكى ئىدىشتا تۆشۈك ئېچىپ قويۇلمىسا، ئۇلارنىڭ روھى چىقالماي قالىدۇ دەپ قارىغاچقا، چوڭ ئادەملەرنى ئىككىنچى قېتىم دەپنە قىلىدىغان ئىدىشقىمۇ ياكى كىچىك باللارنى دەپنە قىلىدىغان كوزا ـ كومزەكلەرگىمۇ روھلارنىڭ ئەركىن چىقىپ ـ كىرىپ تۇرۇشى ئۈچۈن تۆشۈك ئېچىپ قويغان.

روھ قارىشى ئەينى چاغدا كىشىلەرنىڭ دەپنە ئادەتلىرىگە بىۋاسىتە تەسىر قىلغان. ئالايلى، مېيىتنى ئۇزىتىش ئۇسۇلى، تاۋۇتلارنىڭ ياسىلىش شەكلى، قوشۇپ دەپنە قىلىدىغان بۇيۇملار، نەزىر ـ چىراغ مۇراسىملىرى قاتارلىقلاردا كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجى ئاساس قىلىناتتى، بەزىدە ئۆلگۈچىنىڭ ئېھتىياجىمۇ نەزەردە تۇتۇلاتتى، چۈنكى ئۇلار ئادەم ئۆلسە، روھى ئۆلمەيدۇ، ئۆلگەن ئادەممۇ بۇ نەرسىلەرگە موھتاج بولىدۇ دەپ قارايتتى. لوپ سامپۇل قەبرىستانلىقىدىكى ئەھۋاللارغا قارىغاندا، مېيىتنى تولۇق دەپنە قىلغان، ئەزالىرىنى پارچىلاپ دەپنە قىل-

غان، باشنى دەپنە قىلغان ئەھۋاللارنى، مېيىتنى دەپنە قىلىش ئۇسۇلىدىمۇ مېيىتلارنى تۈز قىلىپ ئوڭدا ياتقۇزۇپ قويغان. تىزىنى پۈكلەپ ياتقۇزۇپ قويغان، دۈم قىلىپ تۈز ياتقۇزۇپ قويغان، يانتۇ قىلىپ ياتقۇزۇپ قويغان ئەھۋاللارنى كۆرۈش مۇمكىن، قەبرىلەر چاسا شەكىللىك، تىك سۇپا شەكىللىك، ئۈستى ئۈچلۈق ساتما شەكىللىك قىلىپ كولانغان. مېيىت ساندۇقلىرىمۇ يۇمىلاق، يېرىم يۇمىلاق شەكىللىك، تەڭنە شەكىللىك، سوقۇچاق چاسا شەكىللىك، ئۇزۇن چاسا شەكىللىك قىلىپ ياغاچتىن ياسالغان. مېيىتلارنىڭ بەزىلىرى رەخت ـ پەخت، كىگىز ـ تېرىلەرگە ئوراپ دەپنە قىلىنغان. دەپنە بۇيۇملىرى كىشىلەرنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ ھەرخىل بولغان، لېكىن ئاساسەن فارفور قاچىلار، ياغاچ سايمانلار، سۆڭەكتىن ياسالغان بۇيۇملار، تاش بۇيۇملار، مىس ئەسۋابلار، تېرە بۇيۇملار، يىپەك توقۇلمىلار، تۆمۈر ئەسۋابلار ۋە پەرداز بۇيۇملىرى قاتارلىق كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرى بولغان، بۇلاردىن باشقا يەنە ئاشلىق، دورا ماتېرىياللىرىمۇ بار. ئۆلگەنلەرنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكىگە قاراپ، ئايرىم ـ ئايرىم دەپنە قىلىش، بىر نەچچىنى يىغىپ دەپنە قىلىش، قوشۇپ دەپنە قىلىش ۋە ئالاھىدە دەپنە قىلىش ئۇسۇللىرى قوللىنىلغان. سامپۇلا قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان نەزىر بۇيۇملىرى ئىچىدە پۈتۈن قوي، قوي ئۇستىخانلىرى، ئاتنىڭ ئېڭەك سۆڭىكى، ھەتتا پۈتۈن ئات قاتارلىق نەرسىلەر بار. مانا بۇلار قەدىمكىلەرنىڭ روھنى ئۇزىتىش قارىشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. سامپۇلا قەبرىستانلىقىدىكى M01 نومۇرلۇق قەبرىگە 133 جەسەت قاتارلاشتۇرۇلۇپ قويۇلغان. M02 نومۇرلۇق قەبرىگە بولسا 146 جەسەت قويۇلغان، ئانا ـ بالا بىرگە دەپنە قىلىنغان ئەھۋاللارمۇ ئۇچرايدۇ، لېكىن ئەر ـ خوتۇن بىرگە دەپنە قىلىنغان ئەھۋاللار كۆرۈلمىدى. بۇ ھال ھېچبولمىغاندا بۇ قەبرىستانلىقنىڭ جەمەت قەبرىستانلىقى ئىكەنلىكىنى، جەسەت-

لەرنىڭ ئانا جەمەت قانداشلىق مۇناسىۋىتى بويىچە دەپنە قىلىنغان-لىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، لېكىن قەدىمكى نىيە خارابىسى-دىن ئەر - خوتۇن بىللە دەپنە قىلىنغان ئەھۋالنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ، بۇ جەمەت ئۇرۇقداش تۇغقانلارنىڭ قەبرىستانلىقىنىڭ تىپىك بەلگىسىدۇر. قەدىمكى كىشىلەر ئۇرۇقداشلىق جامائەسى ئىچىدە توپلىشىپ ئولتۇراقلىشىپ، كوللېكتىپ ئەمگەك قىلىدى-غان، بارنى تەڭ يەيدىغان ئومۇمىي جامائە تۈزۈمىدە ياشىغان، ئۆلگەندىن كېيىنمۇ هايات چېغىدا ئۇرۇقداشلىق ئائىلىسىدە ياشى-غاندەك ياشاشنى ئارزۇ قىلىپ، كوللېكتىپ دەپنە قىلىشقا ئادەت-لەنگەن.

ئەجدادلارغا چوقۇنۇش ئىپتىدائىي ئادەملەرنىڭ ئۆز ئاتا - بوۋىسىغا بولغان ھۆرمىتى بولۇپ، بۇ ئۇلارنىڭ جىن - ئەرۋاھ قارىشى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. ئانا جەمەت جەمئىيىتىدە بولسا چوقۇنۇش ئوبيېكتى ئەر ئەجدادلارغا ئۆزگەرگەن. ئايال ئەجدات-لارغا چوقۇنۇش ئايال ئىلاھەگە ۋە ئايالىلىق جىنسىي ئەزالار، ھەتتا ئەمچەكلەرگە چوقۇنۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، پەر-زەنتلىك بولۇش، نوپۇسنى كۆپەيتىشنى تەلەپ قىلىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. ئۇدۇن بەگلىكىنىڭ مەيدانغا كېلىش رىۋايىتىدىكى يەر ئەمچىكى پادىشاھى ھەققىدىكى ھېكايە-لەر كېيىنچە كىشىلەر تەرىپىدىن بۇددا ھېكايىلەرگە ئايلاندۇرۇل-غان بولسىمۇ، لېكىن تېگى - تەكتىنى سۈرۈشتۈرگەندە، ئۇنىڭ مەنبەسى ئايال جىنسىغا بولغان چوقۇنۇشتىن كەلگەن. يەر ئەم-چىكى پادىشاھى ئەمەلىيەتتە ئايال بولۇپ، قۇستانا (ئۇدۇن) دەپ ئاتالغان. ئۇ بەلكىم ئانا ئىلاھقا ئېتىقاد قىلىشتىن كەلگەن بولۇ-شى مۇمكىن. ئۇ تۇغۇت ئىلاھىلا بولۇپ قالماستىن، يەنە مول ھوسۇل ئىلاھى ئىدى. چۈنكى، «ئايال ئىشلەپچىقارغۇچى بولغان زېمىن ئانا ئىنسانلارنىڭ تۇغۇت ئىشلىرىنىڭ ئىسمى - جىسمىغا

لايىق مۇھاپىزەتچىسى ئىدى①. ئەمما، يەر ئەمچىكى پادىشاھى توغرىسىدىكى رىۋايەتتە زېمىن ئانا ئىلاھىنىڭ ئەمچىكى بىلەن بېقىلغان ئۇدۇن پادىشاھىنىڭ ئالاھىدىلىكى گەۋدىلەندۇرۇلگەن، ئۇ ئۇدۇنلۇقلارنى تەربىيىلىگەن ئىلاھدۇر. ئەمما، بارلىق ئىلاھى بۇتلارنىڭ شەكلى ئۆزگىرىپ بارغان، مەسىلەن، خوتەننىڭ يوتقان خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان ساپال ئىلاھى بۇتنىڭ شەكلىدىن قارىغاندىمۇ، يۈزلىرىنىڭ سىمىز، گەۋدىسىنىڭ يۇقىرى تەرىپىنىڭ ساپال كومزەكتەك يۇملاق، ئەمچەكلىرىنىڭ بەكمۇ يوغان بولۇشىغا قاراپ، ئۇنى مۇھاپىزەتچى ئىلاھە دېيىشكە بولىدۇ. بۇ ھەقتە بەزى ئالىملار مۇنداق دەيدۇ: «ئاياللار سىغدۇرۇش، مۇھاپىزەت قىلىش، تەربىيىلەش ۋە تۇغۇشتىن ئىبارەت ئاساسلىق ئالاھىدىلىككە ئىگە، ئۇنىڭ مەركىزى قاچىدۇر، ئۇ ھەم ئاياللىق خاراكتېرنىڭ خاسلىقىنى بىلدۇرىدۇ، ھەم ئاياللىق خاراكتېرنىڭ سىمۋولىدىن ئىبارەت. ‹ساپالدىن ياسالغان قاچا، شۇنىڭدەك كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئادەتتىكى قاچىلار دەل ئاياللىق ماھىيەتنىڭ خاسلىقىنى بىلدۇرىدۇ. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، ساپال قاچا ئۇنىڭغا ۋەكىللىك قىلغان ھەم ئۇنىڭغا ھەدىيە قىلىنغان›»②.

يەر ئەمچىكى پادىشاھى رىۋايىتىدىمۇ يوتقان خارابىلىكىدىن چىققان ساپال ئىلاھى بۇتتىمۇ ئەمچەك ئانا تېمىسى ئىپادىلىنىپ، ئۇلاردا ئاياللارغا پەرزەنت تەربىيىلەيدىغان تىپىك ئالاھىدىلىك بەخش ئېتىلگەن. مۇشۇنداق شەكلى ئۆزگەرگەن ئىلاھى بۇتلار شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدىنمۇ چىققان. مەسىلەن، چاقىلىق ناھىيىسىنىڭ كۆنچى دەرياسى بويىدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى IX ئەسىرگە مەنسۇپ بولغان ياغاچتىن

① ئىدۋارد تېيللىي، «ئىپتىدائىي مەدەنىيەت»، شاڭخەي ئەدەبىيات - سەنئەت نەشرىياتىنىڭ 1992 - يىلى 8 - ئاي نەشرى، 743 - بەت.

② ئېرلىچ رويمان: «بۈۈزرۈكۋار ئانا ئىلاھى — تىپ تەھلىلى» شەرق نەشرىياتى، 1998 - يىلى 9 - ئاي نەشرى، 119 - بەت.

ياسالغان ئىلاھى بۇتلار قېزىۋېلىنغان بولۇپ، ئۇلاردىمۇ ئاياللار ئەمچىكىنىڭ ئالاھىدىلىكى گەۋدىلەندۈرۈلگەن. قۇمۇل ۋىلايىتى يانبۇلاق قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان يەنە شۇ دەۋرگە تەئەللۇق بولغان ئىلاھى بۇتنىڭ جىنسىي ئەزاسى بەكمۇ مۇبالىغە قىلىپ كۆرسىتىلگەن. روشەنكى، ئۇ تۇغۇت ئىلاھى ئىدى. تارىختىن بۇرۇنقى ئىنسانلارنىڭ ئۆلۈش تۇغۇلۇش نىسبىتى تۇغۇلۇش نىسبىتىدىن يۇقىرى بولغاچقا، ئۇلارنىڭ تۇغۇت ئىلاھىدىن ئامانلىق تىلىمەكتىن باشقا ئامالى يوق ئىدى.

ئاتىلىق ھوقۇقى تۈزۈمى ئورنىتىلغاندىن كېيىن، قەدىمكى ئادەملەر ئەر ئەجدادلارغا چوقۇنۇشقا باشلىغان ۋە ئۇلارنى ئومۇمەن ئەر ئىلاھ دەپ ئاتىغان. دەسلەپكى دەۋرلەردىكى ساپال بۇتلارغا ۋە تاش بۇتلارغا چوقۇنغان ئەھۋاللارنى شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن قېزىۋېلىنغان بۇيۇملاردىن كۆرۈشكە بولىدۇ، لېكىن خوتەندە بۇنداق نەرسە تېخى بايقالمىدى. ئەر ئەجدادلارغا چوقۇنۇشنىڭ يەنە بىر شەكلى ئەر بۇتلارغا چوقۇنۇشتۇر. خوتەندىن قېزىۋېلىنغان ساپالدىن ياسالغان پادىشاھ ھەيكەللىرى، ئادەم ھەيكەللىرى ئەجدادلارغا چوقۇنغان چاغدىكى بۇتلار بولسا كېرەك. ئەينى ۋاقىتتا ئەجدادلارغا چوقۇنۇشنىڭ ئۆزىگە لايىق رەسمىيەتلىرىمۇ بولغان. «ئاتىلىق ھوقۇقى تۈزۈمىدىكى ئائىلىلەرنىڭ ئىلاھى ئەجدادلارنىڭ روھى ئىدى. چۈنكى، بۇنداق ئائىلىنىڭ ئەزالىرى ئۆزىنىڭ ئائىلە باشلىقىغا بولغان تۇغقانچىلىق - يېقىنچىلىق مۇھەببىتىنى ئەجدادلىرىنىڭ روھىغا يۆتكىگەنىدى»[1]. ئەجدادلارغا چوقۇنۇش ۋە سىغىنىشتىكى مەقسەت، ئەجدادلارغا بولغان مۇھەببەتنى ئىزھار قىلىشتىن باشقا، ئەجدادلارنىڭ قوغدىشىنى تىلەش ئىدى، شۇڭا ئۇلار بىر ئۇرۇق، بىر ئائىلىنىڭ قوغداش ئىلاھى بولۇپ قالغانىدى.

---

[1] «پلېخانوۋ پەلسەپە تاللانما ئەسەرلىرى»، سەنلىەن نەشرىياتى، 1962 - يىلى نەشرى، 396 - بەت.

2. تەبىئەتكە ۋە خىسلەتلىك نەرسىلەرگە چوقۇنۇش

تەبىئەتكە چوقۇنۇش ئىنسانلارنىڭ ئەڭ قەدىمىي ئېتىقادى بولۇپ، ئىلاھلاشتۇرۇلغان تەبىئەت ھادىسىلىرى، تەبىئەت كۈچ-لىرى ۋە تەبىئەت ماددىلىرى، مەسىلەن، كۈن، ئاي، يۇلتۇز، يەر - زېمىن، تاغ - دەريا، تاش، گۈلدۈرماما، چاقماق، شا-مال، يامغۇر، ئادەم ۋە تەبىئەت دۇنياسىدىكى جانلىقلار، ئۆسۈم-لۈكلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. لېكىن، ئىنسانلار تەبىئەت دۇنيا-سىدا بار بولغانلىكى نەرسىلەرگە چوقۇنغان ئەمەس، پەقەت ئىن-سانلارنىڭ يىغىش - توپلاش، ئوۋ ئوۋلاش، بېلىق تۇتۇش قاتار-لىق تۇرمۇش ئىشلىرى بىلەن زىچ ئالاقىسى ۋە پايدا - زىيان مۇناسىۋىتى بولغان تەبىئەت ھادىسىلىرى، تەبىئەت كۈچلىرى ۋە تەبىئەت ماددىلىرىغىلا چوقۇنغان. بۇنداق چوقۇنۇشنىڭ پەيدا بو-لۇشىدىكى سەۋەب شۇكى، «ئىنسانلار تەبىئەت ئالدىدا مۇنداق ئىككى ياقلىمىلىققا ئىگە ئىدى: بىر تەرەپتىن، ئۇلار كۈرەش قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئىدى، تەبىئەت دۇنياسىنى بويسۇندۇ-رۇش ئارقىلىق ئۆز ھاياتىنى ساقلاپ قالالايتتى؛ يەنە بىر تەرەپ-تىن، يۈلىنىۋالىدىغان پاسسىپلىقىنى ئىپادىلەپ، پەرەز، خام خىيال قىلىش ۋە تىلەش ئارقىلىق تەبىئەت كۈچلىرىنىڭ ئىلتىپا-تىغا ئېرىشىشنى ئىستەيتتى» .[1] تەبىئەتكە چوقۇنۇشنىڭ تىپىك ئىپادىسى مۇنداق ئىدى: ئىلگىرىكى ئادەملەر تەبىئەتتىكى بارلىق نەرسىلەرنىڭ جېنى بار دەپ قارايتتى ھەمدە تەبىئەتتىكى ھەممە نەرسىگە ياكى تەبىئەت ھادىسىلىرىگە ئىلاھىي تۈس بېرەتتى، شۇڭا ئۇ نەرسىلەر ئادەم سۈپىتىگە ھەم ئىلاھىي خاراكتېرگە، ئىلاھىي ۋەزىپىگە ئىگە بولاتتى. مەسىلەن، ئىپتىدائىي ئادەملەر-نىڭ نەزىرىدە قۇياش ئىلاھى، ئاي ئىلاھى، يەر - زېمىن ئىلاھى، تاغ ئىلاھى، دەريا ئىلاھ، گۈلدۈرماما ئىلاھى، چاقماق ئىلاھى،

---

① سۇڭ جاۋلىن قاتارلىقلار تۈزگەن «جۇڭگونىڭ ئىجتىمائىي جەمئىيەت تارىخى» ، مەدەنىيەت يادىكارلىق نەشرىياتى، 1983 - يىلى نەشرى، 461 - بەت.

ئوت ئىلاھى، ھايۋان، ئۆسۈملۈك ئىلاھقا قارىشى پەيدا بولغان، ئۇلارنىڭ ھەممىسى تەبىئەت ئىلاھى بولۇپ شەكىللەنگەندى.

قەدىمكى خوتەندىكى ئىپتىدائىي ئادەملەر تەبىئەتكە چوقۇنىدىغان ئۇزۇن تارىخىي باسقۇچنى بېسىپ ئۆتكەن. تەبىئەتكە چوقۇنۇشنىڭ بەزى ئىزلىرى ھېلىغىچە ئەل ئىچىدىكى مەدەنىيەتتىن ئىبارەت تۇپراقتا ساقلىنىپ قالغان. تارىخىي ھۆججەتلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك دەلىللەر تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدا ۋە لوپنۇر رايونلىرىدا ئۆتكەن ئىپتىدائىي كىشىلەرنىڭ شەرقىي ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان ساكلار ئىكەنلىكى، ئۇلارنىڭ قەدىمكى ئۇدۇن ئاھالىسىگە ئوخشايدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. ساكلار قۇياشقا چوقۇنغان، قۇياشنى ئىلاھ دەپ تونۇپ كەلگەن قەدىمىي مىللەت. ئۇلار قۇياشقا سېغىنغاندا ھەرخىل مۇراسىملارنى ئۆتكۈزۈپ كەلگەن. ئۇدۇندىن ئانچە يىراق بولمىغان كاۋانتا بەگلىكىدە قۇياش ئىلاھى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر تارقالغان، ئۇ رىۋايەتلەردە قۇياشقا چوقۇنۇش بىلەن ئەجدادلارغا چوقۇنۇش بىر - بىرى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن. ھازىرغا قەدەر خوتەنلىكلەردە ئۆيلىرىنىڭ ئىشىكىنى كۈن چىقىشقا قارىتىپ ئاچىدىغان ئادەت ساقلىنىپ قالغان. شۇنداقلا، سامپۇلا قەبرىستانلىقىدىن بايقالغان ئات قۇربانلىق قىلىدىغان ئورەكلەرمۇ قۇياش ئىلاھىغا چوقۇنۇشنىڭ مەھسۇلى بولسا كېرەك. ساكلار ئاتنى قۇياش ئۈچۈن قۇربانلىق قىلىپ دەپنە قىلغان بولۇشى، بۇنداق پائالىيەت چوقۇم داغدۇغىلىق ئۆتكۈزۈلىدىغان بولۇشى مۇمكىن. «چۈنكى، ساكلار پەقەت قۇياشقا چوقۇناتتى، قۇياش ئۈچۈن ئات قۇربانلىق قىلاتتى، ئۇلارنىڭ ئاتنى قۇربانلىق قىلىشىدىكى سەۋەب شۇكى، ئالەمدە پەقەت ئۈچقۇر ئاتلارلا قۇياشقا يېقىنلىشالايتتى»①. لوپنۇر رايونىدىكى كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىن تېپىلغان ئالتە

---

① ھېرودوت: «تەۋارىخ»، سودا نەشرىياتى، 1959 - يىلى، 455 - بەت.

قەدىمىي قەبرە 4000 يىل ئىلگىرىكى مەدەنىيەت ئىزى دەپ قارالدى، ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا چەمبەر شەكلىدە رەتلىك قېقىلغان يەتتە رەت ياغاچ قوزۇق بار، قوزۇقلارنىڭ ئىچكى رەتتىكىلىرى توم، تاشقى رەتتىكىلىرى ئىنچىكە بولۇپ، ئەتراپقا نۇر چېچىلۋاتقان ھالەتنى ئەكس ئەتتۈرۈپ تۇرىدۇ، بۇ قوزۇقلار رەتلىك، ھەيۋەتلىك كۆرۈنىدۇ. ئېگىزدىن قارىسىڭىز، يىراقتىن خۇددى نۇر چېچىپ تۇرغان قۇياشقا تەقلىد قىلىپ ياسالغان قەبرىلەرنى كۆرىسىز. قەبرىلەرنىڭ سىرتتىكى قۇياشتىن چېچىلىۋاتقان نۇرغا تەقلىد قىلىنغان قوزۇقلار قۇياشقا چوقۇنۇش مۇراسىمىنى بىلدۈرىدىغان بىر خىل ئەسەردۇر. ئىپتىدائىي ئادەملەر: ئادەم بۇ ئالەمدە قۇياش ئىلاھىنىڭ قوغدىشى ۋە ئىلتىپاتىغا ئېرىشىدۇ، ئۆمرىنى ياشاپ بولۇپ ئۇ دۇنياغا سەپەر قىلغاندىمۇ، روھىنى ئازابتىن قۇتقۇزۇشتا يەنىلا قۇياش ئىلاھىنىڭ ياردىمىگە موھتاج بولىدۇ، دەپ ئىشىنەتتى. بەزى ئالىملار، مۇشۇنىڭغا ئوخشاش قۇياش ئالامىتى ياكى بەلگىسىنى چىقىرىش ۋېدا قەسىدىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك دەپ قارايدۇ. قەدىمكى ھىندىستان دەۋرىدىكى «ۋېدا» نەزمىلىرىدە ئوت ئىلاھى (قۇياش ئىلاھ) مەدھىيىلەنگەن «ئەگنىگە مەدھىيە» دېگەن قەسىدە بار. قەدىمكى ئۇدۇننىڭ ئېتىقاد جەھەتتە ھىندى مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىدا گەپ يوق. شۇڭا، بۇ يەردە قۇياش ئىلاھىغا، ئوت ئىلاھىغا چوقۇنۇشنىڭ بولۇشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.

«بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دە ئۇدۇن خەلقى ئارىسىدا ئېقىپ يۈرگەن بىر مۇنچە رىۋايەت – چۆچەكلەر خاتىرىلەنگەن، ئەگەر ئۇنى ئوراپ تۇرغان قويۇق بۇددا ئىدىيىسى تۇمانلىرىنى سۈپۈرۈپ تاشلىساق، بۇ رىۋايەتلەرنىڭ بىر مۇنچىسىنىڭ ئودۇندا ئۆتكەن قەدىمكى ئادەملەرنىڭ تەبىئەتكە چوقۇنغانلىقىنىڭ ھەقىقىي خاتىرىسى ئىكەنلىكى مانا مەن دەپ چىقىدۇ. ئۇدۇن بەگلىكىنىڭ تىكلىنىشى توغرىسىدىكى رىۋايەتتە ئېيتىلغان

يەر ئەمچىكى پادىشاھى ئەمەلىيەتتە يەر ئانىغا چوقۇنغانلىق، يەنى ئۇلۇغ يەر ئىلاھىغا چوقۇنغانلىق بولۇپ، ناگەكەنىيا سوفۇ باشقا بىر مەنىدىن ئېيتقاندا دەريا ئىلاھىغا چوقۇنۇشنىڭ قالدۇقىدۇر. چاشقانلارنىڭ مازارلىقنى خاراب قىلغانلىقى توغرىسىدىكى رىۋايەت ھايۋانلارغا چوقۇنۇشنىڭ ئىزىنى ئېچىپ بېرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، خەلق ئارىسىدا تارقالغان كەپتەر كۆلى رىۋايىتى ئەمەلىيەتتە ئىلاھىي كەپتەرگە چوقۇنغانلىقنى بىلدۈرەتتى، شۇنىڭدەك ئىلاھىي دەرەخقە چوقۇنۇش، توي قىلغاندىن كېيىن ئوتتىن ئاتلاش قاتارلىقلار تەبىئەتكە چوقۇنغانلىقنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. خوتەن رايونىدىن قېزىۋېلىنغان كۆپلىگەن بۇيۇملار ئىچىدە نۇرغۇنلىغان ھايۋان ھەيكەللىرى بار، مەسىلەن، ئات، تۆگە، بۇغا، شىر، توز، مايمۇن، كالا، قوي قاتارلىقلار. بۇلارنىڭ بەزىسى ئەينەن ئىشلەنگەن، بەزىلىرى مۇبالىغە قىلىنغان، لېكىن بۇلارغىمۇ تەبىئەتكە چوقۇنۇشنىڭ تامغىسى بېسىلغان. مەسىلەن، چاشقانلارنىڭ قەبرىستانلىقنى ۋەيران قىلغانلىقى ھەققىدىكى رىۋايەت گەرچە ئۇدۇنلۇقلار بىلەن ھۇنلار ئوتتۇرىسىدا جەڭ بولغان مەزگىل بىلەن چەكلەنسىمۇ، لېكىن ئۇدۇندا ياشىغان قەدىمكى ئادەملەرنىڭ چاشقاننى ئىلاھ قىلىۋالغان ۋاقتى بۇنىڭدىن بۇرۇن بولۇشى كېرەك. ئۇدۇنلۇقلارنىڭ چاشقانغا بولغان ھۆرمىتى ھەممە يەردە ئۇچرايدۇ. «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دە ئۇدۇن بەگلىكىنىڭ چاشقان ئىلاھقا ئاتاپ نەزىر - چىراغ قىلىپ مۇراسىم ئۆتكۈزگەنلىكى تەسۋىرلەنگەن، ھەتتا ئۇدۇن پادىشاھىمۇ چاشقان شەكلى چۈشۈرۈلگەن ئالتۇن تاج كىيگەنلىكى قەيت قىلىنغان («سۇينامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»). ئىلاھ چاشقانغا چوقۇنۇش ئۇدۇندا ياشىغان قەدىمكى كىشىلەرنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئېتىقادىدا باشلانغان ئىش بولسا، ئېھتىمال، ئۇنى بوستانلىقلاردا چاشقان ئاپىتى ئېغىر بولۇپ، يېمەكلىكلەرنىڭ ئازىيىپ كېتىشىدىن پەيدا بولغان قورقۇش ھالىتى كەلتۈرۈپ

چىقارغان بولۇشى مۇمكىن.

دېمەك، بۇ يەردە ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتتىكى ماددىلارغا ۋە تەبىئەت هادىسىلىرىگە چوقۇنۇشى ناهايىتى مۇهىم ئامىل بولسا كېرەك. ئىلاهىي دەرەخقە دەسلەپكى چاغلاردا چوقۇنغانلىق توغرىسىدىكى پاكىتلار بولمىسىمۇ، لېكىن خوتەن رايونىدىكى خەلق ئارىسىدا ساقلىنىپ قالغان بەزى ئادەتلەردىن قارىغاندا، بۇنداق چوقۇنۇش ناهايىتى بۇرۇنقى چاغلاردا يۈز بەرگەن. خوتەن يېزىلىرىدىكى ئەر - خوتۇنلار هەمىشە قېرى دەرەخلەرگە، بولۇپمۇ مازارلىقتىكى قېرى دەرەخلەرگە هەرخىل رەڭدىكى لاتىلارنى باغلاپ، ئاپەتتىن ساقلىنىپ، بەختلىك بولۇشنى تىلەيدۇ. چوقۇنغۇچىلارنىڭ روهىي هالىتى ۋە مۇددىئاسى هەرخىل بولىدۇ، تۇغماس ئاياللار ئىلاهىي دەرەختىن پەرزەنت بېرىشنى تىلەيدۇ، كېسەل بولۇپ قالغانلار، ئاغرىق - سىلاقتىن خالىي بولۇشنى، نامراتلار نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ هاللىق ئۆتۈشنى تىلەيدۇ، هەتتا بەزى هەق تەلەپ ماجىرالىرىنى هەل قىلىشنىمۇ ئىلاهىي دەرەختىن تىلەيدىغانلار بولىدۇ، تاشقا چوقۇنۇشمۇ ئۇدۇندا ياشىغان قەدىمكى كىشىلەرنىڭ تەبىئەتكە چوقۇنۇشىنىڭ باشقا بىر خىل شەكلىدۇر. بولۇپمۇ، هۆل - يېغىن ئاز، قۇرغاقچىلىق بولغان پەسىللەردە كىشىلەر سىرلىق هەم خىسلەتلىك دەپ قارالغان تاشنىڭ ئالدىغا يىغىلىپ، يامغۇر تىلەپ دۇئا قىلىدۇ. ئەگەر، دەريادا سۇ ئازىيىپ كەتسە، يامغۇر ئاز يېغىپ، زىرائەتلىرىنىڭ ئۆسۇشىگە، ئاخىر بېرىپ هوسۇلنىڭ ئازىيىپ كېتىشىگە تەسىر كۆرسىتەتتى. شۇڭا، زىرائەتلەرنىڭ ئوبدان بولۇشىغا كېپىللىك قىلىش ئۈچۈن، كىشىلەر دۇئا قىلىپ سۇ، يامغۇر تىلەيتتى. بۇ يەردە تاش ئەڭ خاسىيەتلىك ماددا سۈپىتىدە ئېتىقاد قىلىناتتى.

3. پېرىخونلۇق ۋە شامان دىنى

شامان دىنى ئۆز موللىسىنىڭ نامى شامان بولغاچقا، شۇنىڭ

نامى بىلەن ئاتالغان، مانجۇ ـ تۇڭگۇس تىلىدا شامانلار پېرىخون
دەپ ئاتىلىدۇ. باشقا مىللەتلەردە ئۇنىڭ ئاتىلىشى ھەرخىل،
خوتەن رايونىدىكى ئۇيغۇرلار شامان پېرىخونلارنى «باخشى» دەپ
ئاتىغان. شامان دىنى، ئۇمۇمەن، ئىنسانلارنىڭ روھ ۋە
ئەجدادلارغا چوقۇنۇش، تەبىئەتكە ۋە خىسلەتلىك نەرسىلەرگە چو-
قۇنۇشنى بەلگە قىلغان ئىپتىدائىي دىنىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچقا
يېتىپ بارغانلىقىنىڭ مەھسۇلى، يەنى ئۇ سۇنئىي دىنلار پەيدا
بولۇشتىن بۇرۇن ۋۇجۇدقا كەلگەن. مۇبادا ئۇنى سۇنئىي دىنلار
بىلەن سېلىشتۇرىدىغان بولساق، ئۇ ھالدا شامان دىنىنىڭ ئۆزىگە
خاس ئالاھىدىلىكلىرى بارلىقىنى كۆرىمىز. بىرىنچىدىن، شامان
دىنىنىڭ چېركاۋ ياكى بۇتخانىغا ئوخشاش دىنىي پائالىيەت سورۇ-
نى بولمىغان، ئۇنىڭ دىنىي پائالىيىتى كۈندىلىك تۇرمۇشقا بىر-
لەشتۈرۈلگەن ھالدا ئېلىپ بېرىلغان؛ ئىككىنچىدىن، ئۇ ئىپتى-
دائىي تەسەۋۋۇردىن باشلانغان، ئۇنىڭ ئېتىقادى ئۆزلۈكىدىن
داۋاملىشىپ كەلگەن بىر خىل كۆزقاراش بولغاچقا، ئاساسچىسى
ۋە يېتەكچىسى بولمىغان، كىشىلەرگە تەلىم بېرىدىغان دەس-
تۇر ـ كالاملىرىمۇ يوق ئىدى؛ ئۈچىنچىدىن، شامان دىنى ئانى-
مىزم قارىشىنى ئاساس قىلغان ئىستىخىيىلىك ئېتىقاد بولۇپ،
ئۇرۇقلارنىڭ قانداشلىق مۇناسىۋىتىنى ۋاستە قىلغان، شۇڭا
ئۇنىڭدىن ھەرقانداق مۇقىم دىنىي مەزھەپلەرنىڭ بۆلۈنۈپ چىقى-
شىنىڭ زادىلا ھاجىتى يوق ھەم بۆلۈنۈپ چىقىشىمۇ مۇمكىن
ئەمەس؛ تۆتىنچىدىن، شامان دىنىنىڭ مەرسىيە ۋە دۇئالىرى
خالىغانچە ئوقۇلغان، پائالىيەت مۇراسىملىرى سىمۋول خاراكتې-
رىنى ئالغان، ئۇنىڭ دىنىي كىتاب سىستېمىسىنى ئالغان ئېتىقاد
ئاساسى بولمىغان.

شامان دىنىنىڭ ئېتىقاد سىستېمىسىدا ھەل قىلغۇچ رول
ئوينىغىنى شامان ئىدى، ئۇ ھەم تەڭرىنىڭ ۋاكالەتچىسى، ھەم
سىمۋولى؛ ئۇ ھەم ئادەم، ھەم روھ، ھەم خەلقنىڭ ۋەكىلى

سۇپىتىدە تەڭرىگە ئۆز تىلەكلىرىنى بىلدۈرگۈچى، ھەم سېھىر-
گەرلىك بىلەن كىشىلەرنى ئاغرىق - سىلاق، بالايىئاپەتتىن خا-
لىي قىلغۇچى ئىدى. شامان بىر خىل مەجنۇنلۇق ھالەتتە دۇنيا-
نىڭ ھەرخىل ئىشلىرىنى سېھىرگەرلىك بىلەن باشقۇرماقچى بول-
غان. شامان دۇنياسى چوقۇنۇش ئوبيېكتىنىڭ ئوخشاش بولماس-
لىقىغا قاراپ ئۈچ دۇنياغا بۆلۈنگەن: بىرىنچىسى، تەبىئەت دۇن-
ياسى، يەنى پەلەك، يەر - زېمىن، كۈن، ئاي، يۇلتۇز، گۈل-
دۈرماما، شامال، ئوت، تاغ، ئورمان، سۇغا چوقۇنۇشتىن ئىبا-
رەت. بۇ تەبىئەت ماددىلىرى ۋە تەبىئەت ھادىسىلىرى ھەرخىل
تەبىئەت ئىلاھلىرىغا ئايلانغان؛ ئىككىنچىسى، ھايۋانات دۇنيا-
سى، يەنى ئىلاھىي يىرتقۇچلار، خاسىيەتلىك ئۇچار قاناتلار.
لېكىن، ھەرقايسى ئۇرۇقنىڭ ھايۋان ئىلاھلىرى جۇغراپىيىۋى
شارائىتى، ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلىنىڭ ئوخشاش
بولماسلىقى تۈپەيلىدىن پەرقلىق بولغان؛ ئۈچىنچىسى، روھلار
دۇنياسى، يەنى روھ - ئەرۋاھلار ۋە ئىلاھلار. شۇ سەۋەبتىن،
شاماننىڭ ۋەزىپىسىمۇ روھنىڭ چىقىپ كېتىشى بىلەن روھنىڭ
زاھىر بولۇشى، ئىبادەت بىلەن قۇربانلىق، كېسەل داۋالاش بى-
لەن رەمباللىق دېگەنلەرگە ئايرىلغان، ئۇنىڭ ئىلاھ بىلەن ئالاقى-
لىشىش ۋاستىسى سېھىرگەرلىك ئىدى.

قەدىمكى ئۇدۇن ئادەملىرىنىڭ شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان
ئەھۋالى ھۆججەت - ماتېرىياللاردا ناھايىتى ئاز كۆرۈلىدۇ. «كې-
يىنكى خەننامە. بەن چاۋنىڭ تەرجىمىھالى» دېگەن كىتابتا مۇن-
داق خاتىرىلەنگەن: «بۇ چاغدا ئۇدۇن خانى گۇاڭدې يەكەن بەگ-
لىكىنى يېڭىپ جەنۇبىي يولدا زومىگەر بولۇۋالغانىدى، ھۇنلارمۇ
ئەلچى ئەۋەتىپ بۇ بەگلىكنى قوغداۋاتاتتى. بەن چاۋ غەربىي يۇرتقا
ئەلچىلىككە چىقىپ، ئالدى بىلەن ئۇدۇنغا كەلدى. گۇاڭدې ئۇ-
نىڭغا ناھايىتى سوغۇق مۇئامىلە قىلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇدۇن-
لۇقلار شامانغا ئېتىقاد قىلاتتى. باخشى: ‹ئىلاھنىڭ غەزىپى

تېشىۋاتىدۇ، نېمە ئۈچۈن خەن سۇلالىسىگە مايىل بولىسىلەر؟
خەن ئەلچىسىدە بىر قارا تۇمشۇق قۇلا ئات بار ئىكەن، شۇنى
ئەكىلىپ ماڭا نەزىر قىلىشقا بېرىڭلار، دېدى. گۇاڭدى دەرھال
ئادەم ئەۋەتىپ بەن چاۋنىڭ ئېتىنى سورىدى. بەن چاۋ بۇ ئىشلار-
نى ئاستىرتىن بىلىپ بولغانىدى، شۇڭا بىرىشكە قوشۇلدى،
بىراق، باخشىنىڭ ئۆزى كېلىپ ئاتنى ئېلىپ كېتىشىنى ئېيتد-
تى. باخشى كەلگەندە، بەن چاۋ باخشىنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ
گۇاڭدىغا ئەۋەتىپ بەردى، گۇاڭدى بەن چاۋنىڭ پىشامشاندا ھۇنلا-
رنى ئۆلتۈرگەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ قاتتىق ۋەھىمىگە چۈشۈپ،
دەرھال ھۇن ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈپ بەن چاۋغا ئەل بولدى.» بۇ
گەپلەر ئۇدۇن خەلقىنىڭ شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقىنى
ھەمدە ئۇ يەردە باخشىنىڭ بارلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. «روھقا
ئاتاپ ئاتنى قۇربانلىق قىلىش» مۇ شامان باخشىلىرىنىڭ دۇئا
تىلاۋەت مۇراسىمى بولۇپ، مۇراسىمدا باخشى سېھىرگەرلىك قى-
لاتتى. شامان دىنىنىڭ ساقىندىلىرىنىڭ ھېلىھەم خوتەندىكى
خەلق مەدەنىيىتىدە ساقلىنىۋاتقانلىقىنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. خو-
تەندە ئۇچرايدىغان «پېرە ئوينىتىش» ئەمەلىيەتتە شامان پېرىخون-
لىرىنىڭ جىن - ئالۋاستىلارنى قوغلاش ئۇسۇلىدۇر. «پېرە
ئوينىتىش» باخشىلار جىن - ئالۋاستىلارنى قوغلاپ، كېسەل
داۋالايدىغان ۋاقىتتا قوللىنىلىدۇ. بۇنىڭدا پېرە ئوينىغۇچى پۈتۈن
بەدىنىنى ھەرىكەتلەندۈرىدۇ، پۇت - قوللىرىنى بىردە ئوڭغا،
بىردە سولغا، بىردە ھاۋاغا كۆتۈرۈپ ھەرىكەت قىلىدۇ، پېرىخون
تەلۋىلەرچە ھەرىكەت بىلەن قامچىسىنى ئوينىتىپ كېسەلنى قام-
چىلاپ، بۇ ئارقىلىق جىن - ئالۋاستىنى قوغلاپ، كېسەلنى
ساقايتىش مەقسىتىگە يەتمەكچى بولىدۇ. بەزى قاراشلارغا ئاساس-
لانغاندا، باخشى «كېسەل داۋالىغان» دا ئىشلىتىدىغان ئىسرىق-
دان، ئەينەك، جىن چىراغ، ئارغامچا، قامچا، خوراز قېنى
قاتارلىقلار جىن - ئالۋاستىلارنى قوغلايدىغان نەرسىلەر بولۇپ

ھېسابلىنىدۇ. شامان باخشىلىرى يامغۇر تىلەش، ھۆلچىلىكنى توختىتىش، قۇرغاقچىلىقنى يوقىتىش، شامال تەلەپ قىلىش قاتارلىق پائالىيەتلەردە ئىلاھقا يېقىن كاتتا زات سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ، مۇراسىمغا باشچىلىق قىلىدۇ. بۇنداق پائالىيەت يېقىنقى زاماندىكى خوتەندە ناھايىتى ئومۇملاشقان، ئېغىر قۇرغاقچىلىق بولغاندا، پېرىخونلارنى تەكلىپ قىلىپ يامغۇر تەلەپ قىلغۇزغان... يامغۇر تىلەش جەريانى مۇنداق بولاتتى: باخشى قوينىڭ قېرىنىدىن تېپىلغان بىر تال تاشنى قوي قېنىغا چىلاپ چىۋىق بىلەن توختىماي قوچۇيتتى ۋە دۇرۇت ئوقۇيتتى. ئەگەر، دېگەن ۋاقىتتا يامغۇر ياغمىسا، يامان ئادەملەر كاشىلا قىلدى، دەپ قارىلاتتى، بۇ چاغدا باخشى كىشىلەردىن ناھايىتى كۆپ پۇل يىغىۋالاتتى. مۇبادا يامغۇر پەقەت ياغمىسا ياكى يامغۇر بەك كۆپ يېغىپ ئاپەت بولۇپ كەتسە، كىشىلەر باخشى بىزنى ئەخمەق قىپتۇ، دەپ ئۇنى جازالاش ئۈچۈن مەھكىمە شەرئىگە ئاپىرىپ يۈز دەررە ئۇرغۇزاتتى، ھەتتا بىر قانچە ھەپتە ئېسىپ قوياتتى. گەرچە، شامان دىنى ھازىر تارىخ بولۇپ كەتكەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ ساقىندىلىرى ھازىرمۇ كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ساقلانماقتا.

ئاپتورى: جۇڭ گاۋ

ئىككىنچى بۆلۈم ئاتەش دىنى، مانى دىنى، نېستورى دىنى

قەدىمىي خوتەن بوستانلىقىدىكى ئاھالىلەر شامان دىنى، بۇددا دىنى، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن باشقا يەنە ئاتەش دىنى، مانى دىنى، نېستورى دىنىغىمۇ ئېتىقاد قىلغان. لېكىن، ھەرقاي-

سى دىنلارغا ئېتىقاد قىلغان ۋاقتى، ئېتىقاد قىلغانلار سانى، دائىرىسى ئوخشاش بولمىغان.

1. ئاتەش دىنى

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەر زەردەشت دىنىنى ئاتەش دىنى دەپ ئاتىغان. بۇ دىندىكىلەر ئوتقا ئېتىقاد قىلغانلىقى ئۈچۈن «ئاتەشپەرەسلىك»، «ئاتەش دىنى» دەپمۇ ئاتالغان. مەنبەلەرگە قارىغاندا، ئاتەش دىنى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى IV ئەسىردە شىنجاڭغا تارقالغان، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇدۇنغا كىرگەن، لېكىن تاڭ سۇلالىسىغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن بارا - بارا زاۋاللىققا يۈزلەنگەن.

ئاتەش دىنى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى VI ئەسىردە پېرسىيەنىڭ شەرقىدە مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسچىسى زورو ئاستېر ئىدى. كېيىنچە، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا، ئۇنىڭدىن كېيىن شىنجاڭنىڭ ئۇدۇن، سۇلى (قەشقەر)، ئىدىقۇت قاتارلىق جايلىرىغا كىرگەن. ئاتەش دىنىنىڭ مۇقەددەس دەستۇرى «ئاۋېستا» بولۇپ «ئەقىل ھېكمىتى»، «مۇقەددەس دەستۇر»، «بۇيرۇق» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرەتتى. ئۇنىڭ مەزمۇنى جەننەتتىكى بىلىم، ئىنسانلار ئارىسىدىكى ئىلىم، جەننەت بىلەن ئادەملەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتتىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنگەن. ئاتەش دىنىنىڭ نەزىر - چىراغ پائالىيەت ئورنى ئۇنىڭ ئىبادەتخانىسى بولۇپ، ئىچىدە چوڭ - كىچىك ئوچاقلار بولاتتى، ئۇ قۇياش ئىلاھ (ئوت ئىلاھ) قا ئىبادەت قىلغاندا ئىشلىتىلەتتى، يەنە تەڭرىنىڭ قىياسەن سۈرىتى ياكى ھەيكىلى بولۇشىمۇ مۇمكىن ئىدى. ئاتەش دىنىنىڭ تەلىماتىدا ياخشىلىق بىلەن يامانلىق كۈچلۈك سېلىشتۇرۇلىدۇ. ئۇنىڭدا يورۇقلۇق، پاكلىق، يارىتىش، ھاياتلىققا ياخشىلىق ئىلاھى ئاھۇرا مازدا ۋەكىللىك قىلىدۇ؛ زۇلمەت، ناپاكلىق، بۇزغۇنچىلىق، ئۆلۈمگە يامانلىق

ئىلاھى ئانگرا ماينيۇ ۋەكىللىك قىلىدۇ. بۇ ئىككى ئىلاھ ئۈزلۈكسىز ئېلىشىپ، ئاخىرىدا ياخشىلىق ئىلاھى يامانلىق ئىلاھىنى يېڭىدۇ. ئاتەش دىنىنىڭ تەلىماتىدا ئىنسانلار بىر ئۆمۈر ياخشىلىق بىلەن يامانلىق ئارىسىدا تاللاش ئېلىپ بارىدۇ، ئۆلگەندىن كېيىن ئاھۇدا مازدا تەرىپىدىن قىيامەت سورىقى ئېلىپ بېرىلىپ، ئۇ كىشىنىڭ جەننەتكە كىرىشى ياكى دوزاخقا تاشلىنىشى بەلگىلىنىدۇ، دەپ قارىلىدۇ. ئاتەش دىنى قۇياشقا، ئوتقا چوقۇنىدىغان بولغاچقا، شەرقىي رىملىقلار ئۇنى «ئوت ئېتىقادچىلىقى» دەپ ئاتىغان، خەنزۇ تىلىدىكى ھۆججەت - ماتېرىياللاردا «ئاتەش دىنى» دەپ ئاتالغان. چېن يۈەن ئەپەندى مۇنداق قارايدۇ: «ئادەم ئەلۋەتتە يامانلىقنى تاشلاپ ياخشىلىققا مېڭىشنى، زۇلمەتتىن قۇتۇلۇپ يورۇقلۇققا ئېرىشىشنى خالايدۇ؛ ئوتنى يورۇقلۇق ۋە ياخشىلىق دەپ ئىلاھلاشتۇرۇپ، ئۇلارغا چوقۇنىدۇ، شۇڭا ئۇ ئاتەشپەرەسلىك دىنى دەپ ئاتالغان. يورۇقلۇققا، يەنى ئاي، كۈن، يۇلتۇزلارغا چوقۇنغانلىقتىن، جۇڭگولۇقلار ئۇنى تەڭرىگە سېغىنىش دەپ ئاتىغان. ئاتاشپەرەسلىك قەدىمدىن كېلىۋاتقان ئىشتۇر»①.

قەدىمكى ئودۇندا تارقالغان ئاتەش دىنى ھەققىدىكى مەلۇماتلارنى بەزى قېزىپ چىقىلغان ۋەسىقىلەر ۋە خەنزۇچە ھۆججەتلەردىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. بەزى ئالىملارنىڭ قارىشىچە: «ئودۇن ساك يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەردە ‹قۇياش› نى بىلدۈرىدىغان urmaysde سۆزى ئاتەش دىنىنىڭ باش ئىلاھى ahura mazda (ئاھۇرا مازدا) نى بىلدۈرىدۇ. ئودۇن بۇددا نوملىرىدىكى ھىندى ئايال ئىلاھى sri (لەكشىمى شرى) دېگەن سۆزنى ۋە سانسكرىت تىلىدىكى بۇددا نوملىرىدىكى nahadevi (ئۇلۇغ تەڭرى ئىلاھىسى) دېگەن سۆزنى تەرجىمە قىلىشقا ئىشلىتىلگەن ssandrāmatā دېگەن

① چېن يۈەن: «جۇڭگودىكى ئاتاشپەرەسلىكنى تەتقىق قىلىش»، «چېن يۈەننىڭ تارىخىي ئىلمىي ماقالىلىرىدىن تاللانما»، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىلى، 109 - بەت.

سۆز «ئاۋېستا» دىكى ئىلاھ apsnta ārmaitis دېگەن سۆزدىن ئې-
لىنغان. ئودۇنلۇقلار يەنە سانسكرىتچە كىتابتىكى sumeru
(سۇمېر تېغى) دېگەن سۆزنى «ئاۋېستا» دىكى hara ياكى haraiti
دېگەن سۆز بىلەن تەرجىمە قىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا، نىيا قاتار-
لىق جايلاردىن قېزىۋېلىنغان قارۇشتى يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەردى-
كى ئۇدۇن پادىشاھىنىڭ يىلنامىسىگە ئىشلىتىلگەن بىر ۋەسىقە
ئەينى چاغدا يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي تارمىقىدا ئوتتۇرا ئاسىيادىن
كەلگەن ئاتەش دىنى مۇخلىسلىرىنىڭ دىنىي پائالىيەت ئېلىپ
بارغانلىقىنى، ۋاقتى Ⅲ ئەسىردىن كېيىن ئەمەسلىكىنى، ئۇلار-
نىڭ ئارىسىدا سوغدىلارنىڭ بارلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. سوغدى-
لار ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەڭ دەسلەپ ئاتەش دىنىغا ئېتىقاد قىلغان
قەدىمىي مىللەت، يىپەك يولىنىڭ ئاۋاتلىشىشىغا ئەگىشىپ ئۇلار
يىپەك يولى بويىدىكى رايونلار ئارىسىدا بېرىپ - كېلىپ تۇرغان
ياكى ئۇ رايونلاردا ئولتۇراقلاشقان. تاڭ سۇلالىسىدىن كېيىنكى
خەنزۇچە ھۆججەت - ماتېرىياللاردا ئۇدۇن خەلقىنىڭ ئاتەش دىنى-
غا ئېتىقاد قىلغانلىقى ھەققىدىكى خاتىرىلەر ئاندا - ساندا ئۇچرى-
سىمۇ، لېكىن بۇ ئىشەنچلىك تارىخ. «كونا تاڭنامە» نىڭ 198-
جىلتىدا: «(ئودۇن بەگلىكى) ئاتەش دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ»
دەپ خاتىرىلەنگەن. «كونا بەش دەۋر تارىخى باشقا بەگلىكلەر
تەزكىرىلىرى» دە: «ئۇدۇنلۇقلار ئاتەش دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ»
دەپ خاتىرىلەنگەن. ئۇدۇندىكى ئاتەش دىنىنىڭ نەزىر - چىراغ
مۇراسىملىرى ھەققىدە ھېچ نەرسە ئۇققىلى بولمىسىمۇ، لېكىن
ھەر خىل ماتېرىياللارنى سېلىشتۇرۇپ كۆرگىنىمىزدە مۇنداق
ئۇچۇرلارغا ئېرىشەلەيمىز: ئوت ئىلاھىغا چوقۇنۇش مۇراسىمى
ئىنتايىن داغدۇغىلىق بولاتتى، نەزىر مۇراسىمدا ئىلاھقا ئاتاپ
چوڭ داش قازانلاردا كالا، قوي گۆشلىرى پىشۇرۇلاتتى، مۇرا-
سىم نەزىر - چىراغ رىياسەتچىسى (كاھىن) نىڭ باشقۇرۇشىدا
بارىبىت، ناغرا، سۇناي تەڭكەش قىلىنىپ پېرە ئوينىلىپ، ئىلاھ-

قا دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىناتتى. بەزى ۋاقىتلاردا بۇنداق مۇراسىملار
بىر قانچە كۈن داۋاملىشاتتى. قىزىقارلىق يېرى شۇكى، خوتەن-
نىڭ بەزى يېزىلىرىدا يەرلىك تۇس ئالغان نەزىرلىرىدە ئەجدادلار-
غا چوقۇنۇش، تەبىئەتكە ۋە ئوتقا چوقۇنۇشنىڭ ساقىندىلىرى
يېقىنقى زامانلارغىچە ساقلىنىپ قالغان، بۇنىڭدا ئەڭ ۋەكىل
خاراكتېرگە ئىگە بولغىنى «ئۈچ مەنزىل» دۇر. يەنى «يەر،
كۈن، ئاي ئايلىنىپ تۇرىدىغان ئاسمان يۇقىرى مەنزىل؛ ئادەمگە
پايدىلىق بولغان تاغ ـ دەريا، ھەتتا كائىنات ئوتتۇرا مەنزىل؛
ئائىلىلەردىكى بۇت تەكچىسى ئادەمنىڭ ئاساسى، ئۇ روھنى خۇپى-
يانە قوغدايدۇ، بۇ تۆۋەنكى مەنزىلدۇر»①. ئاتەش دىنىنىڭ ئىلا-
ھى بىلەن تەبىئەت ئىلاھى ئۆزئارا يۇغۇرۇلۇپ ھەم كىشىلەر
ئارىسىدىكى بەزى ئادەتلەر ئۆزگىرىپ بىر ـ بىرىگە سىڭىپ
كەتكەچكە، كېيىنكى چاغلاردا بۇ ئادەتلەرنىڭ ئاتەش دىنىدىن
كەلگەنلىكى ياكى تەبىئەتكە چوقۇنۇشتىن كەلگەنلىكىنى ئايرىش
ناھايىتى تەس بولۇپ قالدى. بۈگۈنكى كۈندىمۇ خوتەندە كىشىلەر
توي قىلغاندا يىگىت بىلەن قىزنى ئوتتىن ئاتلىتىدىغان ئادەتلەر
داۋاملىشىپ كېلىۋاتىدۇ. بۇ ئادەت ئاتەش دىنىنىڭ قالدۇقى دەپ
قارالماقتا. ئېنىقكى، بۇ ئادەتتە ئوت ئىلاھىغا سېغىنىپ، يېڭى
توي قىلغان يىگىت ـ قىزنىڭ بەختلىك بولۇشىنى تىلەش ئىپادى-
لەنگەن.

2. مانى دىنى

مانى دىنى ئۆز ئاساسچىسىنىڭ نامى مانى بولغاچقا شۇ نام
بىلەن ئاتالغان. ئۇ مىلادىيە III ئەسىرلەردە ئاسىيا، ياۋروپا ۋە
ئافرىقىلاردا تارقالغان. مانى دىنى ئۆزىنىڭ ھەر قايسى دىنلارنىڭ
جەۋھەرلىرىدىن ھاسىل بولغانلىقى بىلەن پەخىرلىنىدۇ. مانى

① «جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ دىنى ۋە ئەپسانىلەر ئىزاھلىق لۇغىتى»، ئۆگىنىش نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى؛ 610 ـ بەت.

دىنىنىڭ دەستۇرى مانى يازغان يەتتە كىتابتۇر، لېكىن بۇلارنىڭ
ھېچقايسىسى ساقلىنىپ قالمىغان. مانى دىنىنىڭ ئەقىدىسى
«ئىككى مەنبە، ئۈچ مەنزىل» دىن ئىبارەت. «ئىككى مەنبە»
دېگىنى يورۇقلۇق ۋە قاراڭغۇلۇق، ياخشىلىق بىلەن يامانلىقتۇر.
قارىغاندا، بۇ مەزمۇنىنىڭ ئاتەش دىنىنىڭ ئەقىدىسىدىن كەلگەنلى-
كى ئېنىق. «ئۈچ مەنزىل» دېگىنى دەسلەپكى مەنزىل، ئوتتۇرا
مەنزىل ۋە ئاخىرقى مەنزىل، يەنى ئۆتمۈش، ھازىر ۋە كەلگۈسى-
دۇر. «ئىككى مەنبە» باشتىن ـ ئاخىر «ئۈچ مەنزىل» ئىچىدە
كۈرەش قىلىدۇ، لېكىن «ئوتتۇرا مەنزىل» دىكى كۈرەش ھەممى-
دىن شىددەتلىك بولىدۇ. مانى دىنىنىڭ ئالىي ئىلاھى زەرۋان
ئىلاھتۇر، ئۇ يورۇقلۇق دۇنياسىنىڭ ئىگىسى، زەرۋان ئىلاھى-
نىڭ ئىككى مەنبەسى كۈن بىلەن ئايدۇر. مانى دىنى بۇتقا چوقۇن-
مايدۇ، پەقەت نۇر چېچىپ تۇرغان كۈن ۋە ئايغىلا چوقۇنىدۇ،
شۇڭا مانى دىنىنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان ئىبادەتخانىسىدا
كۈن بىلەن ئاينىڭ سۈرىتى بولىدۇ. مانى دىنىدا «ئۈچنى چەك-
لەش» ، «ئون پەرھىز» ئارقىلىق ئۆزىنى تىزگىنلەپ تۇرۇش
تەلەپ قىلىنىدۇ. «ئۈچنى چەكلەش» دېگەندە، ئېغىزنى چەك-
لەش، قولنى چەكلەش، كۆڭۈلنى چەكلەش، يەنى يالغان سۆزلى-
مەسلىك، ئەسكى ئىش قىلماسلىق، شەھۋەت نەپسىگە ئەگەشمەس-
لىك قاتارلىق ئىشلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ؛ «ئون پەرھىز» بۇتقا
چوقۇنماسلىق، يالغان سۆزلىمەسلىك، ئاچ كۆزلۈك قىلماسلىق،
ئادەم ئۆلتۈرمەسلىك، زىنا قىلماسلىق، ئوغرىلىق قىلماسلىق،
ساختا ئىش قىلماسلىق، بىدئەت يولغا ماڭماسلىق، ئالا كۆڭۈل-
لۈك قىلماسلىق، ھورۇنلۇق قىلماسلىق قاتارلىقلارنى كۆرسىتى-
دۇ. لېكىن، مانى دىنىنىڭ بەش تەبىقىگە بۆلۈنگەن دىنىي خادىم-
لىرى بىلەن مۇخلىسلىرىنىڭ ھەر تەبىقىسىنىڭ «ئۈچنى چەك-
لەش» ، «ئون پەرھىز» نى بەجا كەلتۈرۈشكە قويۇلغان تەلەپ
ئوخشاش ئەمەس. مانى دىنى مۇخلىسلىرى ھەر كۈنى تۆت قېتىم

دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىدۇ، يەنە روزا تۇتىدۇ ۋە توۋا ـ ئىستىغپار ئوقۇيدۇ. مانى دىنىدا نەزىر قىلىش، روزا تۇتۇش، توۋا ـ ئىستىغپار ئوقۇش، ئۆلگەنلەرگە ماتەم بىلدۈرۈش ئىشلىرى شېئىر ئوقۇش شەكلىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ، «مانى دىنى قەسىدىلىرى» ئەنە شۇنداق شېئىرلارنىڭ توپلىمىدۇر.

مانى دىنى شىنجاڭدىكى ئەڭ ئۇزۇن ئۆمۈر سۈرگەن دىنلارنىڭ بىرى، لېكىن ئۇنىڭ قاچان تارقىلىپ كىرگەنلىكى ئېنىق ئەمەس، ئېھتىمال VI ئەسىرنىڭ ئالدى ـ كەينىدە كىرگەن بولۇشى مۇمكىن. ھەرخىل ئالامەتلەردىن قارىغاندا، مانى دىنىنى سوغدىلار شىنجاڭغا ئېلىپ كىرگەن بولۇشى مۇمكىن، ئۇدۇن، ئىدىقۇت قاتارلىق جايلار مانى دىنى تارقىلىپ كىرگەن جايلاردۇر. چەت ئەللىك ئالىملارنىڭ قارىشىچە، «مانى دىنى چۇ دەرياسىنىڭ شەرقىدىن ئۆتۈپ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي يولى ئارقىلىق غەربىي يۇرتقا كىرگەن. بۇ جۇڭگوغا ۋۇزېتيەن پادىشاھ بولغان چاڭشۇنىڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 694 ـ يىلى) دىن ئىلگىرىكى ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ... شەرقتە مانى دىنىنى تارقىتىش بىلەن شۇغۇللانغانلار سوغدىلارلا ئەمەس، تۇخارلارمۇ بار ئىدى»①. لېكىن، مانى دىنىنىڭ ئۇدۇنغا قانداق تارقىلىپ كىرگەنلىكى، مانى دىنىنى تارقىتىش ئەھۋالىنىڭ قانداق بولغانلىقى ھەققىدە ئېنىق ماتېرىيال يوق. بۇنى پەقەت بەزىبىر پارچە ـ پۇرات تارىخىي ماتېرىياللارغىلا قاراپ پەرەز قىلىش مۇمكىن. سۇڭ سۇلالىسى جيەنلۇڭنىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادىيە 961 ـ يىلى) ئۇدۇن پادىشاھى ۋىسارا تەڭرىخان سۇڭ خاقانىغا يوللىغان سوۋغا ـ سالامنى ئېلىپ ماڭغان ئۆمەككە مانى دىندارلىرىنى قوشۇپ قويغان، ئۇدۇن خانى سۇڭ خاقانىغا ئەۋەتكەن سوۋغىلار ئەينەك قاچا ـ قۇچا، كىمخاپ، دۇردۇنلار ئىدى. بۇددا

① يۇ تيەنخېڭ، «غەربىي رايون مەدەنىيەت تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان، 1981 ـ يىلى، 59 ـ بەت.

دىنى ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان ئۇدۇندا مانى دىنىنىڭمۇ تارقىلىشى مانى دىنىنىڭ بۇددا دىنى ئەقىدىلىرىدىن نۇرغۇن تەركىبلەرنى قوبۇل قىلغانلىقىدىن ئىدى. مەسىلەن، «ئۇچنى چەكلەش»، «ئون پەرھىز» ئىچىدىكى نۇرغۇن مەزمۇنلار بۇددا دىنىدىكى پەرھىزلەر بىلەن زىت ئەمەس ئىدى، شۇڭا بۇددا دىنى بىلەن مانى دىنى ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىش مۇناسىۋىتى بولغان. شۇنداق بولغاچقا بەزى ئالىملارنىڭ قارىشىچە، مانى دىنى شەرققە تارقىلىش داۋامىدا بۇددا دىنىنىڭ نۇرغۇن نەرسىلىرىنى قوبۇل قىلغان... مانى دىنىنى تارقاتقۇچىلار مانى دىنىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئۈچۈن، ئۇنى تارقىتىش داۋامىدا كۆپ نەرسىلەرنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر بولغان. بولۇپمۇ بۇددا دىنى راۋاج تاپقان جۇڭگودەك دۆلەتتە مانى دىنىنى راۋاج تاپقۇزۇش ئۈچۈن بۇددا ئەقىدىلىرىگە (يەنە توپىن دىنى ئەقىدىلىرىمۇ بار) تايانماي مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا، بەزى ھۆججەتلەردە «مانى ئەسلىدە بىدئەت قاراش تۇرسا، ئۇنى بۇددا دىنى دەۋالغان» دېگەن گەپلەر ئۇچرايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، تاڭ دەۋرىدە خەنزۇچە يېزىلغان مانى دىنى دەستۇرلىرىدىكى بۇددا دىنى ئاتالغۇلىرىدىنمۇ بۇ مەسىلىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇنداق ئەھۋال بۇددا يۇرتى بولغان ئۇدۇندىمۇ شۇنداق بولغان.

3. نېستورى دىنى

نېستورى دىنى — خىرىستىئان دىنىنىڭ نېستورى مەزھىپى جۇڭگوغا كىرگەندىن كېيىنكى ئاتىلىشى. بۇ دىنىنىڭ ئاساسچىسى نېستورى بولغاچقا شۇ نام بىلەن ئاتالغان، نېستورى دىنىنىڭ جۇڭگودا تارقالغانلىقىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى پاكىتى تاڭ سۇلالىسى دېزۇڭ جيەنجۇڭنىڭ 2 - يىلى (781 - يىلى) «نېستورى دىنىنىڭ جۇڭگوغا تارقىلىش ئابىدىسى» دۇر. بۇ ئابىدە خەنزۇچە يېزىلغان، ئارقا يۈزىنىڭ ئوڭ - سول ئىككى تەرىپىگە سۈرىيە

يېزىقىدا 70 نەپەر نېستورى دىنى كاھىنىنىڭ ئىسمى ھەم ۋەزىپە-سى يېزىلغان. ئابىدىدىكى تېكىست مۇقەددىمە ۋە قەسىدىدىن تۈزۈلگەن. مۇقەددىمىدە نېستورى دىنىنىڭ ئاساسىي ئەقىدىسى ۋە ئۇنىڭ جۇڭگوغا تارقىلىش جەريانى تونۇشتۇرۇلغان. تارىخىي ھۆججەتلەرگە قارىغاندا، نېستورى دىنى VII ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەنگە تارقىلىپ كىر-گەن، شىنجاڭغا كىرگەن ۋاقتى تەخمىنەن VI ئەسىر ئەتراپىدا بولسا كېرەك، ئۇ تاڭ سۇلالىسىدىن يۈەن سۇلالىسىغىچە بولغان ئارىلىقتا تازا گۈللەنگەن.

خىرىستىئان دىنىنىڭ نېستورى مەزھىپى V ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا بارلىققا كەلگەن، ئۇنى سۇرىيىلىك نېستورى تىكلىگەن. نېستورى مىلادىيە 428 — 431 - يىللىرى كونستان-تىنوپولنىڭ باش ئېپىسكوپى بولغان. ئەينى چاغلاردا كونستانتى-نوپول چېركاۋىدا بۈۋى مەريەم ئادەممۇ ياكى ئىلاھمۇ دېگەن كەسكىن تالاش - تارتىشلار بولۇۋاتاتتى. نېستورى بۈۋى مەريەم ئانىنى «ئىلاھنىڭ ئانىسى» دېيىش ئىيسانىڭ شاگىرتلىرىغا بەر-گەن تەلىمگە خىلاپ كېلىدۇ ھەم دىنىي جەمئىيەتنىڭ ماقۇللۇ-قىنى ئالمىغان دەپ قارىغان، كەسكىن پىكىر ئىختىلاپلىرىغا قارىتا مۇرەسسەچىلىك ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، بۈۋى مەريەم ئانىنى «خىرىستوسنىڭ ئانىسى» دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويغان، لېكىن بۇ پىكىر ئالېكساندرىيە شەھىرىنىڭ باش ئېپىسكوپى سىرىيىنىڭ قاتتىق نازارىلىقىنى قوزغىغان، شۇنىڭ بىلەن نېس-تورى سۈرگۈن قىلىنىپ، مىسىردا ئۆلگەن، بۈۋى مەريەم «ئى-لاھنىڭ ئانىسى» دېگۈچىلەر غەلىبە قىلغان. نېستورىنىڭ مۇخ-لىسلىرى ئۇنىڭ تەلىماتىنى شەرققە كېڭەيتىپ، مىسوپوتامىيە-دىن ئوتتۇرا ئاسىياغا كەلگەن، شىنجاڭدىن يەنە چاڭئەنگە ۋە دېڭىز بويلىرىغىچە بېرىپ، بارا - بارا تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيت-كەن، ئۇلارنىڭ قارىمىقىدا 25 دىنىي رايون شەكىللەنگەن، XIV

ئەسىرگە كەلگەندە موڭغۇللار ئۇلارنى پارچىلىۋەتكەن. تاڭ سۇلا-
لىسى دەۋرىدە چاڭئەن رايونى بىلەن شىنجاڭنىڭ ئىدىقۇت رايونى
نېستورى دىنىنىڭ مەركىزى ئىدى. شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىس-
مىدا، نېستورىيلارنىڭ باش ئېپىسكوپى ئىلىيا (1176—1190-
يىللىرى) قەشقەردە باش دىن تارقىتىش رايونى قۇرغانىدى، غەر-
بىي لياۋ دەۋرىگە كەلگەندە، بۇ رايوننىڭ دائىرىسى كېڭىيىپ،
قەشقەر، ئۇدۇن ۋە يەتتە سۇ رايونىغىچە يېتىپ بارغان. XX
ئەسىرنىڭ باشلىرىدا دۇنخۇاڭ غارلىرىدىن تېپىلغان نېستورى
دىنىغا ئائىت كىتابلارمۇ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان باش دىن تارقى-
تىش رايونىدىن چاڭئەنگە تارقالغاندىن كېيىن تەرجىمە قىلىن-
غان، ئاندىن كېيىن يەنە دۇنخۇاڭغا تارقىلىپ كېلىپ كۆچۈرۈل-
گەنىدى. دۇنخۇاڭ غارلىرىدىن نېستورى دىنىغا مۇناسىۋەتلىك
يەتتە پارچە كىتاب تېپىلغان. ئۇنىڭ بىرسىدە تىلغا ئېلىنغان
«ئۈچ ھەيۋەت» مۇقەددەس ئاتا، مۇقەددەس ئوغۇل، مۇقەددەس
روھتىن ئىبارەت «ئۈچ بىر گەۋدە» نىڭ ھەيۋىتىنى كۆرسىتى-
دۇ، ئۇ «ئۈچى بىر گەۋدە» گە، ئەۋلىيالارغا ۋە كىتابلارغا توقۇل-
غان مەدھىيىدۇر، ئۇنىڭدا يەنە باشقا مەزمۇنلارمۇ بار. نېستورى
دىنىنىڭ شىنجاڭ رايونىدىن تېپىلغان ھۆججەتلىرى ئىچىدە تۇر-
پاندىن چىققانلىرى بىر قەدەر كۆپ بولۇپ، بۇلار ئاساسىي جەھەت-
تىن سوغدى يېزىقى، سۇرىيە يېزىقى، ئوتتۇرا قەدىمكى دەۋر
پېرسىيە يېزىقى ۋە كونا ئۇيغۇر يېزىقىدىن ئىبارەت تۆت خىل
يېزىقتا يېزىلغانىدى. نېستورى دىنىنىڭ قەشقەرنىڭ ئەتراپىدىكى
رايونلارغا تارقالغانلىقىغا دائىر ئەھۋاللار «ماركوپولونىڭ سايا-
ھەت خاتىرىسى» دېگەن كىتابتا كۆپ ئۇچرايدۇ، بۇ جايدا (قەش-
قەردە) نېستورى تەرەپدارى بولغان خىرىستىئانلار كۆپ ئىكەن
ۋە ئۇلارنىڭ چېركاۋلىرى بار ئىكەن» دېيىلگەن؛ يەنە: «يەكەن
بىر ئايماق بولۇپ، ئۇنىڭ زېمىنى كەڭ بولغاچقا، دائىرىسىنى
بەش كۈندە مېڭىپ بولغىلى بولىدىكەن، ئاھالىلىرى مۇھەممەد

بەيغەمبەرنىڭ دىنىغا بويسۇنىدىكەن، يەنە خىرىستىئان دىنىنىڭ
نېستورى مەزھىپىگە ھەم ياكوب مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلىدىغانلار-
مۇ بار ئىكەن» دېيىلگەن. 1896 ـ يىلى شۋېتسىيىلىك ئېكسپې-
دىتسىيىچى سۋېن ھېدىن خوتەننىڭ يوتقان دېگەن يېرىدىن تاپقان
كرېست چۈشۈرۈلگەن بىر داچەن بۇنىڭ دەلىلىدۇر. لېكىن،
ماركوپولو «خوتەن ئايمىقى» دېگەن ئەسىرىدە نېمە ئۈچۈن ئاھالى-
لەرنىڭ مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلىقىنىلا
تىلغا ئېلىپ نېستورى دىنىنى تىلغا ئالمىدى؟ بۇ يەردە مۇنداق
بىر ئېھتىماللىق بولۇشى مۇمكىن: خوتەن رايونىدا نېستورى
دىنىنىڭ ئېتىقادچىلىرى كۆپ ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە
ئۇلار قەشقەر باش دىن تارقىتىش رايونىغا تەۋە ئىدى، قەشقەر،
يەكەنلەر بولسا ئەينى چاغدا جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ نېستورى دىنىنى
تارقىتىش مەركىزى ئىدى، يەنە كېلىپ، يوەن سۇلالىسى دەۋرىدە
قەشقەر، يەكەنلەر ئاساسلىق سودا شەھىرىگە ئايلانغان، خوتەن
چەتتە بولغاچقا جوغراپىيە ۋە سودا جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكىنى
يوقاتقانىدى. شۇڭا، ماركوپولو دىققەت نەزىرىنى قەشقەر بىلەن
يەركەنگە قويۇپ، خوتەندە قىسقا ۋاقىتلا توختاپ كېتىپ قالغان
بولۇشى مۇمكىن، مۇشۇ ئەھۋالدىن قارىغاندا ئۇنىڭ بۇ يەردىكى
نېستورى دىنى ئېتىقادچىلىرىنىڭ بارلىقىنى تىلغا ئالماسلىقى
ئەقىلغا سىغىدىغان ئىش.

يوەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە قەشقەر، ئۇدۇن رايونلى-
رىدىكى ئاھالىلەر ئاساسەن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان بولسى-
مۇ، لېكىن بۇ يەرلەردە شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە نېستورى دىنى
ۋە مانى دىنىنىڭ قالدۇقلىرى ساقلىنىپ قالغان. بۇ ھال موڭ-
غۇللارنىڭ غەربىي رايوننى ئىستېلا قىلىشى جەريانىدا ھەر خىل
دىن ۋە مەدەنىيەتكە قارىتا كەڭچىلىك قىلىش پوزىتسىيىسىنى
تۇتقانلىقىنى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەرخىل دىنلارنىڭ دىنىي ئەقىدە
جەھەتتە ئوخشىشىپ كېتىدىغان ياكى ئوخشايدىغان يەرلىرى بول-

غاچقا، كۆپ مەنبەلىك مەدەنىيەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان رايوندا ئاسانلا تارقىلىدىغان ۋە تەرەققىي قىلىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئاپتورى: جۇڭ گاۋ

ئۈچىنچى بۆلۈم بۇددا دىنى

ئۇدۇن غەربىي رايوندىكى مەشھۇر بۇددا بەگلىكلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، بۇددا دىنىنىڭ شەرققە تارقىلىشى ۋە جۇڭگو بىلەن ھىندىستاننىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا مۇھىم رول ئوينىغانىدى. ئۇدۇنغا بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىپ كىرىشى ھەققىدىكى يازما پاكىتلار ئاساسەن ئەپسانە تۈسىنى ئالغان دىنىي رىۋايەتلەردۇر. مەسىلەن، شۈەنزاڭنىڭ «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دېگەن كىتابىنىڭ 12 ـ جىلتىدە مۇنداق دەپ خاتىرىلەنگەن:

ئاستانىنىڭ جەنۇبىدىن ئون چاقىرىم يىراقلىقتا بىر كاتتا ساغرام بولۇپ، ئۇدۇن پادىشاھى ۋايىجىرا سامپاۋا ئۇنى بىروزانا ئەرھەتكە سېلىپ بەرگەنىدى. ئۇ چاغدا بۇ بەگلىك تېخى بۇددا دىنىنىڭ مەرھەمىتىگە مۇشەررەپ بولمىغان، ئەرھەت بولسا كەشمىردىن بۇ يەرگە كېلىپ بۇددا دىنىنى تارقىتىشقا باشلىغانىدى. ئۇ ئۇدۇن خانىغا ئۆزىنىڭ بۇ يەرگە كېلىشتىكى مەقسىتىنى بىلدۈردى ھەمدە: «تەتاگەتە (بۇددا) خالايىققا ياخشىلىق قىلىپ، ئۇلارنى ئۈچ قات ئالەمگە باشلايدۇ، ئۇ گاھ زاھىر بولىدۇ، گاھ غايىب بولىدۇ، گاھ ياشايدۇ، گاھ يوقىلىدۇ، ئۇنىڭ يولىغا ھۆرمەت قىلغۇچىلار ئۆلۈمدىن ساقىت بولىدۇ؛ ئۇنىڭغا بېرىلگەنلەر ئۇنىڭدىن مېھرىنى ئۈزۈلمەيدۇ، ئەگەر ساغرام سالسا، ئۇ-

نىڭ ساۋابىنى كۆرىدۇ» دەپ نەسىھەت قىلغان. شۇنىڭ بىلەن
ئۇدۇن پادىشاھى پەرمان چۈشۈرۈپ، بەگلىكتىكى تۇنجى ئىبادەت-
خانا — زەنمۇ ئىبادەتخانىسىنى سېلىشقا بۇيرۇغان، ئاندىن كى-
شىلەرنى بۇت ھەيكىلىنى زىيارەت قىلىشقا تەكلىپ قىلغان ھەمدە
جاڭ ئۇرۇپ كىشىلەرنى يىغىپ، دەرمە مۇراسىمى ئۆتكۈزگەن.
ئۇدۇن پادىشاھى بۇددىغا چوقۇنۇپ، پۈتۈن بەگلىك ئىچىدە بۇددىغا
داغدۇغىلىق ھۆرمەت بىلدۈرگەن. «لوياڭ ساڭراملىرى ھەققىدە
قىسسە» دېگەن نومنىڭ بەشىنچى جىلدى «سۇڭ يۈن، خۇي
شىڭلارنىڭ غەربىي رايون ساياھەت خاتىرىسى» دىمۇ مۇشۇنداق
بايانلار بار. زاڭزۇ يېزىقىدىكى «ئۇدۇننىڭ بۇددا تەلىماتى تارى-
خى» دىكى رىۋايەتلەرمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇددا دىنى-
نىڭ ئۇدۇنغا تارقالغان ۋاقتى ھەققىدە ھازىر ئومۇمىيۈزلۈك قو-
بۇل قىلىنغان قاراش مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى I ئەسىرنىڭ ئوت-
تۇرىلىرى دېگەندىن ئىبارەت.
ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن غەربىي يۇرت ئوتتۇرىسىدىكى قات-
ناشنىڭ يەنىمۇ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئۇدۇننىڭ ئىقتى-
سادى گۈللىنىشكە باشلاپ، بارا - بارا كۈچەيدى، ئۇ شەرق ۋە
غەربنىڭ مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىش ئارقىلىق ئۆزىگە خاس
ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنى شەكىللەندۈرۈپ، غەربىي رايوننىڭ جەنۇ-
بىي يولىدىكى كۈچلۈك بەگلىكلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. بۇددا
دىنى جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىگە تارقىلىشتىن ئىلگىرى،
ئۇدۇن بەگلىكىدە بۇددا دىنىنىڭ ھىنەيانە مەزھىپى ئومۇملاشقانى-
دى. كېيىن مەھايانە مەزھىپى تارقىلىپ كىرگەن بولسىمۇ،
يۇقىرى ئورۇنغا ئۆتەلمىدى. ئەمما، بۇددا دىنى خەنزۇلار رايونىغا
تارقىلىپ كىرگەندىن كېيىن، خەنزۇ بۇددىستلار ئۆزلىرى ئىگى-
لىگەن بىلىمگە قانائەت قىلماي، بۇددا ئىلمىنى كۆپرەك تەھسىل
قىلىش ئۈچۈن بەس - بەستە غەربىي يۇرتقا كەلدى. لياڭ سۇلالى-
سى دەۋرىدىكى راھىب سېڭ يۇ «ئۈچ يۇرۇش نوملار توپلىمى»

دا مۇنداق بايان قىلىدۇ: ۋېي سۇلالىسى گەنلۇنىڭ 5 - يىلى
(مىلادىيە 260 - يىلى) جۇ شىشىڭ غەربتىكى قۇملۇقتىن
ئۆتۈپ ئۇدۇنغا كەلگەن ۋە مەھايانە مەزھىپىنىڭ «پراجنىيە پارە-
مىتا» دېگەن كىتابىنىڭ سانسكرىتچە نۇسخىسىنىڭ 600 مىڭ
سۆزلۈك 90 بابىنى قولغا كەلتۈرگەن ھەمدە «پراجنىيە پارەمى-
تا» نىڭ كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسىنى شاگىرتىدىن لوياڭغا ئەۋەت-
مەكچى بولغان. ئۇدۇندىكى ھىنەيانە مەزھىپىدىكىلەر نومنىڭ
پاكلىقىنى ساقلاش ئۇچۇن پادىشاھىنى قۇترىتىپ، ئۇنى ئەۋەتىش-
نى توسۇپ قويغان. بۇ ھىنەيانە بۇددىزمىنىڭ ئۇدۇن خانىنىڭ
قوللىشىغا ئېرىشىپ چوڭ تەسىرگە ئىگە بولغانلىقىنى، شۇ سە-
ۋەبتىن مەھايانە بۇددىزمىنى كۈچەپ چەتكە قاققانلىقىنى چۈشەندۈ-
رۈپ بېرىدۇ. مىلادىيە 282 - يىلى فو رۇتەن كۆچۈرۈلگەن
نۇسخىنى لوياڭغا ئېلىپ بارغان، كېيىن ئۇنى ئۇدۇنلۇق ئۇچالو
بىلەن خېنەنلىك زاھىت جۇ شۇلەن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ،
بىر مەھەل ئەۋجىگە چىققان ئىلمىي ھېكمەت ئۆگىنىش كەيپىيا-
تىغا ماسلاشقان. بۇ مەھايانە مۇددىزمىنىڭ ئۇدۇن بىلەن ئىچكى
ئۆلكىلەر ئوتتۇرىسىدا ئالاقىلىشىش رولىنى ئوينىغانلىقىنى بىل-
دۈرىدۇ. «ئۈچ يۇرۇش نوملار توپلىمى» نىڭ 7 - جىلدىدا مۇن-
داق دېيىلگەن: ئۇدۇنلۇق راھىب جىدومىلو جىن سۇلالىسى
تەيكاڭنىڭ 7 - يىلى (مىلادىيە 286 - يىلى) «پراجنىيە پارەمى-
تا» نىڭ سانسكرىتچە نۇسخىسىنى ئىچكىرىگە ئېلىپ بېرىپ، ئۇ-
نىڭدىن ئەۋەتەمسەكە سۇتره، پرەجنا سۇتره قاتارلىق مەھايانە
نوملىرى ۋە ئاگەمە سۇتره قاتارلىق ھىنەيانە نوملىرىنى خەنزۇچى-
غا تەرجىمە قىلغان. بۇ پاكىتتىن ئۇدۇندا بۇددا دىنىنىڭ مەھايانە
مەزھىپى بىلەن ھىنەيانە مەزھىپىنىڭ تەڭ تارقالغانلىقىنى ۋە
تەدرىجىي تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئۇدۇن بەگلىكى بۇددا دىنىنى بەگلىكنىڭ دىنى قىلغانلىقى
بىلەن شەرق، غەرب ئەللىرىدە تونۇلغان. ۋېي، جىن سۇلالىلىرى

ۋە جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە بۇددا دىنى تەرەققىي
قىلىپ گۈللىنىش باسقۇچىغا يەتكەن. بۇنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىد-
كى راھىبلارنىڭ خاتىرىلىرىدىن ئاز - تولا كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.
مەسىلەن، جىن سۇلالىسى لۇڭئەننىڭ 5 - يىلى (مىلادىيە
401 - يىلى) فاشيەن ئۇدۇندىكى قومات ساڭرامىغا بېرىپ ئۈچ
ئاي تۇرغان. ئۇ «بۇددىزم ئەللىرىگە ساياھەت» («فاشيەننىڭ
تەرجىمىھالى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دېگەن كىتابىدا ئۇدۇندىكى بۇددا
دىنىي پائالىيەتلىرى توغرىسىدا تەپسىلىي توختالغان: «بۇ بەگ-
لىك مەمۇرچىلىققا تولغان، خەلقى باياشات ئىكەن، ئۇلار بۇددا
دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن، بۇددا مۇزىكىسىنى ياخشى كۆرىدى-
كەن، راھىبلىرى نەچچە ئون مىڭ بولۇپ، كۆپىنچىسى مەھايانە
مەزھىپىدە ئىكەن، ئۇلار ئوپچە غىزالىنىدىكەن. بۇ بەگلىكنىڭ
پۇقرالىرى زىچ ئولتۇراقلاشقان، ئۆيلەرنىڭ ئالدىدا كىچىك بۇددا
مۇنارى بار ئىكەن، ئەڭ كىچىكلىرىمۇ ئىككى گەز كېلىدىكەن،
چاسا شەكىللىك قىلىپ سېلىنغان راھىبخانىلار ئۆتكۈنچى راھىب-
لارغا قونالغۇ قىلىپ بېرىلىدىكەن.» بۇلاردىن مەلۇمكى، ئەينى
چاغدا، ئۇدۇن بەگلىكىدە بۇددا دىنىنىڭ مەھايانە مەزھىپى ئۈس-
تۈن ئورۇندا تۇرغان، فاشيەن تۇرغان ھېلىقى ساڭرام مەھايانە
مەزھىپىنىڭ ئىبادەتخانىسى بولۇپ، ئۇنىڭدا 3000 راھىب بول-
غان. ئۇلار تاماقخانىغا ھەيۋەت بىلەن تەرتىپلىك كىرىپ، جىم-
جىت ئولتۇرۇپ غىزالىنىدىكەن، غىزا يېگەندە گەپ قىلماي،
پەقەت قولىنى ھەرىكەتلەندۈرىدىكەن، بۇنىڭدىن ئۇلاردىكى تەر-
تىپنىڭ چىڭلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. فاشيەن بۇ خاتىرىسىدە يەنە
ھەيۋەتلىك بۇت ئېلىپ يۈرۈش مۇراسىمىنى سۈرەتلەپ بەرگەن:
ھەر يىلى دېھقانلار كالېندارى بويىچە تۆتىنچى ئاينىڭ بېشىدا
كوچا - كويلار پاكىز سۈپۈرۈلۈپ ۋە سۇ چېچىلىپ، چىرايلىق
بېزىلىدىكەن. شەھەر سېپىلى ئۈستىگە بارگاھ قۇرۇلىدىكەن، بۇ
پائالىيەتكە پادىشاھ، خانىش، مەلىكە ۋە كېنىزەكلەر قاتنىشىدى-

كەن. ئۈچ ـ تۆت يول يىراقلىقتىكى قومات ساڭرامىدىكى راھىب-
لار مەھايانە مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلىدىكەن، پادىشاھمۇ شۇ مەز-
ھەپكە ئېتىقاد قىلغانلىقتىن، ئەڭ ئالدىدا ماڭىدىكەن. بۇت ھار-
ۋىسى تۆت چاقلىق بولۇپ، ئېگىزلىكى ئۈچ غۇلاچتىن ئاشىدى-
كەن، ئۇ خۇددى كۆچمە سارايغا ئوخشايدىكەن، يەتتە گۆھەردىن
بېزىلىدىكەن، ئۈستىگە ئېسىلغان تۇغ ـ ئەلەملەرنىڭ چۆچىلىرى
ساڭگىلاپ تۇرىدىكەن، بۇت ھارۋىنىڭ ئوتتۇرىسىغا قويۇلۇپ،
يېنىغا بۇدساتۋا ۋە مۇلازىملارنىڭ ھەيكىلى تۇرغۇزۇلىدىكەن،
ئۇلارنىڭ بېزەكلىرى كىشىنىڭ كۆزىنى چاقنىتىدىكەن، شەھەر
قوۋۇقىغا يۈز قەدەم قالغاندا پادىشاھ تاجىنى ئېلىۋېتىپ يېڭى
كىيىم كېيىپ، قولىغا ئىسرىق ئېلىپ شەھەر سىرتىغا چىقىپ،
بۇتنى قارشى ئالىدىكەن ۋە كۈجە يېقىپ، گۈل چېچىپ، بۇتقا
باش ئۇرىدىكەن. بۇت ھارۋىسى شەھەرگە كىرگەندە، قوۋۇق
ئۈستىدىكى خانىش ۋە كېنىزەكلەر گۈل چاچىدىكەن، بۇ كۆرۈ-
نۈش ئىنتايىن ھەيۋەتلىك تۈس ئالىدىكەن، ھارۋىلارنىڭ ھەرخىل
بولۇشى كىشىنى مەپتۇن قىلىدىكەن، پۈتۈن بەگلىكتە جەمئىي
14 چوڭ ساڭرام بولۇپ، ھەر بىر ساڭرام بۇ مۇراسىمنى بىر
كۈن ئۆتكۈزىدىكەن، نۇرغۇن پۇل ۋە ئادەم كۈچى سەرپ قىلىنغان
بۇ پائالىيەت ئەۋجىگە چىقىپ، پۈتۈن بەگلىكنى بىر ئالىدىكەن،
بۇ پائالىيەت 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى باشلىنىپ، 14 ـ كۈنى
ئاخىرلىشىدىكەن. دېمەك، تۆۋەندىكىلەرمۇ مۇشۇنداق ئۇسۇللار
بىلەن بۇددا مەدەنىيىتىنى تېزلىكتە ھەرقايسى تەرەپلەرگە كېڭەيت-
كەن. ئەينى چاغدا، چەت ئەللەردىن كىرگۈزۈلگەن نۇرغۇنلىغا
بۇددا نوملىرى كەينى ـ كەينىدىن ئىچكىرىگە ئەۋەتىلىپ، بۇددا
تەلىماتلىرى كۆپلەپ ئالماشتۇرۇلغان، بۇ جەھەتتىكى تەرجىمە
ئىشلىرى راۋاجلاندۇرۇلغانىدى. مەسىلەن، سىرامان جى فالىڭ
ئۇدۇندا «بۇددا ۋەتەمسەكە ـ مەھاۋەيپۇلىيە سۇترە»، «دەرمەگۇپتە
ۋىنەيە» ھەم تەن ۋۇدېنىڭ نوملار دىۋانى «بۇددا يەشەس» قاتارلىق

نومىلارغا ئېرىشكەن. تەن ۋۇچېن «مەھاپەرى نىرۋانە سۇترە» نىڭ ئالدىنقى ئون جىلدىنى ئېلىپ كېتىپ، خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلدىغان، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە «براھما جالە سۇترە» نى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان، كېيىن يەنە ئۇنىڭ ئوتتۇرا قىسمى ۋە ئاخىرقى قىسمى بولۇپ 33 جىلدىنى ئېلىپ كېتىپ، ھەممىسىنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان، مىلادىيە 418 ـ يىلى (شەرقىي جىن سۇلالىسى ئەندى خان يىشىنىڭ 14 ـ يىلى) «بۇددا ۋەتەمسەكە مەھاۋەيپۇليە سۇترە» نى تولۇق تەرجىمە قىلىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى بۇددا دىنى ساھەسىدە ئومۇملاشتۇرغان. «ئۈچ يۈرۈش نومىلار توپلىمى» دە خاتىرىلىنىشىچە، لياڭجۇ ئايمىقىدىكى تەن شۈ، ۋېي دې قاتارلىق سەككىز راھىب بۇددا تەلىماتلىرىنى ئۆگىنىش ئۈچۈن ئۇدۇنغا كەلگەن، بۇ دەل ئەينى ۋاقىتتا بەش يىلدا بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلىدىغان بۇددا ئەقىدىسى مۇھاكىمە يىغىنى ئۆتكۈزۈلۈۋاتقان چاغ ئىدى. بۇ بىر كاتتا دىنى يىغىلىش بولۇپ، بۇددا شەيخلىرى بۇددا تەلىماتلىرىنى بايان قىلىپ مۇتالىئە ئېلىپ باراتتى. تەن شۈ قاتارلىق سەككىز راھىب ھەرخىل ۋەزتەبلىغلەرنى ئوبدان ئاڭلاپ بىرمۇ بىر خاتىرىلىۋېلىپ، ئىدىقۇتقا كەلگەندە ئۇلارنى بىر توپلام قىلىپ، ياخشىلىق، يامانلىق، دانىشمەنلىك، ئەقىلسىزلىقنى شەرھلىگەن. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى شىگۇاڭنىڭ 23 ـ يىلى (مىلادىيە 445 ـ يىلى) خېشىلىق سىرامان خۇيلاڭ ئۇنىڭ ماۋزۇسىنى «ئاقىللىق ۋە نادانلىق ھەققىدىكى سۇترە» دەپ ئۆزگەرتكەن. يۇقىرىقى ماتېرىياللار مىلادىيە V ئەسىرنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئۇدۇندا مەھايانە مەزھىپى دىنىي كىتابلىرىنىڭ ناھايىتى مۇكەممەللەشكەنلىكىنى، ئۇدۇن بۇددا نەزەرىيىسىنىڭ مەركىزى بولۇپ قالغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. شۇڭا، شەرق ۋە غەربتىن كەلگەن راھىبلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىگەن، تاۋاپ ـ زىيارەت قىلىش، بۇددا نومىلىرىنى ئېلىش، بۇددا تەلىماتلىرىنى ئالماشتۇرۇش ئۈچۈن ئۇدۇنغا كېلىـ

دىغانلار تېخىمۇ كۆپ بولغان. مىلادىيە V ئەسىرنىڭ 30 -
يىللىرى جيۇچۇەنلىك راھىب بېي لەن غەربىي رايونغا ساياھەت
ۋە ئۆگىنىش ئۈچۈن بارغاندا، كەشمىر بەگلىكىدىكى راھىب
بۇدىدەرمەبىكشۇدىن شىلەدەرمە (پەرھىز) نى تەلىم ئېلىپ، قاي-
تىش يولىدا ئۇدۇنغا چۈشۈپ، بۇددا تەلىماتلىرىدىن دەرس ئۆت-
كەن. «ئۆتمۈش دەۋرلەردىكى ئۈچ گۆھەر كىتابلار» دا قەيت
قىلىنىشىچە، سۇڭ سۇلالىسى يۈەنخۇينىڭ 3 - يىلى (مىلادىيە
475 - يىلى) فاشيەن تاۋاپ - زىيارەت قىلىش ئۈچۈن جىنلىڭ-
دىن چىقىپ باشۇ دىيارلىرىدىن ئۆتۈپ ئۇدۇنغا كېلىپ پامىردىن
ئۆتمەكچى بولغاندا، يول توسۇلۇپ قالغاچقا، ئۇدۇنغا قايتىپ
كېلىپ، بۇ يەردىن «سەددەرمە پۇنتەرىكە سۇترە» بىلەن «ئەۋەلو-
كېتىشۋەر كىشانتى سۇترە» نىڭ بىردىن ئەسلىي نۇسخىسىغا ۋە
بىر تال پىل چىشىغا، 15 تال شارىپۇترەگە ئېرىشكەن. بۇنىڭدىن
شۇنى بىلىشكە بولىدۇكى، ئەينى چاغدا ئۇدۇندا بىر مەخپىي دىن
تارقىلىشقا باشلىغان. مەھايانە مەزھىپىنىڭ كۆپ خۇدالىققا قاراپ
مېڭىشى بۇددا دىنىنىڭ ئەل ئارىسىغا قاراپ يىلتىز تارتىشقا
باشلىغانلىقىنىڭ مۇھىم بەلگىسى ئىدى.
ئۇدۇن بەگلىكى ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدا ئۆزىنىڭ ئەمەلىي
كۈچىگە تايىنىپ پۈت تىرەپ تۇرغان بولسىمۇ، بۇددا مۇنارىسى-
نىڭ كۆپلەپ سېلىنىشى، راھىبلارنىڭ پارازىت قاتلىمىنىڭ كۆ-
پىيىشى ئەمگەكچى خەلقنىڭ يۈكىنى ئېغىرلاشتۇرۇۋەتتى. بۇددا
دىنى ئاۋام ئىچىگە قاراپ ماڭغانسېرى ئۇنىڭ تەسىر كۈچى ئاجىز-
لىشىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، مىلادىيە 470 - يىللىرى
ئەتراپىدا ئاۋارلار بىلەن ئېفتالىتلارنىڭ ئۇدۇنغا باستۇرۇپ كىرد-
شى بۇددا دىنى ئۈچۈن قاتتىق زەربە بولدى. تاڭ سۇلالىسى
جېنگۇەنىنىڭ 18 - يىلى (مىلادىيە 644 - يىلى) شۈەنزاڭ بۇددا
نوملىرىنى ئېلىش ئۈچۈن ئۇدۇنغا كەلگەندە، ئۇدۇن خانىنىڭ
قىزغىن كۈتۈۋېلىشىغا مۇيەسسەر بولغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ

يەردە بۇددا دىنىنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتقانلىقىنى ھېس قىلدى. ئەينى چاغدا بەگلىكتە 100دىن ئارتۇق ساڭرام، مەھايانە ئېتىقاد- چىلىرىدىن 5000 دىن ئارتۇق كىشى بار بولۇپ، كۆلەم جەھەتتە فاشيەن دەۋرىدىكىدەك بولماي قالغانىدى، ساڭراملارنىڭ كۆپىن- چىسى چۆلدەرەپ قالغانىدى. شۈەنزاڭ ھىنەيانە مەزھىپىنىڭ ئىبادەتخانىسىغا چۈشكەن، بۇ يەردە بەگلىك راھىبلىرىنىڭ يوگا، ئەبىدەرمە، كوشە، مەھايانە سەنپەرىگەھە شاستىرە قاتارلىق تۆت كىتاب ئۈستىدە مۇتالىئە ئېلىپ بارىدىغان كاتتا يىغىلىشلىرى ئاساسەن توختىغانىدى.

شۈەنزاڭدىن كېيىن، ئۇدۇن راھىبلىرى ئىچكى رايونلارغا بېرىپ بۇددا ئەقىدىسىنى تارقىتىپ، بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلىش دولقۇنىنى قوزغىغان، بۇنىڭغا سەل قاراشقا بولمايدۇ. تاڭ سۇلالىسى ۋۇ زېتيەن تيەنشۇنىڭ 3 - يىلى (مىلادىيە 691 - يىلى) ئۇدۇن راھىبلىرىدىن تيۇن بەنرۇ مەھايانە ۋە ھىنەيانە مەزھەپلىرىگە دائىر بىلىملەرنى تولۇق ئۆگىنىپ كامالەت- كە يەتكەنىدى. ئۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بېرىپ ۋېيگودۇڭ ئىبا- دەتخانىسى (كېيىن داجۇ ئىبادەتخانىسى دەپ ئۆزگەرتىلگەن) دا «ئەۋەتەمسەكە سۇترە» بىلەن «مەخپىيەت مەزھىپى» نوملىرىنىڭ ئىككى چوڭ جىلدىنى تەرجىمە قىلىپ چىققان. ئۇنىڭدىن باشقا «مەھايانە دەرمەداتۇدا پەرق يوقلۇقى ھەققىدە» دېگەن ئەسەرنىڭ بىرىنچى جىلدى بىلەن «زاۋشياڭ دىيانە سامادى» نىڭ ئالتە قىس- مىنى تەرجىمە قىلغان. ۋۇ زېتيەن بۇددا دىنىنى تەرەققىي قىلدۇ- رۇپ، مەھايانە نوملىرىغا ئەقىدە قىلىپ، «بۇددا ۋەتەمسەكەمەھا- ۋەيپۇليە سۇترە» نىڭ سانسكرىتچە نۇسخىسىنى ئىزدەۋاتقاندا ئۇ- دۇنلۇق راھىب شىكشانەندە ئۇنى ئېلىپ چاڭئەنگە بېرىپ، مىلادىيە 695 - يىلىدىن 699 - يىلىغىچە «80 جىلدلىق ئاۋەتەم- سەكە سۇترە» نى تەرجىمە قىلغان، مىلادىيە 700 - يىلى يەنە «ئەۋەتەمسەكە سۇترە» ، «ۋەيپۇليە مەزگىلى» ، «مەھاپرەجنا پا-

رەمىتە سۇترە» ۋە «مەھايانە شاستىرە»، «مەھايانە ۋىننەيە» قاتار-
لىق جەمئىي 18 قىسىم 27 جىلدنى تەرجىمە قىلغان. تاڭ
سۇلالىسى جىڭلۇڭنىڭ 1 - يىلى، يەنى مىلادىيە 707 - يىلى
ئۇدۇن خانى ئوغلى ۋايجرا لىنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە تۇرۇشقا
ئەۋەتكەن، كېيىن راھىب بولۇپ ئىسمىنى جىيەن دەپ ئۆزگەرت-
كەن، تاڭ سۇلالىسى كەيىۋەننىڭ 9 - يىلى (مىلادىيە 721 -
يىلى) مەھايانە مەزھىپى نوملىرىدىن تۆت قىسىم ئالتە جىلدنى
ۋە ئۇلاردىن يەتتە پارچە نومنى تەرجىمە قىلغان. مىلادىيە
743 - يىلى ھىندىستانلىق راھىب داموجەننىلو غەربتىن قايتار
چېغىدا سۇلىدىن ئۇدۇنغا كېلىپ جىنلۇن ئىبادەتخانىسىغا چۈ-
شۈپ داۋالانغان ھەم مەھايانە ئەقىدىسىنى تارقىتىش بىلەن شۇ-
غۇللانغان. تاڭ سۇلالىسى دەيزۇڭنىڭ 9 - يىلى (مىلادىيە
774 - يىلى)، «ئون باسقۇچ سۇترەسى شاسترەسى» دىكى را-
ھىبنىڭ ئىسمى چى چاۋفېڭ بولۇپ، شۈەنزۇڭ پادىشاھ تيەنباۋ-
نىڭ 10 - يىلى (مىلادىيە 751 - يىلى) جاڭ تاۋگۇاڭ بىلەن
بىللە ئوتتۇرا ئاسىياغا ئەلچىلىككە كېلىپ، كېسەل بولۇپ قال-
غاچقا غەربىي يۇرتتا 40 يىل بۇددا ئىلمىنى ئىخلاس بىلەن
ئۆگەنگەن، دېزۇڭ پادىشاھ جېنيۈەننىڭ 4 - يىلى (مىلادىيە
788 - يىلى) ئۇدۇنغا كەلگەن، ئۇ ئۇدۇنلۇق راھىب شىلەبود-
دەرمە بىلەن بىرلىكتە «ئەۋەتەمسەكە سۇترە» دىكى «ئون باسقۇچ
سۇترەسى شاسترەسى»، «ساۋابنى ئۆتۈنۈش ھەققىدە» نى تەرجىمە
قىلغان، دېزۇڭنىڭ 5 - يىلى (مىلادىيە 789 - يىلى) بۇ
تەرجىمە نۇسخىلىرىنى ئېلىپ چاڭئەنگە قايتقان. بۇلاردىن قارى-
غاندا، ئەينى چاغدا ئۇدۇندا مەھايانە مەزھىپىنىڭ نوملىرى يەنىلا
تولۇق بولغان، بۇ ھال بۇ راھىبلارنىڭ يېڭى ئىدىيە ۋە بىر قەدەر
ياخشى ئۆگىنىش كەيپىياتىنى ئېلىپ بارغانلىقىنى، بۇددا تەلىما-
تى ئۈستىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى راھىبلار بىلەن بىرلىكتە
مۇھاكىمە ئېلىپ بارغانلىقىنى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى بۇددا

مەدەنىيىتىمۇ «باشقا يەردىن ئېلىش»تىن «باشقا يەرگە تارقى-
تىش»قا قاراپ ماڭغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. خۇيچاۋ «ئەنەتكەككە
زىيارەت» دېگەن كىتابىدا مۇنداق خاتىرىلىگەن: بۇخارادىن جە-
نۇبتىكى ئۇدۇنغىچە بولغان ئارىلىق 2000 چاقىرىم كېلىدۇ، بۇ
يەرلەر خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ تەۋەلىكىدە بولۇپ، ئىبا-
دەتخانا ۋە راھىبلار كۆپ ئىكەن، ئۇلار مەھايانە مەزھىپىگە ئەمەل
قىلىدىكەن، گۆش يېمەيدىكەن. ئۇدۇندا بىر خەنزۇ ئىبادەتخانى-
سى بولۇپ، «لۇڭشىن ئىبادەتخانىسى» دەپ ئاتىلاتتى، ئىبادەت-
خانىنى بىر خەنزۇ راھىب باشقۇراتتى. ئۇ خېبېي يىجۇلۇق كىشى
ئىدى. بۇددا مەدەنىيىتىنىڭ بۇنداق ئۆزئارا سىڭىشىپ كېتىشى
ئۇدۇن بۇددىزمىنى يېڭى تەرەققىياتلارغا ئېرىشتۈردى.

مىلادىيە X ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە ئۇدۇندىكى
بۇددا دىنىنىڭ قۇيرۇقىنى قۇم باستى. غەربكە كۆچكەن بىر
قىسىم ئۇيغۇرلارنىڭ شىنغۇ ئايمىقىغا ماكانلىشىشى بىلەن ئۇدۇ-
نىڭ مىللىي مەدەنىيىتى ئۇيغۇرلىشىش يولىغا قاراپ ماڭدى.
لېكىن، ئۇدۇن بەگلىكىنىڭ پادىشاھى ۋە ئۇنىڭ پۇقرالىرىنىڭ
كۆپ قىسمى يەنىلا تىرىرەتنەگە ئەمەل قىلاتتى. «گاۋ جۇخەينىڭ
ئۇدۇنغا ئەلچىلىككە كېلىشى» دېگەن كىتابتا خاتىرىلىنىشىچە،
ئۇدۇنلۇقلار ئادەتتە جىن ـ شەيتانغا ۋە بۇددا دىنىغا ئىشىنەتتى،
ۋىسارا تەڭرىخان تۇرۇشلۇق يەردە راھىب بار ئىدى. ۋىسارا
تەڭرىخان، يەنى يولۋاس شاھ ۋايجىرا سامپاۋا ئىخلاسمەن بۇددىست
ئىدى، ئۇ ھۆكۈم سۈرگەن يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك (مىلادىيە
912 — 966 ـ يىللىرى) مەزگىلدە ئىقتىساد گۈللەنگەن،
سىياسىي پاك، دىنىي سىياسەت كەڭرى بولغان، باشقا دىنلار،
مەسىلەن، ئاتەش دىنى، مانى دىنى، يەھۇدىي دىنى، خىرىستىئان
دىنى، ئىسلام دىنى قاتارلىقلار چەتكە قېقىلماي، ئۇدۇن تەۋەسىدە
تارقىلىشىغا يول قويۇلغان، بۇ دىنلار ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق
توقۇنۇش بولمىغان. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھاكىمىيەتلەر بىلەن

بولغان مۇناسىۋەتتە راھىبلار ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان.
«سۇڭ تارىخى» نىڭ 490 - جىلد «ئۇدۇن تەزكىرىسى» دە خاتى-
رىلىنىشىچە، شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى چيەندېنىڭ 3 - يىلى
(مىلادىيە 965 - يىلى) ئۇدۇنلۇق راھىبلاردىن شەن مىڭ بىلەن
شەن فا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خاندانلىقى ئوردىسىغا ئولپان تاپشۇ-
رۇشقا بېرىپ، خاننىڭ سۆسۈنە كىيىم ئىلتىپاتىغا ئېرىشكەن.
شەن مىڭ ئوردىغا يەنە بىر قېتىم كەلگەندە، شاھ تەرىپىدىن
ئۇستاز ھەزرەت دېگەن نام بېرىلگەن. سۇڭ سۇلالىسى كەيباۋنىڭ
4 - يىلى (مىلادىيە 971 - يىلى) ئۇدۇن راھىبى جى شياڭ
خانغا مەكتۇپ سۇنغان ۋە قەشقەردە ئېرىشكەن غەلىبە خۇشاللىقى
تەسۋىرلەنگەن سۈرەتنى سوۋغا قىلغان. بۇ چاغدا ئىسلام دىنىدىن
ئىبارەت يوشۇرۇن خەۋپ يېتىلىپ قالغانىدى.
مىلادىيە IX ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا
قاراخانىيلار سۇلالىسى باش كۆتۈردى. سۇتۇق بۇغراخان ئىسلام
دىنىنى زور كۈچ بىلەن يولغا قويدى. مۇنداق زورلۇق تەدبىرى
ئالاقزادىلىك ۋە قارشىلىق كەيپىياتىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ۋە-
سارا تەڭرىخان بۇددا دىنىنى قوغدىغۇچى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا
چىقىپ، سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئىزباسارلىرىغا قارشى نەچچە ئون
يىل دىنىي ئۇرۇش ئېلىپ باردى. دەسلەپتە قاراخانىيلار سۇلالى-
سىنىڭ كۈچى ئاجىز بولغاچقا، ئۇدۇنلۇقلار تەرىپىدىن كۆپ
قېتىم مەغلۇپ قىلىنغانىدى. سۇڭ سۇلالىسى كەيباۋنىڭ 3 -
يىلى (مىلادىيە 970 - يىلى) ئۇدۇن شاھى ۋايجرا سۇرا شاجۇ
ئايمىقىدىكى ساۋ يۈەنجۇڭغا يازغان خېتىدە سۇلىنىڭ ئۈچ قورغى-
نىنى ئالغانلىقىنى تىلغا ئالغان. بۇ ھال X ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا
ئۇدۇننىڭ ھەربىي كۈچىنىڭ قاراخانىيلارنىڭكىدىن ئۈستۈن ئى-
كەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. قاراخانىيلار سۇلالىسى كېيىن-
چە «ئىماملاردىن مەدەت تىلەپ» ئۇدۇننى يېتىم قالدۇرۇپ،
ئىسلامىيەتنىڭ كۈچىنى زورايتتى. تەخمىنەن 1006 - يىلى

ئۇدۇن ئاستانىسى قولدىن كەتتى. ئۇدۇن شاھى ۋايجرا ساغرا ئۇرۇشتا ئۆلدى. قاراخانىيلار سۇلالىسى ئۇدۇننى ئىشغال قىلدى، بۇددا مەدەنىيىتى ئۇزۇل - كېسىل ۋەيران قىلىۋېتىلدى. كۆپلىگەن مەشھۇر بۇددا ئىبادەتخانىلىرى ئۇرۇش ئوتى ئىچىدە ۋەيران بولدى، ئۇدۇن بۇددىستلىرى مەجبۇرىي ھالدا ئىسلامنى قوبۇل قىلدى، بۇددا راھىبلىرى ئاياغ ئاستى قىلىنىشتىن ئەنسىرەپ شىزاڭ ياكى چىڭخەي تەرەپلەرگە قېچىپ كەتتى.

ئۇدۇن قەدىمىي بۇددا دىنى رايونى ئىدى، بۇددا دىنىنىڭ بۇ يەردىكى تەسىر كۈچىنى باشقا دىنلارنىڭكى بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايتتى. ئىشغال قىلىنغان ئۇدۇن كۆرۈنۈشتە قاراخانىيلارغا ئىتائەت قىلىسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بىر خىل مۇستەقىل ھاكىمىيەت بولۇپ تۇرىۋەردى. مەغلۇپ بولغان ئۇدۇن ھاكىمىيىتى كۈچىنىڭ ئەسلىگە كېلىش ۋە ئۇلغىيىشىغا، ئۇنىڭ ئۈستىگە، دىنىي ئۆچمەنلىكتىن تۇغۇلغان يوشۇرۇن قارشىلىق كۆرسىتىش كەيپىياتىنىڭ ئۇلغىيىشىغا ئەگىشىپ، ئۇدۇندا ئىسيان كۆتۈرۈلدى، ئۇدۇن ھاكىمىيىتى قايتىدىن تىكلەندى. ئۇدۇن ئۆزىنىڭ بۇ تارىخىدىن نومۇس قىلىپ كەتمىدى، بۇددا دىنىغا بولغان ئېتىقادى تامامەن يوقىلىپ كەتمىدى. «سۇڭ تارىخى. ئۇدۇن تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، سۇڭ سۇلالىسى جىيايۇنىڭ 8 - يىلى (مىلادىيە 1063 - يىلى) لوسۇېي سوۋغا - سالام بىلەن ئوردىغا بارغاندا، 10 - ئايدا ئۇدۇن خانىغا سۇڭ سۇلالىسى پادىشاھى تەرىپىدىن «ساداقەتمەن مەردۇمەردانە قارا تۇغلۇق خان» دېگەن ئوتۇغات بېرىلگەن. بۇ XI ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدىمۇ ئۇدۇن پادىشاھى يەنىلا بۇددا دىنىنىڭ ئىخلاسمەن ئېتىقادچىسى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. سۇڭ سۇلالىسى يۈەنفېڭنىڭ 8 - يىلى (مىلادىيە 1085 - يىلى) ئۇدۇن ئەلچىسى سۇڭ پادىشاھى شېنزۇڭ ئۈچۈن «راھىبلار بەخت تىلەش مۇراسىمى» ئۆتكۈزگەن، بۇ بىر خىل بۇددا دىنى مۇراسىمى ئىدى،

بۇنىڭدىن ئۇدۇنلۇق بۇددا راھىبلىرىنىڭ يۇقىرى پەزىلىتىنى كۆ-
رۈۋالغىلى بولىدۇ.

«سۇڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەردىن تاللانما» نىڭ
199 - جىلدىدىكى «ھەرقايسى دەۋرلەردە سوۋغا - سالام يوللى-
غانلار خاتىرىسى» دە: مىلادىيە 1117 - يىلى، يەنى جېڭخې-
نىڭ 7 - يىلى 1 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئۇدۇن ئەلچىلىرى
مالىمۇمى، ئادەنسالۇ، ئورۇنباسار ئەلچى مۆتىۋەر راھىب ئاچە-
غۇلۇن ئوردىغا سوۋغا ۋە ھەدىيىلەرنى ئېلىپ كەلگەن؛ يەنە
جېڭخېنىڭ 8 - يىلى 8 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئۇدۇن ئالچىسى
يىمۇساۋىن، مۆتىۋەر راھىب خۇدمىيەنۋاڭ سوۋغا - سالام ئېلىپ
كەلگەن، دەپ يېزىلغان. بۇ ئەھۋاللار ئۇدۇندىكى بۇددا راھىبلى-
رىنىڭ يۇكسەك سىياسىي ئورۇنغا ئىگە ئىكەنلىكىنى، قېرىنداش
بەگلىكلەر ئارا خارجى ئىشلارغا داۋاملىق قاتنىشىپ تۇرغانلىقىنى
چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئۇدۇندىكى
بۇددا دىنى يوقالمىغان بولۇپ، ئۇدۇن پادىشاھىدىن تارتىپ تاكى
ئەلچىلەرگە قەدەر ھەممىسى بۇددا مۇخلىسى ئىدى، ھەتتا XI
ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىمۇ بۇددا دىنى ئۇدۇن رايونىدا يېتەكچى
ئورۇندا تۇرغان. دېمەك، ئۇدۇن رايونىدىكى دىنىي ئېتىقادتا
تۇيۇقسىز ئۆزگىرىش بولمىغان. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى، غەربىي قى-
سىمىدىكى ئىسلام دىنى كۈچلىرىنىڭ كۈنسايىن قۇدرەت تېپىشىغا
ئەگىشىپ، ئۇنىڭ شەرقىي قىسمىغا، بولۇپمۇ ئۇدۇن بەگلىكىگە
بولغان تەسىرى بارغانسېرى كۈچەيدى. XI ئەسىرنىڭ ئاخىرقى
مەزگىللىرىدە غەربىي لياۋ سۇلالىسى ئۇدۇننى ئىشغال قىلغاندا،
بۇ جاي ئاساسىي جەھەتتىن ئىسلاملىشىپ بولغانىدى. ئىسلام
دىنىنىڭ دىن بىلەن ھاكىمىيەت بىرلەشكەن ھاكىمىيىتىنىڭ ئۇ-
دۇندا تىكلىنىشىگە ئەگىشىپ، سىياسىي بىلەن دىندا ئۆزگىرىش
بولۇشى بىلەن بىر ۋاقىتتا، تىل - يېزىق، ئۆرپ - ئادەت،
مەدەنىيەت پسىخىكىسىدىمۇ ئۆزگىرىشلەر بولدى. ئىسلام دىنى-

نىڭ ھېيت ـ بايراملىرى ۋە پائالىيەتلىرى بۇددا دىنىنىڭ بايراملىرى ۋە پائالىيەتلىرىنىڭ ئورنىنى بېسىپ، تەدرىجىي ئىسلاملىشىپ كەتتى.

ئۇدۇن بۇددىزمىنىڭ دەۋر سۈرۈش، خارابلىشىش ئەھۋالىنى كۆزىتىدىغان بولساق شۇنى كۆرىمىزكى، ئۇدۇن بۇددا دىنىنى تارقىتىش ۋە كېڭەيتىشتە مۇھىم تارىخىي ئورۇنغا ئىگە بولغان، شۇڭا گۈللەنگەن چاغلىرىدا زور ھاياتىي كۈچكە، يۈكسەك قىممەتكە ئىگە بولغانىدى؛ ئىسلام دىنىنىڭ بۇددا دىنىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىشى بىر خىل تارىخىي قىسمەت، شۇنداقلا تارىخىي مۇقەررەرلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇدۇندىكى بۇددا دىنىنىڭ ۋەيران بولۇشى تارىخنىڭ ئىلگىرىلىشىدە بىر خىل ئېغىر ئۈزۈكلۈك پەيدا قىلىپ، ئۇدۇننىڭ كېيىنكى دەۋرلەردىكى سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت، سەنئەت ئىشلىرىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى.

ئاپتورلىرى: جاڭ ۋېنيا، لى شياۋچېن

تۆتىنچى بۆلۈم ئىسلام دىنى

1. ئىسلام دىنىنىڭ دۇنياغا كېلىشى ۋە ئۇنىڭ ئاساسىي ئېتىقادى

ئىسلام دىنى ئەسىردە VII ئەرەب يېرىم ئارىلىدا پەيدا بولغان. ئۇ چاغدا بۇددا دىنىنىڭ مەيدانغا كەلگىنىگە 1400 يىل بولغان، خىرىستىئان دىنىنىڭ تارقالغىنىغا 600 يىلدىن ئاشقانىدى. ئىسلام دىنى گەرچە باشقا دىنلارغا قارىغاندا كېيىنرەك دۇنياغا كەلگەن بولسىمۇ، كېيىنچە تەرەققىي قىلىپ دۇنياۋى دىنغا ئايلاندى.

«ئىسلام» ئەرەبچە سۆز بولۇپ، مەنىسى «ئىتائەت قى-

لىش» ، «تىنچلىق» دېگەنلىك بولىدۇ، مۇشۇ دىنغا ئېتىقاد
قىلغۇچىلار «مۇسۇلمان» دەپ ئاتىلىدۇ، بۇنىڭ مەنىسى ئەگەش-
كۈچى، ئىتائەت قىلغۇچى دېگەنلىك بولىدۇ. ئىسلام دىنىنىڭ
ئاساسچىسى مۇھەممەد پەيغەمبەر تەخمىنەن مىلادىيە 570 ـ يىلى
مەككىدىكى قۇرەيش قەبىلىسىنىڭ هاشىم جەمەتىدە دۇنياغا كەل-
گەندى. ئۇ كىچىكىدە ئاتا ـ ئانىسىدىن يېتىم قېلىپ، تۇرمۇشى
قىيىنچىلىق ئىچىدە ئۆتكەچكە، مەكتەپ تەربىيىسى كۆرمىدى.
12 ياشقا كىرگەندە تاغىسى ئۇنى سودا كارۋىنى بىلەن بىللە
پەلەستىن، شام قاتارلىق جايلارغا ئېلىپ باردى. شۇ جەرياندا
ئۇ هەرخىل كىشىلەر بىلەن ئۇچراشتى، هەرخىل ئىپتىدائىي
دىن، بۇتپەرەسلىك، ئەپسانە، رىۋايەتلەر بىلەن پىششىق تونۇش-
تى، شۇ چاغلاردا ئەرەب يېرىم ئارىلىدا تارقالغان يەھۇدىي دىنى،
خرىستىئان دىنى ۋە هەنىف دىنى ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچ-
راپ، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن قەلبىدە «بىر خۇدالىق» ئىدىيىسى
بىخ سۇرۇشكە باشلىدى. ئۇ 25 ياشقا كىرگەندە مەككىلىك باي
تۇل ئايال خەدىچەگە ياللىنىپ سودا ئىشى بىلەن شامغا باردى.
شۇ يىلى ئۇ ئۆزىدىن ئون بەش ياش چوڭ خەدىچە بىلەن توي
قىلدى، شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇنىڭ هاياتىدا زور ئۆزگىرىش بول-
دى. ئۇ تۇرمۇشنى قامداش ئۇچۇن باشقىلارغا ياللىنىدىغان
غورىگىل تۇرمۇشتىن قۇتۇلۇپ، مەككىدىكى ئېسىل بايلار قاتارى-
دىن ئورۇن ئالدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ 40 ياشقا كىرگەن-
دە هەمىشە مەككىنىڭ شىمالىدىكى هىرا تېغىدىكى بىر غارغا
بېرىپ، ئۆزى يالغۇز هالدا ئىستىقامەت قىلاتتى. مىلادىيە
610 ـ يىلى رامىزان ئېيى (ئىسلام كالېندارى بويىچە 9 ـ ئاي)
دا مۇھەممەد پەيغەمبەر ئۆزىگە ئاللادىن ۋەهى كەلگەنلىكىنى،
ئاللانىڭ ئۇنى ئەلچى قىلىپ تاللىغانلىقىنى، ئاللانىڭ ئەمرى
بىلەن يېڭى بىر دىن — ئىسلام دىنىنى تارقىتىدىغانلىقىنى جاكار-
لىدى. ئۇ قۇرەيش قەبىلىسى ئېتىقاد قىلىپ كەلگەن باش ئىلاه

ئاللانى بىردىنبىر ئىلاھ دەپ چۈشىنىدىغانلىقىنى، قۇدرەتلىك ئاللانىڭ پەرىشتە جەبرائىل ئارقىلىق قۇرئاننى نازىل قىلغانلىقىنى، ئۆزىنىڭ ئاللانىڭ نامى بىلەن دىنىي دەۋەت ئېلىپ بارىدىغانلىقىنى ئېيتتى. ئۈچ يىلدىن كېيىن ئۇ ئاشكارا دەۋەتكە ئۆتۈپ، ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن تىرىلىپ، قىيامەت كۈنى سوراق قىلىنىدىغانلىقىنى، ياخشى ئىش قىلغان، كەمبەغەللەرگە ياردەم قىلغانلارنىڭ جەننەتكە كىرىدىغانلىقىنى، يامان ئىش قىلغانلارنىڭ دوزاخقا تاشلىنىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى. كېيىن يەنە كىشىلەرنى مۇشرىكلىك ۋە بۇتپەرەسلىكنى تاشلاپ، پەقەت بىرلا ئاللاغا ئېتىقاد قىلىشقا چاقىردى.

622 ـ يىلى مۇھەممەد پەيغەمبەر بىر قىسىم ساھابىلىرىنى باشلاپ مەدىنىگە ھىجرەت قىلدى. بۇ ھەرىكەت «ھىجرەت» (كۆچۈش دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتىلىپ، كېيىن ھىجرىيە كالېندارى، يەنى ئىسلام كالېندارىنىڭ باشلىنىشى قىلىپ بېكىتىلدى. يەھۇدىيلار بۇ يەردە داۋاملىق ئاللا، ۋەھىي قاتارلىق مەسىلىلەرنى تەشۋىق قىلىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، يەرلىك ئاۋام ئىچىدە بىر خۇدالىق ئىدىيىسىنىڭ ئاساسى ئورنىتىلغانىدى، شۇڭا مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ يېڭى دىنى بۇ يەردە يىلتىز تارتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، مەدىنىدە مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ دىنىي ۋە سىياسىي داھىيلىق ئورنى تىكلىنىپ، قورالىق قوشۇن تەشكىللەندى، ھەرخىل تۈزۈم ۋە تەرتىپلەر تۇرغۇزۇلدى، «ئۇممە» دەپ ئاتىلىدىغان، دىن بىلەن ھاكىمىيەت بىرلەشكەن مۇسۇلمانلار جامائەسى شەكىللەندى، شۇنىڭ بىلەن ئىسلام دىنى ئەرەب قەبىلىلىرى ئىچىدە تېز تارقالدى ھەمدە ئەتراپىنىكى رايونلارنىڭ ھەممىسى تېزلا بىرلىككە كەلتۈرۈلدى. 630 ـ يىلىنىڭ بېشىدا مۇھەممەد پەيغەمبەر مۇسۇلمانلارنى باشلاپ مەككىنى بويسۇندۇرۇپ، قەدىمىي ئىبادەتخانا بولغان «كەئبە» ئىچىدىكى بۇتلارنى پاك ـ پاكىز تازىلاپ، ئۇنى ئىسلام دىنىنىڭ ھەج ـ تاۋاپ قىلىش مەركىزىگە

ئايلاندۇردى. ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى ھەر قايسى قەبىلىلەرنىڭ ئارقا ـ ئارقىدىن بەيئەت قىلىشىغا ئەگىشىپ، مىلادىيە 632 ـ يىلى مۇھەممەد پەيغەمبەر ئالەمدىن ئۆتكەندە، پۈتۈن ئەرەب يېرىم ئارىلى تولۇق بىرلىككە كېلىپ بولدى.

ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسىي ئەقىدىلىرى مۇنۇلاردىن ئىبارەت:

(1) ئىمان ئېيتىش، بۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلار ئاللا-نىڭ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئارقىلىق چۈشۈرگەن «ۋەھى» سىگە ئىشىنىشنى، يەنى ئاللاغا ئىمان كەلتۈرۈش، ئاللانىڭ پەيغەمبەر-لىرىگە ئىمان كەلتۈرۈش، ئاللانىڭ پەرىشتىلىرىگە ئىمان كەلتۈ-رۈش، ئاللانىڭ كىتابلىرىغا ئىمان كەلتۈرۈش، ئاخىرەت كۈنىگە ئىمان كەلتۈرۈش، تەقدىرگە ئىمان كەلتۈرۈشنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئاساسلىقى: ئاللاغا ئىمان كەلتۈرۈش، ئاللا-نىڭ پەيغەمبىرىگە ئىمان كەلتۈرۈش، يەنى «لا ئىلاھە ئىللەللاھۇ مۇھەممەدۇن روسۇلۇللا» دېيىشتىن ئىبارەت. بۇ ئىسلام دىنى-نىڭ ئاساسىي ئەقىدىسىدۇر. ئېلىمىزدىكى مۇسۇلمانلار ئۇنى «ئىمان ئېيتىش» دەپ ئاتايدۇ. ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس دەس-تۇرى «قۇرئان كەرىم» ۋە «ھەدىس» تۇر. «قۇرئان كەرىم» 23 يىللىق دىنىي دەۋەت داۋامىدا دۇچ كەلگەن مەسىلىلەرگە قارىتا ئاللانىڭ ۋەھىسى سۈپىتىدە ئۇدۇللۇق نازىل بولغان، ئۇ جەمئىي 30 پارە، 114 سۇرە، 6236 ئايەتتىن تەركىب تاپقان. ئۇنىڭ مەزمۇنى ئاساسەن: مۇھەممەد پەيغەمبەر ۋە ئۇنىڭ ئىسلام دىنىنى دەۋەت قىلىش پائالىيىتى؛ ئىسلام دىنىنىڭ تۈپ ئېتىقا-دى، پەرزلىرى ۋە چەكلىمىلىرى؛ سىياسىي بىلەن دىن بىرلەش-تۈرۈلگەن مۇسۇلمانلار جامائەسى تۈرغۇزغان دىنىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تۈزۈم ۋە قانۇن - پەرمانلىرى؛ قەدىمكى پەيغەمبەرلەر توغرىسىدىكى ھېكايە ـ رىۋايەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «ھەدىس» بولسا مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ سۆز ـ ھەرە-كەتلىرى ۋە ئۇ ئېتىراپ قىلغان دىنىي سۆز ـ ھەرىكەتلەرنىڭ

ئومۇمىي خاتىرىسى، «قۇرئان كەرىم» نىڭ كونكرېت شەرھىسى ۋە تولۇقلىمىسىدىن ئىبارەت. (2) بەش پەرز، ئۇ مۇسۇلمانلار ئادا قىلىشقا تېگىشلىك دىنىي مەجبۇرىيەت (ئىبادەت) لەرنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ بىرىنچىسى، ئىمان ئېيتىش، يەنى ئاللانىڭ بىر ئىكەنلىكى ۋە پەيغەمبەرنىڭ راستلىقىغا ئىمان ئېيتىپ گۇۋاھلىق بېرىش. ئىككىنچىسى، ناماز ئوقۇش، يەنى ھەر كۈنى مەككىدىكى كەئبىگە يۈز كەلتۈرۈپ بەش ۋاخ ناماز ئوقۇش، ھەر جۈمە كۈنى جۈمە نامىزى ئوقۇش، ھەر يىلى روزا ھېيت نامىزى بىلەن قۇربان ھېيت نامىزى ئوقۇش. ئۈچىنچىسى، روزا تۇتۇش، يەنى ھەر يىلى ئىسلام كالېندارى بويىچە 9 - ئايدا، بالاغەتكە يەتكەن ھەربىر مۇسۇلمان بىر ئاي روزا تۇتۇش (ھەر كۈنى تاڭ يورۇشتىن ئىلگىرىكى ۋاقىتتىن باشلاپ كۈن ئولتۇرغۇچە يېمەك - ئىچمەكنى، ئەر - خوتۇنچىلىق قىلىشنى توختىتىش). تۆتىنچىسى، زاكات بېرىش، بۇ ئىسلام دىنى ئاللانىڭ نامى بىلەن مۇسۇلمانلاردىن ئالىدىغان بىر خىل دىنىي سېلىق بولۇپ، ئادەتتە تاۋار مال ۋە نەق پۇلنىڭ 40 تىن بىرىنى، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ 20 دىن بىرىدىن ئوندىن بىرىگىچە بولغان قىسمىنى زاكات قىلىپ بېرىشنى كۆرسىتىدۇ. بەشىنچىسى، ھەج قىلىش، بۇ بەلگىلەنگەن شەرتكە توشقان ئەر - ئايال مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆمرىدە بىر قېتىم مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىشنى كۆرسىتىدۇ. ھەج قىلىپ قايتقان مۇسۇلمانلار ھاجى دېگەن نام بىلەن ھۆرمەتلىنىدۇ. يۇقىرىدىكى پەرزدىن باشقا، تۇرمۇش جەھەتتە ئىسلام دىنىنىڭ يەنە بەزى چەكلىمىلىرى ۋە بەلگىلىمىلىرى بار، مەسىلەن، يېمەك - ئىچمەك جەھەتتىكى ھالال - ھارام مەسىلىسى، غۇسلى قىلىش ۋە سۈننەت قىلىش تەشەببۇسى، ئۆلۈمىنى چاپسان ۋە ئاددىي - ساددا ئۇزىتىش تۈزۈمى قاتارلىقلار.

2. ئىسلام دىنىنىڭ ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتىگە كىرىشى

قاراخانىيلار سۇلالىسى ئىسلام دىنىغا كىرگەندىن كېيىن، مۇسا تىغ ئۇچىنى ئۆز ئەتراپىدىكى بۇددا ئەللەرگە قاراتتى. بۇ چاغدا شىنجاڭ چېگراسى ئىچىدىكى قاراخانىيلار سۇلالىسى بىلەن چېگرىداش بولغان ئۇدۇن ۋىسارا تەگىرىخان خانلىقى ۋە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى بۇددا دىنىنىڭ غەربىي رايوندىكى مۇھىم پائالىيەت مەركىزى ئىدى. بۇددا دىنى مىلادىيە I ئەسىردە ئۇدۇنغا كىرىپ، ئىلگىرىكى ئىپتىدائىي دىنلارنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، شۇ جايدىكى ئاساسىي دىنغا ئايلانغان، ۋېي، جىن سۇلالىلىرى ۋە جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە كەلگەندە بۇددا دىنى تازا روناق تاپقانىدى.

ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ ئىلگىرىكى تۇپ سىياسىتى قوشنا ئەللەر بىلەن ياخشى ئۆتۈپ، تۇبۇتلەرگە ئورتاق تاقابىل تۇرۇش ئىدى. مىلادىيە 866 ـ يىلى ئۇدۇن پادىشاھى ۋايجرا ۋاھانا تۇبۇت كۈچلىرىنى قوغلاپ چىقارغاندىن كېيىن، ھەربىي تەييارلىقىنى كۈچەيتىپ چېگرىنى قوغداش ئىشلىرىنى ياخشى يولغا قويغانىدى. مىلادىيە 912 ـ يىلى ۋىسارا تەگىرىخان تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىنمۇ چېگرا مۇداپىئەسىنى داۋاملىق كۈچەيتىپ ۋەزىيەتنى مۇقىملاشتۇرۇپ، ئىقتىسادنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، دۆلەتنىڭ كۈچىنى تېخىمۇ ئاشۇرغانىدى. لېكىن، 942 ـ يىلى سۇتۇق بۇغراخان بالاساغۇن خانلىقىغا قارشى غازات ئېلىپ بارغاندا، ۋىسارا تەگىرىخان قوشنا بەگلىك قاراخانىيلاردىن ئۆزىگە كېلىدىغان تەھدىتنى ھېس قىلمىغانىدى. بۇ ھال ئۇ چاغدا قاراخانىيلار سۇلالىسى ئىسلام دىنىنى ئۆز ئىچىدە كېڭەيتىش بىلەن بەنت بولۇپ، غازات تىغىنى تېخى چېگرا سىرتىغا قارىتىشقا ئۈلگۈرمىگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

بەزى تارىخىي ماتېرىياللاردىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، قاراخانىيلار بىلەن ئۇدۇن خانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى دىنىي ئۇرۇش

مىلادىيە 962 ـ يىلى پارتلىغان.

ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ خانى ۋىسارا تەڭرىخان ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ سەل قاراشقا بولمايدىغان سىياسىي كۈچ ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەن. شۇڭا، ئۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن لاداقنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەندىن باشقا، گۇاجۇ، شاجۇ ئايماقلىرى ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ياردىمىدە سىرتقى دۈشمەندىن مۇداپىئەلىنىش ئۈمىدىدە ئۇلار بىلەن جىددىي ئالاقىلەشتى. مىلادىيە 960 ـ يىلى سۇڭ سۇلالىسى قۇرۇلۇپ 971 ـ يىلغىچە بولغان قىسقىغىنا 11 يىل ئىچىدە، ئۇدۇن ئېلى سۇڭ سۇلالىسى پايتەختىگە يەتتە قېتىم ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتىپ تارتۇق تاپشۇردى. 990 ـ يىلغىچە ئۇدۇن ئۈچ قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ سۇڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتى بىلەن ئالاقە باغلىدى. شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى لياۋ ھاكىمىيىتىنىڭ ئېغىر تەھدىتىدە تۇرغانلىقى ئۈچۈن ئەسكەر ئەۋەتىپ ئۇدۇنغا ياردەم بېرەلمىدى.

مىلادىيە 969 ـ يىلى تەخت ۋارىسى بولغىنىغا ئۈچ يىل بولغان ئۇدۇن شاھى ۋايجرا سۇرا قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ كۆپ جايلارنى ئىشغال قىلدى. ئۇدۇن قەشقەرگە ئۈچ يۈرۈش مۇداپىئە قوشۇنى ئەۋەتىپ (ھەربىر يۈرۈش قىسىم بىر چوڭ ۋەزىر ۋە 1800 لەشكەردىن تەشكىل تاپقان)، قەشقەردە بىر بۇددا ھاكىمىيىتىنى يۆلەپ تۇرغۇزدى. قەشقەر ئىشغال قىلىنىپ بەش ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، قاراخانىيلار سۇلالىسى قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، تېزلا قەشقەر شەھىرى سىرتىغا كىرىپ، ئۇدۇن قوشۇنىنىڭ شەھەرگە كىرىدىغان يولىنى پۈتۈنلەي ئۈزۈپ تاشلىدى. ئۇرۇش بەكمۇ شىددەتلىك بولدى.

كېيىنكى مەزگىللەردە قاراخانىيلار بىلەن ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى ئوتتۇرىسىدا 40 يىلدىن ئارتۇق تىركىشىش ئۇرۇشى بولدى.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قوماندانى يۈسۈپ قادىرخان لەش-

كەر تارتىپ جەنۇبقا ئۆتۇپ، ئۇدۇن ئېلىنى بىر يىلدەك مۇھاسى-
رىگە ئالدى، بۇ قېتىمقى مۇھاسىرە ئۇزۇن ھەم پاجىئەلىك
بولدى. ئۇدۇن قوشۇنى شەھەر سېپىلىدىن پايدىلىنىپ پۇتۇن
كۈچى بىلەن قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئاخىرى تەڭ كې-
لەلمەي مەغلۇپ بولدى. مىلادىيە 1006 - يىلى يۈسۈپ قادىرخان
ئۇدۇن ئېلىنى ئىشغال قىلدى.

قاراخانىيلار قوشۇنلىرى شەھەردە قاتتىق بۇلاڭ - تالاڭ
ئېلىپ باردى، ئىسلام دىنىغا يات بولغان ئادەم ۋە نەرسىلەرنى
بار كۈچى بىلەن چەتكە قاقتى. ئۇلار بۇددىستلارنى ئىسلام دىنىغا
كىرىشكە مەجبۇرلىدى. بويسۇنمىغانلارنى يۇرتىدىن ھەيدەپ چى-
قاردى ياكى ئۆلتۈردى. بارلىق بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنى ياكى
چېقىپ تاشلىدى، ياكى مەسچىت قىلىپ ئۆزگەرتتى. بۇددا دىنى
ۋە مانى دىنىغا ئائىت كۆپلىگەن كىتاب، ھۆججەت، بۇتلارنى
كۆيدۈردى. كۆپلىگەن سەنئەت بۇيۇملىرىنى ۋەيران قىلىۋەتتى،
ھەتتا ئۇدۇن سېپىلىنىمۇ تۇپ - تۇز قىلىۋېتىپ، شەھەردىن
نەچچە ئون چاقىرىم يىراقلىقتىكى جايغا سۈرۈپ قويدى. ئېيتىش-
لارغا قارىغاندا، شەھەر قولدىن كەتكەندە ۋايىجرا ساغراما ئۆلتۈ-
رۈلگەن، بىر قىسىم ئۇدۇن چېرىكلىرى نۇقتى رەشت، چوقتى
رەشتلەرنىڭ باشچىلىقىدا شەرقىي كوئېنلۇن تاغلىق رايونىغا
چېكىنىپ قارشىلىق كۆرسەتكەن. تاغلىق رايوندا ئىككى تەرەپ
قاتتىق ئېلىشقان، ئۇدۇن ئەسكەرلىرى قەيسەرلىك بىلەن مۇسۇل-
مانلار قوشۇنىغا زەربە بەرگەن، بىر قانچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن
قىش كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، ئۇدۇن ئەسكەرلىرى ئۇرۇشتا پۇتۇن-
لەي ئۆلۈپ تۈگىگەن.

قاراخانىيلار سۇلالىسى غازاتتىن پايدىلىنىپ ئۆز زېمىنىنى
كېڭەيتىۋالدى، قورال كۈچىگە تايىنىپ ئىسلام دىنىنى پۇتۇن
ئۇدۇن رايونىغا تارقاتتى. شىنجاڭ، ھەتتا پۇتكۈل جۇڭگو تا
رىخىدا كۆلىمى ئەڭ چوڭ، ۋاقتى ئەڭ ئۇزۇن، ئەڭ ئېچىنىشلىق
بولغان بۇ دىنىي ئۇرۇش كوئېنلۇننىڭ شىمالىي رايونلىرىدىكى

ھەر قايسى مىللەت خەلقلىرىنى ئېغىر ئاپەتكە ئۇچرىتىپ، خوتەن
خەلقىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشىنى ئېغىر زىيانغا ئۇچراتـ
تى، نەچچە ئون مىڭلىغان ئادەم جېنىدىن ئايرىلدى. ئۇدۇن
زېمىنى پۈتۈنلەي ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىنمۇ، بۇددا مۇخلىسلىـ
رى يەنىلا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشتىن باش تارتتى. گەرچە
بىر قىسىم كىشىلەر مەجبۇرىي ھالدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل
قىلغان بولسىمۇ، كۆپ ساندىكى بۇددا مۇخلىسلىرى ئىسلام دىنىـ
نى يەنىلا قوبۇل قىلمىغانىدى، قوبۇل قىلغانلارمۇ ئۆز ئىختىياـ
رى بىلەن بولمىغاچقا، كۆپ چاغلاردا ئىسلام دىنىدىن بەزىدە
يېنىۋالسا، بەزىدە ئېتىقاد قىلىپ يۈردى. ئۇدۇنلۇق باش راھىب
«يىپزا تەزكىرىسى» دېگەن كىتابىدا: «يۈسۈپ قادىرخان ئۆلگەنـ
دىن كېيىن ئاۋام ئىسيان كۆتۈردى» دەپ يازغان. دېمەك،
يۈسۈپ قادىرخان قازا قىلغاندىن كېيىن، ئۇدۇندا بۇددا مۇخـ
لىسلىرىنىڭ ئىسلام دىنىغا قارشى ئۇرۇشى قوزغالغان. بەزى
ئالىملارنىڭ قارىشىچە، بۇددا مۇخلىسلىرى بىلەن ئىسلام دىنى
ئوتتۇرىسىدىكى بۇ كۈرەش تاكى مىلادىيە 1062 ـ يىلىدىن كېـ
يىن ئاندىن توختىغان. بۇنى مىلادىيە 962 ـ يىلىدىن ھېسابلىـ
ساق، توپتوغرا 100 يىل بولغان بولىدۇ. مانا بۇ خەلق دەپ
كېلىۋاتقان 100 يىللىق دىنىي ئۇرۇشتۇر. ئەنە شۇنىڭدىن ئېتىـ
بارەن، قاراخانىيلار سۇلالىسى ئۇدۇننى پۈتۈنلەي تىز پۈكتۈرـ
دى. ئىسلام دىنى تەدرىجىي ھالدا پۈتۈن ئۇدۇن رايونىدا بۇددا
دىنىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى.

3. ئىسلام دىنىنىڭ خوتەندە تارقىلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى

1) خوتەننىڭ سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئىسلام دىنى

يۈسۈپ قادىرخان ئۇدۇننى ئالغاندىن كېيىن «خوتەننىڭ
ھۆكۈمرانى» دەپ ئاتالدى. ئۇ 1025 ـ يىلى مەنسۇر خاننى

مەجبۇرىي تەختتىن چۈشۈرۈپ، ئۆزى قاراخانىيلارنىڭ رەسمىي خاقانىغا ئايلاندى، ئۇنىڭ ئورنىنىڭ مۇستەھكەملىنىشىگە ئەگەشىپ، ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن خانلارنىڭ قىلغىنىنى قىلدى، يەنى ئىسلام دىنىغا كىرگەنلەرگە ئىلھام بېرىش ئۈچۈن، ھەر جۈمە كۈنى جۈمە نامىزىغا بارغانلىكى كىشىنى پۇل بىلەن مۇكاپاتلىدى. ئەكسىچە، ئەسلىدىكى دىنىدىن يانغىلى ئۇنىمىغانلاردىن نوپۇس بېجى ئالدى، ئۇلارنى كەمسىتتى ۋە چەتكە قاقتى. ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ئىشلىتىپ زورلۇق بىلەن كېڭەيتىش ئارقىسىدا كىشىلەر تەدرىجىي ھالدا يېڭى دىنىي ئېتىقادىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدى.

بۇددا دىنىدىن مېھرىنى ئۈزەلمىگەن بىر قىسىم ئۇدۇنلۇقلار شىزاڭ ۋە چىڭخەيگە قېچىپ بېرىۋالدى. XI ئەسىردە چىڭخەي رايونىدىكى تۈبۈت ھاكىمىيىتىدە ئارغۇ دەيدىغان ئۇدۇنلۇق باشلىق بولغانىدى، ئۇ قېچىپ بېرىۋالغان ئۇدۇن خان جەمەتىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى بولسا كېرەك. گېرمانىيىلىك ئالىم كىلىنكېت شۇنداق دەيدۇ: بىز تىبەتلەرنىڭ تارىخىي ئەسەرلىرىدىن بولغان «ساكلار شەجەرىسى» دىن خوتەندىن كەلگەن تەرجىمان راھىب ۋە رەسساملارنىڭ بارلىقىنى بىلدۇق. مىلادىيە 1200 - يىلىدىن بۇرۇن ئۇلار خوتەن ئۇسلۇبىدىكى سەنئەت ئەسەرلىرىنى ئىجاد قىلىنغانىكەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشنى خالىمىغان ئۇدۇنلۇق بىر تالاي بۇددا مۇخلىسلىرى ئالتۇنتاغ بويلىرىغا قېچىپ بارغان. ئۇلار كېيىن تەدرىجىي ھالدا ئەنشى ئۇيغۇرلىرى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ، ئىزچىل ھالدا بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ كەلگەن. ھازىر ئۇلار ئېلىمىزدىكى بىر ئاز سانلىق مىللەت — يۇغۇرلارنى تەشكىل قىلغان.

مىلادىيە 1032 - يىلى يۈسۈپ قادىرخان قازا تاپقاندىن كېيىن، سۇلايمان ئارسلانخان تەختتە ئولتۇردى. ئۇزاق ئۆتمەي، قاراخانىيلار سۇلالىسى غەربىي سۇلالە، شەرقىي سۇلالە دەپ ئىك-

كىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. ئىككى تەرەپ زېمىن تالىشىپ قاتتىق
ئۇرۇش قىلدى. شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقى گەرچە 12 خاننى
يولغا سالغان بولسىمۇ، دىنىي تەبلىغ ئېلىپ بېرىشقا مادارى
يەتمىدى، ئىسلام دىنىنىڭ شەرققە تارقىلىشىمۇ باينىڭ نېرىسىغا
ئۆتەلمىدى. شەرقىي قاراخانىيلار تەۋەلىكىدە تۇرۇۋاتقان خوتەن
بۇ مەزگىلدە ئىسلام دىنىنىڭ دەسلەپكى تارقىلىش ھالىتىدە كې-
تىۋاتاتتى. بۇددا دىنىنىڭ تەسىرىنى داۋاملىق تازىلاش ئۈچۈن،
خانىدانلىق بىلەن دىنى ساھە ئورتاق ھەمكارلىشىپ ئۇدۇن دائىد-
رىسىدە نۇرغۇن مەسچىتلەرنى سېلىپ، دىنىي مەكتەپ - مەدرى-
سىلەرنى ئېچىپ، قاۋۇل تارقاتقۇچىلارنى تەربىيىلەپ چىقىپ،
كىشىلەرنىڭ ئىسلام دىنى ئېتىقادىنى كۈچەيتتى.

مىلادىيە 1141 - يىلى غەربىي لياۋلارنىڭ ئاتامانى يوللىغ
تاشىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كەتۋەن ئۇرۇشىدا زور غەلىبىلەرگە
ئېرىشكەندىن كېيىن، قاراخانىيلارنىڭ غەربىي ۋە شەرقىي قىس-
مىنى ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە كىرگۈزۈۋالدى. سىياسىي
ئېھتىياجنى كۆزدە تۇتۇپ، غەربىي لياۋ خانلىقى ئىسلام دىنىغا
قارىتا كەڭچىلىك سىياسىتى قوللاندى، ئىسلام دىنى كۈچا تەرەپ-
لەرگە يېتىپ كەلدى. غەربىي لياۋ خانلىقىغا قاراشلىق ئۇدۇن،
قەشقەر قاتارلىق جايلاردا ئىسلام دىنى بارا - بارا سۇسلىشىپ،
ئاللىقاچان يوقىتىلغان ياكى مەخپىي ھالەتكە كۆچكەن بۇددا دى-
نى، نېستورى دىنى، مانى دىنى قاتارلىق دىنلار ئاستا - ئاستا
باش كۆتۈرۈشكە باشلىدى. ئۇدۇن ھۆكۈمرانلىرى ئىسلام دىنىنى
قوغداش بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، مۇسۇلمانلارنى ئىسيان كۆ-
تۈرۈشكە قۇتراتقاندى، لېكىن غەربىي لياۋ خانى ئارسلانخان
تەرىپىدىن باستۇرۇۋېتىلدى. مىلادىيە 1211 - يىلى نايمان ئايمى-
قىنىڭ شاھزادىسى كۈچلۈك غەربىي لياۋنىڭ ھوقۇقىنى تارتىۋال-
دى. ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان سەككىز يىلدا ئىسلام دىنىغا قارىتا
قاتتىق بېسىم يۈرگۈزدى. خوتەندە ئۇ كىشىلەرنى ئىسلام دىنىدىن

قايتىپ بۇددا دىنى ياكى نېستورى دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا مەجبۇرلىدى، كىشىلەرنىڭ ناماز ئوقۇشى، ئىسلام كىتابلىرىدىن دەرس سۆزلىشىنى چەكلىدى، ئۆزى بىلەن زاكونلاشقان ئىمام ئەلاۋۇۋدىن مۇھەممەدنى مەدرىسىنىڭ دەرۋازىغا مىخلاپ ئۆلتۈردى. مانا بۇ ئىسلام دىنى ئۇدۇنغا كىرگەندىن كېيىن تۇنجى قېتىم ھۆكۈمران سىنىپنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىشى ئىدى.

XIII ئەسىردە چىڭگىزخانغا قاراشلىق موڭغۇل قوشۇنلىرى شىنجاڭغا كىردى، ئۇلار ئىسلام دىنىغا قارىتا قوغداش، كەڭچىلىك قىلىش سىياسىتىنى قوللاندى. مىلادىيە 1218 - يىلى موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ سانغۇنى جەبە 20 مىڭ لەشكەرنى باشلاپ كۈچلۈككە قارشى جازا يۈرۈشى ئېلىپ باردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇدۇن، يەكەن قاتارلىق شەھەرلەر چىڭگىزخانغا ئەل بولدى. ھۆكۈمرانلارنىڭ يول قويۇشى بىلەن شىنجاڭدىكى ھەرخىل دىنلار تەرەققىي قىلدى.

2) خوتەننىڭ يۇەن، مىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى ئىسلام دىنى

XIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن XIV ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان مەزگىلدە چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاي خان تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈردى. مىلادىيە 1347 - يىلى چاغاتاي خاننىڭ ئەۋلادى بولغان تۇغلۇق تۆمۈرخان شىنجاڭدا تۇنجى بولۇپ ئىسلام دىنىغا كىرگەن موڭغۇل خانلىرىدىن بولۇپ قالدى، ئۇ 160 مىڭ موڭغۇلنى مەجبۇرىي ھالدا ئىسلام دىنىغا كىرگۈزدى. ئۇنىڭ نەۋرىسى قېدىر خوجا ۋە كېيىنكى پۇشتى مۇھەممەت خان XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرى XV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئىسلام دىنىنى داۋاملىق كېڭەيتىپ، ئىدىقۇت رايونىنى زورلۇق بىلەن ئىسلام دىنىغا كىرگۈزدى. XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قۇمۇل رايونىمۇ ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈلدى. ئالتە ئەسىرلىك تەرەققىيات ئارقىسىدا، ئىسلام دىنى كۈچلىرى بۇددا دىنى كۈچلىرىنى سىقىپ چىقىرىپ، پۈتۈن شىنجاڭدا

هۆكۈمران ئورنىغا چىقتى.
چاغاتاي خانلىقىغا تۇغلۇق تۆمۈر ۋارىسلىق قىلغاندىن كې-
يىن، بۇ خانلىق تەۋەسىدىكى نۇرغۇن جايلار موڭغۇل دەۋرىدىكى
قەبىلە ئاقسۆڭەكلىرى تەرىپىدىن بۆلۈۋېلىندى. قېدىر خوجا ھا-
كىمىيىتى دەۋرىگە كەلگەندە، خوتەندىن ئاقسۇغىچە بولغان رايون-
لار دوغلات قەبىلىسىدىن بولغان ئەمىر خۇدايدادنىڭ ھۆكۈمرانلى-
قىدا بولدى. خۇدايدادنىڭ موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى ئىچىدىكى
تۇنجى ھاجى ئىدى. ئۇ ئىسلام دىنىغا ئىشىنىپلا قالماستىن، يەنە
شەرىئەت بويىچە ئىش تۇتۇشقا باشلىغانىدى. 1447 ـ يىلى خۇ-
دايدادنىڭ نەۋرىسى ئابابەكرى خوتەنگە ھۇجۇم قوزغىدى. بىر يىل
قاتتىق ئۇرۇش قىلغاندىن كېيىن، ئۇ سۇيىقەست ئىشلىتىپ،
تاغىسىنىڭ ئەۋلادى بولغان خان نەزەر بىلەن قۇل نەزەرخاننى
ئۆلتۈرۈپ، خوتەننىڭ ھۆكۈمرانى بولدى. ئابابەكرى زالىملىقى
بىلەن خوتەندە داڭق چىقاردى. ئۇ ھەمىشە ئۆزىنى ئىخلاسمەن
مۇسۇلمان قىلىپ كۆرسىتىپ، بىر قىسىم مولللىلارنى يىغىۋې-
لىپ، ئۆزىگە ئۇستاز ۋە مەسلىھەتچى قىلىۋالدى. ئۇ ئۇلارنى
ئۆزىنىڭ مۇستەبىت زوراۋانلىقى ئۈچۈن شەرىئەتتىن ئاساس ئىز-
دەشكە سالاتتى، دىن ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ خەلقنى دەھشەتلىك ئېزى-
دىغان نىقابىغا ئايلىنىپ قالغانىدى. مۇبادا مولللىلاردىن بىرەرى
ئۇنىڭ رايىغا باقمىسا، ئۇ ھەرخىل بەتنامىلارنى توقۇپ چىقىپ
ئۇنى ئۇجۇقتۇرۇۋېتەتتى. ئۇ مەزگىلدە، فېئودال ئاقسۆڭەكلەر-
نىڭ دىنىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن يۆلىشى نەتىجىسىدە، خوتەندىكى
ئىسلام دىنى كۈچلىرى تازا ئۇلغايدى. بولۇپمۇ يۇقىرى قاتلامدى-
كى بەزىبىر دىنىي زاتلار ھۆكۈمرانلارنىڭ ياساۋۇلى سالاھىيىتى
بىلەن سىياسىي ساھەگە كىرىپ سىياسىي تۇرمۇشقا ئارىلىشىشقا
باشلىدى.
مىلادىيە 1514 ـ يىلى چاغىتاي خانىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلى-
رىدىن بولغان سەئىدخان لەشكەر تارتىپ ئابابەكرىنى مەغلۇپ

قىلىپ، خوتەن بىلەن ئاقسۇ ئارىلىقىدىكى كەڭ زېمىننى ئىشغال
قىلىپ، يەكەن خانلىقىنى قۇردى. ئۈچ يىلدىن كېيىن سەئىدخان
«غازات» بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، يەكەن خانلىقىنىڭ شەرقى
ۋە جەنۇبىدىكى «كاپىرلار» رايونىغا قارشى ئۇرۇش قوزغىدى.
سېرىق ئۇيغۇر، بولور، دۇلپا قابىلىسىگە قارىتا جازا يۈرۈشى
ئېلىپ بارغان ئۈچ قېتىملىق چوڭراق ھەرىكىتىدە سەئىدخاننىڭ
لەشكەرلىرى خوتەندىن ئۆتكەندى. «تارىخىي رەشىدى» دېگەن
كىتابتا ئېيتىلىشىچە، ئون نەچچە يىلغا سوزۇلغان بۇ جازا يۈرۈ-
شىدە ھېچقانداق ئىلگىرىلەش بولمىغان بولسىمۇ، لېكىن خوتەن
مۇسۇلمانلىرىنىڭ دىنىي ھېسسىياتىنى قوزغاشتا شەكسىز ھالدا
ئۇزاققىچە تەسىر كۆرسىتىش كۈچىگە ئىگە ئىدى. ئۇنىڭدىن
كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇرەشىدخان تەختكە ئولتۇردى. ئۇ دوغ-
لات جەمەتىگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن «خوجىلار» نىڭ كۈچىدىن
پايدىلىنىشقا كۆپ كۈچ چىقاردى. ئۇ ئالدى بىلەن خوجا مۇھەممەد
شېرىپكە قول باغلاپ، قاراخانىيلار دەۋرىدىن داۋاملىشىپ كېلى-
ۋاتقان سۈننىي مەزھىپىنى دۆلەت دىنى قىلىپ كەلگەن ئادەتنى
ئۆزگەرتىپ، ئىشانلىق (سوپىلىق) نى ھۆكۈمەت دىنى قىلىپ
بېكىتىپ، ئىشانلىقنىڭ ئۈۋەيس سۇلۇكىنى تېز تەرەققىي قىل-
دۇردى. شۇ چاغدا، پەقەت خوتەندىنلا نۇرغۇنلىغان موللىلار
يەكەنگە بېرىپ خوجا مۇھەممەد شېرىپنىڭ تەبلىغىنى ئاڭلاشقان-
دى. كېيىن ئابدۇرەشىدخان بۇخارادىن كەلگەن خوجا مەختۇم
ئەزەمنى بېشىدا كۆتۈرۈپ، ئىشانلار ئىچىدىكى نەقشبەندىيە سۇ-
لۇكىغا جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ دەرۋازىسىنى ئېچىپ بەردى.

3) خوتەننىڭ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئىسلام دىنى

مىلادىيە 1680 - يىلى ئاق تاغلىقلارنىڭ يولباشچىسى ئاپاق
خوجا جۇڭغارلارنىڭ قولىغا ئېرىشىپ، قۇرۇلغىنىغا 164
يىل بولغان يەكەن خانلىقىنى ھالاك قىلدى. ئاپاق خوجا غالدان-
نىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ۋاكالەتچىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن،

ئاخىرى ئىسلام دىنى بىلەن خوجىلارنىڭ كۈچى بىرلەشكەن ھۆكۈمرانلىقنى ۋۇجۇدقا چىقاردى. ئاپاق خوجا ئىسلام شەرئىيىتى بىلەن ئىشانلارنىڭ «تەرىقەتچىلىك» يولىغا ئاساسەن، قارا تاغلىقلارنى ھەدەپ نەزەربەنتكە ئالدى ۋە قىرغىن قىلدى. باج - سېلىقلارنى ئېغىرلاشتۇرۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقىنى ئەزدى ۋە بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. خوتەننىڭ كۆپ جايلىرى قارا تاغلىقلارغا تەۋە بولغاچقا، ئۇ يەردىكىلەر تەبىئىي ھالدا تېخىمۇ مۇشكۇل ئەھۋالدا قالدى. ئاپاق خوجا ھاكىمىيىتى جەنۇبىي شىنجاڭدا ئاران 15 يىل ھۆكۈم سۈرۈپ غۇلاپ چۈشتى. لېكىن، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى بىر زامانلارغىچە شىنجاڭنى پارچىلاشتىن ئىبارەت يامان نىيىتىدىن يانمىدى.

خوتەندىكى ھەر مىللەت خەلقى ئەزەلدىن دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى قوغداپ، بۆلگۈنچىلىك توپىلاڭلىرى ۋە سىرتنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇپ كەلگەنىدى. مىلادىيە 1757 - يىلى چوڭ - كىچىك خوجىلار «مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇش» بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، «كاپىرلارغا قارشى تۇرۇش» شوئارى بىلەن، ئىسلام دىنى شىنجاڭغا كىرگەندىن بۇيانقى تۇنجى «ئىسلام دۆلەتى» قۇرۇش مەقسەت قىلىنغان بۆلگۈنچىلىك توپىلىڭىنى ئېلىپ باردى. ئېقىمغا قارشى بۇ ھەرىكەت خوتەن ھاكىم بېگى خوجىس ۋە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ كۈچلۈك قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. ئۇلار چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ئىسياننى تىنچىتىش ھەرىكىتىنى چىن كۆڭلىدىن قوللىدى. خوتەندىكى مىڭلىغان خەلق دۈشمەن بىلەن قەيسىرانە ئېلىشىپ، خوتەن شەھىرىنى قوغداپ قالدى. جاھانگىر خوجا ئىسيان كۆتۈرگەندە، خوتەن خەلقى قەتئىي قارشى تۇرۇپ، جاھانگىر خوجىنىڭ خوتەندە تۇرۇشقا ئەۋەتكەن ياقۇپ قاتارلىق توققۇز ئادىمىنى تۇتۇۋالدى. مىلادىيە 1827 - يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى ياڭ فاڭ توپىلاڭنى تىنچىتىش ئۈچۈن لەشكەر باشلاپ خوتەنگە كەلگەندە، خوتەن خەلقى چىڭ

سۇلالىسى ئەسكەرلىرى بىلەن ئىچكى ـ تاشقى جەھەتتىن ماسلى-
شىپ، جاھانگىر خوجىنىڭ 2000 دىن ئارتۇق ئادىمىنى ئۆلتۈ-
رۈپ، سىپىلىنىڭ دارۋازىسىنى ئېچىپ چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلى-
رىنى قارشى ئالدى. مىلادىيە 1866 ـ يىلى 12 ـ ئايدا قوقانلىق
ياقۇپ بەگ بۇزرۇك خوجا نامىدا خوتەننىڭ قازىسى ھەبىبۇللاخان
خوجىغا ئىمام جەفرى سادىق مازىرىنى تاۋاپ قىلغىلى بارىمەن
دەپ مەكتۇپ يوللاپ، ئالدامچىلىق ۋاسىتىسى بىلەن خوتەن شە-
ھىرىنى ئىگىلىۋالدى. خوتەن خەلقى «ئەنجانلىقلارنى ئۆلتۈرەي-
لى» دېگەن شوئارنى توۋلاپ باتۇرلارچە قارشىلىق كۆرسەتتى،
جەڭگە ئاياللارمۇ قاتناشتى، توپتوغرا بىر ئاي ئېلىشىش جەريانى-
دا، 50 مىڭدىن ئارتۇق خوتەن ئاممىسى ياقۇپ بەگ تاجاۋۇزچى-
لىرىغا قايتۇرما زەربە بېرىش يولىدا قۇربان بولدى.

مىلادىيە 1867 ـ يىلى ياقۇپ بەگ قىلىچ ھەم دىنىي ئالدام-
چىلىق بىلەن ئاتالمىش «يەتتە شەھەر ھاكىمىيىتى» نى قۇرۇپ،
نىيازنى خوتەننىڭ ھاكىمبەگلىكىگە تەيىنلىدى. ياقۇپ بەگ ئۆزى-
نىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ئۆ-
زىنى تەقۋادار مۇسۇلمان قىلىپ كۆرسىتىپ، ئىسلام دىنىنى
جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقىنى تىز پۈكتۈرىدىغان، قۇل قىلىدىغان
قورالغا ئايلاندۇرۇۋالدى. بىر تەرەپتىن، پۈتۈن كۈچى بىلەن
دىنىي زاتلار ۋە مۇسۇلمانلارنى ئۆزىگە تارتىپ، يۇقىرى قاتلام
دىنىي زاتلارغا سىياسىي جەھەتتە چوڭ ئىمتىياز، ئىقتىسادىي
جەھەتتە ئەمەلىي نەپ بېرىپ، ئۇلارنى رازىمەنلىك بىلەن غالچى-
لىق قىلدۇرماقچى بولسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن، كەڭ خەلقنىڭ
ھىمايىسىگە ئېرىشىش ئۈچۈن، مەسچىت، خانىقا، مازار قاتارلىق
دىنىي قۇرۇلۇشلارنى كۆپلەپ سالدۇردى، خوتەندىكى چوڭ جامە
مەسچىتى، ئىمام جەفرى سادىق مازىرى ۋە باشقا نۇرغۇنلىغان
ساختا مازارلارنى رېمونت قىلدۇردى ياكى يېڭىدىن ياسىدى.
شۇنىڭ بىلەن، خوتەننىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا يەكەن خانلىقىدىن

كېيىن يەنە بىر قېتىملىق مازار تاۋاپچىلىقى دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. يەنە بىر جەھەتتىن، ياقۇپ بەگ شەرىئەت تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، يېزا كەنتلەردە ئومۇمىيۈزلۈك قازىخانىلارنى تەسىس قىلدى، ئۇنىڭ ئاستىدا ساقچىخانا ۋە رەئىسلىك تۈزۈمىنى ئورناتتى. ئۇلار خەلق ئۈستىدىن ھەرخىل ھۆكۈملەرنى خالىغانچە چىقىرىپ جازالىدى، «شەرىئەتكە خىلاپ ئىش قىلدى» دېگەن باھانە بىلەن دەررە جازاسى بەردى، ھەتتا «خىلاپلىق قىلىش» قىلمىشىنى تەكشۈرىمىز دەپ كىشىلەرنىڭ ئۆيلىرىگە خالىغانچە باستۇرۇپ كىردى، چۈمبەل ئارتمىغان ئاياللارنى دەررە بىلەن ئۇرۇپ زەخىملەندۈردى، ھەتتا ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋەتتى، بولۇپمۇ خوتەن قاتارلىق جايلاردىكى خەلقلەرنىڭ مال - مۈلكىنى تالان - تاراج قىلىپ، كەڭ ئاممىنى ھالىدىن كەتكۈزۈۋەتتى.

مىلادىيە 1877 - يىلىنىڭ ئاخىرى چىڭ سۇلالىسىنىڭ زو زۇڭتاڭ قوشۇنى قەشقەرنى قايتۇرۇۋالدى. ئىككىنچى يىلى 1 - ئاينىڭ 4 - كۈنى خوتەندىكى ئەڭ ئاخىرقى جەڭ بىلەن، ياقۇپ بەگ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيىتىنى ئۈزۈل - كېسىل تارمار قىلدى. مىلادىيە 1884 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭنى ئۆلكە دەپ رەسمىي جاكارلىدى. شىنجاڭ ئۆلكە بولغاندىن كېيىن چىڭ ھۆكۈمىتى يەنىلا 1759 - يىلى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن بۇيان قوللىنىپ كەلگەن دىنىي سىياسەتنى يولغا قويۇپ، «ئىلتىپات بىلەن تەھدىتنى تەڭ ئىشلىتىش» ئۇسۇلىنى قوللاندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بەگلىك تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، دىن بىلەن ھاكىمىيەت ئايرىۋېتىلگەن سىياسەتنى يولغا قويۇپ، ئىمام، ئاخۇنۇملارنىڭ مەمۇرىي ئىشلار ۋە قانۇن ئىشلىرىغا ئارىلاشماسلىقىنى، بەگ بولغانلارنىڭ دىنىي ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالماسلىقىنى بەلگىلىدى. بۇنىڭ بىلەن، خوجىلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردىكى ئىمام، ئاخۇنۇملارنىڭ ھوقۇقى چەكسىز بولۇش ئەھۋالى ئۆزگەرتىلدى. تۇڭجى خان

تەختكە چىققاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئىمام، ئاخۇنۇملارنىڭ ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن «دىنىي گۇناھ توقۇيدىغان» ، «قۇرئان تۇتۇپ قەسەم قىلدۇرىدىغان» ھەرىكەتلىرىنىمۇ قانۇنسىز دەپ قارايدىغان بولدى. لېكىن، قانۇن خادىملىرى كەمچىل بولغاچقا، قازىلار يەنىلا مەھكىمە شەرئىدە دەۋا ئۈستىدىن ھۆكۈم چىقىرىۋەردى، شۇڭا دىنىنىڭ قانۇن ئىشلىرىغا ئارىلىشىش ئەھۋالى تولۇق تۈگىمىدى.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە خوتەننىڭ ھەممىلا يېرىدە دىنىي مەكتەپلەر بار ئىدى. بۇ شۇ چاغدا مۇسۇلمانلار ئوقۇپ ساۋاتلىق بولىدىغان بىردىنبىر جاي بولغاچقا، چىڭ ھۆكۈمىتى ئۇنى توسىمىدى. شىنجاڭ ئۆلكە بولغاندىن كېيىن، ليۇ جىنتاڭ زو زۇڭتاڭنىڭ ھەقسىز مەكتەپلەرنى كۆپ ئېچىش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، خوتەننىڭ ھەربىر ناھىيىسىدە بىردىن خەنزۇچە مەكتەپ تەسىس قىلىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ بالىلىرىنى كىرىپ ئوقۇشقا ئىلھاملاندۇردى. بۇ ئەمەلىيەتتە خوتەندە ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرۇش ۋەزىيىتىگە ئوبيېكتىپ جەھەتتىن مەلۇم تەسىر كۆرسەتتى.

4) خوتەننىڭ مىنگو دەۋرىدىكى ئىسلام دىنى

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا چەت ئەللەردىن ھەرخىل ئىسلام ئىدىيىۋى ئېقىمى شىنجاڭغا كىرىشكە باشلىدى. ئاساسەن، چەت ئەلدىن كەلگەنلەر، يەرلىك خەلق ئىچىدىن ھەجگە بېرىپ قايتىپ كەلگەنلەر ياكى چەت ئەلدە ئوقۇپ كەلگەنلەر ئىسلام دىنىنىڭ يېڭى ئەقىدىلىرىنى خوتەن رايونىغا ئېلىپ كىردى. مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، نۇرغۇنلىغان ھىندىلار، ئافغانلار ۋە ئۆزبېكلەر خوتەنگە كېلىپ ئولتۇراقلاشتى. تۈركىيىلىك ئىسمائىل ھاجى خوتەنگە كېلىپ مەكتەپ ئاچتى. ئۇلار پانئىسلامىزم، پانتۈركىزم ۋە ئىسلام ئەسلىي دىن تەرىقەتچىلىكى ئىدىيىۋى ئېقىمىنى خوتەنگە ئېلىپ كىردى. قاغىد-

لىقلىق تەجەللى ھەزرەت غەربىي جەنۇبىي ئاسىيادا بىر قانچە يىل ئوقۇغاندىن كېيىن قايتىپ كېلىپ گۇما ناھىيىسىدە يەتتە يىل تۇردى. ئۇ بىر تەرەپتىن تېۋىپلىق قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن شېئىر ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللاندى ھەم خوتەندە «يېڭىچە» ئىسلام قارىشىنى تەشۋىق قىلدى. 20 - يىللاردا پانئىسلامىزمەچى، پانتۈركىست مەسئۇت، سابىت داموللا يازغان كىتابلار خوتەندىكى دىنىي ساھەدە ئېقىپ يۈردى. قەشقەردىكى دىنىي ئۆلىما ئابدۇقادىر داموللىنىڭ قول يازمىلىرى تەشۋىق قىلىنىپلا قالماستىن، يەنە خوتەندىكى بەزى مەسچىتلەرگە چاپلاندى. قاراقاشلىق مەتنىياز مەۋلىۋى قاتارلىق مەككىگە ھەجگە بېرىپ ۋە ھىندىستاندا ئوقۇپ قايتىپ كەلگەن بىر تۈركۈم دىنىي شەخسلەر خوتەندە دىنىي مەكتەپ ئېچىپ، تالىپلارغا «پاك» ئىسلام ئەقىدىسىدە چىڭ تۇرۇش قاتارلىق ۋاھابىي ئىدىيىسىنى سىڭدۈردى. بۇلارنىڭ ھەممىسى بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك ھالدا خوتەن مۇسۇلمانلىرىنى قايمۇقتۇرۇش رولىنى ئوينىدى.

شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن ياڭ زېڭشىن شىنجاڭدا ھوقۇق تۇتۇپ، ئىسلام دىنىغا نىسبەتەن ئۆزىگە تارتىش بىلەن چەكلەش سىياسىتىنى قوللاندى. دىنىنىڭ ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ئارىلاشماسلىقىنى، دىنىي پائالىيەتلەرنىڭ پەقەت مەسچىت ئىچىدىلا ئېلىپ بېرىلىشىنى بەلگىلىدى، «قۇرئان كەرىم» ۋە «ھەدىس» تىن باشقا دىنىي كىتابلارنى ئوقۇشقا رۇخسەت قىلمىدى، مەككىگە ھەجگە بارىدىغانلارنىڭ سانىغا چەك قويدى. يېڭى دىن، يېڭى مەزھەپلەرنى پەيدا قىلىشنى، خالىغانچە مەسچىت سېلىشنى، راۋاپ ئاتلاپ تەبلىغ قىلىشنى چەكلىدى. «ئۆزىگە تارتىش» جەھەتتە يۇقىرى قاتلام دىنىي زاتلارغا ئالاھىدە تەمىنات بەردى. مەسىلەن، خوتەن قاتارلىق جايلاردىكى فېئودال ۋاڭ - خوجىلارغا ياڭ زېڭشىن نەپىقە بەردى ۋە بېيجىڭغا بېرىشتىكى يول خىراجىتىنى ھەل قىلىپ بەردى. «چەكلەش» جەھەتتە، ياڭ زېڭشىن ھەرقايسى

دىنىي مەزھەپلەرنىڭ بىرلىشۋېلىپ ھاكىمىيەتكە تەھدىت سال-
ماسلىقى ئۈچۈن ئۇلارنى بىر - بىرىگە كۆز - قۇلاق قىلىپ
قويدى. مەسىلەن، خۇيزۇلاردىن پايدىلىنىپ، باشقا مىللەتلەرنى
ئىسكەنجىگە ئالدى. «شىنجاڭ خۇيزۇلار ئۇيۇشمىسى»گە تايىنىپ،
كېرىيە، لوپ، قاغىلىق قاتارلىق جايلاردىكى گېلاۋخۇي
تەشكىلاتلىرىنى باستۇردى. بولۇپمۇ ياڭ زېڭشىن پانئىسلامىزم
ئىدىيىسىنىڭ تارقىلىشىغا قارىتا يۇكسەك دەرىجىدە ھوشيار تۇر-
دى ۋە ئۇنى ھەر تەرەپتىن چەكلىدى. چەت ئەلدىن ئوقۇتقۇچى
ۋە دىنىي زات تەكلىپ قىلىشنى چەكلىدى، ھەر دەرىجىلىك
ئەمەلدارلاردىن «سىياسىينى ياخشىلاش»نى ۋە دۆلەتنىڭ بىر پۈ-
تۈنلۈكىگە بۇزغۇنچىلىق قىلغۇچىلارنى ئۆز ۋاقتىدا بىر تەرەپ
قىلىشنى تەلەپ قىلدى. مىلادىيە 1916 - يىلى تۈركىيىلىك
مۇدەررىس ھاجى ئەلى ئىككى يىلدىن ئارتۇق قەشقەر، خوتەن
قاتارلىق ئون نەچچە ناھىيىدە ھەرىكەت قىلىپ يۈرسىمۇ بايقالمى-
غان، كېيىن ھاجى ئەلى بارىكۆلگە بارغاندا ياڭ زېڭشىن تەرىپى-
دىن قولغا ئېلىنغان ھەمدە ھەرقايسى ناھىيىلەرنى «قاتتىق ئە-
يىبلىگەن».

مىلادىيە 1928 - يىلى 7 - ئايدا، پەن ياۋنەن سىياسىي
ئۆزگىرىش قىلىپ ياڭ زېڭشىننى ئۆلتۈردى، جىن شۇرېن ئۆلكە
رەئىسى بولدى. ئۇ ھۆكۈم سۈرگەن بەش يىل ئىچىدە ئىسلام
دىنىغا نىسبەتەن «بىردەك چەتكە قېقىش» سىياسىتىنى قوللان-
دى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ كۆپرەك يۇرتداشلىرى ۋە ئۇرۇق -
تۇغقانلىرىغا تايىنىپ ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈپ، دۈشمىنىنى كۆ-
پەيتىۋالغاچقا، ھاكىمىيىتى تەۋرەپ قالدى. مىلادىيە 1931 -
يىلى قۇمۇلدا دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىدى. قوزغىلاڭغا ھەرقاي-
سى جايلار ئاۋاز قوشتى. خوتەندىكى بەزى ئىسلام ئەسلىي دىن
تەرىققەتچىلىكى رادىكال ئۇنسۇرلىرىمۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ دۆ-
لەتنى پارچىلاشتىن ئىبارەت جىنايى مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن

قۇتراشقا باشلىدى. مىلادىيە 1932 - يىلى 6 - ئايدا، قاراقاش ناھىيىسىدىكى مۇدەررىس مۇھەممەت ئىمىن ھەزرەت، مەتنىياز ئەلەم، مۇپتى روزى، مۇھەممەت داموللا، ئاتۇشلۇق سابىت داموللا قاتارلىق ئەكسىيەتچى موللىلار قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش ئۈچۈن مەخپىي تەشكىلات قۇردى. مىلادىيە 1933 - يىلى ئەتىيازدا قاراقاش، كېرىيە ئالتۇن كانلىرىدىكى كانچىلار قوزغىلاڭ كۆتۈردى؛ 2 - ئاينىڭ 17 - كۈنى مۇھەممەت ئىمىنلەر ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئاتالمىش «خوتەن ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نى قۇردى. بۇ شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى تۇنجى مىللىي بۆلگۈنچىلەر ھاكىمىيىتى ئىدى. 15 ئايدىن كېيىن ما خۇسەن خوتەنگە يۈرۈش قىلىپ، قاراقاش ناھىيىسىنىڭ زاۋا يېزىسىدا مۇھەممەت ئىمىن قوشۇنىنى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراتتى. بۆلگۈنچى ھاكىمىيەتنىڭ باشلىقى مەتنىياز ئەلەم قاتارلىقلار تەسلىم بولدى، مۇھەممەت ئىمىن ھەزرەت چەت ئەلگە قېچىپ كەتتى. «خوتەن ئىسلام ھاكىمىيىتى» ئاخىر بەربات بولدى.

«12 - ئاپرېل» سىياسىي ئۆزگىرىشىدىن كېيىن شېڭ شىسەي دۇبەن بولدى. يېڭىدىن تەختكە چىققاندا ئۇنىڭ ئورنى مۇقىم بولمىغاچقا خوتەنگىمۇ قارىيالمىدى. تاكى مىلادىيە 1937 - يىلى 12 - ئايدا سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ كۈچىگە تايىنىپ ما خۇسەن قوزغىلىڭىنى تىنچىتقاندىن كېيىن، شېڭ شىسەينىڭ ھۆكۈمرانلىقى خوتەنگە يېتىپ باردى. شېڭ شىسەي ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، دىنىي جەھەتتە «دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى» سىياسىتىنى ئوتتۇرىغا قويدى. مىلادىيە 1943 - يىلغىچە بۇ سىياسەت خوتەندە بىر قەدەر ياخشى ئىجرا قىلىنىپ، ئىلغار دىنىي زاتلارنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشتى. بۇ مەزگىلدە، خوتەندە ئىشلەۋاتقان كوممۇنىستلارنىڭ زور كۈچ بىلەن تەشۋىق ۋە سەپەرۋەرلىك ئېلىپ بېرىشى ئارقىسىدا، خوتەننىڭ شەھەر - يېزىلىرىدا ئىسلام دىنى زاتلىرىنى ئۆز ئىچىگە

ئالغان ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلقى ياپون باسقۇنچىلىرىغا
قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قۇتقۇزۇش يولىدا قىزغىن ئىئانە توپلاي-
دىغان تەسىرلىك مەنزىرە بارلىققا كەلدى. 1939 - يىلى 1 -
ئايدىن 3 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا پۈتۈن خوتەن ۋىلايىتىدە 3
مىليون 80 مىڭ سەر كۈمۈش پۇل، يەنە ئالتۇن - كۈمۈش
قاتارلىق ماددىي بۇيۇم ئىئانە قىلىندى. بەزى خەۋەرلەرگە قارى-
غاندا، كېيىن يەنە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئال-
دىنقى سېپىگە ئون دانە «شىنجاڭ ماركىلىق» ئايروپىلان ئىئانە
قىلىنغان.

30 - يىللاردىن 40 - يىللارغىچە مەھكىمە شەرئى بىلەن
دىنىي مەكتەپلەر كۈنسايىن ئاجىزلىششقا باشلىدى. شېڭ شى-
سەي ئۇلارنىڭ پائالىيىتىنى چەكلىمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ھا-
كىمىيەت بىلەن دىننى ئايرىۋېتىش سىياسىتىنىڭ ئىجرا قىلىنى-
شىغا ئەگىشىپ، مەھكىمە شەرئىنىڭ ھەق تەلەپ دەۋالىرى ئۇس-
تىدىن ھۆكۈم چىقىرىش ھوقۇقى ھۆكۈمەت تەرىپىدىن ئېتىراپ
قىلىنمىدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ پۇقرالار ئارىسىدىكى نوپۇزىمۇ
قالمىدى. مىلادىيە 1938 - يىلى 3 - ئايدا، خوتەن رايونىدا
ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى، خۇيزۇلار ئۇيۇشمىسى قاتارلىق مەدەنىيەت
ئاقارتىش تەشكىلاتلىرى قۇرۇلدى، تارىختا مەسچىت ۋە مەدرىسى-
لەر ئىگە بولۇپ كەلگەن ۋەخپە يەرلەر ۋە ئۆشرە - زاكاتلار
يېڭىدىن بارلىققا كەلگەن ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىل-
دى. بۇنىڭ بىلەن مەسچىت - مەدرىسلەرنىڭ ئىقتىسادىي مەنبە-
سى زور دەرىجىدە ئاجىزلىشىپ كەتتى. ئەينى ۋاقىتتا خوتەندە
ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدا ئىككىلا باشلانغۇچ مەكتەپ بولۇپ، 300
دىن كۆپرەك ئوقۇغۇچى بار ئىدى. خوتەن مائارىپ ئىدارىسى ۋە
مەدەنىيەت ئۇيۇشمىلىرىنىڭ تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا، قىسقىغىنە
ۋاقىت ئىچىدە خەلق باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەر كۆپلەپ قۇرۇ-
لۇشقا باشلىدى. مىلادىيە 1939 - يىلىغا بارغاندا، ئالتە ناھىيىدە

ھۆكۈمەت ۋە خەلق باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى 22 مىڭ 304 كە يەتكەن. خەلق باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەردە دىن دەرسىدىن باشقا، تىل، ھېساب، تەنتەربىيە، تەبىئەت ساۋاتلىرى ۋە ۋەزىيەت - سىياسەت دەرسلىكلىرى كىرگۈزۈلگەنىدى. شۇڭا، ئىبراھىم ھاجى (مۇھەممەت ئىمىن ھەزرەتنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى) قاتارلىق دىنىي ساھەدىكى رادىكاللارنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. بۇ ھازىرقى زامان پەن - مەدەنىيىتى بىلەن دىنىي ئەنئەنە قارىشى ئوتتۇرىسىدا 30 - يىللاردا ئېلىپ بېرىلغان ئېلىشىشنىڭ كىچىكلىتىلگەن كۆرۈنۈشى ئىدى.

مىلادىيە 1944 - يىلى 9 - ئايدا شېڭ شىسەي تەختتىن چۈشتى. گومىنداڭ شىنجاڭنى بىۋاسىتە باشقۇرۇشقا باشلىدى. ۋۇ جۇڭشىن رەئىس بولغاندا، «جايلاردىن ھال سوراش» سىياسىتىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، شېڭ شىسەي تۈرمىگە تاشلىغان دىنىي ساھەدىكى مەشھۇر زاتلارنى ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ قويۇپ بەردى. ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشتىكى مەقسىتى ئىسلام دىنى ئارقىلىق ماركسىزمنىڭ تارقىلىشىنى توسۇپ قېلىش ئىدى. ئۇ قاراقاشلىق دىنىي زاتلاردىن قۇربان داموللا بىلەن تۇرسۇن داموللىنى قوبۇل قىلغاندا: «ئۈچ مەسلەك دىننى قوغدايدۇ، ماركسىزم دىننى يوقىتىدۇ» دېگەن. جاڭ جىجۇڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەندىن كېيىن «تىنچلىق، بىرلىك، دېموكراتىيە، ئىتتىپاقلىق»نى تەشەببۇس قىلىپ، دىنىي سىياسەتنى شىنجاڭ مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرماقچى بولدى. قېرى پانئىسلامىزمچى، پانتۈركىست ئۇنسۇرلىرىدىن مەسئۇت، مۇھەممەت ئىمىن ھەزرەت، ئەيسا قاتارلىقلار 30 - يىللاردىن 40 - يىللارنىڭ باشلىرىغىچە ئايرىم - ئايرىم ھالدا گومىنداڭنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئېتىپ، پانتۈركىزمنى تەشۋىق قىلىشنى زادى توختاتمىدى.

1945 - يىلى 9 - ئايدا بۇ ئۈچەيلەن جاڭ جىجۇڭ بىلەن

شىنجاڭغا كەلگەندىن كېيىن، ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، «مۇستە-قىللىقتىن تۆۋەن، مۇختارىيەتتىن يۇقىرى يۈكسەك ئاپتونومىيە قۇرۇش» شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، پانئىسلامىزم، پانتۈر-كىزم ئىدىيىسىنى ھەدەپ تەشۋىق قىلدى. مۇھەممەت ئىمىن ھەزرەت ۋە ئۇنىڭ خوتۇنى ئۆزىنىڭ «ئىسلام دۆلىتى» قۇرۇش خام خىيالىنى ئىشقا ئاشۇرۇش غەرىزىدە، كۆپ قېتىم خوتەنگە كېلىپ بەزىبىر دىنىي زاتلار ۋە پاشالارنى يىغىپ، ئۆزىنىڭ دىن-دىن پايدىلىنىپ دۆلەتنى پارچىلاشتەك ئەكسىيەتچىل تەشەببۇسى-نى ئاشكارا ئوتتۇرىغا قويغان.

ئاپتورى: جاڭ جىكاڭ

ئالتىنچى باب

خوتەننىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن بولغان مۇناسىۋەت تارىخى

بىرىنچى بۆلۈم ئالدىنقى چىن سۇلالىسى دەۋرىدىكى خوتەن

قەدىمكى ئۇدۇن جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرگە مەشھۇر ئىدى. ئۇ دۆلىتىمىزنىڭ غەربىي چېگراسىدىكى مۇھىم جاي ۋە يىپەك يولىنىڭ مۇھىم تۈگۈنى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرى بىلەن قويۇق مۇناسىۋەت ئورنىتىپ كەلگەن ھەمدە ۋەتىنىمىز بىرلىكىنى قوغداش ۋە شەرق بىلەن غەربنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىدا مۇھىم رول ئوينىغان.

ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارنىڭ دەلىللىشىچە، يىن، شاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىلا (تەخمىنەن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى XVI ئەسىردىن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى XI ئەسىرلەرگىچە)، ئۇدۇن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن ماددىي ئەشيا ئالماشتۇرغان. ئۇ چاغلاردا «كۇئېنلۇن قاشتېشى» ئۈزۈلمەي ئىچكى جايلارغا توشۇلۇپ تۇرغان.

مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى X ئەسىردە، رىۋايەتتە ئېيتىلغان جۇموۋاڭ (تەخمىنەن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1001 ـ يىلىدىن

مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 947 ـ يىللىرىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) ئۇدۇندا ئىز قالدۇرغان. ئەمىنىيە ۋە يېغىلىق دەۋرلىرى (مىلا- دىيىدىن ئىلگىرىكى 770 ـ يىلىدىن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 221 ـ يىللىرىغىچە) دە يېزىلغان دۆلىتىمىزنىڭ كلاسسىك كە- تابلىرىدىن «تاغ ـ دەريا دەستۇرى» ، «مۇتيەنزى تەزكىرىسى» دە، كوئېنلۇن تاغ تىزمىلىرىدىكى بەزى ئىپتىدائىي قەبىلىلەر توغرىسىدا بىر قانچە ئەپسانىۋى خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. بۇ تو- نۇشتۇرۇشلار ئانچە ئىشەنچلىك بولمىسىمۇ، تاغ بولسا تاغنىڭ، سۇ بولسا سۇنىڭ يېنىدا ئولتۇراقلىشىپ ياشايدىغان قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇش كارتىنىسىنى سۇرەتلەپ بېرىدۇ. بۇ يەر- دىكى گۈزەل خوتەن قاشتېشى، يەنى «كوئېنلۇن قاشتېشى» ئال- لىقاچان ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىغا تارقالغان.

ئاپتور: يىن خۇڭمېي

ئىككىنچى بۆلۈم ئىككى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى خوتەن

مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 138 ـ يىلى (خەن سۇلالىسى جىيەنيۈەننىڭ 3 ـ يىلى) پادىشاھ خەن ۋۇدى ليۇچې جاڭ چيەننى غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن. ئۇ قايتىپ كېلىشىدە جەنۇبىي يولدىن، يەنى ئۇدۇن بىلەن ئۇزۇنتات (بۈگۈنكى خوتەن ۋىلايىتى چىرا ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىي تەرىپىگە توغرا كېلىدۇ) دىن ئۆتكەن. ئۇ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، پادىشاھ خەن ۋۇدىغا ئەھۋال مەلۇم قىلىپ: «فەرغانىنىڭ شەرقى ئۇزۇنتات، ئۇدۇن ئىكەن، ئۇدۇننىڭ غەربىدىكى دەريالار غەربكە ئېقىپ غەربىي كۆلگە قۇيۇلىدىكەن، شەرقىدىكى دەريالارنىڭ سۇ-

يى شەرققە ئېقسپ، تۇز كۆل (لوپنۇر) گە قويۇلىدىكەن» دېگەن.
مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 119 ـ يىلى (خەن سۇلالىسى يۈەن-شۇنىڭ 4 ـ يىلى) خەن سۇلالىسى جاڭ چيەننى ئىككىنچى قېتىم غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن. جاڭ چيەنگە كەپتاۋۇل سان-غۇن دەپ ئۇنۋان بېرىلگەن. ئۇ 300 ئادەم بىلەن، ھەر بىرىگە ئىككىدىن ئات بېرىپ، نەچچە ئون مىڭ تۇياقتىن قوي، كالا ۋە نەچچە ئون مىڭ سەر ئالتۇن ئېلىپ داغدۇغىلىق ھالدا غەربىي يۇرتقا قاراپ يولغا چىققان. نۇرغۇن ياردەمچى ئەلچىلەرنى ھەر قايسى بەگلىكلەرگە ئەۋەتكەن. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇدۇن، ئۇزۇنتاتقا ئەۋەتكەن ياردەمچى ئەلچىلەر نۇرغۇن سوۋغىلارنى ئېلىپ ئۇزۇن يول بېسىپ، ئۇدۇنغا كېلىپ پائالىيەت ئېلىپ بارغان. ئۇلار بۇ يەرنىڭ تاغ ـ دەريالىرىنى ئىنچىكىلىك بىلەن تەكشۈرۈپ چىققان ھەمدە ئۇدۇن خەلقىنىڭ دوستلۇقىنى ئېلىپ قايتقان. ئۇزۇنتات بەگلىكى ئۆزىنىڭ ئەلچىسىنى ئىچكى جايلاردا پائالىيەت ئېلىپ بارغۇزۇش ئۈچۈن ئۇلارغا قوشۇپ يولغا سالغان. شۇنىڭ-دىن باشلاپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن ئۇدۇن ۋە ئۇزۇنتات ئوتتۇرىسىدا قويۇق مۇناسىۋەت باشلانغان.
مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 104 ـ يىلى (خەن سۇلالىسى تەي-چۇنىڭ 1 ـ يىلى) خەن سۇلالىسى لى گۇاڭلىنى سۇترىشىنا سانغۇن قىلىپ تەيىنلەپ فەرغانىگە جازا يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەت-دۇ. لى گۇاڭلى ياخشى ئاتلارنى قولغا چۈشۈرۈپ، تولۇق غەلىبە قىلىدۇ. غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى بەگلىكلەر ئۆز بالىلىرىنى پايتەختتە پائالىيەت ئېلىپ بېرىشقا ئەۋەتىدۇ. لى گۇاڭلى قاي-تىشتا قوشۇنلىرىنى باشلاپ كۇسەن (بۈگۈنكى شىنجاڭ كۇچار ناھىيىسى) دىن ئۆتكەندە، ئۇزۇنتات شاھزادىسى لەيدەننىڭ كۇ-سەندە گۆرۈدە ئىكەنلىكىدىن خەۋەر تاپىدۇ، ئۇ كۇسەن پادىشاھى-نى ئەيىبلەپ: «غەربىي يۇرتتىكىلەرنىڭ ھەممىسى خەن سۇلالى-سىغا بەيئەت قىلغان تۇرۇقلۇق، كۇسەننىڭ ئۇزۇنتاتتىن گۆرۈ

ئېلىشقا نېمە ھەددى» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۇزۇنتات شاھزا-
دىسىنى پايتەختتكە ئېلىپ كېتىدۇ، لەيدەن پايتەختتە ساياھەت قىلى-
دۇ ۋە ئوقۇيدۇ. لەيدەن چاڭئەندە ئالىي ئىززەت ـ ھۆرمەتكە
ئېرىشىدۇ. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 77 ـ يىلى پادىشاھ خەن
جاۋدى ئۇنى توپپىشى سانغۇنلىقىغا تەيىنلەيدۇ. ئۇ مەركىزىي
سۇلالە ئوردىسى نامىدىن بۇگۇر، لوپنۇر (بۇگۇنكى بۇگۇر،
كورلا ئەتراپى) لەردە بوز يەر ئېچىش ئىشلىرىنى باشقۇرۇپ،
كېلىپ ـ كېتىپ تۇرغان ئەلچىلەرنى تەمىنلەش ۋە قوغداشقا
مەسئۇل بولىدۇ. غەربىي يۇرتلۇق ئاز سانلىق مىللەت زاتلىرىدىن
بولغان لەيدەن ئەڭ دەسلەپ ئالىي مەنسەپكە تەيىنلىنىپ يۇرتىغا
قايتۇرۇلغان كىشىدۇر.

مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 60 ـ يىلى (خەن سۇلالىسى شېن-
جۆنىڭ 2 ـ يىلى) غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى
قۇرۇلۇپ، غەربىي يۇرتتىكى بىر قانچە بەگلىك باشقۇرۇلىدۇ
ھەمدە غەربىي يۇرتنىڭ قاتناش لىنىيىلىرى قوغدىلىدۇ. شۇنىڭ
بىلەن، ئۇدۇن ۋە غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر رەسمىي ھالدا
خەن سۇلالىسىنىڭ خەرىتىسىگە كىرگۈزۈلىدۇ. ئۇدۇندىكى شە-
ھەر بەگلىكلىرىنىڭ خان، ئەمىرلىرى ۋە ھەر دەرىجىلىك ئەمەل-
دارلىرىنىڭ ھەممىسى خەن سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ تىزىملىكىگە
كىرگۈزۈلىدۇ، ئۇلار خەن بەلگىسى تاقاپ، خەن سۇلالىسى يەر-
لىك ھۆكۈمىتىنىڭ ئەمەلدارى بولىدۇ. شۇ چاغلاردا يىپەك يولى
راۋان بولۇپ، ئۇدۇن جەنۇبىي يولدىكى مۇھىم جاي، جۇڭگو
بىلەن غەرب سودىسىدىكى مۇھىم ئۆتەڭ بازىرى بولۇش سۈپىتى
بىلەن، جۇڭگو بىلەن غەربنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇ-
رۇشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ۋاڭ ماڭ
ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، ئېقىنىغا قارشى يول تۇتقانلىقتىن،
غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ دوستلۇق مۇناسىۋىتى

بىر مەھەل ئۈزۈلۈپ قالىدۇ. ھۇن ئاتلىق قوشۇنلىرى بېسىپ
كېلىپ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى كەڭ رايونلارنى قايتا دەپسەن-
دە قىلغاندا، يەكەن خانى، ئۇدۇن خانى قاتارلىقلار بىرلىشىپ،
ھۇن ئاقسۆڭەك كۈچلىرىنىڭ تاجاۋۇزىغا بىللە تاقابىل تۇرۇپ،
ئىچكى جايلارغا قايتىپ كېتىشكە ئۈلگۈرەلمىگەن غەربىي يۇرت
قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ ئەمەلدارلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە
تاۋابىئاتلىرىدىن بولۇپ 1000 دىن ئارتۇق كىشىنى قوغداپ قالى-
دۇ. شۇ چاغلاردا، يەكەن جەنۇبىي يولدىكى قالتىس جاي دەپ
ئاتىلاتتى. يەكەن خانى كاڭ خەن سۇلالىسى بىلەن دوستانە ئۆت-
كەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئىنىسى تەختكە ئولتۇرغاندىن كې-
يىن، قوشنا بەگلىكلەرنى بوزەك قىلىشقا باشلايدۇ. ئالدى بى-
لەن، ئۇ ئۇدۇن خانى يۈي لىننى مەنسەپتىن قالدۇرۇپ، ۋېيىسى-
نى خان قىلىپ تىكلەيدۇ، كېيىن يەنە ھەر خىل ئۇسۇللاردا ئۇنى
تەڭلىكتە قويىدىغان ئىشلارنى قىلىدۇ. ۋېيىسى ئۆلگەندىن كې-
يىن، ئۇنىڭ ئوغلى رۇڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە قېچىپ كېتىدۇ،
خەن سۇلالىسى تەرىپىدىن ئۇنىڭغا پاكلىق بېگى دېگەن مەنسەپ
بېرىلىدۇ. كېيىن بىر قانچە قېتىملىق توپىلاڭلار داۋامىدا،
ئۇدۇن ئاقسۆڭىكى ھۇمبا (خان جەمەتىدىن) غەربىي يۇرتتا تۇ-
رۇشلۇق خەن ئەمەلدارلىرىدىن بولغان خەن رۇڭنىڭ ياردىمىدە
ئۆزىنى خان دەپ جاكارلايدۇ. ئۇزاق ئۆتمەي، ئۇ يەكەندىكى
قورشاپ ھۇجۇم قىلىش جېڭىدە ئۆلىدۇ. ئۇنىڭ جىيەنى گۇاڭدې
ئۇدۇن خانى بولىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇدۇن بارغانسېرى قۇد-
رەت تېپىپ، جەنۇبىي يولدا دەۋر سۈرىدۇ. «كېيىنكى خەننامە»
دە خاتىرىلىنىشىچە، ئەينى چاغدا، نىيا بەگلىكىدىن تارتىپ،
غەربىي شىمالدىكى سۇلى (بۈگۈنكى قەشقەر) گىچە بولغان جاي-
لارنىڭ يەرلىك ھاكىمىيەتلىرى ئۇنىڭغا تەۋە بولغان بولۇپ،
تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىنىڭ ۋەزىيىتىنى تۇراقلاشتۇ-
رۇشتا مۇھىم رول ئوينىغانىكەن.

شەرقىي خەن سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇدۇن، يە-
كەن قاتارلىق بەگلىكلەر خەن سۇلالىسىگە كۆپ قېتىم ئەلچى
ئەۋەتىپ، قۇرۇقچىبەگ رەھبەرلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ بې-
رىشنى تەلەپ قىلىدۇ. لېكىن، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ
دەسلەپكى يىللىرى، پادىشاھ گۇاڭ ۋۇدى (ليۇشيۇ) دۆلەت كۈ-
چىنىڭ چەكلىك ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، غەربىي يۇرتنىڭ
ئىشلىرىنى باشقۇرۇشنى ئەسلىگە كەلتۈرگىلى بولمايدىغانلىقىنى
بىلدۈرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار قايتىپ كېلىدۇ. مىلادىيە
93 ـ يىلى، ھۇنلار ئەسكەر چىقىرىپ ئۇدۇنغا ھۇجۇم قىلىدۇ.
ئۇدۇن خانى گۇاڭدې يەككە ـ يېگانە، ياردەمسىز قالغانلىقتىن
تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. شاھزادىسىنى گۆرۈگە قويىدۇ
ھەمدە ھۇنلارغا يىلمۇيىل يۇڭ توقۇلما قاتارلىقلارنى تاپشۇرۇپ
تۇرىدۇ. ھۇنلار يەنە ئۇدۇنغا دائىمىي تۇرۇشلۇق ئەلچى ئەۋەتىپ،
ئۇنى نازارەت قىلىدۇ. يەنە شۇ يىلى، شەرقىي خەن سۇلالىسى
پادىشاھى مىڭدى غەربىي يۇرتتىكى ھەر قايسى جايلارنى قايتۇرۇ-
ۋېلىش ئۈچۈن، بەن چاۋنى غەربىي يۇرتقا ئەۋەتىدۇ. بەن چاۋ
پىشامشانغا كېلىپلا «يولۋاس ئۇۋىسىغا كىرمىگۈچە يولۋاس بالى-
سىنى تۇتقىلى بولماس» دېگەن شىجائەت بىلەن، ھۇنلارنىڭ ئەل-
چىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ پىشامشاننى خەن سۇلالىسىگە تەۋە قىلىدۇ،
ئاندىن ئۇدۇنغا كېلىدۇ. ئۇدۇن خانى گۇاڭدې ھۇنلارنىڭ نازارى-
تىدە تۇرغانلىقتىن، بەن چاۋ قاتارلىقلارغا «سوغۇق مۇئامىلە»
قىلىدۇ. ئۇدۇن شۇ چاغلاردا باخشىغا ئىشىنەتتى. ھۇنپەرەس
باخشى گەپ ئويدۇرۇپ: «تەڭرى راۋا كۆرمىسە، نېمىشقا خەن
سۇلالىسىغا بەيئەت قىلغۇلۇق؟ خەن ئەلچىسى دەرھال ئۆزىنىڭ
قارا تۇمشۇق سېرىق ئېتىنى ماڭا نەزىر قىلسۇن! » دەيدۇ. ئۇ
بەن چاۋنىڭ ئېتىنى نەزىر قىلدۇرۇش نامى بىلەن ئۇدۇن خانىغا
بېسىم ئىشلىتىپ، ئۇدۇننىڭ خەن سۇلالىسىغا بەيئەت قىلىشىنى
توسماقچى بولىدۇ. پادىشاھ گۇاڭدې بەن چاۋنىڭ ئېتىنى ئەكە-

لىش ئۈچۈن ئەلچى ئەۋەتىدۇ. بەن چاۋ بۇ ئىشتىن خەۋەر تې-
پىپ، يالغاندىن ماقۇل بولغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، ئاتنى باخشى
ئۆزى كېلىپ ئېلىپ كەتسۇن، دېگەن تەلەپنى قويىدۇ. باخشى
يېتىپ كېلىشىگىلا، بەن چاۋ ئۇنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ گۇاڭدې
خانغا ئەۋەتىپ بېرىدۇ. گۇاڭدې بەن چاۋنىڭ پىشامشاندا ھۇن
ئەلچىلىرىنىڭ كاللىسىنى ئالغانلىقىدىن ئاللىبۇرۇن خەۋەر تاپقان
بولغاچقا، ھۇنلارنىڭ ئۇدۇندىكى نازارەتچى ئەمەلدارلىرىنى ئۆل-
تۈرۈپ، خەن سۇلالىسىغا بەيئەت قىلىپ، بەن چاۋ بىلەن ھەم-
كارلىشىپ، ۋەتەنىنىڭ بىرلىكى ئۈچۈن كۈچ چىقىرىش نىيىتىگە
كېلىدۇ.
مىلادىيە 76 ـ يىلى خەن سۇلالىسى پادىشاھى مىڭدى ئۆل-
گەندىن كېيىن، ئوردىنىڭ چېگرا ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا قۇربى
يەتمەيدۇ. ھۇنلار يەنە ھۇجۇم قىلىپ كېلىدۇ. بەن چاۋ بولسا
ياردەمسىز، يېگانە ھالغا چۈشۈپ قالىدۇ. ئەمدىلا تەختكە ئولتۇر-
غان خەن پادىشاھى ليۇدا بەن چاۋغا تەۋەلىكىدىكى بارلىق خەن
ئەمەلدارلىرىنى لوياڭغا قايتۇرۇپ كېلىش توغرىسىدا پەرمان چۈ-
شۈرىدۇ. بەن چاۋلار قايتىپ ئۇدۇنغا كەلگەندە، پادىشاھ گۇاڭدى
ھۇنلارنىڭ قولىدا گۆرۈدە تۇرۇۋاتقان ئوغلىنىڭ خەۋپكە ئۇچرى-
شىغا قارىماي، بەگلىك ئەمەلدارلىرى ۋە پۇقرالىرىنى باشلاپ بەن
چاۋنىڭ ئادەملىرىنىڭ ئالدىنى توسۇپ تۇرۇۋالىدۇ. خاننىڭ قول
ئاستىدىكىلەر ھۆركىرەپ يىغلىغان ھالدا: «خەن ئەمەلدارلىرىنى
ئۆز ئاتا ـ ئانىمىزدەك كۆرىمىز. كۆڭلىمىزنى ياندۇرمىغايلا»
دېيىشىدۇ. ئۇلار «بەن چاۋنىڭ ئېتىنىڭ پۇتىغا ئېسىلىۋېلىپ
ماڭدۇرمايدۇ» . گۇاڭدې ۋە كەڭ ئاۋامنىڭ بىردەك تەلەپ قىلى-
شى ۋە ئارزۇسى بويىچە بەن چاۋ قايتىپ كەتمەي قېپقېلىپ،
ۋەتەننى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۇلۇغ ئىشى ئۈچۈن كۈرەش قىلىش
نىيىتىگە كېلىدۇ.
شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە قورۇق-

چىبەگلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدىغان غەربىي يۇرت دورغاپ بېگى
ئۇدۇنغا يۆتكىلىپ كېلىدۇ. ئۇدۇن دائىم ئەمەلدارلىرىنى ئىچكى
جايلاردا ساياھەت ۋە ئۆگىنىشكە ئەۋەتىپ تۇرىدۇ ھەمدە خەن
سۇلالىسىنىڭ تۈزۈملىرىنى تەقلىد قىلىپ ئىشلىتىدۇ.

شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە، غەر-
بىي يۇرتقا بولغان باشقۇرۇش يەنە داۋاملىق ساقلاپ قېلىنىپ،
ھەرقايىسى بوستانلىق شەھەر بەگلىكلىرى يەنىلا خەن سۇلالىسى
مەركىزىي پادىشاھلىقىغا قارايدىغان بولىدۇ. غەربىي يۇرت دور-
غاپ بەگ مەھكىمىسى ئۇدۇنغا يۆتكىلىپ، غەربىي يۇرت قورۇق-
چىبېگىنىڭ ھوقۇقىنى يۈرگۈزىدۇ. ئۇدۇن تارىم ئويمانلىقىنىڭ
شەرقىي جەنۇبىي ئەتراپلىرىدا سىياسىي مەركەز بولۇش سۈپىتى
بىلەن، يەنىلا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك سۇلالىلىرى بىلەن قويۇق مۇنا-
سىۋەتنى ساقلايدۇ. ئەسلىدە شىنجاڭنىڭ ھەر قايىسى جايلىرىدا
بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان خەنزۇ كۆچمەن-
لەرنىڭ كۆپچىلىكى بۇ چاغدا ئۇدۇنغا يىغىلىپ، نىيا بەگلىكى
قاتارلىق جايلار ۋە شۇ يەردىكى يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن ئارىلى-
شىپ ئولتۇراقلىشىپ ۋە ئىناق ئۆتۈپ، بىللە دېھقانچىلىق قىلى-
دۇ. بۇنداق ئىشلار قارۇشتى يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەردە كۆپلەپ
خاتىرىلەنگەن:

بىر تۇياق (...) كالا قانبىدۇدىكى چىن (خەنزۇ) لار تەرەپ-
كە قېچىپ كەتتى.

بىر تۇياق (...) كالا ئۇدۇندىن كەلگەن ئەلچىلەر تەرەپكە
قېچىپ كەتتى.

بىر تۇياق (...) كالا جىمتونا (چەرچەن) دىكى چىن (خەن-
زۇ) لار تەرەپكە قېچىپ كەتتى.

ئاپتورى: يىن خۇڭمېي

ئۈچىنچى بۆلۈم ۋېي، جىن، جەنۇبىي - شى-
مالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى خوتەن

ئۈچ پادىشاھلىق، ئىككى جىن ۋە جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە مەركىزىي سۇلالە ھاكىمىيىتىدە كۆپ ئۆزگە-رىشلەر يۈز بېرىپ، غەربىي يۇرتقا قاراشقا مۇمكىنچىلىك بولمى-دى. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى 36 شەھەر بەگلىكى غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىگە كەلگەندە پارچىلى-نىپ، 55 بەگلىككە ئايلاندى. ئۇنىڭدىن كېيىن تېخىمۇ پارچىلى-نىپ 100 دىن ئارتۇق بەگلىككە يەتتى. ئۇزۇن ئۆتمەي، ھەر قايسى بەگلىكلەر ئۆزئارا قوشۇلۇشقا باشلىدى. ساۋ، ۋېي دەۋرىگە كەلگەندە، غەربىي يۇرتتا تەخمىنەن 30 دەك بەگلىك قالدى، ئۇلار بەش چوڭ ھاكىمىيەتكە تەۋە بولۇپ، ئۇدۇنمۇ شۇلارنىڭ بىرى ئىدى. يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي يولىدىكى رۇڭلۇ، ئۇزۇن-تات، چۇرى، گۇمىلار ئۇدۇننىڭ قارمىقىدا بولدى. بۇ چاغدىكى غەربىي يۇرت بىلەن ساۋ، ۋېي سۇلالىلىرىنىڭ مۇناسىۋىتى يەنىلا قويۇق بولۇپ كەلدى. تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنگەندەك: «كۇسەن، ئۇدۇن، سوغدىيانا، ئۇيسۇن، سۇلى، ياۋچىلار، پې-شامشان، قاڭقىل تەۋەلىكىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ھەر يىلى ئوردىغا ئولپان ئەۋەتىپ تۇردى، خۇددى خەن دەۋرىدىكىگە ئوخشاش». ئۇدۇن خانى ئۆزلۈكىدىن ساۋ، ۋېي سۇلالىلىرىگە ئات سوۋغا قىلىپ، ئۇلار بىلەن مۇناسىۋەت باغلىدى. مىلادىيە 222 - يىلى (ۋېي سۇلالىسى خۇاڭچۇنىڭ 3 - يىلى) ساۋپېي پىشامشان، كۇسەن، ئۇدۇن قاتارلىقلارنىڭ پادىشاھلىرى ئوردىغا ئولپان ئەۋەتكەنلىكى ئۈچۈن «ھال سوراش» قا ئەلچى ئەۋەتىشكە يارلىق چۈشۈردى. ساۋ، ۋېي سۇلالىلىرى غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى جايلارنىڭ ئاقساقاللىرىغا ئوتۇغات ۋە مۆھۈر بەردى. نىيىدىن تېپىلغان ئىككى پارچە پۈتۈكنىڭ دەلىللىشىچە، جىن

سۇلالىسى دەۋرىدىمۇ ئۇدۇن خانى قاتارلىقلارغا جىنغا سادىق مۇھاپى-
زەت ئەمەلدارى، كاھبەگ، تارخان قاتارلىق ئوتۇغاتلار بېرىلگەن.
ۋېي، جىن، جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرى غەربىي
يۇرتتا بۇددا دىنى گۈللەنگەن دەۋر ئىدى. ئۇدۇن جەنۇبىي يولدى-
كى بۇددا مەركىزى ئىدى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەرنىڭ نەزىرى-
دە ئۇدۇن بۇددا دىنىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى مۇقەددەس جايى
ئىدى. غەربكە بۇددا نومى ئىزلىشقا كەلگەنلەر ئۇزۇن يول بېسىپ،
بۇ يەرگە كېلىپ مۇقەددەس جايىنى تاۋاپ قىلىپ، بۇددا نوملىرىنى
تەتقىق قىلغانىدى. تارىختا ئۇدۇنغا ئەڭ بالدۇر نوم ئالغىلى
كەلگەن ئادەم جۇ شىشىڭ ئىدى. ۋېي سۇلالىسى گەنلۇنىڭ
5 - يىلى (مىلادىيە 260 - يىلى) جۇ شىشىڭ قاتارلىقلار
«تويىن كالامى» نىڭ ئەسلىي نۇسخىسىنى ئىزدەش ئۈچۈن، مىڭ-
بىر جاپالارنى تارتىپ، قۇملۇقلاردىن ئۆتۈپ ئۇدۇنغا كېلىدۇ.
ئۇدۇندا سانسكرىت يېزىقىدىكى مەھايانە مەزھىپىنىڭ دەستۇرى
«پراجنىيە پارەمىتا» دېگەن كىتابنى تېپىپ، شاگىرتى ئارقىلىق
لوياڭغا ئەۋەتىدۇ. ئۆزى ئۇدۇندا قېلىپ، نوم تەھسىل قىلىدۇ،
80 يېشىدا بۇددا دىنىنىڭ مۇقەددەس جايىدا ئالەمدىن ئۆتىدۇ.
مىلادىيە V ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، داڭلىق راھىب فاشيەن غەربكە
سەپەر قىلىپ ھىندىستاندا نام - شۆھرەت قازانغاندىن كېيىن،
ئۇدۇنغا كېلىپ ساياھەتتە بولىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ «بۇددىزىم ئەللى-
رىگە ساياھەت» ناملىق ئەسىرىدە، ئۇدۇندىكى بۇددا دىنىنىڭ گۈل-
لىنىش ئەھۋالىنى بايان قىلغان. ئۇ: «بۇ ئەلنىڭ زېمىنى،
خەلقى سەمىمىي ئىكەن» دەپ يازغان. ئەينى چاغدا ئۇدۇن ئۇ-
رۇش مالىمانچىلىقىغا ئۇچرىمىغانلىقتىن، ھەقىقەتەن گۈللەنگەن
مەنزىرە بارلىققا كەلگەنىدى. ئۇ چاغلاردا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك
ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدا قالغانلىقتىن، مەركىزىي سۇلالە ئوردى-
سى غەربىي چېگرانى باشقۇرۇشقا يېتىشەلمەي قالغانىدى. كېيىن-
كى ۋاقىتلارغا كەلگەندە غەربىي يۇرتتىمۇ ئۇرۇش ئوتى كۆتۈرۈ-

لۇپ، ئۇدۇنمۇ دائىم پاراكەندىچىلىككە ئۇچراپ تۇردى. ۋايجرا
جەمەتىنىڭ ئۇردىسىمۇ خەۋپ ئىچىدە قالدى. مىلادىيە 436 ـ
يىلى (شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تەيپەننىڭ 2 ـ يىلى) تۇيغۇنلار-
نىڭ ئاقساقىلى ئامونوشاد قوشۇن تارتىپ غەربىي تەرەپتىن ئۇدۇن-
غا ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ، پۇقرالارنى
ئېغىر كۆلپەتكە قويىدۇ. «ۋېينامە. تۇيغۇنلار تەزكىرىسى» دە
خاتىرىلىنىشىچە، بۇ قېتىمقى بالايىئاپەتتە، ئۇدۇن پادىشاھى ئۆل-
تۈرۈلىدۇ، نەچچە ئون مىڭلىغان پۇقرا جېنىدىن ئايرىلىدۇ.
زاڭزۇ يېزىقىدىكى تارىخىي ماتېرىياللاردىمۇ مۇشۇنداق خاتىرىلەر
قالدۇرۇلۇپ: زور كۆلەمدىكى قوشۇن ئۇدۇنغا بېسىپ كىردى.
ئۇرۇش ئوتى شەھەرنىڭ جەنۇبىدىكى بۇددا دىنىنىڭ مۇقەددەس
جايى نيۇتۇشەن تېغىغىچە تۇتىشىپ، بۇتخانىلەرنى كۆلگە ئايلاندۇ-
رۇۋەتتى، دەپ ئېيتىلغان.
ئامونوشاد قوشۇن تارتىپ ئۇدۇندىن ئۆتۈپ، جەنۇبقا يۈرۈش
قىلىدۇ، تەيپىڭ جىنجۈننىڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 442 ـ يىلى)
قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇدۇن ئاندىن تەدرىجىي تىنچلىنىشقا
باشلايدۇ. جەنۇبىي يولدىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن غەربىي
رايوننىڭ قاتناش ئىشلىرى يېڭىۋاشتىن تارىخىي خاتىرىلەرگە
يېزىلىشقا باشلايدۇ. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ توقبات خۇڭ
دەۋرىدە، پېرسىيە پادىشاھىنىڭ ئەلچىلىرى كۆندۈرۈلگەن پىل
ۋە قىممەتلىك سوۋغىلارنى ئېلىپ ئۇدۇندىن ئۆتىدۇ. بۇ چاغدا
ئۇدۇن خانى چورىن زاڭزۇچە يېزىقلاردا خاتىرىلەنگەن 35 ـ
ئەۋلاد پادىشاھ ۋايجرا سانگرانا (VIJAYA — SANGRANA)
بولۇپ، ئۇ يەتتە يېشىدىلا تەختكە چىققان، كامالەتكە يەتكەن
پادىشاھ بولغاچقا، دۆلەتنىڭ كۈچىنى پائال قۇدرەت تاپقۇزغان.
شىمالىي ۋېي سۇلالىسى شيەن ۋېندى پادىشاھنىڭ ئاخىرقى يىللى-
رى (مىلادىيە 470 ـ يىلى) ئەتراپىدا جورجانلار ئۇدۇنغا قور-
شاپ ھۇجۇم قىلىدۇ. ئۇدۇن خانى ئەلچى سۇمۇكخانى شىمالىي

ۋېي سۇلالىسىگە ئەۋەتىپ ياردەم تەلەپ قىلىدۇ. ئارقىدىنلا ئىفتا-
لىتلار كۆچىيىپ كېتكەنلىكتىن، ئۇدۇن ئۇنىڭ كونتروللۇقىدا
قالىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، مىلادىيە 520 - يىلى سوڭ يۈن كوئېن-
لۇننىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىدىن ئۆتكەندە، ئېفتالىتلارنى «شەرق-
تە ئۇدۇن، غەربتە پارسقىچە 40 نەچچە بەگلىكنىڭ قۇتلۇقلىغان»
لىقىنى كۆرگەن. مىلادىيە 567 - يىللىرىغا كەلگەندە، غەربىي
تۈركلەرنىڭ خاقانى ئىستەمى ئىفتالىتلارنى يوقاتقاندىن كېيىن،
بۇ خىل ۋەزىيەت ئاندىن ئاياغلىشىدۇ.

ۋېي، جىن، جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە، ئوت-
تۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ باردى - كەلدىسى قويۇق
بولغانلىقتىن، غەربىي يۇرتتىكى نۇرغۇن سودىگەرلەر، راھىبلار
ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كېلىپ ئولتۇراقلاشقان. چېگرادىكى ئۇ-
رۇش مالىمانچىلىقىدىن بىزار بولۇپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە پاناھ-
لانغىلى بارغانلارمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. ئۇدۇن، قوچو، قاراشە-
ھەر، كۇسەن، سۇلى، كاۋانتا، جوجوف، پىشامشان قاتارلىق
جايلار دائىم ئىچكى جايلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، شىمالىي ۋېي،
غەربىي ۋېي، شىمالىي جۇ سۇلالىلىرى قاتارلىقلار بىلەن مۇئەي-
يەن تەۋەلىك مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كەلگەن. شىمالىي ۋېي دەۋرى-
دىكى لوياڭ شەھىرىدە مەخسۇس چېگرا رايونلاردىن كەلگەن ئە-
مەلدارلار، سودىگەرلەر قونالغۇ قىلىدىغان سارايلار سېلىنغان.
«لوياڭدىكى ساڭرامىلار ھەققىدە زىيارەت خاتىرىسى» دە يېزىلىشى-
چە، غەربىي يۇرتلۇقلار ئولتۇرىدىغان جاي «يەنزى سارىيى» دەپ
ئاتالغان بولۇپ، «رەت - رەت ئۆيلەر سېلىنغان، يېشىل قارىغاي-
لار بۈك - باراقسان ئۆسكەن، مەجنۇنتاللار ساڭگىلاپ تۇر-
غان»، لوياڭ شەھىرىنىڭ ئاۋات رايونلىرىنىڭ بىرى ئىكەن.

ئاپتور: يىن خۇڭمېي

تۆتىنچى بۆلۈم سۈي، تاڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدىكى خوتەن

مىلادىيە 581 ـ يىلى، ياڭ جيەن سۈي سۇلالىسىنى قۇرۇپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى بىرلىككە كەلتۈردى. بۇ چاغدا، سۈي سۇلالىسىنىڭ شىمالىدا شىمالىي چۆللۈكتىكى تۈرك خاندانلىقى (شەرقىي، غەربىي تۈركلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) بار ئىدى. غەربىي تۈركلەر غەربىي يۇرتنى كونترول قىلىۋېلىپ، يىپەك يولىنىڭ راۋان بولۇشىغا توسالغۇ بولغانىدى. غەربىي تۈركلەر غەربىي يۇرت خەلقلىرىگە زورلۇق ـ زومبۇلۇق قىلغانلىقتىن، شۇ يەردىكى خەلقلەرنىڭ غەزىپى قوزغىلىپ، پۇرسەت بولسىلا قارشىلىق كۆرسىتىپ تۇراتتى. مەسىلەن، غەربىي تۈركلەرنىڭ خانى تاردو جيۇچۇەنگە پاراكەندىچىلىك سالغاندا، ئۇدۇنلۇقلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قوزغىلىپ توپىلاڭ كۆتۈرگەن.

تۈرك خاندانلىقى قۇرۇلغاندىن تارتىپلا ئىچكى قىسمىدا زىددىيەت ئېغىر ئىدى، «قەبىلىلەر ئارىسىدا بىر ـ بىرىنى يەكلەش، بىر ـ بىرىگە ئۆچمەنلىك قىلىش، قان تۆكۈلۈشتەك ئېچىنىشلىق ۋەقەلەر يۈز بېرىپ تۇراتتى»، شۇڭا پادىشاھ سۈي ۋېندى ئالدى بىلەن تۈرك خاندانلىقىغا ھۇجۇم قوزغاشنى قارار قىلدى. سۈي ۋېندى تەختتە تۇرغان ۋاقىتتا شەرقىي تۈرك خاندانلىقى مەغلۇپ قىلىنغان، غەربىي تۈرك خاندانلىقىمۇ تېلېلارنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشى بىلەن خېلىلا ئاجىزلاپ قالغان، سۈي سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشىنىڭ شەرتى پىشىپ يېتىلگەنىدى، پادىشاھ سۈي ۋېندى دۇ شىڭمەن، ۋېي جيې قاتارلىق كىشىلەرنى غەربىي يۇرتقا ئەۋەتتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە پېي جۈنى جاڭيېگە ئەۋەتىپ، غەربىي يۇرتتىن كەلگەن سودى-

گەرلەر بىلەن ئالاقىلىشىش خىزمىتىنى ئىشلەپ، ياخشى ئۈنۈم هاسىل قىلدى، غەربىي يۇرتتىكى ھەر قايسى جايلار چاڭ. ئەنگە ئارقا ـ ئارقىدىن ئەلچى ئەۋەتىپ، سۈي سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

مىلادىيە 603 ـ يىلى، سۈي سۇلالىسى پادىشاھى ياڭ گۇاڭ تۇيغۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، خېشىغا بارغاندا، ئۇدۇن خانى ۋايجىرا، قوچو خانى چۈبۈيا، قارا شەھەر خانى ئارجونا تۇركەش، كۇسەن خانى سوۋارنا سۇنىچ، سۇلى خانى ئامجۇ، ئىۋىرغۇل خانى تۇتۇق شات ۋە سوغدىيانا، شاش شەھىرى، كۇشان قاتارلىق بەگلىكلەرنىڭ خانلىرى ياكى ئەلچىلىرى ياڭ گۇاڭ بىلەن كۆرۈ. شۈپ، دوستلۇقىنى بىلدۈردى.

سۈي سۇلالىسى دايېنىڭ 11 ـ يىلى (مىلادىيە 615 ـ يىلى) ئۇدۇن، كۇسەن، سۇلى، بۇخارا، كېبۇت ئۇرەتۆپە، كۇشان، مارۋ قاتارلىق بەگلىكلەر چاڭئەنگە ئەلچىلەر ئارقىلىق ئولپان ئەۋەتكەن. شۇ مەزگىلدە، ئۇدۇن كۆپ قېتىم ئەلچىلەر ئارقىلىق ئولپان ئەۋەتىپ، سۈي سۇلالىسىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشمەكچى بولغان. لېكىن، سۈي سۇلالىسىنىڭ ئۆمرى قىسقا بولۇپ قې. لىپ، ئۇدۇنغا تېخىمۇ كۆپرەك ياردەم بېرەلمىدى.

غەربىي يۇرت ئەلچىلىرىنى كۈتۈۋېلىش ۋە كۇنسايىن كۆپە. يىپ كېتىۋاتقان غەربىي يۇرتنىڭ ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن، سۈي سۇلالىسى مەخسۇس بىر ئاپارات — غەربىي يۇرت دورغاپ بېگى تەسىس قىلدى.

مىلادىيە 618 ـ يىلى، سۈي سۇلالىسى ھالاك بولۇپ، تاڭ سۇلالىسى قۇرۇلدى. تاڭ سۇلالىسى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەز. گىللەردە، ئىچكى ئىشلار بىلەن بولۇپ كېتىپ، غەربىي يۇرتقا كۆڭۈل بۆلەلمىدى. جېنگۇەننىڭ 6 ـ يىلى (مىلادىيە 632 ـ يىلى) ئۇدۇن خانى ئەلچى ئەۋەتىپ، قاشتېشى بەلباغ سوۋغا قىلدى. تاڭ تەيزۇڭ ئۇلارنى قىزغىن قارشى ئالدى. شۇنىڭدىن

باشلاپ، ئۇدۇن بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى كۈنسايىن قويۇقلاشتى. جېنگۇەننىڭ 13 - يىلى (مىلادىيە 639 - يىلى) ئۇدۇن خانى يەنە ئوغلىنى خاس مۇلازىملىققا ئەۋەتىپ، بىر جەھەتتىن، ئۇدۇننىڭ غەربىي تۈركلەرنىڭ كونتروللۇقىدىن قۇتۇلۇشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرسە، يەنە بىر جەھەتتىن، تاڭ سۇلالىسىغا ئىشىنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. جېنگۇەننىڭ 20 - يىلى (مىلادىيە 646 - يىلى) 1 - ئايدا، غەربىي تۈرك خاقانى ئىل بىلگە شىر تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇرغاندا، قۇدىلىشىشنى ئىلتىماس قىلدى. تاڭ تەيزۇڭ بۇنىڭغا قوشۇلۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، غەربىي تۈركلەردىن كۇسەن، ئۇدۇن، سۇلى (قەشقەر)، جوجوف ۋە پامىردىن ئىبارەت بەش بەگلىكنى تويلۇق ھېسابىدا بېرىشنى تەلەپ قىلدى. لېكىن، ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بۇ ئىشلار ئەمەلگە ئاشمىدى. شۇنداق بولسىمۇ، بۇلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇدۇن قاتارلىق دۆلەتلەرگە كۆڭۈل بۆلىدىغانلىقى ۋە غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئارزۇسىنىڭ بارلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، تۇيغۇنلارنىڭ ئاقسۆڭەك ھاكىمىيىتىنى داۋاملىق تىنچىتىش ئۈچۈن، كاڭ يەندىيەن قاتارلىق ئەلچىلەرنى پىشامشان ئەتراپىدا تۇرۇپ، غەربىي يۇرت بىلەن ئالاقىلىشىشقا ئەۋەتتى. بۇ چاغدا قوچو خانى چۈ ۋېنتەي، قاراشەھەر خانى ئارجونا تۈركەش، كۇسەن پادىشاھى سوۋارنا سۇۋاپ، سۇلى خانى پىخوپىجىر، ئۇدۇن خانى ۋايجرا قومى قاتارلىقلارمۇ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئەلچىلىرىنى ئەۋەتىپ ياكى ئۆزلىرى تاڭ سۇلالىسىغا بېرىپ بەيئەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەننىڭ 14 - يىلى (مىلادىيە 640 - يىلى) تاڭ سۇلالىسى قوچو ئايمىقىدا قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلدى. ئۇنىڭغا ئەنشىدىكى تۆت قورغان، يەنى سۇيئاب،

ئۇدۇن، سۇلى، كۇسەن قورغانلىرى قارايتتى. بۇ تاڭ سۇلالە-سىنىڭ غەربىي يۇرتتا تەسىس قىلغان داڭلىق ھەربىي ئورگىنى-دۇر. جېنگۇەننىڭ 20 - يىلى (مىلادىيە 646 - يىلى) تاڭ سۇلالىسى شىمالدىكى سىر تاردۇش خاندانلىقىنى تىنچلاندۇردى، شىمالىي چۆللۈكتىكى كەڭ رايونلارنىڭ ھەممىسى تاڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى. تاڭ سۇلالىسى ئۇ يەردە قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى ۋە دورغاپبەگ مەھكىمىسى، ئاي-ماق قاتارلىقلارنى تەسىس قىلدى. شۈبھىسىزكى، بۇ تەدبىر غەربىي يۇرتتا زور زىلزىلە پەيدا قىلغانىدى، ھالبۇكى، غەربىي تۈركلەر ئىچىدىكى تاڭ سۇلالىسىغا قارشى كۈچلەر ئۆزلىرىنىڭ مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەي، يەنە كۇسەن خانى باھارپۇسپانى تاڭ سۇلالىسى بىلەن قارشىلىشىشقا قىستىدى. جېنگۇەننىڭ 21 - يىلى (مىلادىيە 647 - يىلى) لى شىمىن ئالىي باش بوغ ئاشنا-شىر ۋە چۇبە قالى قاتارلىقلارنى كۇسەنگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەت-تى. بۇنى ئاڭلىغان ئۇدۇن خانى ۋايجىراسىن دەرھال ئوغلى ئارقىلىق تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا 10 مىڭ 300 تۇياق تۆگە تەقدىم قىلىپ، زور كۈچ بىلەن قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. تاڭ قوشۇنلىرى غەربىي تۈركلەر ۋە كۇسەن قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلدى، ئاشناشىر تاڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى نامىدىن باھارپۇسپانىڭ ئىنىسى يابغۇنى كۇسەن خانى قىلدى. قوشۇننىڭ دورغاپ بېگى سىرۋانبا ئاشناشىرغا: «كۇسەننى ھۇجۇم بىلەن ئېلىۋالساق، غەربىي يۇرتتىكىلەر ۋەھىمىگە چۈشىدۇ، ياللىغاندىن ئاتلىق قوشۇن بارغان قىلىپ، ئۇدۇن خانىنى ئاستانىغا بېرىشقا مەجبۇر قىلىش كېرەك» دەپ تەكلىپ بەردى. ئاشناشىر بۇنىڭغا ماقۇل بولۇپ، سىرۋانبانى 50 نەپەر ئاتلىق لەشكەر بىلەن ئۇدۇن-غا ئەۋەتتى. سىرۋانبا ئۇدۇنغا بارغاندىن كېيىن، ئۇدۇن خانىغا تاڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتىنىڭ قۇدرەتلىك ئىكەنلىكىنى سۆز-لەپ، ۋايجىرا سېنغا سۇلالە تەڭرىقۇتى بىلەن كۆرۈشۈپ، تاڭ

سۇلالىسىغا بەيئەت قىلىش توغرىسىدا نەسىھەت قىلدى. ۋايجىر-
سىن تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئىنراق ئۆتۈپ كەلگەچكە،
ئالىلىبۇرۇن بەيئەت قىلىش كويىدا ئىدى. شۇڭا، ئۇ سىرۋانبا
بىلەن چاڭئەنگە بېرىپ، تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى لى شىمىنغا:
«خەن ۋۇدى پادىشاھ بولغاندىن تارتىپ، مەركىزىي سۇلالە چۇ-
شۇرگەن پەرمان ۋە بەلگىلەرنى ئەۋلادمۇئەۋلاد ساقلاپ كېلىۋاتى-
مىز، ھەر دائىم ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن ھەمدەم بولۇشنى
ئويلايمىز» دېگەنلەرنى بايان قىلدى. ئۇزاق ئۆتمەي لى شىمىن
ئۆلۈپ، گاۋزۇڭ خان تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. تاڭ گاۋزۇڭ
ۋايجىرا سىنغا ئوڭ قانات مۇھاپىزەتچىلەر سانغۇنى، ئوغلى يابغۇ-
زانقا توپبېشى سانغۇنى دەپ ئەمەل بەردى ھەمدە ئالتۇن كەمەر،
كىمخاب تون، 60 توپ دۇردۇن، بىر قورۇ - جاي ۋە باشقا
كېرەكلىك بۇيۇملارنى ئىنئام قىلدى. بىرنەچچە ئايدىن كېيىن
ۋايجىرا سىن ئۆز بەگلىكىگە قايتتى، ئوغلىنى چاڭئەندە قالدۇردى.
ئۇدۇن بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا تەۋەلىك مۇناسى-
ۋەت بولغانلىقتىن، ئۇدۇن خانى ۋايجىرا سىن تاڭ سۇلالىسىغا
ساداقەتمەنلىك بىلەن ئىتائەت قىلدى. جېنگۇەننىڭ 23 - يىلى
(مىلادىيە 649 - يىلى) تاڭ تەيزۇڭنىڭ جەسىتى جاۋلىڭ قەب-
رىستانلىقىغا دەپنە قىلىنغان چاغدا، ئۇدۇن قاتارلىق 14 بەگلىك-
نىڭ ئاز سانلىق مىللەتتىن بولغان باشلىقلىرىنىڭ تاش ھەيكىلى
قاتار تىزىلدۇرۇلۇپ، لى شىمىننىڭ جەسىتىگە ھەمراھ قىلىندى.
ئۇدۇن گەرچە تاڭ سۇلالىسىغا تەۋە بولغان بولسىمۇ، غەر-
بىي تۈركلەرنىڭ تەسىر كۈچى تېخى غەربىي يۇرتتا تەلتۆكۈس
تۈگىمىگەنىدى. شۇڭا، ئۇدۇن ئارقا - ئارقىدىن تاڭ سۇلالىسى
بىلەن ئالاقە ئورنىتىپ، ياردەم تەلەپ قىلدى. گاۋزۇڭ يۇڭخۇي-
نىڭ 6 - يىلى (مىلادىيە 655 - يىلى) ئۇدۇن خانى ۋايجىرا
سىن يەنە پايتەخت چاڭئەنگە كەلدى. گاۋزۇڭ لى جى لوياڭ
شەھەر دەرۋازىسىغا بېرىپ، نەغمە كۆرگەندە ئۇدۇن خانى ۋايجىرا

سېن بىللە بارغانىدى. تاڭ سۇلالىسى شيەنچىڭنىڭ 2 ـ يىلى
(مىلادىيە 657 ـ يىلى) تاڭ سۇلالىسى غەربىي تۈرك ھاكىمىيە-
تىنى مەغلۇپ قىلىپ، غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈردى.
لېكىن، ئۇدۇن يەنىلا تۈبۈتلەر، غەربىي تۈركلەرنىڭ پاراكەندى-
چىلىكىگە ئۇچراپ تۇردى. تاڭ سۇلالىسى شيەنچىڭنىڭ 5 ـ يىلى
(مىلادىيە 660 ـ يىلى) غەربىي تۈركلەر ئۇدۇننى ئىشغال قىلى-
ۋالدى. تاڭ سۇلالىسى لوڭسونىڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 663 ـ
يىلى) 12 ـ ئايدا، غەربىي تۈركلەرنىڭ كۇنەس قەبىلىسى ئۇدۇن-
غا ھۇجۇم قىلدى. ئەنشى تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ ھىراۋۇلى
گاۋشيەن لەشكەر تارتىپ كۇنەس قەبىلىسىنىڭ زېمىنىگىچە ھۇ-
جۇم قىلىپ باردى. ئۇدۇن شۇندىلا تىنچلاندى. بۇ چاغدا، تۈبۈت-
لەر كېڭەيمىچىلىك قىلىپ، ئەنشىدىكى تۆت قورغانغا كۆپ قېتىم
ھۇجۇم قىلدى. تاڭ سۇلالىسى لىن دېنىڭ 2-يىلى (665- يى-
لى) 3 ـ ئايدا سۇلى بىلەن غەربىي تۈركلەرنىڭ كۇنەس قەبىلى-
سى تۈبۈتلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئۇدۇنغا پاراكەندىچىلىك
سالدى. تاڭ سۇلالىسى قوچو ئايمىقىنىڭ ۋالىيسى سۇي جىبيەن،
سولقانات سانغۇن ساۋ جىشۇلارنى ياردەم بېرىشكە ئەۋەتىپ، بۇ
قېتىمقى ھۇجۇمنى چېكىندۈردى.

گاۋزۇڭ شاڭيۈەننىڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 674 ـ يىلى)
پايتەختتە پاناھلىنىپ، كېيىن ئۇدۇن خانى بولغان ۋايجىرا سېن
توسالغۇلارنى بۆسۈپ تاشلاپ، «بالا ـ چاقىلىرىنى ھەمدە يەتتە
نەپەر ئاقساقىلىنى باشلاپ ئوردىغا كەلدى». ۋايجىرا سېن باشچى-
لىقىدىكى چوڭ كۆلەملىك ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ پايتەختكە كې-
رىشى ئەمەلىيەتتە تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئىتتىپاقلىق ئورنىتىلغان
بىر قېتىملىق مۇھىم پائالىيەت ئىدى. ئىككىنچى يىلى، غەربىي
يۇرتتىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، تاڭ
سۇلالىسى ئاخىرى تۈبۈتلەرنىڭ غەربىي يۇرتتىكى تەسىر كۈچىنى
تازىلىدى. چېگرا رايونلارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقنى كۈچەيتىش

ئۇچۇن، گاۋزۇڭ شاڭيۇەننىڭ 2 - يىلى (مىلادىيە 675 - يىلى) تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇدۇندا كېرىيە تۇتۇق مەھكىمى-سى تەسىس قىلدى. ئۇدۇن خانى ۋايجىرا شىيۇڭ ۋالىيلىققا تەيىن-لىنىپ، مەمۇرىي ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ئىگىلىدى. تاڭ سۇلا-لىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى يەنە ئۇدۇندا ئامانلىق ساقلاش مەھكە-مىسى قۇرۇپ، ھەربىي ئىشلارنى باشقۇرۇپ، چېگرانىڭ بىخە-تەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىپ، غەربىي تۈركلەر ۋە تۇبۇتلەرنىڭ پاراكەندىچىلىك سېلىشىغا تاقابىل تۇردى. كېرىيە تۇتۇق مەھكە-مىسى غەربىي شىمالدا سۇلى، شەرقتە شاجۇغا تۇتۇشاتتى. ئۇنىڭ باشقۇرىدىغان زېمىنى بۈگۈنكى خوتەن ۋىلايىتىنىڭ زېمىنىغا بارا-ۋەر كېلەتتى. دەسلەپتە بەش ئايماق تەسىس قىلىنغانىدى. كېيىن ئون ئايماققا ئۆزگەرتىلدى. ئايماق نامى ۋە جۇغراپىيىلىك ئورنى توغرىسىدا ئېنىق خاتىرە قالدۇرۇلمىغان. ئۇدۇن چېگراسى ئى-چىدىكى بەزى ئاتاغلىق شەھەر - بازارلار ئايماق تۇرۇشلۇق جايلار بولۇشى مۇمكىن. شۇ چاغدىكى شەھەر - بازارلار: ئۇدۇن شەھ-رىنىڭ غەربىدىن 200 چاقىرىم يىراقلىقتا گۇچېڭ بازىرى بار؛ 390 چاقىرىم يىراقلىقتا جىران بازىرى بار؛ غەربىي جەنۇبىدىن 380 چاقىرىم يىراقلىقتا گۇما بازىرى بار؛ جەنۇبىدىن 600 چاقىرىم يىراقلىقتا ھونۇ بازىرى بار؛ شەرقىدىن 300 چاقىرىم يىراقلىقتا كەنجۇت بازىرى بار. كېيىنكى جىن سۇلالىسى دەۋرى-دىكى ماتېرىياللارغا قارىغاندا، ئۇدۇن پادىشاھلىق شەھىرىنىڭ شەرقىدە ئەنجۇن ئايمىقى، گەنجۇ ئايمىقى بار ئىدى؛ شەرقىي جەنۇبىدا يىنجۇ، لۈجۇ، مىجۇ ئايماقلىرى بار ئىدى؛ جەنۇبىدىن 1300 چاقىرىم يىراقلىقتا يۇجۇ ئايمىقى بار ئىدى. بۇلار بەلكىم تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى كېرىيە تۇتۇق مەھكىمىسى قارمىقىدىكى ئايماقلار بولسا كېرەك.

گاۋزۇڭنىڭ ئاخىرقى يىللىرى (683 - يىلى) تۇبۇتلەر بىلەن غەربىي تۈركلەر يەنە بىر قېتىم قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتتى.

ئۇلار «قارا شەھەرنىڭ غەربىدىكى شەھەر - قورغانلارنىڭ بىرسى-
نىمۇ ئالالمىدى.» چۇيگۇڭنىڭ 2 - يىلى (686 - يىلى) تاڭ
سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى زەربىدار قوشۇنلىرى ئەنشىدىكى
تۆت قورغاننى قايتۇرۇۋالدى. 687 - يىلى، ئۇدۇن خانى ۋايجىرا
شيۇڭ يەنە بىر قېتىم چاڭئەنگە بېرىپ، ئايال پادىشاھ ۋۇ زېتيەن
بىلەن كۆرۈشتى. كېرىيە تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ 1 - نۆۋەتلىك
بۇ ۋالىيسى شۇنىڭدىن تارتىپ چاڭئەندە تۇرۇپ قالدى. كېيىن
ئۇ، ئۇدۇنغا قايتمىغان بولسا كېرەك. شۇنىڭدىن كېيىن، تۇبۇت-
لەر دائىم ئۇدۇنغا پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇردى. ۋۇ زېتيەن
چاڭشۇنىڭ 1 - يىلى (692 - يىلى) باش بۇغ ۋاڭ شياۋجيې
لەشكەر تارتىپ ئەنشىدىكى تۆت قورغاننى قايتۇرۇۋالدى. كېيىن
تۇبۇتلەرنىڭ ئىچكى مالىمانچىلىقى سەۋەبىدىن، غەربىي يۇرت
مۇقىملىققا قاراپ يۈزلەندى. تاڭ سۇلالىسى تيەنباۋنىڭ 3 - يىلى
(744 - يىلى) ئۇدۇن خانى ۋايجىرا سامپاۋا ئۇدۇن قورغىنىدا
مۇھاپىزەتچىلەر ئەمەلدارى بولۇپ تۇرغان تاڭ سۇلالىسى سانغۇنى
گاۋ شيەنجىغا ھەمدەم بولۇپ جەڭ قىلىپ، تۇبۇت قوشۇنلىرىنىڭ
پاراكەندىچىلىكىنى كۆپ قېتىم مەغلۇپ قىلدى. مىلادىيە
755 - يىلى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ئۆڭلۇك - سۆيگىن توپىلىڭى
يۈز بېرىپ، پۈتۈن دۆلەتنى زىلزىلىگە كەلتۈردى. ۋايجىرا سامپاۋا
ئىنىسى ۋايجىرا بوخا ئىنچۇغا ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشنى
تاپىلاپ قويۇپ، ئۆزى 5000 لەشكەرنى باشلاپ، تاڭ سۇلالىسى-
نىڭ توپىلاڭنى تىنجىتىشىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن ئىچكىرىگە
باردى. تاڭ پادىشاھى لى شياڭ خېيىمخەتەرگە قارىماي، ئۇن
مىڭ چاقىرىملاپ يول بېسىپ، دۆلەتنىڭ دەردىگە دەرمان بولۇپ
ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كەلگەن ۋايجىرا سامپاۋاغا ئاپىرىن ئوقۇدى.
ئۇنى كاتتا مۇراسىم بىلەن كۈتۈۋېلىپ، ئۇنىڭغا ئوردا مۇپەتتىش
مەنسىپى بېرىپ، ئوردا ئىشلىرىنى باشقۇرۇشنى تاپشۇردى.
ئۆڭلۇك - سۆيگىن توپىلىڭىدىن كېيىن، ۋايجىرا سامپاۋا

چاغىئەندە تۇرۇپ قالدى. تاڭ ئوردىسى ئۇنىڭغا ۋۇدى خانى دېگەن
ئوتتۇغاتنى بەردى. ئۇنىڭ ئوغلى ۋايجىرا قىر لۇڭجۇ ئايمىقىنىڭ
ئايماق بېگى بولدى. ئىنىسى ۋايجىرا بۇخان ئىنچۇ تاشقى ئىشلار
كاتىپى بولۇپ، ئۇدۇننىڭ مەمۇرىي ئىشلىرىغا رىياسەتچىلىك
قىلدى. ئۇ مەركەزنىڭ ئەمر - پەرمانلىرىنى ئاكتىپ ئىجرا
قىلىپ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى ۋەزىيەتنىڭ مۇقىملىقى-
نى ساقلىدى.

تەخمىنەن VIII ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدا، تۇبۇت ھاكىمىيە-
تى غەربىي يۇرتقا بولغان ھۇجۇمىنى كۈچەيتتى، ئەنشى، بەشبا-
لىق قاتارلىق جايلاردا تۇرۇشلۇق قىسىملار قەيسەرلىك بىلەن
قارشىلىق كۆرسەتتى. تاڭ سۇلالىسى جېنيۈەننىڭ 5 ـ يىلى
(مىلادىيە 789 ـ يىلى) ، راھىب خۇي چاۋ بەشبالىقتىن ئىچكى-
رىگە قايتتى، ئۇنىڭغا ھەمراھ بولۇپ يولغا چىققانلاردىن بەشبا-
لىق ئوردا ئىشلىرى ئەمەلدارى نيۇشىن بىلەن ئەنشىنىڭ ئوردا
ئىشلىرى ئەمەلدارى بار ئىدى. خۇي چاۋ ئەنشى، بەشبالىق
قاتارلىق جايلاردا ئىككى يىلدىن كۆپرەك تۇرغان، ئۇنىڭ ئېيتى-
شىچە، ئەينى چاغدا، غەربىي يۇرتتىكى ئاساسلىق ھەربىي ۋە
مەمۇرىي ئەمەلدارلاردىن: سۇلى پادىشاھى پېي لېڭلېڭ، باسقا-
ۋۇل لۇياڭ، ئۇدۇن خانى ۋايجىرا بوخان ئىنچۇ، باسقاۋۇل جېڭ
جۇي؛ ۋېيرۇڭ شەھىرى (بۇگۇنكى ئاقسۇ) نىڭ باسقاۋۇلى سۇ-
سېن؛ ئۇچتۇرپاننىڭ باسقاۋۇلى مەي چۈەن؛ ئەنشىنىڭ ياندىش
قورۇقچى بېگى گوشىن، كۇسەن خانى بەي خۇەن؛ قارا شەھەر
خانى لۇڭ رۇلىن، باسقاۋۇل ياڭ بەيىۋ، بەشبالىق ھېراۋۇلى
ياڭ شىگۇ قاتارلىقلار ئىكەن.

ئاپتورى: يىن خۇڭمېي

بەشىنچى بۆلۈم ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى ۋە قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى خوتەن

تاڭ سۇلالىسى ھالاك بولغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك فېئوداللىق بۆلۈنمە ھالەتتە تۇردى. بۇ چاغدا غەربىي يۇرتتىمۇ بىر قانچە ھاكىمىيەت تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ۋەزىيىتى مەيدانغا كەلدى. بۇنىڭ ئىچىدە قاراخانىيلار، ئۇدۇن ۋە ئىدىقۇت قاتارلىقلار بار ئىدى.

ئۇيغۇرلار زور كۆلەمدە غەربكە كۆچكەندە، ئۇلارنىڭ بىر بۆلىكى ئۇدۇننىڭ شىنفۇ ئايمىقىغا كەلدى. 100 يىللىق راۋاجلىنىش ئارقىلىق، X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇيغۇرلار ئۇدۇندىكى ئاساسىي مىللەتكە ئايلاندى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى ئۇدۇن ۋىسارا خانلىقى ئۇدۇن خانلىقىنىڭ ئەڭ قۇدرەت تاپقان دەۋرى، شۇنداقلا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك پادىشاھلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئەڭ قويۇق بولغان دەۋرلەرنىڭ بىرى ئىدى.

ئۇدۇن ۋىسارا خانلىقى ئۆزىنى ئەسلىدىنلا تاڭ سۇلالىسىگە تەۋە دەيتتى. دۇنخۇاڭدىكى مىڭ ئۆيدە بىر پارچە تام رەسىمى بولۇپ، ئۇنىڭ ئاستىدىكى تېۋىنغۇچى يېنىدىكى ئىمزاھاتتا: «بۈيۈك سۇلالە ئالتۇن قاشتېشى بەگلىكىنىڭ تەڭرى مەلىكىسى ۋىسارا خان ئۈچۈن تېۋىنماقتا» دەپ يېزىلغان؛ يەنە بىر پارچىسىنىڭ ئىمزاھاتىدا: «بۈيۈك سۇلالىنىڭ ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن بەگلىكى تەڭرى خانىنىڭ ئۈچىنچى قىزى تەڭرى مەلىكىسى يېڭىدىن تەيفۇ ئەمەلى بېرىلگەن ساۋ يەنلۇي ئۈچۈن تېۋىنماقتا» دەپ يېزىلغان. بۇ يەردە دېيىلگەن «بۈيۈك سۇلالە» ئېنىقكى تاڭ سۇلالىسىنى كۆرسىتىدۇ. ۋىسارا خانلىقى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى پادىشاھلىقلارنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدىغان يىلنامىلارنى ئىشلەتكەن. ئۇنىڭدىكى تۇڭچىڭنىڭ 1 ــ يىلى لياڭ چېيەنخۇانىڭ 4 ــ يىلى (مىلادىيە 914 ــ يىلى) نى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭغا

قارىغاندا، ۋىسارانىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشكە كېرىشكەن ۋاقتى بەش دەۋرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىن كېيىن ئەمەس. ئۇنىڭ ئۆزىنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەۋەلىكىدە دەپ ئاتىشى تامامەن ئەقىلغا مۇۋاپىق.

ۋىسارا خانلىقىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرى بىلەن بولغان سىياسىي مۇناسىۋىتى جىن تيەنفۇنىڭ 3 - يىلى (مىلادىيە 938 - يىلى) رەسمىي باشلانغان. شۇ يىلى ۋىسارا تەڭرىخان ما جىرۇڭنى جىن سۇلالىسىگە ئولپان تاپشۇرۇشقا ئەۋەتىدۇ. جىن سۇلالىسى يىراقتىن كەلگەن ئەلچىنى داغدۇغىلىق كۈتۈۋا- لىدۇ ھەمدە ما جىرۇڭغا بەگلىك چوڭ سانغۇنى دەپ ئۇنۋان بېرىدۇ، جاڭ كۇاڭيې، گاۋ جۈخۈيلارنى ئۇدۇنغا ئەلچىلىككە ئەۋەتىدۇ، ۋىسارا تەڭرىخانغا ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ خانى دەپ ئۇنۋان بېرىدۇ. جاڭ كۇاڭيې، گاۋ جۈخۈي قاتارلىق كىشىلەر كېيىنكى جىن سۇلالىسى تيەنفۇنىڭ 7 - يىلى (مىلادىيە 942 - يىلى) ئىچكىرىگە قايتىپ كېتىدۇ، ئۇلار بۇ قېتىمقى سەپىرى توغرىسىدا خاتىرە قالدۇرىدۇ. ئۇدۇن خاندانلى- قىنىڭ شىمالىي جۇڭگو رايونىدىكى لياۋ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى سەل كېيىنرەك باشلىنىدۇ. مىلادىيە 989 - يىلى (لياۋ سۇلالىسى تۇڭخېنىڭ 7 - يىلى) ئۇدۇن ئەلچىلىرى تۇنجى قېتىم لياۋ سۇلالىسىگە ئولپان تاپشۇرىدۇ. لياۋ سۇلالىسى ئۇ- دۇندا مەھكىمە تەسىس قىلىپ، ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزىدۇ.

مىلادىيە 962 - يىلى (سۇڭ سۇلالىسى جيەنلۇڭنىڭ 3 - يىلى)، ۋىسارا تەڭرىخان سۇڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئول- پان تاپشۇرىدۇ. شۇ يىلى ئۇدۇن مانى دىنى راھىبلىرىمۇ سۇڭ سۇلالىسىگە ئولپان تاپشۇرىدۇ. شۇ چاغدا، ئۇدۇندا بۇددا دىنى ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى. ۋىسارا تەڭرىخان ئۆزىمۇ تەقۋادار بۇددىست ئىدى. ۋىسارا خانلىقىنىڭ گۇاجۇ، شاجۇ ئايماقلىرىنىڭ ھۆكۈمرانى بولغان ساۋ جەمەتى بىلەن مۇناسىۋىتى ئىنتايىن قو-

يوق ئىدى. ۋىسارا جەمەتى بىلەن ساۋ جەمەتى شۇ چاغلاردا قۇدى-لىشىپ ئۆتكەن. دۇنخۇاڭ مىڭئۆيلىرىدىكى تام سۈرەتلىرىدىن شۇ چاغلاردا بولۇپ ئۆتكەن ئىشلارنىڭ ئىزلىرىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

شاجۇ ئايمىقىدا تەسىس قىلىنغان بەيئەتچىلەر قوشۇنى ھىرا-ۋۇلى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرا رايوندا قۇرغان بىر ئورگىنى ئىدى. بۇنىڭدىن ۋىسارا خانلىقىنىڭ سۇڭ سۇلالىسى بىلەن بول-غان مۇناسىۋىتىنىڭ خېلى قويۇق ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

بۇ دەۋر ئۇدۇن تارىخىدىكى مۇھىم بىر باسقۇچ. قاراخانىيلار سۇلالىسى قەشقەر رايونلىرىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، شۇ جايدىكى خەلقلەر ئىسلام دىنىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرىدۇ. توپى-لاڭ ئۇدۇننىڭ قوللىشىغا ئېرىشىدۇ ھەمدە غەلىبە قىلىدۇ. مىلادىيە 974 - يىلى (سۇڭ سۇلالىسى كەيباۋنىڭ 4 - يىلى)، ئۇدۇنلۇق راھىب جىشياڭ ئۇدۇن خانىنىڭ مەكتۇپىنى ئېلىپ بېرىپ، سۇڭ سۇلالىسىگە ئۆزلىرىنىڭ سۇلىنى مەغلۇپ قىلغانلىقىنى دوكلات قىلىدۇ. كېيىن قاراخانىيلار سۇلالىسى لەشكەر چىقىرىپ باستۇرغانلىقتىن، قەشقەرنىڭ بۇددا مۇخلىسلى-رى ئۇدۇنغا قېچىپ بېرىۋالىدۇ. قاراخانىيلار سۇلالىسى قوشۇن-لىرى ئۇدۇنغىچە قوغلاپ بارىدۇ. جەنۇبتىكى تۇبۇتلەر ۋە شىمال-دىكى قوچو ئۇيغۇرلىرى ئۇدۇننىڭ قارشىلىق كۆرسىتىشىگە يار-دەم بېرىدۇ. قاراخانىيلار سۇلالىسى بىلەن ئۇدۇن ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش 24 يىل داۋاملىشىدۇ. مىلادىيە 1001 - يىلىغا كەلگەندە (مىلادىيە 1006 - يىلى دەيدىغانلارمۇ بار) بۇغراخان ھەسەننىڭ ئوغلى يۈسۈپ قادىرخان ئۇدۇننى ئىشغال قىلىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇدۇن قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلى-نىپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ.

مىلادىيە 1009 - يىلى ئۇدۇن قاراخانىيلار خانى بويلاساغۇن قاتارلىقلارنى سۇڭ سۇلالىسىگە سوۋغا تاپشۇرۇشقا ئەۋەتىدۇ ھەمدە سۇڭ سۇلالىسىگە ئۇدۇندىن تارتىپ دۇنخۇاڭغىچە بولغان يوللار-

نىڭ راۋان ئىكەنلىكىنى، بۇ يوللاردا سەپەر قىلىنغانلارنىڭ كۆپ ئىكەنلىكىنى مەلۇم قىلىپ، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇدۇنغا ئەلچى ئەۋەتىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇنىڭدىن، شۇ چاغلاردا بۇ رايونلارنىڭ بىر قەدەر مۇقىم ئىكەنلىكىنى بىلىۋېلىش مۇمكىن. 1025 - يىلى (سۇڭ سۇلالىسى تيەنشىڭنىڭ 3 - يىلى) دىن كېيىن، يۇسۇپ قادىرخان ئاستا - ئاستا قاراخانىيلار پادىشاھلىقىنىڭ خاقانى (ئەڭ كېيىن بولغاندىمۇ 1031 -، 1032 - يىللىرىغىچە) بولىدۇ.

ئاپتور: يىن خۇڭمېي

ئالتىنچى بۆلۈم يۈەن، مىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى خوتەن

يۈەن سۇلالىسى جىن سۇلالىسىنىڭ تۈزۈملىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ، «ھەممە بىر ئائىلە» بولۇش ۋەزىيىتى ئاستىدا «ئىچكى جەھەتتە ھەممە ئۆزىنى قوغداش، تاشقى جەھەتتە تىرىشچان بولۇش، ھەممە جايدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ لەشكىري لاۋازىمەتنى قامداش» نى يولغا قويىدى. كونا تۈزۈملەرنى داۋاملاشتۇرۇپ، يەردىن تولۇق پايدىلىنىش ئۈچۈن، يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى پۈتۈن دۆلەت مىقياسىدا «پۇقرالارنى كۆچۈرۈش - چېگرىنى ئاۋاتلاشتۇرۇش» ۋە «بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش» سىياسىتىنى يولغا قويىدى. يۈەن سۇلالىسىنىڭ بۇنداق قىلىشتىكى مەقسىتى لەشكەرلەرنىڭ ئوزۇق - تۈلۈكىنى ئۆز جايىدا ھەل قىلىش ئىدى. بۇنىڭ بىلەن، زور تۈركۈمدىكى چېگرا رايون ئەمگەكچى خەلقى ئىچكى جايلارغا كۆچۈپ بېرىپ، دېھقانچىلىق قىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، زور تۈركۈمدىكى خەنزۇ دېھقانلار ۋە

قول ـ ھۈنەرۋەنلەر ئۈزۈلمەي غەربىي يۇرتقا كېلىپ، شۇ يەردى-
كى ئەمگەكچى خەلق بىلەن بىللە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇل-
لاندى. خەنزۇلار بىلەن باشقا ھەر قايسى قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ
ئىقتىسادىي مۇناسىۋىتى مۇشۇ شەكىلدە تەدرىجىي قويۇقلىشىپ،
يۇەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئاز سانلىق مىللەتلەر
رايونلىرىدا ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى پەيدىنپەي يۇ-
قىرى كۆتۈرۈلۈشتەك ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. تارىخىي ماتېرى-
ياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، يۇەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتا بوز
يەر ئۆزلەشتۈرۈشى چىڭگىزخان دەۋرىدىلا باشلانغان. ئۇنىڭدىن
كېيىن، بەشبالىقتا غەربىي يۇرتتىكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنى
باشقۇرىدىغان مەھكىمە تەسىس قىلىنغانىكەن.

يۇەن سۇلالىسىنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنى تەشكىللىشى
قاتتىق بولغان. خوتەن بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدا خوتەن
ئايغاقچى مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئۇ بوز يەر ئۆز-
لەشتۈرۈش ئورگىنى قىلىنغان، قارىمىقىدا تۇمەنبېشى مەھكىمى-
سى تەسىس قىلىنغان، ئەمىرلەشكەر ۋە تۇمەنبېشى بوز يەر
ئۆزلەشتۈرۈشنى باشقۇرغان. ئۇلارغا 3 ـ دەرىجىلىك ئەمەل
بېرىلگەن. ھەر قايسى جايلاردا مىڭبېشى، يۈزبېشى ئورگانلىرى
تەسىس قىلىنغان، ئۇلار بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچى ئاساسىي قاتلام
تەشكىلاتلىرى ئىدى. ھەربىي بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچىلەر ئىچى-
دىكى ئاساسىي قوشۇن خەنزۇ لەشكەرلەر ۋە يەرلىك قوشۇنلار
ئىدى. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى خەنزۇ دېھقانلار بولۇپ، ئۇلار تې-
رىقچىلىق تەجرىبىسىگە مول ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش
تېخنىكىسىغا پىششىق ئىدى. ھەربىي بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچى-
لەرنىڭ يەنە بىر قىسمى ئاتلىق لەشكەرلەر بولۇپ، ئۇلار غەربىي
يۇرتتىكى ھەر قايسى مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان. بۇ ئىككى
بۆلۈك ئادەملەر ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتى داۋامىدا ئۆزئارا يار-
دەمدە بولغان. بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە كېرەكلىك يەر، دېھقان-

چىلىق سايمانلىرى، ئۆكۈز، ئۇرۇقلۇق، ئاشلىق، كىيىم - كېچەك قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى ھۆكۈمەت تەمىنلىگەن، يىغىۋېلىنغان ئاشلىق قاتارلىقلارمۇ ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇلۇپ، ھەربىي ئاشلىق قىلىنغان، بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچى ئەمەلدارلار ۋە ئەسكەرلەر ھەر ئايدا ئايلىق مائاش ئېلىپ تۇرغان.

يۈەن سۇلالىسى جىيۈەننىڭ 15 - يىلى (مىلادىيە 1279 - يىلى) خوتەندىكى باش تۈمەنبېشى ئالاۋۇدۇن خەنزۇ لەشكەرلەر، يەرلىك لەشكەرلەرنى تەشكىللەپ، خوتەن بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنى باشلىغان. لېكىن، كېيىن خوتەن قولدىن كەتكەندىن كېيىن، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئۈزۈلۈپ قالغان. جىيۈەننىڭ 19 - يىلى (مىلادىيە 1282 - يىلى) يۈەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى خوتەننى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، يەنە بىر قىسىم يەرلىك قوشۇنلار جىيۈەننىڭ 26 - يىلى (مىلادىيە 1289 - يىلى) غىچە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش بىلەن شۇغۇللانغان. بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش قوشۇنى كۈسەن تارىم (بۈگۈنكى كۈچار دائىرىسى ئىچىدە) قاتارلىق جايلارغا يۆتكەلگەن. جىيۈەننىڭ 25 - يىلى 7 - ئاينىڭ 29 - كۈنى، يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى خوتەندە تۇرۇشلۇق 310 نەپەر چېكرا لەشكىرىگە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرگەن. شۇ يىلى 11 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى خوتەن، قەشقەردىن 1050 نەپەر ھۈنەرۋەننى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە يۆتكىگەن.

بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش داۋامىدا، خەنزۇ لەشكەرلەر ۋە يەرلىك لەشكەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى خەنزۇ ئەمگەكچى خەلق بولغانلىقتىن، ئۇلار ئىچكى جايلارنىڭ ئىلغار تېرىقچىلىق تەجرىبىسى ۋە ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى ئېلىپ كېلىپ، خوتەن رايونىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن. دۆلىتىمىزنىڭ كېۋەز تېرىش تېخنىكىسى يۈەن سۇلا-

لىسى دەۋرىدە ئومۇملاشتۇرۇلغان. ئۇ دەسلەپتە غەربىي رايوندىن
شەنشى، گەنسۇلارغا كىرگەن. خوتەن، يەكەن، قەشقەر قاتارلىق
جايلاردا كۆپ پاختا ئىشلەپچىقىرىلىدىغان بولغاچقا، ئۇلار مول
تېرىقچىلىق تەجرىبىسىگە ئىگە ئىدى. مەسىلەن، يۈەن دەۋرىدە
ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئاگرونوم لۇ مىڭشەن يازغان «تېرىقچىلىق -
پىلىچىلىك ئاساسلىرى» دا، 3 - ئايدا كېۋەز تېرىلىدىغانلىقى
توغرىسىدا مۇنداق خاتىرە قالدۇرۇلغان: «ئالدى بىلەن چىگىت
سۇغا چىلىنىدۇ، ئاندىن ئوت - چۆپنىڭ كۈلى تەكشى ئارىلاشتۇ-
رۇلىدۇ، ئۇرۇق بىخلىنىشقا باشلىغاندا مۇنبەت تۇپراققا سېلىنى-
دۇ، تۇپ ئارىلىقى بىر چى بولىدۇ، ھەر بىر كاتەككە بەش تالدىن
يەتتە تالغىچە ئۇرۇق سېلىنىدۇ، ئۇرۇقلار ھەممىسى ئۈنۈپ چىق-
قاندا تاقلىۋېتىلىدۇ، يەر بوشىتىلىپ ئوت - چۆپلەر ئوتۇۋېتىلى-
دۇ، كېۋەز غولى يېتىلگەندە هارام پۇتاقلىرى ئېلىۋېتىلىپ،
غوزا ئالماسلىقنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ. 8 - ئايغا كەلگەندە پاختا
يىغىۋېلىنىدۇ» . لۇ مىڭشەن يېزىپ قالدۇرغان بۇنداق كېۋەز
تېرىش تېخنىكىسى هازىرمۇ پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە. ئۇي-
غۇرلار دۆلىتىمىزنىڭ كېۋەز تېرىشنى ئومۇملاشتۇرۇشىغا زور
تۆھپە قوشقان بولۇپ، خەنزۇ خەلقىنىڭ تۇرمۇشىغا زور تەسىر
كۆرسەتكەن. بۇمۇ دۆلىتىمىزنىڭ يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ھەر-
قايسى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئىقتىسادىي ئالاقىنىڭ قويۇق بول-
غانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان تىپىك پاكىت.

بۇ يەردە يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئىچكىرىگە كۆچكەن ئۇي-
غۇرلار توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ شۇ
چاغدىكى دۆلەت ئىچىدىكى مىللەتلەرنىڭ تارقىلىش ئەھۋالىنى
بىلىۋېلىشىمىزغا پايدىلىق بولۇپلا قالماستىن، مىللەتلەرنىڭ
ئۆزئارا ئۇچرىشىپ، بىر - بىرىنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت تەرەق-
قىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەنلىكىنى چۈشىنىۋېلىشىمىزغىمۇ پاي-
دىلىق. يۈەن سۇلالىسى جىيۈەننىڭ 14 - يىلى (مىلادىيە

1277 ـ يىلى) ئىدىقۇتنىڭ بېگى قوچقارخوجا بىر قانچە قېتىم دۇۋانىڭ قورشاپ ھۇجۇم قىلىشىغا ئۇچرىغانلىقتىن، قەبىلىسىدىكىلەرنى باشلاپ، گەنسۇنىڭ يۇڭچاڭ دېگەن يېرىگە كۆچۈپ كەتكەن، ئۇ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، فامىلىسىنى جاڭ قىلىپ ئۆزگەرتكەن. مىلادىيە 1329 ـ يىلى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ لىنتۇڭ، شەنياڭ ناھىيىلىرىگە كۆچكەن 800 ئائىلىلىك ئۇيغۇر ئاچارچىلىققا ئۇچرىغاندا، يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شەنشى ئۆلكىسىدىن 13 مىڭ يامبۇ، 5500 دادەندىن كۆپرەك بۇغداي ئاجرىتىپ قۇتقۇزۇشنى بۇيرۇغان. شۇ ۋاقىتتا شەنشى ئۆلكىسىنىڭ فېڭشياڭفۇ دېگەن يېرىگىمۇ كۆپلىگەن ئۇيغۇرلار كۆچۈپ كەلگەن.

خېنەن ئۆلكىسىدە ھازىرمۇ يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە كەلگەن ئۇيغۇرلار بار. يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى 600 ئائىلىدىن كۆپرەك ئۇيغۇرنى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ نەنياڭ ناھىيىسىگە بېرىپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە بۇيرۇغان. ھازىر خېنەن ئۆلكىسىنىڭ شېڭچى ناھىيىسىدە ئۇيغۇرلار مەركەزلىشىپ ئولتۇراقلاشقان كەنت بار. 1982 ـ يىلدىكى مەملىكەتلىك 3 ـ قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈش ماتېرىيالىدىكى ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، ناھىيە بويىچە 131 ئائىلىلىك 594 نەپەر ئۇيغۇر بار ئىكەن. ئۇلارنىڭ جەمەت يادنامىسىدا ئېيتىلىشىچە، ئۇلارنىڭ 1 ـ ئەۋلاد ئاتا ـ بوۋىسى ساجىن ھەيىيار غەربىي يۇرتلۇق ئۇيغۇر بولۇپ، يـۈەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا خېنـەن ئـۆلكىسىدە ئىلگىرى ـ ئاخىر بەش ناھىيىدە داروغاتچى (بۇ موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، باسقاۋۇل، باش ئەمەلدار، ئەمەلدار دېگەن مەنالارنى بىلدۈرىدۇ) بولغان، كېيىنكى ئەۋلادلىرى شېڭچى ناھىيىسىدە ئولتۇراقلاشقان. مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، مومىسىنىڭ فامىلىسى بويىچە ليۇ فامىلىسىنى قوللانغان. ھازىر خېنەن ئۆلكىسى بويىچە 720 نەپەر ئۇيغۇر بار. يۈەن سۇلالىسى

جىيۇەننىڭ 22 - يىلى (مىلادىيە 1285 - يىلى) ئىدىقۇت جەمەتىدىن بولغان شۆشۆ تېكىن 1000 ئائىلىلىك ئۇيغۇر لەش- كەرنى باشلاپ خاسجاڭ (دالى، يۈننەن ئۆلكىسىنىمۇ كۆرسىتى- دۇ) نى مۇھاپىزەت قىلغان. يۈەن سۇلالىسى يەنيۇنىڭ 3 - يىلى (مىلادىيە 1316 - يىلى) يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ۋۇمىڭ ھەربىيلەر بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، ئۇيغۇرلار ۋە يەرلىك خەنزۇ قوشۇنلىرىدىكى 5000 ئادەمنى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە يۆتكىگەن. 1982 - يىلىدىكى ستاتىستىكى- سىغا ئاساسلانغاندا، ھازىر خۇنەن ئۆلكىسىدە 4446 نەپەر ئۇيغۇر بار، ئۇلار ئاساسەن چاڭدې رايونىدا مەركەزلىشىپ ئولتۇراقلاش- قان، بولۇپمۇ تاۋيۈەن ناھىيىسىدە ئەڭ مەركەزلەشكەن بولۇپ، 3666 نەپەر ئۇيغۇر بار. ئۇلار يۈەن سۇلالىسى جىيۇەننىڭ 4 - يىلى (مىلادىيە 1338 - يىلى) ئىبنى ھاشىرنى باش ئاغلاقچى قىلىپ تەيىنلەپ باۋچىڭلۇ (بۇگۇنكى خونەن ئۆلكىسىنىڭ شاۋياڭ رايونى) نى قوغدىغان. يۈەن سۇلالىسى جىجېڭنىڭ 11 - يىلى شياۋيۈن شىخەييا خۇنەننىڭ ئەمىر لەشكەر ياردەمچىسى بولغان، كېيىن شۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان.

تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى لۇڭشىڭ (ھازىرقى جياڭشىدىكى نەنچاڭ)، لىن ياڭ (جياڭسۇدىكى لىن ياڭ)، پىڭجياڭ (جياڭسۇدىكى سۇجۇ)، جېنجياڭگۇ (جياڭسۇدىكى جېنجياڭ)، يى ۋۇ (جېجياڭدىكى جىڭخۇا)، بۇگۇنكى جېجياڭ ئۆلكىسىنىڭ ۋېنجۇ رايونىدا ئەمەل تۇتۇپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئۇيغۇرلار بار ئىكەن. بۇگۇنكى ئەنخۇي ئۆلكىسىنىڭ سۇسۇڭ، خۇەيىنىڭ ناھىيىلىرىدىمۇ ئولتۇ- راقلىشىپ قىلغان ئۇيغۇرلار بار ئىكەن. بۇنىڭدىن باشقا، ھازىر- قى فۇجيەن، گۇاڭدۇڭ، گۇاڭشى قاتارلىق جايلاردىمۇ ئاز - كۆپ ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقانىكەن. ئىچكى رايونلادا ئولتۇراقلى- شىپ قالغان بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى موڭغۇل ھاكىمىيىتى-

نىڭ ئەمەلدارى ياكى لەشكىرى بولۇپ بارغانلار بولۇپ، ۋەزىپە مۇددىتى توشقاندىن كېيىن، ئۆز يۇرتىغا قايتىشنى خالىماي قال-غانلار ياكى ئەمەلنى كۆزلەپ تۇرۇپ قالغانلار ئىكەن. بەزى ئۇيغۇر پۇقرالىرى يىلمۇ يىل داۋام قىلغان ئۇرۇش مالىمانچىلىقى سەۋەبىدىن جان بېقىشقا ئامالسىز قېلىپ، ئىچكى جايلارغا كۆ-چۈپ كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغانىكەن. بەزى ئۇيغۇر پۇقرال-رى ئىچكى جايلاردىكى تېرىقچىلىق مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ كۆچۈپ بارغانىكەن.

يۈەن سۇلالىسىنىڭ زېمىنى كەڭ بولۇپ، سۇ، قۇرۇقلۇق قاتناش ئىشلىرىدا زور تەرەققىياتلار بولغان. يۈەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى تەيزۇڭ ئۆتەڭ تۈزۈمىنى يولغا قويغاندىن كېيىن، سۇلالە ئىچىدە قاتناش مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان. بۇ مەھكى-مە مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئۆتەڭلەرنى باشقۇرغان. مەملىكەت بويىچە تەدرىجىي ھالدا 1400 ئورۇندا ئۆتەڭ قۇرۇل-غان. بۇنىڭ ئىچىدە سۇ يولى بېكىتىدىن 420 سى بولغان. قۇرۇقلۇق يول ئۆتەڭلىرىدىكى قاتناش ۋاستىلىرى ئاساسەن ئات، كالا، ئېشەك ۋە هارۋىلار ئىدى. سۇ يولىدا كېمە ئىشلىتى-لەتتى. ھەرقايسى ئۆتەڭ مېھمانساراي بولۇپ، ئۇلاردا ئۆت-كەن - كەچكەن ئەلچى - ۋەزىرلەر قوناتتى. تۇرۇشلۇق جايغا ئۆتەڭخانا ئائىلىلىرى، لەشكەرلەر ئائىلىلىرى تەسىس قىلىنغان-دى. ئۇلاردىن باج ئېلىنمايتتى، ئات، هارۋا ۋە يېمەك - ئىچ-مەكنى شۇلار تەمىنلەيتتى. بۇ ئۇلار ئۈچۈن تولىمۇ ئېغىر سېلىق ئىدى. دەسلەپتە، ئۆتەڭ قۇرۇش ھەربىي - مەمۇرىي ئىشلارنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن بولۇپ، «ئەمر - پەرمانلارنى يەتكۈزۈش، چېگرا ئەھۋاللىرىدىن خەۋەر تېپىپ تۇرۇش» مەقسەت قىلىنغان-دى. پۈتۈن مەملىكەتتە قاتناش تورىنىڭ شەكىللىنىشى ئويېك-تىپ جەھەتتىن پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا باردى - كەلدى ئىشلىرى ئۈچۈن قولايلىق يارىتىپ،

ئىقتىساد، مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى.

خوتەن بىلەن ئىچكى جايلارنىڭ قاتناش ئىشلىرى قۇرۇقلۇق يولى ۋە سۇ يولى دەپ ئىككىگە ئايرىلاتتى. يۈەن سۇلالىسى جىيۈەننىڭ 11 - يىلى (مىلادىيە 1274 - يىلى) 1 - ئاينىڭ 28 - كۈنى، يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇدۇن، يەكەن شەھەرلىرىدىكى 13 ئورۇندا سۇ يولى بېكىتى قۇرۇش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈردى. شۇ چاغدا خوتەندىن سۇ يولى ئارقىلىق كۈسەن تارىم (بۈگۈنكى كۇچا ئەتراپى) غا بېرىپ، ئاندىن قۇرۇقلۇق يولىغا ئالمىشىپ، قارا قوچو (بۈگۈنكى تۇرپان) ئارقىلىق ئىچكى جايلارغا بارغىلى بولاتتى. جىيۈەننىڭ 23 - يىلى 1 - ئاينىڭ 12 - كۈنى يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەنە خوتەن، چەرچەن، چاقىلىق، لوپنۇر قاتارلىق جايلاردا قۇرۇقلۇق يولى ئۆتەڭلىرىنى قۇرۇپ، شاجۇ ئايمىقى قاتارلىق جايلار ئارقىلىق، ئۇلارنى ئىچكى جايلاردىكى ئۆتەڭلەر بىلەن تۇتاشتۇردى، شۇنىڭ بىلەن بىللە قىرغىز، ئويرات قاتارلىق مىللەتلەر ياشايدىغان جايلار بىلەنمۇ تۇتاشتۇردى. غەربىي يۇرت سودىگەرلىرى قاتناش قولايلىقىدىن پايدىلىنىپ جانلىنىپ كەتتى. خەنزۇ سودىگەرلەرمۇ جانلىنىپ، كۆپ پايدىنى كۆزلەپ غەربىي يۇرت ئارىلىقىدا توختىماي قاتناپ تۇردى. غەربىي يۇرتتا قارا قوچو، بەشبالىق، خوتەن قاتارلىق داڭلىق سودا شەھەرلىرى بارلىققا كەلدى.

خوتەن خەلقى ئەزەلدىن تارتىپ پاختا رەخت، شايى، كىمخاب قاتارلىق داڭلىق رەختلەرنى توقۇشقا ماھىر ئىدى. ئۇيغۇرلار پاختا رەختنى تالىما دەپ ئاتايتتى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرى ئاق قاتلاق دەپ ئاتايتتى. پاختا رەختلىرى (قاتلاق) دىن باشقا، يەنە چاقماق گۈللۈك، چېچەك گۈللۈك قاتارلىق ھەرخىل رەڭلىك تۈرلەر بار ئىدى. سۇڭ سۇلالىسىدىن ئىلگىرى يەنە پاختا رەختلەر ئولپان بۇيۇملىرى ھېسابلىناتتى. يۈەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە پاختا رەختلەر پۇل بىرلىكى قىلىنغان.

بۇنىڭدىن، پاختا رەختنىڭ سودا ئالماشتۇرۇشىدىكى رولىنى بى-
لىۋالغىلى بولىدۇ. خوتەنلىكلەر يەنە يىپەك يىپتا كىمخاب تو-
قۇپ، كىيىملىك قىلاتتى. ئۇدۇنلۇق ماخمۇتخان رەخت توقۇشقا
ماھىر بولغانلىقتىن، ئىچكى جايلارغا تەكلىپ قىلىنغانلارنىڭ بىر
ۋەكىلى. توقۇمىچىلىق ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن،
جىيۋەننىڭ 3 - يىلى (مىلادىيە 1266 - يىلى) قۇبلاي خوتەنبا-
لىق (خوتەن شەھىرى) ئىدارىسى تەسىس قىلىپ، بىر ئەمەلدار
تەيىنلەپ، ئۇنىڭغا 7 - دەرىجىلىك ئەمەلدار مۆھىرى بەرگەن،
بۇ ئىدارە قول سانائەتنى باشقۇرىدىغان مەخسۇس ئورگان قىلىن-
غان. خوتەن، قەشقەر، قارا قوچو قاتارلىق جايلاردا ئۈزۈمدىن
ئىشلەنگەن ئۈزۈم ھارىقىمۇ داڭلىق مەھسۇلات بولۇپ، ئىچكى
ئۆلكىلەردە ۋە غەربىي ئاسىيا رايونلىرىدا سېتىلغان. يۈەن سۇلا-
لىسى دەۋرىدە ئۈزۈم شارابى، ئاق ھاراق ئىشلەش تېخنىكىسى
ئىچكى جايلارغا تارقالغان. خوتەن قاشتېشىمۇ ئىچكى جايلار ۋە
چەت ئەللەردە زور شۆھرەت قازانغان، مەخسۇس «قاشتېشى سۇ-
زۇش ئائىلىلىرى» قويۇلۇپ، يۈەن سۇلالىسى ئوردىسى ئۈچۈن
قاشتېشى سۇزگەن. توقۇلما بۇيۇملار، ھاراق ۋە قاشتېشى خوتەننىڭ
ئىچكى جايلار بىلەن تاۋار ئالماشتۇرىدىغان تايانچ تاۋارلىرى ئىدى.

جىيۋەننىڭ 10 - يىلى 6 - ئاينىڭ 18 - كۈنى، يۈەن
سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قاشتېشى ئۈستىسى لى شيۇسەينى خوتەن،
قەشقەرگە بېرىپ كۆك، قارا، ئاق، سېرىق رەڭلىك سۈزۈك
قاشتېشى قېزىپ كېلىشكە ئەۋەتكەن. ئالىي ۋەزىر بەي يەنمۇ
خوتەندە ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، ئېگىزلىكى 3 — 4 چى كېلىدىغان،
ئىچى - ئىچىدىن سۈزۈك پاقىراپ تۇرىدىغان قاشتېشىدىن ياسال-
غان بىر دانە بۇت تاپقان. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئېگىزلىكى ئالتە
چى، ئۇزۇنلۇقى بىر گەز بەش چى، كەڭلىكى بەش چى كېلىدى-
غان چوڭ بىر قاشتېشى تاپقان بولسىمۇ، يۆتكەپ ئېلىپ كېتەل-
مىگەن.

تاۋار ئالماشتۇرۇش ۋاستىسى بولغان يۈەن سۇلالىسى پۇلى-
مۇ خوتەندە كەڭ ئىشلىتىلگەن. يۈەن دەۋرىدىكى قەغەز پۇل
مەجبۇري تارقىتىلغان دۆلەت پۇلى ئىدى، يۈەن تەيزۇڭدىن باش-
لاپ كۈمۈش قىممەت ھېسابلاش بىرلىكى قىلىنىپ، ھەر يىلى
ئون مىڭ يامبۇ قىممىتىدە قەغەز پۇل بېسىپ تارقىتىلىپ، قەغەز
پۇلنىڭ تارقىلىش مىقدارى تىزگىنلىنىپ، ئۇنىڭ ئىناۋىتى ساق-
لانغان. قۇبلاي پادىشاھلىق تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئۇرۇش
سەۋەبىدىن مالىيە چىقىمى ئېشىپ كەتكەن، جۇڭتوڭنىڭ 2 -
يىلى (مىلادىيە 1261 - يىلى) بىرلىككە كەلگەن جۇڭتوڭ پۇلى
تارقىتىلغان، ئىككى سەرلىك قەغەز پۇل بىر سەر كۈمۈشكە
باراۋەر بولغان (50 سەر كۈمۈش بىر يامبۇغا باراۋەر
بولغان) ، يەنە داچەن ئۆلچەم قىلىنغان، بىر تىزىق داچەن
(1000 بارماق) بىر سەرلىك قەغەز پۇلغا باراۋەر بولغان، ھەر
يىلى 100 مىڭ يامبۇ قىممىتىدە قەغەز پۇل تارقىتىلغان. جى-
يۈەننىڭ 13 - يىلىدىن كېيىن يىلىغا 190 تۈمەن يامبۇ تارقى-
تىلغان. دۆلەتنىڭ يىللىق باج كىرىمى 932.600 يامبۇ بول-
غان، قەغەز پۇل دۆلەت مالىيىسىنىڭ تۈۋرۈكىگە ئايلانغان،
قەغەز پۇلنىڭ قىممىتى بىردىنلا تۆۋەنلەپ 1/5 دىن تۆۋەنرەككە
چۈشۈپ قالغان. جىيۈەننىڭ 17 - يىلى 3 - ئاينىڭ 30 -
كۈنى، يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇيغۇر چېگرا ئىچى ئالماشتۇ-
رۇش مەھكىمىسى قۇردى، ئۈچ يىلدىن كېيىن ئۇ پۇل خەزىنىسى
قىلىندى. ئۇنىڭ فۇنكسىيىسى كېيىنكى دەۋرلەردىكى بانكا بىلەن
ئوخشاش ئىدى. ئەمەلىيەتتە بولسا خەزىنە قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى
قەغەز پۇل خوتەندە ئالللىقاچان ئىشلىتىلگەنىدى. جىيۈەن-
نىڭ 10 - يىلى 1 - ئايدا ئالاۋۇدۇن لەشكەر باشلاپ كېلىپ،
خوتەندە تۇرغاندا، يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى 30 مىڭ دەن
گۈرۈچ ئاجرىتىپ بەرگەندىن باشقا، يەنە «30 يامبۇ» ئاجرىتىپ
بەرگەنىدى. ئىككىنچى يىلى، يەنە ئىنئام قىلىنغان ئات - ئې-

شەكلەرنى پۇلغا سۇندۇرۇپ ئاجرىتىپ بەرگەن. جىيۇەننىڭ 24 - يىلى 1 - ئاينىڭ 27 - كۈنى، خوتەندە ئاپەت يۈز بەرگەندە، يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى 10 مىڭ يامبۇ قىممىتىدە قەغەز پۇل ئاجرىتىپ، نامرات ئاھالىلەرنى قۇتقۇزغان. يۇقىرىقىلار يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە پۇلنىڭ خوتەندە كەڭ تارقالغانلىقىنى، خوتەن يۈەن سۇلالىسىغا بىۋاسىتە قاراشلىق جاي ئىكەنلىكىنى دەلىللەپ بېرىدۇ.

تولۇقسىز مەلۇماتلارغا قارىغاندا، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە، ئۇيغۇرلاردىن مەركەزدە 1 - ، 2 - دەرىجىلىك ۋەزىپە ئۆتىگەنلەر 15 نەپەر، ئۆلكە دەرىجىلىك ۋەزىپە ئۆتىگەنلەر 42 نەپەر، 6 - دەرىجىدىن يۇقىرى ئەمەل تۇتقانلار 100 نەپەرگە يېقىن ئىكەن. يۈەن دەۋرىدىكى ئۇيغۇر دېگەن ئاتالغۇ بىلەن بۈگۈنكى ئۇيغۇر دېگەن ئاتالغۇ ئانچە ئوخشىشىپ كەتمەيدۇ. بەشبالىق، قارا قوچو، جانبالىق (بۈگۈنكى سانجى)، يېڭىبالىق (بۈگۈنكى ماناس ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە)، سۈلمى (ھازىرقى قاراشەھەر) قاتارلىق بەش شەھەر - بازار مەركەز قىلىنغان جايدىكىلەر ئۇيغۇرلار دەپ ئاتالغان. خوتەنلىكلەر بۇ ئۇيغۇرلارغا تەۋە بولماستىن، ئۆز ئالدىغا سىستېما ئىدى، بۇنى تەكشۈرۈپ دەلىللەش بىر قەدەر قىيىن. يۈەن سۇلالىسى دەۋرى ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى ئالتۇن دەۋر بولۇپ، ئۇلار دۆلىتىمىزنىڭ پەن - مەدەنىيەت ئىشلىرى ئۈچۈن زور تۆھپىلەرنى قوشقان. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئەمەلدارلىق ئىمتىھانى ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ 16 پەندىن ئېلىنغان، 1200 كىشى تەشرىپدارلىققا ئۆتكەن، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلاردىن 24 كىشى، غەربىي يۇرتلۇقلاردىن 62 كىشى بار ئىكەن. دەلىللىنىشىچە، خوتەنلىك خاباش (خاباچ دەپمۇ يېزىلغان)، مۇگو ئاتا - بالا ئىككىيلەن بار ئىكەن.

خاباشنىڭ خەنزۇچە فامىلىسى دىڭ، ئىسمى ۋېنيۈەن بو-

لۇپ، يۈەن سۇلالىسى يەنيۈنىڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيە 1315 ـ يىلى) تەشرىپدارلىققا تاللانغان. دەسلەپتە گۈئەن ئايمىقى (بۈگۈنكى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ گۈئەن ناھىيىسى) دا سوراقچى، قارا دىۋان مەھكىمىسىدە پۈتۈكچى، شىرغاۋۇل پىرقىسىدە باش ئەمەلدار بولغان، كېيىن كاتىپ بولۇپ، يېزىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، باش مۇپەتتىش بولغان. ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ غەربىي جېجياڭ، خۇبېي، شىمالىي شەنشى ئۆلكىلىرىدە تەپتىش بولغان. خاباشىنىڭ 4 ـ ئەۋلادى قۇربى باساسا خوتەنلىك ئىكەن. ئۇ بەلكىم مۇسۇلمان بولسا كېرەك. شۇڭا، يۈەن تارىخى ماتېرىياللىرىدا ئۇ «خۇيخۇي» دەپ ئاتالغان. ئۇ ياش چاغلىرىدا موڭغۇل ھاكىمىيىتىگە قاتنىشىپ ئۇ يەردە چارۋىچىلىق ئەمەلدارى بولغان. خاباشىنىڭ چوڭ بوۋىسى مىرئەلى دامىڭ مەھكىمىسى (بۈگۈنكى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ دامىڭ ناھىيىسى) دە باش مۇدەررىس بولغان. كېيىنكى ئەۋلادلىرى پايتەخت ۋەنپىڭ (بۈگۈنكى بېيجىڭ شەھىرىنىڭ غەربىدىكى فېڭتەي رايونى) دا ئولتۇراقلىشىپ قالغان. ئۇنىڭ دادىسى سى مادەن (فامىلىسى كان ماسىدىن) دىڭ فامىلىسى بىلەن خۇنەن ـ گۇاڭدۇڭ ئۆلكىسى يۇڭچۇ ئايمىقىنىڭ چىياڭ ناھىيىسى (بۈگۈنكى خۇنەن ئۆلكىسىنىڭ چىياڭ ناھىيىسى) دە 18 يىل ۋەزىپە ئۆتەپ، زور شۆھرەت قازانغان، كېيىن گۇاڭخەي تۇزچىلىق مەھكىمىسىگە ئۆستۈرۈپ ئىشلىتىلگەن. ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن ئۇنىڭغا بىر قانچە شەرەپلىك ناملار بېرىلگەن. خاباشىنىڭ ئانىسىغمۇ يۇياڭ ناھىيىسىنىڭ ئېسىلزادىسى دەپ نام بېرىلگەن. ئۇنىڭ ئوغلى مۇگو يۈەن سۇلالىسىنىڭ تۇڭيۈەن يىلى (مىلادىيە 1333 ـ يىلى) ئەمەلدارلىق ئىمتىھانىدىن ئۆتۈپ، خۇنەن ـ گۇڭدۇڭ ئۆلكىسىنىڭ تيەنلىڭلۇ (بۈگۈنكى خۇنەن ئۆلكىسىنىڭ چاڭشا شەھىرى) دېگەن يېرىدە

ئايماق بېگى بولغان. خاباشنىڭ كېيىنكى نەۋرە - چەۋرىلىرى ئىچىدە خاڭجوۋغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغانلار بار ئىكەن.

ياﻻۋاچىمۇ خوتەنلىك بولۇپ، يۈەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا يەنجىڭ (بۈگۈنكى بېيجىڭ) دا سوراقچى ئەمەلدار بولغان. ئۇ يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاھالىلەرگە تەۋە تەقسىمات ئىشلىرى ۋە گۇناھكارلارغا ھۆكۈم چىقىرىش ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان، يەنە مالىيە ئىشلىرىنى قوشۇمچە باشقۇرىدىغان مۇھىم ئەمەلدار ئىدى. ئۇنىڭ ئوغلى ئالىپ جاڭخۇەيشىڭ ئۆلكىسىنىڭ خانلىق مۇئەككىلى بولغان. ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭغا ساداقەتمەن ئەمەلدار دەپ ئونۋان بېرىلگەن. قىزى سەپەر ھوقۇقدار ۋەزىر تۇتۇغارنىڭ 6 - ئوغلى تۆمۈر بوغاغا نىكاھلانغان. تۆمۈر بوغا جيانكاڭ (بۈگۈنكى جياڭسۇ ئۆلكىسىنىڭ نەنجىڭ شەھىرى) قاتارلىق جايلاردا خاس دارۇغاچ بولغان، سەپەر ھەمراھ بولۇپ بېرىپ، ئۇنىڭ ۋە باللىرىنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئالغان. سەپەر 29 ياشقا كىرگەندە، تۆمۈر بوغا كېسەل سەۋەبىدىن ئۆلۈپ كەتكەن، ئۇ تۇل بالا بىلەن قالغان. جىشۇننىڭ 2 - يىلى (1331 - يىلى) ئالەمدىن ئۆتكەندە، ئۇنىڭغا ئەلنى قەلبىگە پۈتكەن خانىم دەپ ئونۋان بېرىلگەن. ئۇدۇنلۇق خۇسۇسشامۇ ئەمەلدار بولۇپ ئىچكى جايلارغا كۆچۈپ بېرىپ، قارا دىۋان مەھكىمىسىدە باجۇ ئايمىقىنىڭ دارۇغاچى بولۇپ، زور شۆھرەت قازانغان، ئايماق پۇقرالىرى «سېغىنىش مۇنارى» تىكلەپ، ئۇنىڭ ئەخلاق - پەزىلىتىنى مەدھىيىلىگەن.

ئۇدۇنلۇق ماخمۇدنىڭ فامىلىسى بۇخاس بولۇپ، ئۇستا ھۈنەرۋەن ئىدى. ئۇ توقۇمىچىلىق تېخنىكىسى، ئاسترونومىيە ئىلمىدە كامالەتكە يەتكەنىدى. چىڭگىزخان تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندە سەپكە قېتىلىپ، ئاۋۋال خۇلىن (خۇنىڭ

دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بۈگۈنكى موڭغۇلىيىدىكى خارخولىن) غا كۆ-
چۈپ بېرىپ ئولتۇراقلاشقان، كېيىن داتۇڭ (بۈگۈنكى شەنشى
ئۆلكىسىنىڭ داتۇڭ شەھىرى) غا كۆچۈپ بارغان. ماخمۇد ئىچكى-
رىگە كۆچۈپ بارغان «غەربىي يۇرت توقۇمىچىلىق ئۇستىلىرىدىن
بولغان 300 ئائىلىلىك» نىڭ بىرى ئىدى. ماخمۇدنىڭ چوڭ
ئوغلى چەدمىش ئارىقبۇقا توپىلىڭىنى تىنچىتىشتا تۆھپە قوشقان-
لىقى ئۈچۈن، جىيۈەننىڭ 17 - يىلى (1280 - يىلى) خۇڭچېڭ
شەھىرىنىڭ يۇزبېشىلىقىغا ئۆستۈرۈلگەن. شۇڭا، خۇڭچېڭ شە-
ھىرىنىڭ چوڭى دەپ لەقەم قويۇلغان. چەدمىش پايتەختتە قېلىپ
ئەمەل تۇتقان. ماخمۇدنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى ئۆمەر بالدۇر ئۆلۈپ
كەتكەچكە، مەخمۇد ئۆلگەندىن كېيىن، ئىككىنچى ئوغلى ھەسەن
يۈزبېشىلىق ئەمەلگە ۋارىسلىق قىلغان. چەدمىشنىڭ ئوغلى ئەخ-
مەد 32 يېشىدا ئۆلۈپ كېتىپ، ئىككى ئوغلى، بىر قىزى
قالغان. چوڭ ئوغلى مەسئۇد، ئىككىنچى ئوغلى لۇلۇ دانىشمەن-
لەر مەھكىمىسىدە باش كاتىپ بولغان. قىزى خەنلىننىڭ مۇلازى-
مەتچىسى زاخىلىنغا نىكاھلانغان. مەسئۇد باش مۇپەتتىش، نو-
يۇس مەھكىمىسىنىڭ باش كاتىپى، ساخاۋەت مەھكىمىسىنىڭ
بېگى، مەمۇرىي كېڭەشنىڭ شىغاۋۇلى، خەيداۋ تۇمەنبېشى مەھ-
كىمىسىنىڭ دارۇغاچى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. شۇڭا،
مەسئۇد چوڭ شان - شەرەپكە ئېرىشكەن. ئۇنىڭ بوۋىسى چەد-
مىش ئەھمەدكە شيەنياڭ ئايمىقىنىڭ ئاقساقىلى، ئانىسىغا شيەن-
ياڭ ئايمىقىنىڭ ئاغىچا خېنىمى دەپ ئۇتۇغات بېرىلگەن

بىر قانچە ئاپتورنىڭ توپلامىلىرىدا خاتىرىلىنىشىچە، ئىچكى
ئۆلكىلەرگە كۆچۈپ بېرىپ، ۋەزىپىگە قويۇلغان خوتەنلىكلەر يەنە
شيۇنىڭ (بۈگۈنكى ئەنخۇي ئۆلكىسىنىڭ شيۇنىڭ ناھىيىسى) نىڭ
مۇپەتتىشى، كۇنشەن ئايمىقى (بۈگۈنكى شەندوڭ ئۆلكىسىنىڭ

جۇچيڭ ناھىيىسىدە) لىق جىجۇفاڭخۇ بار ئىدى. خۇەي شىگوڭ ۋە ئۇنىڭ جىيەنى دىڭ شيۇەنمۇ خوتەنلىك بولۇپ، ئۇنىڭ مەنسەپى خېلى چوڭ ئىدى. يۈەن سۇلالىسى پادىشاھى ئۇنى ئوردىغا چاقىرىپ كۆرۈشكەن. خوتەنلىك لى ۋېنمىن ما زۇچاڭ بىلەن ئاغىنە ئىدى. ما زۇچاڭ ئەدەبىيات - تارىخ ئىلمىدە كامالەتكە يەتكەن، شېئىرمۇ يېزىپ قويىدىغان بولغاچقا، ئوردىدا بىر قانچە مۇھىم ئەمەل تۇتقان. ھازىر تارقىلىپ يۈرگەن «تاشلىق ئېكىنزار» دېگەن توپلامنىڭ 15 - تومىغا «ئەلۋىدا لى ۋېنمىن» دېگەن شېئىر كىرگۈزۈلگەن، بۇنىڭدىن لى ۋېنمىننىڭ ما زۇچاڭ بىلەن مۇشائىرە قىلىشالايدىغانلىقىنى ھەم داڭلىق شائىر ئىكەنلىكىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ.

يۇقىرىقى تارىخىي ئىزلار خوتەنلىكلەرنىڭ يۈەن دەۋرىدىكى كۆپ مەنبەلىك مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان دۆلەتنىڭ سىياسىي سەھنىسىدە مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. خوتەنلىكلەر بىلەن خەنزۇلار ئالاقە قىلىش داۋامىدا، مەدەنىيەت جەھەتتە ئۆزئارا ئۆگىنىپ، بىر - بىرىنىڭكىنى قوبۇل قىلىپ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈرۈپ. مەتبەئەچىلىك تېخنىكىسىنىڭ كىرگۈزۈلۈشى غەربىي يۇرتنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن. ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ دەلىللىشىچە، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە خوتەن، قارا قوچو، كۇسەن تارىم قاتارلىق جايلارنىڭ مەتبەئەچىلىك ئىشلىرى ناھايىتى تەرەققىي قىلغان، خوتەندىن خەنزۇچە خەت، باسما يېزىقى ۋە قەدىمكى خوتەن يېزىقىنىڭ ياغاچ ھەرپلىرى بىلەن بېسىلغان باسما بۇيۇملىرى تېپىلدى. دۇنخۇاڭدىن نەچچە يۈزلىگەن ئۇيغۇرچە ياغاچ يېزىق ھەرپلىرى تېپىلغان بولۇپ، 1906 - يىلى فرانسىيىلىك پېللىئوت ئوغرىلاپ كەتكەن.

يېقىنقى يىللاردا دۇنخۇاڭدىن يەنە بىر چېلەك ئۇيغۇرچە ياغاچ يېزىق ھەرپى تېپىلدى. ئىسپاتلىنىشىچە، بۇ مەدەنىيەت بۇيۇملار- نىڭ ئەڭ بالدۇرقىسى XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىغا توغرا كېلىدۇ. مۆلچەرلىنىشىچە، بۇ باسمىچىلىق تېخنىكىسىنىڭ ئوتتۇرا تۈز- لەڭلىكتىن غەربىي يۇرتقا كىرگەن ۋاقتىتىن خېلىلا بالدۇر. تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ دەلىللىشىچە، خوتەن دۆلىتىمىزنىڭ باسمىچىلىق تېخنىكىسى تارىخىدا مۇئەييەن ئورۇنغا ئىگە ئىكەن.

مىڭ سۇلالىسى خۇڭۋۇنىڭ 1 - يىلى (مىلادىيە 1368 - يىلى) مىڭ سۇلالىسى قۇرۇلدى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا دۆلەت ئىچىدىكى ھەر قايسى مىللەتلەر ۋە قوشنا دۆلەت- لەرگە قارىتىلغان سىياسەت ئاساسەن، سىياسىي شەكىل ئارقى- لىق ئۇلارنىڭ مەنسەپدارلىرىنى سوۋغات ئاپىرىش (سودا ئالاقى- سى قىلىش) قا جەلپ قىلىش ئىدى. يۈەن سۇلالىسى ھالاك بولغاندىن كېيىن، غەربىي يۇرتتا چاغاتاينىڭ كېيىنكى ئەۋلادلى- رى ھەر قايسىسى ئۆز ئالدىغا ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈپ، ئۆزئارا تەۋەلىك مۇناسىۋەتتە بولمىدى. «زېمىنى كەڭلىرى بەگلىك بول- دى، زېمىنى تارلىرى رايون بولدى». خوتەن بىلەن مىڭ سۇلا- لىسى ھۆكۈمىتىنىڭ مۇناسىۋەت ئورنىتىشى غەربىي يۇرتتىكى بىر قانچە شەھەرلەر ئىچىدە بىرقەدەر بالدۇر بولغان. مىڭ سۇلالىسى خۇڭۋۇنىڭ 7 - يىلى (1374 - يىلى) 6 - ئاينىڭ 21 - كۈنى، مىڭ سۇلالىسى خوتەن، ئەندىك (چەرچەن) لەردە ئىككى قاراۋۇلخانا تەسىس قىلدى. ئۇلار قۇمۇلدىكى ئاتاقلىق يەتتە قاراۋۇلخانا ئىچىدىكى ئەڭ بالدۇر تەسىس قىلىنغىنى ئىدى. خۇڭۋۇنىڭ 30 - يىلى خەندۇڭ قاراۋۇلخانىسى تەسىس قىلىن- دى. دەلىللىنىشىچە، خەندۇڭ جيەندۇ دېگەن خەتنىڭ ئاھاڭىدىن ئۆزگەرگەن بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە كېرىيە دەپ ئۆز-

گەرتىلگەن. مىڭ سۇلالىسىنىڭ دۆلەت كۈچى 40 يىلغا يېقىن مۇقىم تەرەققىي قىلىش ئارقىلىق زورايدى. مىڭ سۇلالىسى پادىشاھى جۇدى چېگرا رايونلارنى زور كۈچ بىلەن ئىدارە قىلدى. قۇمۇل غەربىي يۇرتقا بارىدىغان مۇھىم يول بولغاچقا، يۇڭلېنىڭ 4 - يىلى (1406 - يىلى) يەنە قۇمۇل، كۇسەن (بۈگۈنكى كۇچا) قاراۋۇلخانىسى قۇرۇلدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرىكى يۇڭلې-نىڭ 2 - يىلى 9 - ئايدا چىجىن (چەرچەن) قاراۋۇلخانىسى قۇرۇلغانىدى. ئەڭ كېيىن قۇرۇلغان خەندۇڭ تاش قاراۋۇلخانى-سى (ياڭگۇەننىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا) مىڭ سۇلالىسىنىڭ شيەن-زۇڭ يىلى (مىلادىيە 1465 -، 1487 - يىللىرى) دا قۇرۇل-غان. قاراۋۇلخانا مىڭ سۇلالىسى ئارمىيىسىنىڭ شتاتلىق ئور-گىنى بولۇپ، مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ غەربىي يۇرتتا ئالا-ھىدە تەسىس قىلغان ئارمىيە بىلەن ھۆكۈمەت بىرلەشكەن يەرلىك ھاكىمىيەت ئورگىنى ئىدى. قۇمۇلدىكى يەتتە قاراۋۇلخانا پات - پات چاغاتاي نويانلىرىنىڭ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشىغا ئۇچرايتتى. جياجىڭنىڭ 8 - يىلى (مىلادىيە 1529 - يىلى) مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى «لەشكەرلەرنى يىغىشتۇرۇپ پۇقرالارنى خاتىرجەم قى-لىش» نى قارار قىلىپ، جيايۈگۇەننىڭ سىرتىدىكى قاراۋۇلخانى-لارنى ئەمەلدىن قالدۇردى. بۇنىڭ بىلەن، مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈ-مىتى غەربىي يۇرتقا بولغان بىۋاسىتە سىياسىي باشقۇرۇش ھوقۇ-قىنى قولدىن بېرىپ قويدى.

مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇدۇن (خوتەن) بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت ئۈزاققىچە توختاپ قالمىدى. خۇڭۋۇنىڭ 9 - يىلى (مىلادىيە 1376 - يىلى) 10 - ئاينىڭ 7 - كۈنى مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ھۆكۈمەت پائالىيەتچىسى جېڭ جيۈچېڭ ۋە لوفۇ قاتارلىق ئادەم-

لىرىنى ئەۋەتىپ، ئۇدۇننىڭ سەردارىغا «گۈللۈك دارايى تون» ئىنئام قىلغان. يۇڭلېنىڭ 4 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى، ئۇدۇن مەنسۇر ھېسامىدىن قاتارلىق ئادەملىرىنى ئەۋەتىپ، يەر- لىك مەھسۇلات سوۋغا قىلغان، مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئاق ئالتۇن، پۇل ۋە دۇردۇن قاتارلىقلارنى سوۋغا قىلغان ھەمدە جۇڭ ۋۇساڭ قاتارلىق ئادەملىرىدىن ئۇدۇن قاتارلىق جايلارنىڭ ئاقسا- قاللىرىغا بۇيرۇق ئەۋەتكەن. يۇڭلېنىڭ 6 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، ئۇدۇننىڭ ئاقساقىلى دارغاچ ئىبراھىم يەنە مەنسۇر ھېسامىدىن قاتارلىقلارنى ئەۋەتىپ ئېسىل قاشتېشى سوۋغا قىل- غان، مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قوماندان شياڭ خېڭ قاتارلىق كىشىلەرنى ئەۋەتىپ، مۆھۈرلۈك مەكتۇپ بىلەن ئاق ئالتۇن، پۇل ئىنئام قىلغان. يۇڭلېنىڭ 8 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ئۇدۇننىڭ ئەلچىسى ھاجى خوتەن قاتارلىقلار ئات ۋە يەرلىك مەھسۇلاتلارنى سوۋغات قىلغان، مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئاقچا قاتارلىقلارنى ئىنئام قىلغان. يۇڭلېنىڭ 20 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى، ئۇدۇن بىلەن ھىرات بەگلىكى سوۋغات تەقدىم قىلغان. يۇڭلېنىڭ 22 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى ئۇدۇن ئەلچىسى شەمشىدىن قاتارلىقلار ئات ۋە يەرلىك مەھسۇلات تەقدىم قىلغان، مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئاقچا قاتارلىقلارنى ئىنئام قىلغان. شۈەندېنىڭ 7 ـ يىلى (مىلادىيە 1432 ـ يىلى) 1 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى ئادۇەن قاراۋۇلخانىسى قوماندانىنىڭ ياردەم- چىسى جېن جىخەن ئۇردىغا كىرىپ ئات سوۋغا قىلغان. جېڭتۇڭ- نىڭ 10 ـ يىلى (مىلادىيە 1445 ـ يىلى) 2 ـ ئايدا، مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئادۇەننىڭ يەرلىك ئاقساقىلى باباجۇبەييا قاتارلىقلارغا ئاقچا تەقدىم قىلغان. جېڭتۇڭنىڭ 13 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنىگە كەلگەندە، ئۇدۇننىڭ يەرلىك ئاقساقى-

لى بايلان بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىنىڭ يەرلىك ئاقساقاللىرى ئەلچى ئەۋەتىپ، ئوردىغا ئات سوۋغات قىلغان. مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ھەرقايسى ئەلچى - ۋەزىرلەرگە كاتتا زىياپەت بەرگەن ۋە پۇل قاتارلىقلارنى ئىنئام قىلغان. شۇ يىلى 11 - ئاينىڭ 10 - كۈنى، ئادۇەننىڭ يەرلىك ئەمەلدارى غوجا ماخمۇد قاتارلىقلار ئوردىغا ئات، تۆگە ۋە يەرلىك مەھسۇلات سوۋغات قىلغان، مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇلارغا زىياپەت بەرگەن ھەمدە يەكتەك، ئاقچا قاتارلىقلارنى ئىنئام قىلغان.

يۇڭلېنىڭ 2 - يىلى (مىلادىيە 1404 - يىلى) مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئەمەلدارلار مەھكىمىسىنىڭ باش ئەمەلدارى چېن چېڭنى غەربىي يۇرتقا ئەۋەتىدۇ. ئۇ ئۇدۇندا ئايغاقچى بولىدۇ. بۇ چاغدا ئۇدۇن ئاجىزلاپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن دائىم قوشنا بەگلىكلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچرايتتى، خەلقنىڭ كۆپىنچىسى قېچىپ تاغ جىلغىلىرىغا بېرىۋالغانىدى. يۇڭلېنىڭ 18 - يىلى 6 - ئايدا، گۇاڭدۇڭ ئۆلكىسى پەرمانبەردەر مەھكىمىسىنىڭ ئوڭ قول مۇئاۋىن ۋەزىرلىكىگە ئۆستۈرۈلگەن چېن چېڭ بۇيرۇقىقا بىنائەن ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئەمەلدار گو جىڭ قاتارلىقلارنى ئېلىپ ھىرات قاتارلىق بەگلىكلەرگە بارىدۇ، بۇ چاغدا ئۇدۇن، ھىرات، سەمەرقەنت، بەدەخشان قاتارلىقلار مىڭ سۇلالىسىغا ئات سوۋغا قىلغان بولغاچقا، چېن چېڭ قاتارلىقلار بۇيرۇققا بىنائەن ئۇدۇن قاتارلىق بەگلىكلەرگە پۇل ئىنئام قىلىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ ئىقتىسادىي مۇناسىۋىتىدە ھۆكۈمەت سودىگەرلىرىدىن باشقا، ئادەتتىكى سودىگەرلەرمۇ ھەمىشە ئۇلپان ئېلىپ ماڭغان ئەلچى قىياپىتىدە، ئىچكى جايلاردا سودىگەرچىلىك قىلغان. بۇ سودىگەرلەر ھەر خىل پۇرسەتلەردىن پايدىلىنىپ، غەربىي رايوننىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيا-

تىنى ئىلگىرى سۈرگەن. بۇ ئەلچى، سودىگەرلەر يول بويى شۇ يەرلەردە يېتىپ - قوپۇشقا، ئاھالىلەرنىڭ يېمەك - ئىچمەك بىلەن تەمىنلىشىگە، ماللارنى ۋاكالىتەن يۆتكەپ بېرىشىگە موھ-تاج ئىدى، بۇمۇ پۇقرالارنىڭ سېلىقىنى ئېغىرلىتىۋەتكەن. «ئى-دىقۇت ساراي دەستۇرى» دە خاتىرىلىنىشىچە، غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى جايلارنىڭ 87 پارچە ئۇيغۇرچە ۋەسىقىلەرنىڭ 20 دىن كۆپرەك جايىدا ئۆدۈن، قارا قوچو، كۇسەن، ئىلىبالىق، قەشقەر قاتارلىق جايلارغا مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلار بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۆدۈن يەرلىك ۋەسىقىلىرىدىن تۆت پارچە بار. ئۆدۈنغا دائىر تۆت پارچە ۋەسىقە ئىچىدە ئىككى پارچىسى سوۋغا - سالام، سودا - سېتىق ئىشلىرىغا مۇناسىۋەتلىك، ئاساسلىق نەرسىلەر: ئىككى شىر، بىر يولۋاس، ئىككى تايلاق، قالغان ئىككى پارچىسىنىڭ مەزمۇنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا مۇنداق: بىرى، مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە يوللانغان «تاۋار ئىنئام قىلىش» ئىلتىماسى؛ يەنە بىرى، سودا يوللىرىنىڭ راۋان، ئوغرى - قاراقچىلاردىن خالىي ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى مەلۇمات.

ئاپتور: لى شياۋچىن

يەتتىنچى باب

خوتەننىڭ ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش، بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرەش تارىخى

بىرىنچى بۆلۈم ئىككى خەن، ۋېي، جىن، جەنۇ-بىي - شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرى

غەربىي خەن سۇلالىسى يۈەنشۈنىڭ 4 - يىلىدىن يۈەندىڭنىڭ
2 - يىلى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 119 - يىلىدىن 115 -
يىلغىچە) غىچە جاڭ چيەن 2 - قېتىم غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە
ئەۋەتىلگەندە، ئۆزىنىڭ ياندىش ئەلچىسىنى ئۇدۇن، ئۇزۇنتات
قاتارلىق شەھەر بەگلىكلىرىگە ئەۋەتكەن، شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇ-
دۇن، ئۇزۇنتات قاتارلىق شەھەر بەگلىكلىرى خەن سۇلالىسىنى
ئۆزىگە پاناھ قىلىپ، بەيئەت قىلغان. ئۇلارنىڭ بۇ خىل سىياسىي
مۇددىئاسى خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ھەر قايسى يەر-
لىك ھاكىمىيەتلەرنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ھۇنلارنىڭ تاجاۋۇزىغا
ئورتاق قارشى تۇرۇش، غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش
يولىدىكى تەدبىرلىرى بىلەن تامامەن ئوخشاش ئىدى. ئۇدۇن،
ئۇزۇنتات قاتارلىق شەھەر بەگلىرى كۈچلۈك خەن سۇلالىسىنى
ئۆزىگە تىرەك قىلىپ، تاشقى كۈچلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا تاقابىل
تۇرغان، ھەتتا ئۇنىڭدىن ساقلىنىپ، كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ

ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇپ، كۈچىنى زورايتىپ، خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلىغان.

خەن سۇلالىسى تەيچۇنىڭ 1 - يىلى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 104 - يىلى) سۇترىشىنا سانغۇنى لى گۇاڭلى لەشكەر تارتىپ پەرغانىگە هۇجۇم قىلدى، ئۇلار شىمالىي ۋە جەنۇبىي ئىككى يولدىن ئاتلاندى، جەنۇبىي يولدىكىلەر ئۇدۇن، ئۇزۇنتات بىلەن ماڭدى. سۇترىشىنا سانغۇنىنىڭ زور قوشۇنى كىرورەن، ئۇزۇنتات ۋە ئۇدۇنلارنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشتى. لى گۇاڭلى ئۇزۇنتاتقا قايتىپ كەلگەندە ئۇزۇنتات خانلىقىنىڭ شاهزادىسى لەيدەننىڭ كۇسەندە گۆرۈدە تۇرۇۋاتقانلىقىنى بىلىپ، كۇسەن خانلىقىنى، غەربىي يۇرت خەن سۇلالىسىغا بەيئەت قىلغان يەردە كۇسەنلىكلەرنىڭ ئۇزۇنتاتلىقلارنى گۆرۈگە ئېلىۋېلىشقا نېمە هەددى؟ دەپ ئەيىبلىگەن. لى گۇاڭلى لەيدەننى قۇتقۇزۇپ چىققان هەمدە خەن ۋۇدى خانىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېلىپ خاس مۇلازىملىققا قويغان. لەيدەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە خەن سۇلالىسىنىڭ مەدەنىيەت، پەن بىلىملىرى ۋە دۆلەتنى ئىدارە قىلىش تەجرىبىلىرىنى ئۆگەنگەن، كېيىنكى ۋاقىتلارغا كەلگەندە توپ بېشى بولۇپ بۇگۇردە لەشكىرىي ئىشلار ۋە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلىنغان. ئۇزۇن ئۆتمەن، ئۇدۇن خانى بىلەن يەكەن خانىمۇ ئوغلى ۋە جىيەنىنى خەن سۇلالىسىنىڭ ئوردىسىغا خاس مۇلازىملىققا ئەۋەتىپ، خەن سۇلالىسى پادىشاهىنىڭ بۇ يەرلىك هاكىمىيەتلەرگە بولغان باشقۇرۇش مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتكەن.

شىنجۇنىڭ 2 - يىلى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلى) غەربىي خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا قورۇقچىبەگ مەهكىمىسى قۇرۇپ، جېڭ جىنى تۇنجى قورۇقچىبەگلىككە تەيىنلىگەن. ئورنى چېدىردا ئىدى. غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەهكىمىسى غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىكنى خەن سۇلالىسىنىڭ خەرىتىسىگە

كىرگۈزگەن، شۇنىڭدىن باشلاپ شىنجاڭ ۋەتىنىمىزنىڭ ئايرىل-
ماس بىر قىسمى بولۇپ قالغان. 36 شەھەر بەگلىكى ئىچىدە
ھازىرقى خوتەن دائىرىسىدە نىيە، رۇڭلۇ، ئۇزۇنتات، چۇرى،
ئۇدۇن، گۇما بەگلىكلىرى بار ئىدى. كېيىن ئۇزۇن تارىخىي
بوران - چاپقۇنلار داۋامىدا ئۇدۇن قاتارلىق شەھەر بەگلىكلىرى-
نىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە بولغان ئىنتىلىشى ۋە تەۋەلىك تۇيغۇ-
سى ئىنچىل ھالدا ناھايىتى كۈچلۈك بولۇپ، ئوخشىمىغان شارا-
ئىتتا، ئوخشىمىغان ئۇسۇللار ئارقىلىق ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى
قوغداپ، خىلمۇ خىل بۆلگۈنچىلىك كۈچلىرىگە قارشى تۇرۇپ
كەلگەن.

شەرقىي خەن سۇلالىسى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە،
ئوردىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ھۇنلارنىڭ غەربىي يۇرتقا قىلغان تاجا-
ۋۇزچىلىقىغا قارىتا ئۇرۇش تەشەببۇسچىلىرى بىلەن سۈلھىپە-
رەسلەر ئوتتۇرىسىدا تالاش - تارتىش ئىنتايىن كەسكىن بولغان.
خەن سۇلالىسىنىڭ مىڭدى مەزگىلىگە كەلگەندە، گېڭ بىن باش-
چىلىقىدىكى ئۇرۇشنى تەشەببۇس قىلغۇچىلار «ئۇرۇشنى ئۇرۇش
ئارقىلىق ھەل قىلىش» نى ئوتتۇرىغا قويۇپ، خەن ۋۇدىنىڭ ئۇ-
سۇلى بويىچە ھۇن كۈچلىرىگە زەربە بېرىپ ۋە ئۇنى ئىسكەنجىگە
ئېلىپ، غەربىي يۇرتتا خەن سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى يېڭى-
ۋاشتىن تىكلىمەكچى بولدى. بۇ تەشەببۇس تارىخىي ئېقىمغا
ئۇيغۇن بولۇپ، غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى يەرلىك ھاكىمىيەت
ۋە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەنپەئىتىگە پايدىلىق ئىدى.

يۇڭپىڭنىڭ 16 - يىلى (مىلادىيە 73 - يىلى) ئۇرۇشنى
تەشەببۇس قىلغۇچىلاردىن دۇگۇ ئەمىر لەشكەر بەن چاۋنى 36
كىشى بىلەن ئەھۋالنى كۆزىتىشكە ئەۋەتتى، بەن چاۋ ئالدى بىلەن
پىشامشانغا بېرىپ، ئاندىن ئۇدۇنغا يېتىپ كەلدى، ئەينى ۋاقىتتا
ئۇدۇن خانى گۇاڭدې خەن سۇلالىسىنىڭ ۋەزىيىتىنى ئوڭشىيالماي
قېلىشىدىن، بولۇپمۇ بەن چاۋنىڭ ئاران 36 كىشى بىلەن ۋەزى-

يەتنى تىزگىنلەپ كېتەلمەسلىكىدىن ئەنسىرەپ، خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىلىرىگە دوستانە مۇئامىلە قىلىشقا جۈرئەت قىلالمىدى، ئۇنداق بولۇشى چۈشىنىشلىك ئىدى. چۈنكى، ئون يىل بۇرۇن مىلادىيە 63 - يىلى ھۇنلار بەش سانغۇنىنىڭ قوماندانلىقىدا، 15 بەگلىكتىن 30 نەچچە مىڭ لەشكەر توپلاپ، ئۇدۇننى مەغلۇپ قىلغان، ئۇدۇن خانى گۇاڭدې تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولغان ھەمدە شاھزادىسىنى گۆرۈگە بەرگەن، ھەر يىلى ھۇن ئاقسۆڭەكلىرىگە ئولپان تاپشۇرۇپ تۇرۇۋاتاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بەن چاۋ كېلىشتىن ئىلگىرى ھۇنلارنىڭ ئەلچىسى ئۇدۇندا ئىدى. بىر كۈنى بەن چاۋ ئوت قۇيرۇقلۇق قىلغان باخشىنى پەن - پاراسەت بىلەن ئۆلتۈردى. گۇاڭدې خان دەرھال ھۇن ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ شەرقىي خەن سۇلالىسىغا بولغان ساداقەتمەنلىكىنى بىلدۈردى.

خەن مىڭدى ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا چىققان خەن جاڭدى غەربىي يۇرتتىن ۋاز كەچكۈچىلەرنىڭ تەشەببۇسىغا ئىشىنىپ كېتىپ، بەن چاۋنىڭ ئوردىغا قايتىشىنى قارار قىلدى. جيەنچۇنىڭ 1 - يىلى (مىلادىيە 76 - يىلى) بەن چاۋ سۇلىدىن ئۇدۇنغا كېلىپ شەرققە قايتماقچى بولغاندا، ئۇدۇن خانى ۋە ئۇنىڭ ۋەزىر، پۇقرالىرى قاتتىق يىغا - زار قىلىپ، بەن چاۋنىڭ ئېتىنىڭ پۇتىغا ئېسىلىۋېلىپ، قايتماسلىقىنى ئۆتۈندى. بەن چاۋمۇ بۇ ئەھۋالدىن قاتتىق تەسىرلىنىپ، ئۆزىنىڭ خەۋپ - خەتىرى بىلەن ھېسابلاشماي، خەن جاڭدىغا مەكتۇپ يېزىپ، ئۆزىنىڭ غەربىي يۇرتتا قالماقچى بولغانلىقىنى مەلۇم قىلدى، ئۇزۇن ئۆتمەي، خەن جاڭدىنىڭ يارلىقى يېتىپ كېلىپ بەن چاۋ غەربىي يۇرتتا تۇرۇپ قالدى.

بەن چاۋنىڭ غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىشتىكى فاڭجېنى ۋە تەدبىرى غەربىي يۇرتتىكى ھەر مىللەت خەلقى ۋە ھەر دەرىجىلىك يەرلىك ھاكىمىيەتلەرنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ھۇن كۈچلىرى ۋە

بۆلگۈنچى ئاسىي كۈچلەرگە قەتئىي زەربە بېرىپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكى ۋە خەن سۇلالىسىنىڭ هوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن هاكىمىيىتىنى قوغداشتىن ئىبارەت بولدى. ئۇدۇن مۇشۇنداق مۇھىم سىياسىي، ھەربىي كۈرەش داۋامىدا باشتىن - ئاخىر خەن سۇلالىسى تەرەپتە تۇردى، بولۇپمۇ مىلادىيە 78 - يىلى، 84 - يىلى، 87 - يىلى بەن چاۋ شەخسەن ئۆزى قوماندانلىق قىلغان تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىنىڭ مۇقىملىقى ۋە بىرلىكىگە تەسىر كۆرسىتىدىغان ئۈچ قېتىملىق چوڭ - كىچىك ھەربىي پائالىيەتتە ئۇدۇننىڭ لەشكىرىي كۈچلىرى (ئۇدۇن بەگلىكىنىڭ قوماندانلىقىغا ئىتائەت قىلىدىغان بۈگۈنكى خوتەن تەۋەسىدىكى قالغان بەش بەگلىكىنىڭ لەشكىرىي كۈچلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) بەن چاۋنىڭ ھۇنلار ۋە ھۇنلارنىڭ بېقىندى كۈچلىرىگە زەربە بېرىشىگە ياردەملەشتى.

يەنگۋاڭنىڭ 2 - يىلى (مىلادىيە 123 - يىلى) خەن ئەندى بەن چاۋنىڭ ئوغلى بەن يۇڭنى غەربىي يۇرتنىڭ دورغابېگىلىقىغا تەيىنلىدى. بەش يىلدىن كېيىن بەن يۇڭ غەربىي يۇرت دورغاپ مەھكىمىسىنى لۇكچۇندىن ئۇدۇنغا يۆتكىدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇدۇن غەربىي يۇرتنىڭ سىياسىي مەركىزى بولۇپ قالدى. بەن يۇڭ ئاتىسىنىڭ غەربىي يۇرتتا يولغا قويغان تەدبىرلىرىگە ۋارىسلىق قىلدى. ئۇدۇن بەن يۇڭ غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلغان مەزگىلدە ئوخشاشلا غەربىي يۇرتقا بولغان باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش، غەربىي يۇرتنىڭ بىرلىكى ۋە مۇقىملىقىنى قوغداش ئىشلىرىنى قەتئىي قوللاپ كەلدى، بەن چاۋ، بەن يۇڭ ئاتا - بالا ئىككىسى غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلغان مەزگىللەر غەربىي يۇرتنىڭ سىياسىي مۇقىملىقى، تەرەققىياتى ئەڭ تېز بولغان مەزگىل بولۇپ، ھەر خىل بۆلگۈنچى، ئاسىي كۈچلەر باش كۆتۈرۈپ چىقالمىدى.

شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە، سۇلالە ئاجىزلاپ كەتكەنلىكى، ئۇنىڭ ئۈستىگە چاڭلارنىڭ

پاراكەندىچىلىكى تۈپەيلىدىن، غەربىي يۇرتنى باشقۇرۇشقا قۇربى يەتمىدى. غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى بەگلىكلەر ئۆزئارا تاجاۋۇز قىلىشقا باشلىدى، ئۇدۇن شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدىن تارتىپ، ۋېي، جىن مەزگىلىگىچە، قالغان بەش بەگلىكنى ئۆزىگە قوشىۋالدى، ۋەزىيەت مۇقىم بولۇپ، ئىگىلىك راۋاجلاندى، بۇددا مەدەنىيىتى گۈللەپ ياشنىدى، ئۇدۇن تارىمىنىڭ جەنۇبىدىكى ئەڭ كۈچلۈك شەھەر بەگلىكىگە ئايلاندى. ئۇدۇن ئەتراپىدىكى بەگلىكلەرنى نېرى - بېرى قىلالايدىغان ۋەزىيەت ئاستىدىمۇ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەرنىڭ مېتروپولىيىلىك ئورنىنى ئېتىراپ قىلىپ كەلگەنىدى. يەنكاڭنىڭ 1 - يىلى (مىلادىيە 220 - يىلى) ئۇدۇن خانى ئەلچى ئارقىلىق شەرقىي خەن سۇلالىسىگە ئولپان تاپشۇرغان، ئەلچىلەر لوياڭغا بارغان، بۇ چاغدا ساۋساۋنىڭ ئوغلى ساۋپېي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى بولغانىدى. ساۋپېي ئۇدۇن خانى ۋايجرا جايانىڭ ئەلچىلىرىنى داغدۇغىلىق قوبۇل قىلىپ، ئۇلاردىن ئۇدۇن قاتارلىق غەربىي يۇرت بەگلىكلىرىنىڭ ئەھۋاللىرىنى ئىگىلىدى. بۇنىڭ بىلەن، غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىشتا خەن سۇلالىسىگە ئوخشاش تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى يەرلىك ھاكىمىيەتلەرگە ھال سوراپ مەكتۇپ چۈشۈردى. مىلادىيە 265 - يىلى سىمايەن ساۋ ۋېينىڭ ئورنىغا چىقىپ، جىن سۇلالىسىنى قۇردى. غەربىي جىن سۇلالىسى ساۋ ۋېيغا ئوخشاش غەربىي يۇرتنىڭ ئورنىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلدى. غەربىي يۇرتتا توپپېشى ۋە غەربىي يۇرت دورغاپېيگى تەسىس قىلدى. توپپېشى ئىدىقۇتتا، غەربىي يۇرت دورغاب مەھكىمىسى قايدۇ (لوپنۇر كۆلىنىڭ شەرقىي شىمالىدا) دا تەسىس قىلىندى.

جىن سۇلالىسى تەيكاڭنىڭ 6 - يىلى (مىلادىيە 285 - يىلى) جىن ۋۇدى ياڭ جىڭنى فەرغانىگە ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. مۇشۇ مەزگىلدە ياڭ جىڭمۇ ئۇدۇن قاتارلىق بەگلىكلەرگە بار-

غان، جىن ۋۇدىنىڭ مۇشۇ بەگلىكلەرگە بەرگەن ئۇتۇغاتلىرىنى يەتكۈزگەنىدى. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىنكى، ئوتۇغات بېرىلگەن بەگلىكلەر جىن سۇلالىسىگە سادىق بولۇپ، غەربىي يۇرتنىكى مۇقىملىقنى قوغداشتا مۇھىم رول ئوينىغان.

ئالدىنقى لياڭ، ئالدىنقى چىن، كېيىنكى چىن، كېيىنكى لياڭ، شىمالىي ۋېي... دەۋرلىرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك سۇلالىلىرىدە كۆپ ئالمىشىش ۋە ئۆزگىرىشلەر بولغان بولسىمۇ، ئۇدۇن خان جەمەتى غەربىي يۇرتنىڭ ۋەزىيىتىگە سەگەكلىك بىلەن قاراپ، پايدا - زىياننى دەڭسەپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بويسۇنۇش ئاساسىي تەدبىرلىرىنى زادىلا ئۆزگەرتمىدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى شيەن ۋېندىنىڭ 4 - يىلى (مىلادىيە 470 - يىلى) كۇنسايىن كۈچىيىۋاتقان جۇرجانلار ئۇدۇنغا قورشاپ ھۇجۇم قىلدى، ئۇدۇن خانى بىر تەرەپتىن ئەسكىرىي كۈچ توپلاپ تاقابىل تۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئەلچىسى سوموكانى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىغا ئەۋەتىپ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ لەشكەر چىقىرىپ ئۇدۇننىڭ دۈشمەننى چېكىندۈرۈشىگە ياردەم بېرىشىنى تەلەپ قىلدى. لېكىن، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئۇدۇن بىلەن بولغان ئارىلىقى يىراق، جۇرجان لەشكەرلىرى «دالا ئۇرۇشىغا ماھىر، شەھەرگە ھۇجۇم قىلالمايدۇ» دېگەننى باھانە قىلىپ ئۇدۇن ئەلچىسىنى يولغا سېلىۋەتتى. كېيىن، ئۇدۇن ئىلگىرى - ئاخىر جۇرجانلار، ئىفتالىتلار ۋە تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولدى. ئۇدۇننىڭ غەربىي يۇرتنىڭ بىرلىكىنى ۋە مۇقىملىقنى قوغداشتىن ئىبارەت تارىخىي رولىمۇ ئاجىزلىشىپ كەتتى.

ئاپتورى: سۇن بىن

ئىككىنچى بۆلۈم سۈي سۇلالىسىدىن تاڭ سۇلا-
لىسىنىڭ ئوتتۇرا دەۋرلىرىگىچە

ۋېي، جىن جەنۇبىي ـ شىمالىي سۇلالىلەر ھۆكۈمرانلىق قىلغان 361 يىلدا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك سۇلالىلىرىنىڭ ئاجىزلى-شىشى تۈپەيلىدىن، ئۇلارنىڭ غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىشقا قۇربى يەتمىدى، بۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ سىياسىي ۋەزىيە-تىدە زور ئۆزگىرىش بولدى. ئالدى بىلەن، شەرقىي ۋە غەربىي تۈركلەر باش كۆتۈرۈپ، غەربىي يۇرتتىن تاكى سەددىچىن سېپى-لى بويلىرىغىچە بولغان كەڭ رايونلارنى تىزگىنلىدى. تاڭ سۇلا-لىسىنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىگە كەلگەندە، تۈبۈت كۈچلىرىمۇ غەر-بىي يۇرتقا كىردى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك سۇلالىلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە قارايدىغان ئۇدۇن قاتارلىق يەرلىك ھاكىمىيەت ۋە بەگلىكلەرگە سىياسىي ۋە لەشكىرىي جەھەتتىن مەدەت بېرىشكە ئامال قىلالمىدى، ئۇدۇن ھەر خىل سىياسىي ـ ھەربىي كۈچلەر تاجاۋۇز قىلىپ تۇرۇۋاتقان ئەھۋال ئاستىدا، ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇ-قىنى ۋە تەرەققىياتىنى تەستە ساقلاپ كەلدى.

مىلادىيە 581 ـ يىلى سۈي سۇلالىسى قۇرۇلدى، مۇشۇ مەزگىلنىڭ ئالدى ـ كەينىدە، ئۇدۇن غەربىي تۈرك تاردۇش خاقان جيۇچۇەنگە تاجاۋۇز قىلغان، ئۇدۇن تەۋەسىدىكى تۈرك كۈچلىرى ئازلىغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، تۈرك كۈچلىرىنى قوغلاپ چىقاردى. ئارقىدىنلا مىلادىيە 604 ـ يىلى ئەلچى ئەۋەتىپ سۈي سۇلالىسىگە ئولپان تاپشۇرۇپ، بەيئەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئۇدۇن غەربىي يۇرت بويىچە سۈي سۇلالىسىگە ئەڭ بۇرۇن بەيئەت قىلغانىدى. مىلادىيە 608 ـ يىلى سۈي سۇلالىسى پادىشاھى ياڭدى تۈيغۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ خېشىغا يېتىپ بارغاندا، ئۇدۇن، سۇلى، كۈسەن قاتارلىق جاي-لارنىڭ خانلىرى خېشىغا بىۋاسىتە بېرىپ ياكى ئەلچىلىرىنى

ئەۋەتىپ سۇي ياڭدى بىلەن كۆرۈشۈپ، تەۋەلىك مۇناسىۋىتىنى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇردى، بۇنىڭ بىلەن سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى غەربىي يۇرتنى تىزگىنلەپ تۇرىدىغان ئاساسىي ئىچكى كۈچكە ئىگە بولدى.

سۇي سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقتى قىسقا بولۇپ، غەربىي يۇرتنى ھەقىقىي تىزگىنلەپ تۇرغىنى يەنىلا تاڭ تەيزۇڭ بولدى. تاڭ تەيزۇڭ غەربىي يۇرتنى پاراكەندىچىلىككە سېلىۋاتقان شەرقىي، غەربىي تۈركلەر ۋە تۈيغۇنلارغا قارىتا ئۇرۇش قىلىش بىلەن يارىشىشنى بىرلەشتۈرۈش تەدبىرىنى قوللانغان. ئۇ تاڭ سۇلالىسىگە قاراشلىق ئۇدۇن قاتارلىق يەرلىك ھاكىمىيەتلەرگە ئىشىنىپ، ئىتتىپاق ئۆتۈش، ھەمكارلىشىش ئۇسۇلىنى قوللاندى. تاڭ تەيزۇڭدىن كېيىن ئۆتكەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ بىر نەچچە ئەۋلاد پادىشاھلىرى غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىشتا، يەنە مۇشۇ ئۇسۇلنى قوللاندى. شۇڭا، ئۇدۇن تاڭ سۇلالىسىنىڭ شەرقىي، غەربىي تۈرك ۋە تۈبۈتلەرگە قارشى ھەربىي، سىياسىي كۈرەشلىرى جەريانىدا ئۆزىنىڭ تارىخىي رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، غەربىي يۇرتنىڭ بىرلىكى ۋە مۇقىملىقىنى قوغداشتا مۇھىم كۈچكە ئايلاندى.

1. جېنگۈەنىڭ 9 - يىلى (مىلادىيە 635 - يىلى) تاڭ سۇلالىسىدىن پەشۋا يېگەن تۈيغۇنلارنىڭ سانغۇنى فۇيۇن چىڭخەيدىن ئۇدۇنغا قېچىپ كەلدى. ئۇدۇندىكى لەشكەرلەر ۋە پۇقرالار ئۆز كۈچىگە تايىنىپ نەچچە ئون مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا ئىگە فۇيۇننى قوغلاپ چىقىرىپ، تۈنجى قېتىم تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھەربىي كۈرەشلىرىگە ئاڭلىق رەۋىشتە ماسلاشتى ۋە ئۇرۇشتا زور غەلىبىنى قولغا كەلتۈردى.

2. جېنگۈەنىڭ 21 - يىلى (مىلادىيە 647 - يىلى) تاڭ تەيزوڭ كۈنچيۇ ئايمىقىنىڭ باش بۇغى ئاشىناشىر ۋە چۈبەقالىنى ئەۋەتىپ، غەربىي تۈرك ۋە غەربىي تۈرككە بېقىنغان كۈسەن

قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلغاندا، ئۇدۇن خانى ۋايجراسېن ئوغلى ئارقىلىق تاڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا ئون مىڭ 300 تۇياق تۆگە سوۋغا قىلدى ھەمدە ئۇدۇننىڭ لەشكەر چىقىرىپ تاڭ سۇلالىسىگە ياردەم بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى، لېكىن تاڭ سۇلالىسى ئۆز قوشۇنىنىڭ غەلىبە قىلالايدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇدۇننى لەشكەر چىقىرىشقا قويمىدى.

3. گاۋزۇڭ شيەنچىڭنىڭ 5 ـ يىلى (مىلادىيە 660 ـ يىلى)، تۈرك قوشۇنلىرى ئۇدۇنغا ھۇجۇم قىلدى، ئىككىنچى يىلى ئۇدۇن كۇسەندىكى تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ماسلىشىشى ئارقىسىدا تۈرك قوشۇنلىرىنى قوغلاپ چىقاردى.

4. گاۋزۇڭ لىندېنىڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيە 665 ـ يىلى)، تۇبۇتلەر ئۇدۇنغا تاجاۋۇز قىلدى، ئۇدۇن تاڭ قوشۇنىغا ئەھۋالنى جىددىي مەلۇم قىلىپ ئۇلاردىن ياردەم سورىدى. تاڭ سۇلالىسى ئۇدۇننىڭ تەلىپىگە ئەستايىدىل قاراپ، ساۋ جىشۇ، سۇي جىبيەن قاتارلىق سانغۇنلارنى لەشكەر باشلاپ ئۇدۇننى قۇتقۇزۇۋېلىشقا ئەۋەتىپ، تۇبۇت قوشۇنلىرىنى ئۇدۇندىن قوغلاپ چىقاردى.

5. گاۋزۇڭ شيەنخېڭنىڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيە 671 ـ يىلى)، تاڭ سۇلالىسى پېي شىڭجيەن، ۋاڭ فاڭيىلارنى ئاشىنا تاماجىي ۋە ئاشىنا زاربەگ توپىلىڭىنى تىنچىتىشقا ئەۋەتىپ، ئاشىنا تاماجىي ۋە ئاشىنا زاربەگ توپىلىڭىنى قوللاۋاتقان تۇبۇتلەر قوشۇنىنى قوغلاپ چىقاردى. مىلادىيە 670 ـ يىلى ئۇدۇن قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلىپ تۇرغان تۇبۇتلەر تارىم ئويمانلىقىدىن قوغلاپ چىقىرىلدى. بۇ قېتىمقى تۇبۇت قوشۇنلىرىغا قوغلاپ زەربە بېرىش ئۇرۇشىدا، ئۇدۇن خانى ۋايجرا شيۇڭ نەچچە مىڭ ئۇدۇن لەشكەرلىرىنى باشلاپ تاڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا ماسلىشىپ ئۇرۇش قىلدى. ئۇلار ئۇرۇشتا ئىنتايىن باتۇر ۋە قەيسەر بولۇپ، بوشەن بازىرى ئۇرۇشىدا ئالاھىدە تۆھپە كۆرسەتتى. مىلادىيە

674 ـ يىلى، ۋايجرا شيۇڭ چاڭئەنگە بېرىپ گاۋزۇڭ بىلەن كۆرۈشتى. گاۋزۇڭ ۋايجرا شيۇڭنى چاڭئەندە يېرىم يىلدىن ئارتۇق تۇرغۇزۇپ ئۆزىگە ھەمراھ قىلدى. تۆت يىلدىن كېيىن گاۋزۇڭ ۋايجرا شيۇڭغا كېرىيە تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ تۇتۇق بېگى دەپ ئۇنۋان بېرىپ، ئۇنى تۈبۈتلەرگە قارشى كۈرەشتە تۆھپىسى بار دەپ تارتۇقلىدى.

6. ۋۇ زېتيەن چۇيگۇڭنىڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 685 ـ يىلى)، تۈبۈتلەر يېڭىۋاشتىن باش كۆتۈرۈپ، ئۇدۇن قاتارلىق شەھەرلەرنى يەنە ئىشغال قىلىۋالدى. ۋۇ زېتيەن دەرھال ئۆز قوشۇنلىرىغا ئەنشىدىكى تۆت قورغاننى قايتۇرۇۋېلىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈردى. ئۇدۇن تاڭ سۇلالىسىنىڭ قۇدرەتلىك ھەربىي كۈچىدىن پايدىلىنىپ، تاجاۋۇز قىلىپ كىرگىنىگە ئۇزۇن بولمىغان تۈبۈتلەرنى ئۇدۇندىن قوغلاپ چىقىرىپ، ئۇدۇننىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئىشلىرىنى چوڭ بالا ـ قازادىن ساقلاپ قالدى.

7. ۋۇ زېتيەن چاڭشۇنىڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 692 ـ يىلى) 10 ـ ئايدا، ۋۇ زېتيەن ۋۇۋېي ئايمىقىنىڭ باش بۇغى ۋاڭ شاۋجې ۋە ياساۋۇل سانغۇن ئاشىنا سادىققا قوشۇن باشلاپ تۈبۈتلەرگە زەربە بېرىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. ئۇلار ئىككى يىل ئالدىدا تۈبۈتلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغان ئەنشىدىكى ئۇدۇن قاتارلىق تۆت قورغاننى تۈبۈتلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتقۇزۇپ چىقتى.

8. شۈەنزۇڭ كەييۈەننىڭ 5 ـ يىلى (مىلادىيە 717 ـ يىلى) تۈبۈتلەر ئەنشىدىكى تۆت قورغاننى قايتىدىن ئىشغال قىلىۋېلىشقا ئۇرۇندى. ئۇدۇن قاتارلىق جايلار بىر تەرەپتىن، ئۆزى كۈچ تەشكىللەپ تۈبۈتلەرگە زەربە بەرسە؛ يەنە بىر تەرەپتىن، تاڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ياردەمگە كېلىشىنى تەلەپ قىلدى. تۈبۈتلەرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراش ئالدىدا تۇرغان ئۇدۇندىكى لەشكەرلەر ۋە پۇقرالار بىر نىيەتتە ھەمكارلىشىپ، باتۇرلۇق بىلەن

جەڭ قىلدى. ئۇلار ئەنشىنىڭ ئورۇنباسار باش قوْرۇقچىبېگى تاڭ جياخۇي قوشۇنى تۇبۇتلەرگە زەربە بېرىۋاتقان مەزگىلدە تۇبۇتلەر قوشۇنىغا قاتتىق زەربە بەردى. شۇنىڭ بىلەن، تۇبۇتلەرنىڭ ئەنشىدىكى ئۇدۇن قاتارلىق تۆت قورغاننى ئىشغال قىلىش غەرىزى ئەمەلگە ئاشمىدى.

9. شۈەنزۇڭ تيەنباۋنىڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 742 ـ يىلى) ئەنشىنىڭ ھىراۋۇلى گاۋ شەنجى يەنە بىر قېتىم غەربىي يۇرتنى تىنچىتىپ، تۇبۇتلەرنىڭ كۈچىنى تارمار قىلدى. بەش يىل بۇرۇن تۇبۇتلەر تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىۋېلىنغان ئەنشىدىكى تۆت قورغان قايتۇرۇۋېلىندى، شۇ قېتىملىق چوڭ جەڭدە ياش ئۇدۇن خانى ۋايجىرا سامپاۋا ئاجايىپ پەم ـ پاراسەت بىلەن باتۇرلۇق كۆرسىتىپ، جەڭدە زور تۆھپە كۆرسەتتى. ئۇ شۇ يىلى كۈزدە چاڭئەنگە بېرىپ، تاڭ شۈەنزۇڭ بىلەن كۆرۈشكەندە، شۈەنزۇڭ خان خان جەمەتىدىن بولغان بىر قىزنى ۋايجىرا سامپاۋاغا ياتلىق قىلدى، ئۇنىڭغا ئوڭ قول ياساۋۇلخانا سانغۇنى، كېرىيە قوْرۇقچىبەگ بېگى دەپ نام بەردى.

سۇزوڭ جىدېنىڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 756 ـ يىلى)، ئۇدۇن خانى ۋايجىرا سامپاۋا ئۆزلۈك توپىلىڭى يۈز بەرگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، تۇبۇت قوشۇنلىرىنىڭ چېگرىدا لەشكەر توپلاپ تۇرغانلىقى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى زور قوشۇنىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ئۇرۇش قىلىشقا يۆتكىلىپ كېتىۋاتقانلىقىغا قارىماي، ئۇدۇننىڭ 5000 كىشىلىك قوشۇنىنى باشلاپ، ئارىلىقنى يىراق كۆرمەي، تاڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا ياردەملىشىپ توپىلاڭنى تىنچىتىش جېڭىگە قاتناشتى. مېڭىش ئالدىدا ئۇ باشقىلارنىڭ نەسىھىتىگە قارىماي، ئۆز قىزىنى گۆرۈگە قويۇپ، ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى ئىنىسى ۋايجىرا بۇخان ئىنچۇغا تاپشۇرۇپ، ئاغچىسى ۋىسارانى بىرگە ئېلىپ، ئىككى ئاي جىددىي سەپەر قىلىپ، مىلادىيە 756 ـ يىلى كۈزدە گەنسۇنىڭ لىڭۋۇ

دېگەن جايغا بېرىپ، پادىشاھ سۇزۇڭ بىلەن كۆرۈشتى. سۇزۇڭ
خان ئۇنىڭغا زىياپەت بەردى، قوبۇل قىلدى ۋە ئوردا تەپتىشى
دېگەن نامنى بەردى. ۋايجراسامپاۋا جەڭ قىلىشقا ئالدىراپ،
قايتا - قايتا ئىلتىماس قىلىپ، ئاخىر خاننىڭ قوشۇلۇشىغا
ئېرىشتى. ئۇنىڭ قوشۇنى باشقا غەربىي يۇرت قوشۇنلىرى بىلەن
گو زىيىنىڭ بىر تۇتاش قوماندانلىقىدا، ئىككى ئاستانىنى قايتۇ-
رۇۋېلىش ئۇرۇشىغا قاتناشتى، يابغۇدىكى ئۇيغۇرلار قوشۇنى قا-
تارلىقلارنىڭ ھەممىسى توپىلاڭنى تىنچىتىشتا كۈچ چىقاردى.
ۋايجرا سامپاۋا ئۇدۇن قوشۇنلىرىنى باشلاپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە
كەلگەن 8 - يىلى ۋايجرا سامپاۋاغا چەۋەنداز سانغۇن دېگەن
ئۇنۋاننى بەردى. بۇ چاغدا ئوڭلۇك - سۆيگىن توپىلىڭى تىنچى-
تىلغاچقا، دەيزۇڭ خان ۋايجرا سامپاۋاغا ئۆز يۇرتىغا قايتىش
توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. ۋايجرا سامپاۋا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك-
كە كەلگىنىگە ئۇزۇن بولغانلىقىنى، ئىنىسىنىڭ بەگلىك ئىشلى-
رىنى ئوبدان باشقۇرۇپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئېيتىپ، دەيزۇڭ خان-
نى ئۆزىنىڭ قايتىپ كەتمەسلىكىگە قوشۇلۇشقا قايىل قىلدى.
دەيزۇڭ خان ۋايجرا سامپاۋاغا «دىۋاندىكى ئۈچ ۋەزىر» دەپ نام
بېرىپ، ۋۇدى خانى دېگەن ئەمەلنى بەردى. ۋايجرا سامپاۋا ئوتتۇ-
را تۈزلەڭلىكتە 38 يىل تۇردى. بۇ جەرياندا سۇزۇڭ، دەيزۇڭ،
دېزۇڭدىن ئىبارەت ئۈچ دەۋرنى باشتىن كەچۈرۈپ، مىلادىيە
794 - يىلى چاڭئەندە ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇ ۋە ئۇنىڭ لەشكەرلى-
رى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ تىنچلىقى ۋە ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى
قوغداش، ئوڭلۇك - سۆيگىن قاتارلىق بۆلگۈنچى، ئاسىي كۈچ-
لەرگە زەربە بېرىشتە زور تۆھپە قوشۇپ، تارىختا ئۆچمەس سەھى-
پىلەرنى قالدۇردى.

ئاپتورى: سۇن بىن

ئۈچىنچى بۆلۈم تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىن سۇڭ، يۈەن، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگىچە

«ئوخلۇك - سۆيگىن توپىلىڭى» دىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى زەئىپلىشىشكە قاراپ مېڭىپ، مىلادىيە 907 - يىلى ھالاك بولدى. 53 يىل داۋام قىلغان «بەش دەۋر — ئون پادىشاھلىق» نىڭ قالايمىقان ئۇرۇشلىرىدىن كېيىن، مىلادىيە 960 - يىلى سۇڭ سۇلالىسى قۇرۇلدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىن سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئالدىنقى دەۋرىگىچە بولغان 216 يىل ۋاقىتتا غەربىي يۇرتنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىدە يەنە بىر قېتىم غايەت زور ئۆزگىرىش بولدى.

مىلادىيە 790 - يىلى تۈبۈتلەر غەربىي يۇرتنىڭ شەرقىدىكى كەڭ رايونلارنى بېسىۋالدى. ئۇدۇنمۇ تۈبۈتلەر تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىپ، 75 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتقىچە كونتروللۇقىدا تۇردى. مىلادىيە 866 - يىلى ئۇدۇن ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى بىلەن تۈبۈتلەرنىڭ بەشبالىقتا قاتتىق ئۇرۇش قىلىۋاتقان پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، تۈبۈت كۈچلىرىنى بىراقلا قوغلاپ چىقاردى. مىلادىيە 851 - يىلى ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ۋايجىرا ۋاھانا ۋە مىلادىيە 912 - يىلى ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ۋىسارا تەڭرىخان قابىل ئۇدۇن خانلىرى ئىدى. ئۇلار ھاكىمىيەت ئۈستىدە تۇرغان مەزگىلدىكى ئۇدۇن تارىختا ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى دەپ ئاتالدى. ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى دەۋرى ئۇدۇندا دۆلەت قۇرۇلغان 1200 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدىكى تازا گۈللەنگەن دەۋر بولدى. ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى، قاراخانىيلار سۇلالىسىدىن ئىبارەت ئۈچ خانلىق غەربىي يۇرتنى تارتىپ ئوتتۇرا ئاسىياغىچە 150 نەچچە يىل دەۋر سۈر-

دى. بۇ خىل مۇقىم سىياسىي ۋەزىيەت ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ قالايمىقان ئۇرۇش ۋەزىيىتىدىن روشەن پەرقلىنەتتى. شۇنداقلا مۇشۇنداق ئالاھىدە تارىخىي شارائىت ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىش تەدبىرلىرىگە ئاساس سالدى. يەنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك سۇلالىرى ۋە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن ئالاقە باغلاپ، ئۆزئارا ھەمكارلىشىپ، ئالدىنقى مەزگىللەردە تۇبۇتلەرنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا بىرلىكتە زەربە بەردى، كېيىنكى مەزگىللەردە قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا بىرلىكتە قارشى تۇردى. 150 نەچچە يىل جەريانىدا ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى قۇدىلىشىش يولى بىلەن شاجۇ ئايمىقىدىكى ساۋ جەمەتى ھاكىمىيىتى بىلەن ياخشى ئۆتتى؛ كېيىن جىن سۇلالىسىنىڭ ئوتۇغات بېرىشىگە ئېرىشتى؛ لىيۇ جەمەتىدىن بولغان كېيىنكى خەن سۇلالىسى بىلەن ئالاقىلەشتى؛ سۇڭ سۇلالىسىگە كۆپ قېتىم ئولپان بېرىپ ياردەمگە ئېرىشتى. مۇشۇ بىر قاتار تەدبىرلەر ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتىنى مىسلىسىز قۇدرەت تاپقۇزدى، زېمىنى شەرقتە بۇگۇنكى چەرچەنگىچە، غەربىي جەنۇبتا ئافغانىستاننىڭ پيانج دەرياسىغىچە، غەربىي شىمالدا بۇگۇنكى يەكەننىڭ غەربىگىچە، جەنۇبتا شىمالىي شىزاڭ ئېگىزلىكىگىچە كېڭەيدى. نەچچە 100 مىڭ ئاھالە، 70 نەچچە مىڭ كىشىلىك سەرخىل ئەسكىرىي كۈچكە ئىگە بولدى. ئۇ شۇ چاغدىكى نەچچە مىليون ئاھالە، نەچچە 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا ئىگە قاراخانىيلار سۇلالىسى بىلەن نەچچە ئون يىل تىركىشىش ئۇرۇشى ئېلىپ باردى. توققۇز قېتىملىق چوڭ ئۇرۇشتا يەتتە قېتىم غەلىبە قىلىپ، ئىككى قېتىم مەغلۇپ بولدى. مىلادىيە 1006 - يىلى قاراخانىيلار سۇلالىسى تەرىپىدىن يۇتۇۋېلىندى.

مۇشۇ 150 نەچچە يىل جەريانىدا ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك سۇلالىلىرىنىڭ ئەمەلىي ياردىمىگە ئېرىشەلمىگەن ئەھۋالدا، ئۆزلىرىنىڭ قۇدرەتلىك ئەمەلىي كۈچى-

ـگە تايىنىپ غەربىي يۇرتتىكى شەرقىي جەنۇبىي رايونلىرىنىڭ مۇقىملىقىنى قوغداشتەك تارىخىي مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالدى.

مىلادىيە 1006 ـ يىلى ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى قاراـ خانىيلار سۇلالىسى تەرىپىدىن يوقىتىلغاندىن كېيىن، 206 يىل دەۋر سۈرگەن قاراخانىيلار سۇلالىسى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى جاۋ، سۇڭ سۇلالىلىرىگە ئۈزلۈكسىز ئولپان تاپشۇرۇپ، جاۋ، سۇڭ سۇلالىلىرىنىڭ ئوتتۇغات بېرىشىگە ئېرىشتى. سۇڭ شېنـ زوڭنى «مەشرىقنىڭ خوجىسى» دەپ ئاتاپ، بەيئەت قىلدى. ئىچكى قىسمىدا تالاش ـ تارتىش ۋە توقۇنۇش بولۇپ تۇرغان بولسىمۇ، ئومۇمىي جەھەتتىن قارىغاندا، قاراخانىيلار سۇلالىسى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ مېترپولىيىلىك ئورنىنى ئېتىراپ قىلىپ، غەربىي يۇرتنىڭ مۇقىملىقى ۋە بىرلىكىنى قوغداش جەھەتتە تېـ گىشلىك تۆھپە قوشتى.

يۇەن، مىڭ دەۋرلىرىدىكى غەربىي يۇرت تارىخىغا خەن، تاڭ دەۋرلىرىدىكى ئۆلچەم بىلەن قاراشقا بولمايدۇ، ئۇنى ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدىگەن ئاساستا، مۇئەييەن تارىخىي مۇھىتنى چىقىش قىلىپ كونكرېت تەھلىل قىلىش كېرەك.

مىلادىيە 1206 ـ يىلى تۆمۈرچىن موڭغۇل ئىمپېرىيىسىـ نىڭ چوڭ خاقانى بولۇپ، ئۆزىنى چىڭگىزخان دەپ ئاتىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى، غەربىي يۇرت، ئوتتۇرا ئاسىيا، ھەتتا شەرقىي ياۋروپالارغىچە لەشكەر تارتىپ باردى. مىلادىيە 1218 ـ يىلى خوتەندە ئالتە يىل ھۆكۈم سۈرگەن غەربىي لياۋ خانلىقىنى يوقىتىپ، خوتەننى ئىشغال قىلدى. چىڭگىزخان ئالەمدىن ئۆتۈش ئالدىدا خوتەننى ئوغلى چاغاتايغا سۇيۇرغال قىـ لىپ بەردى.

مىلادىيە 1271 ـ يىلى قۇبلاي يۇەن سۇلالىسىنى قۇرۇپ، غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش كۈرىشىنى باشلىدى. 2 ـ يىلى بۇقا تۆمۈرنى خوتەن قاتارلىق جايلارغا ئەۋەتتى. ئۇزۇن

ئۆتمەي شىنجاڭدىكى كۆپ سانلىق جايلار يۈەن سۇلالىسى مەركە-
زىي ھۆكۈمىتىنىڭ بىۋاستە ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتتى. خوتەن
قۇبلاي ئەڭ كۆڭۈل بۆلىدىغان رايون بولغاچقا، يۈەن سۇلالىسى
مەركىزىي خانلىقى بىلەن چاغاتاي، ئوگىداي ۋە ئۇلارنىڭ كېيىن-
كى ئەۋلادلىرى خوتەن، كۇسەن تارىم (كۇچا) ۋە ئېۋىرغول
ئايمىقىدا 40 نەچچە يىل تىركەشمە ئۇرۇش قىلدى، نەتىجىدە
خوتەن قاتارلىق جايلارنىڭ ئىگىلىكى ۋە ئىشلەپچىقىرىشى زور
بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. تارىختا چاغاتاي، ئوگىداي تەرەپتىن
بولغان قايدۇ، دوۋا دېگەنلەر ئاسىي كۈچلەر دەپ قارالغان. يۈەن
سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى خوتەننىڭ قورغانلىق رولىغا كا-
پالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، مىلادىيە 1280 - يىلدىن 1289 -
يىلىغىچە خوتەندە ئايغاقچى ئەمىرلەشكەرلەر مەھكىمىسى تەسىس
قىلىپ، لىيۇ ئېنىنى باش ئەمىرلەشكەرلىككە تەيىنلىدى، لىيۇئېن،
قۇبلاي، باتۇر قاتارلىق ئەمىرلەشكەرلەر بىلەن خوتەننى ئىدارە
قىلىپ، خوتەنگە لەشكەر يىغىپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ، خوتەن
ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، خوتەننىڭ مۇقىملىقىنى ئىلگە-
رى سۈردى، شۇنداقلا قايدۇ، دۇۋا قاتارلىق ئاسىي كۈچلەرنى
خوتەندىن تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي شىمالىي تەرەپلىرىگە كېتىشكە
مەجبۇر قىلدى. XIII ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرى قايدۇ، دۇۋا
توپىلىڭى تىنچىتىلىپ، خوتەندە 50 يىل نىسپىي مۇقىملىق ۋەزى-
يىتى بارلىققا كەلدى. مۇشۇ ۋاقىتنىڭ ئالدىنقى 20 يىلىدا
خوتەن يۈەن سۇلالىسى مەركىزىي خانلىقىنىڭ بىۋاستە باشقۇرۇ-
شىدا بولدى. XIV ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرى خوتەن يەنە چاغاتاي
خانلىقىغا تەۋە بولدى. بۇ چاغدا، چاغاتاي خانلىقى يۈەن سۇلالىسى
ھۆكۈمرانلىرىنىڭ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىدىكى خانلىق ئورنىنى
ئېتىراپ قىلدى. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، چاغاتاي خاندانلىقى
يۈەن سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە بەيئەت قىلدى. مۇشۇن-
داق ۋەزىيەت ئاستىدا، يۈەن سۇلالىسى بىلەن چاغاتاي خاندانلىقى

ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولمىدى. XIV ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدىن تارتىپ 80 ـ يىللىرىغىچە خوتەندە يەنە 20 نەچچە يىل ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى يۈز بەردى؛ XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن تارتىپ XV ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە خوتەندە يەنە ئون نەچچە يىل ئۇرۇش يۈز بەردى؛ XV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا خوتەندە يەنە 40 نەچچە يىل ئۇرۇش يۈز بەردى، بۇ ئۇرۇشلارنىڭ ھەممىسى چاغاتاي خاندانلىقىدىكى ھەرقايسى خاقان ياكى ھەر قايسى تەرەپ كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى قالايمىقان ئۇرۇش بولۇپ، خەلققە ئېغىر بالايىئاپەت، جەبىر ـ زۇلۇملارنى ئېلىپ كەلدى، ئۇلارنىڭ قايسىسىنىڭ بۆلگۈنچى، ئاسىي كۈچ ئىكەنلىكىنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ ھاجىتى يوق، ئۇنداق قىلىشمۇ مۇمكىن ئەمەس.

مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە خوتەن يەنىلا چاغاتاي خاندانلىقىغا قاراشلىق بولدى. XIV ئەسىرنىڭ 80 — 90 ـ يىللىرىدا مىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈش كۈرىشى ئېلىپ باردى. بۇنىڭدا مۇنداق ئۈچ خىل تەدبىر قوللىنىلغان: بىرىنچىسى، شىنجاڭدىكى ئاساسىي بازارلاردا «ياساۋۇلخانا» تەسىس قىلىندى؛ ئىككىنچىسى، جايلارنىڭ ئاقساقاللىرىغا ۋاڭ دەپ ئوتۇغات بېرىلدى؛ ئۈچىنچىسى، ئەلچى ئەۋەتىپ، مىڭ سۇلالىسىنىڭ مېتروپولىيىلىك ئورنىنى بەلگىلىدى، يەرلىك ھاكىمىيەتلەر مىڭ سۇلالىسىگە ئولپان تاپشۇردى، مىلادىيە 1413 ـ يىلى مىڭ سۇلالىسى مەنسەپ تۇتۇق پىرقىسىنىڭ غەيرىي رەسمىي ئامبىلى چېن چېڭنى غەربىي يۇرتقا ئۈچ قېتىم ئەلچىلىككە ئەۋەتتى، بۇنىڭ بىر قېتىمىدا ئۇ خوتەنگە بېرىپ، خوتەننىڭ يەرلىك ئەمەلدارلىرىغا چوڭ ئىنئام بەردى. خوتەن مىڭ سۇلالىسىنىڭ شاپائىتىگە جاۋاب قايتۇرۇش ئۈچۈن مىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. پەقەت، يوڭلې يىللىرىدا خوتەن مىڭ سۇلالىسىگە تۆت نۆۋەت ئولپان تاپشۇرۇپ، مىڭ سۇلالىسىنىڭ خوتەنگە بولغان بىر تۇتاش باشقۇرۇش مۇناسىۋىتىنى ئەمەلگە ئاشۇردى.

مىلادىيە 1514 ـ يىلىدىن 1678 ـ يىلغىچە بولغان 164 يىل ئىچىدە، خوتەن يەكەن خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولدى، يەكەن خاندانلىقىمۇ داۋاملىق ھالدا ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي قىسمىنى ئۇنۇملۇك باشقۇرۇپ ۋە ئىدارە قىلىپ كەلدى.

ئاپتورى: سۇن بىن

ئۆتىنچى بۆلۇم چىڭ سۇلالىسى دەۋرى

مىلادىيە 1644 ـ يىلى، مىڭ سۇلالىسى پادىشاھى جۇ يۇجيەن بېيجىڭدىكى مېيشەن تېغىدا ئېسىلىپ ئۆلۈۋالدى، شۇنىڭ بىلەن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ 267 يىللىق ھۆكۈمرانلىقى باشلاندى. مۇشۇ مەزگىلدە، شىنجاڭدا ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش بىلەن بۆلگۈنچىلىك ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش؛ جەمئىيەت مۇقىملىقىنى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداش بىلەن قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇش، مىللىي ئۆچمەنلىك قوزغاش ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش ئىنتايىن كەسكىن ۋە مۇرەككەپ بولۇپ كەتتى، خوتەنمۇ بۇ خىل ئومۇمىي تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشتىن خالىي بولالمىدى.

1. مىلادىيە 1678 ـ يىلى غالدان جەنۇبىي شىنجاڭغا ئەسكەر كىرگۈزۈپ، ئاق تاغلىقلار گۇرۇھىدىن ئاپاق خوجىنى پۈتكۈل جەنۇبىي شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان قورچاق خان قىلىپ تىكلىدى. خوتەن ئاق تاغلىقلار گۇرۇھى بىلەن قارا تاغلىقلار گۇرۇھى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشقا ئارىلىشىپ قالدى، خوتەن خەلقى ئېغىر كۈلپەت ئىچىدە قالدى.

غالداننىڭ ئورنىغا چىققان سېۋېن ئاربدان ئۆزىنىڭ تەسىر كۈچىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن بۆلگۈنچىلىك، ئاسىيلىق قىلىش يو-

لىنى تۇتتى. ئۇ شىزاڭلىق بۆلگۈنچى، توپىلاڭچى سانجىسوجا
بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى ھىمايە
قىلىدىغان، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغدايدىغان شىزاڭ خانى
لاساڭنى زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈشنى پىلانلىدى، ئۇنىڭ سۇيىقەستى
ئاشكارىلىنىپ قالغاندىن كېيىن سانجىسوجا قەتل قىلىندى. سىد-
ۋېن ئارۋبدان قېپيالىڭاچ ئوتتۇرىغا چىقتى، مىلادىيە 1716 -
يىلى ئىنىسى سېرىن دوندۇپ 6000 كىشىلىك سەرخىل لەشكەر
بىلەن ئۇدۇن ئارقىلىق ئېگىز تاغلاردىن ئۆتۈپ، شىزاڭنىڭ
شىمالىدىكى تىڭگىل ئارقىلىق تۇيۇقسىز بېسىپ كىرىپ، مىلادى-
يە 1717 - يىلى بۇدالا سارىيىغا ھۇجۇم قىلدى ۋە لاساڭ خاننى
ئۆلتۈردى. مىلادىيە 1720 - يىلى سېۋېن ئارۋبدان جەنۇبىي
شىنجاڭدىكى تۆت شەھەرگە ھاكىم تەيىنلىدى. خوتەنگە دانىيال
ھاكىم بولدى، خوتەن خەلقى دانىيالغا قارشى كۈرەشلەرنى توخ-
تاتمىدى. شۇنى ئىزاھلاپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ئاشۇ مەزگىلدە
چىڭ سۇلالىسى جۇڭغارلارنى تىنچىتىش يولىدىكى ھەربىي ھەرە-
كەتلىرىنى تېخى ئورۇنلاشتۇرمىغاچقا، خوتەن خەلقىنىڭ جۇڭ-
غارلارغا قارشى كۈرىشى تەشەببۇسكار ئورۇندا ئەمەس ئىدى.

چىڭ سۇلالىسى چيەنلۇڭنىڭ 20-يىلى (مىلادىيە 1755 -
يىلى) 6 - ئاينىڭ 8 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئۈچتۇرپان
بىلەن قەشقەر ئارىلىقىدا جۇڭغارلارنىڭ باشلىقى داۋاچىنى تۇتۇۋې-
لىپ، جۇڭغارلار توپىلىڭىنى تىنچىتتى، شىنجاڭ بىرلىككە
كەلدى. خوتەن ھاكىمى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە بەيئەت
قىلىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. مىلادىيە 1759 - يىلى چىڭ سۇلا-
لىسى ھۆكۈمىتى خوتەندە خان ئامبال تەسىس قىلدى. خوتەن
يەكەن خان ئامبىلىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. چىڭ سۇلالىسى
ھۆكۈمىتى خوتەندە چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا قاراشلىق
ھاكىمىيەت ئاپپاراتلىرىنى قۇردى، بىۋاستە باشقۇرۇش ھوقۇقى-
نىڭ يۈرگۈزۈلۈشى ئۆزۈندىن بۇيان خوتەننى بېسىپ ياتقان تەبرى-

قىچى كۈچلەر ئۈچۈن بىر قېتىملىق ئەجەللىك زەربە بولدى.
2. ئامۇرسانا توپىلىڭى مەزگىلىدە، كىچىك خوجىلاردىن خوجا جاھان ئۈنىڭ چىڭ سۇلالىسىگە قارشى چىقىشىغا ياردەمدە بولدى. چىڭ سۇلالىسى زور لەشكىري قوشۇن ئەۋەتىپ ئامۇرسا. ناغا جازا يۈرۈش قىلغاندا، خوجا جاھان قورقۇپ قول ئاستىدىكى. لەرنى باشلاپ يەكەن، قەشقەر قاتارلىق جايلارغا قېچىپ بېرىپ، مۇشۇ جايلارنى بازا قىلىپ چىڭ سۇلالىسىگە قارشى توپىلاڭ كۆتۈردى. خوجا جاھان ئۆز ئاكىسى چوڭ خوجا بورھانىدىننى توپىلاڭغا قاتنىششقا كۈشكۈرتتى. چيەنلۇڭنىڭ 23 - يىلى (مىلادىيە 1758 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چوڭ - كىچىك خوجىلارنى تىنچىتىشنىڭ دەسلەپكى غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈردى. شۇ يىلى كۈزدە، خوجا جاھان قوشۇنىنى باشلاپ يەكەنگە چېكىندى. بۇرھانىدىن ئاتلىق، پىيادە قوشۇنلىرىنى باش. لاپ قەشقەرگە چېكىندى. مۇشۇ مەزگىلدە خوتەن چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ كونتروللۇقىدا ئىدى.
چىڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى جاۋ خۈي لەشكەر باشلاپ ئۈچ. تۇرپاندىن يولغا چىقىپ، مارالبېشى ئارقىلىق 10 - ئاينىڭ 6 - كۈنى يەكەنگە يېتىپ كېلىپ، يەكەندە داڭلىق قاراسۇ بارگاھى ئۈرۈشىنى ئېلىپ باردى. ئىككىنچى يىلى 1 - ئاينىڭ 14 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى قاراسۇ بارگاھىدا زور غەلىبىگە ئېرىشتى.
جاۋ خۈي يەكەنگە ھۇجۇم قىلغاندا، گېبوشۇ، چىلىنزابۇ قاتارلىقلارنى خوتەندىكى ئالتە شەھەرنى بويسۇندۇرۇشقا ئەۋەتتى، خوتەن ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق قاراقاش، يۇرۇڭقاش، تاغ، چىرا ۋە كېرىيە شەھىرىنىڭ بەگلىرى ئارقا - ئارقىدىن چىڭ سۇلالى. سىگە بەيئەت قىلدى. جاۋ خۈي قاراسۇ بارگاھىغا قاپسىلىپ قالغاندا خوجىلار توپىلاڭچى قوشۇنلىرىنىڭ بىر تارمىقى خوتەنگە ھۇجۇم قىلدى. قاراسۇ بارگاھى مۇھاسىرىسى بۇزۇپ تاشلانغان.

دىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ياندىش سانغۇنى فۇدې 4 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى (دېھقانلار كالپىندارى بويىچە) غەلبىسېرى ئىلگىرىلەپ، خوتەنگە يېتىپ كەلدى. خوتەن خەلقى فۇدېنىڭ خوتەن شەھەر ئەتراپىغا يېتىپ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، قولىغا قورال ئېلىپ خوجىدار توپىلاڭچى قوشۇنىغا قارشى ئاتلاندى، ئېچكى ـ تاشقى جەھەتتىن ماسلىشىش ئارقىسىدا، خوتەن شۇ كۈنى قايتۇرۇۋېلىندى.

مىلادىيە 1759 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنى ئومۇميۈزلۈك تازىلاشنى قارار قىلدى. جاۋ خۈي 15 مىڭ كىشىلىك قوشۇن باشلاپ ئۇچتۇرپاندىن يولغا چىقىپ ئۇدۇل قەشقەرگە باردى. فۇدې 15 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ خوتەندىن يولغا چىقىپ ئۇدۇل يەكەنگە باردى. جاۋ خۈي، فۇدې قوشۇنلىرى ئۆز جاسارىتىنى كۆرسەتتى، 6 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى قەشقەرنى ئالدى. 6 ـ ئاينىڭ بېشىدا يەكەننى ئالدى. 7 ـ ئايدا چوڭ ـ كىچىك خوجىلار بەدەخشان تاغلىق رايونىغا كىردى. 7 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى چوڭ ـ كىچىك خوجىلار بەدەخشاندا سۇلتان شاھ تەرىپىدىن قولغا چۈشۈپ ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلىندى. ئۇ ـ ئۇدا نەچچە يىل داۋاملاشقان چوڭ ـ كىچىك خوجىلار توپىلىڭى شۇنىڭ بىلەن تىنچىتىلدى. خوتەننىڭ يەرلىك ئەمەلدارلىرىنىڭ پوزىتسىيىسى ئېنىق بولۇپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈش كۆرىشىنى قەتئىي قوللىدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چيەنلۇڭنىڭ 25 ـ يىلى (مىلادىيە 1760 ـ يىلى) خوتەنلىك خوجەككە دۆلەتكە نايىپ ھەزرەت دېگەن ئۇنۋانىنى بېرىپ، ئۇنىڭ پايتەختكە بېرىپ، پادىشاھ بىلەن كۆرۈشۈشىگە رۇخسەت قىلدى.

3. قوقەن فەرغانىنىڭ ئېگىز تاغ ئويمانلىقىغا جايلاشقان بولۇپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان فېئوداللىق دۆلەت ئىدى. مىلادىيە 1759 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى

چوڭ ـ كىچىك خوجىلار توپىلىڭىنى تىنچىتقاندىن كېيىن، چوڭ خوجا بۇرھانىدىننىڭ ئوغلى سامساق قوقەنگە قېچىپ بېرىۋېلىپ، قايتا باش كۆتۈرۈشكە ئۇرۇندى. مىلادىيە 1797 ـ يىلى سامساق-نىڭ چوڭ ئوغلى يۇسۇپ جەنۇبىي شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ مەقسىتىگە يېتەلمىدى. سامساق ئۆلگەندىن كېيىن، يۇسۇپ بۇ-خارادا ئاخۇن بولدى، يۇسۇپنىڭ ئىككى ئىنىسى بولۇپ، بىرىنىڭ ئىسمى باۋۇدۇن، يەنە بىرىنىڭ ئىسمى جاھانگىر خوجا ئىدى. جاھانگىر خوجا قارانىيەتلىك قوقەن ھۆكۈمرانى مەدەلخاننىڭ قوللىشى بىلەن توپىلاڭ كۆتۈردى.

جاھانگىر خوجا باندىتلىرى تۆت قېتىم ھۇجۇم قوزغىدى. ئالدىنقى ئىككى قېتىملىق ھۇجۇم 1820 ـ يىلى ۋە 1824 ـ يىلى قوزغالغان بولۇپ، ئۇلار ھۇجۇم قىلىپ قەشقەر ئەتراپىغا كېلىشىگە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن تارمار قىلىندى.

چىڭ سۇلالىسى داۋگۇاڭنىڭ 6 ـ يىلى (مىلادىيە 1826 ـ يىلى) 7 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى كەچتە جاھانگىر خوجا 3 ـ قېتىم ھۇجۇم قوزغىدى. 9 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى، جاھانگىر خوجا قەشقەر شەھىرىنى ھۇجۇم بىلەن ئالدى. ئارقى-دىنلا يېڭىسار، يەكەن، خوتەن شەھەرلىرىنىمۇ ئىشغال قىلدى. جاھانگىر خوجا خوتەنگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، خوتەن خەلقى قارشىلىق كۆرسىتىپ، جاھانگىر خوجىنىڭ بىر نەۋرە ئاكىسى، يەنى خوتەندە تۇرۇشقا ئەۋەتىلگەن خوتەن خانى ياقۇپ قاتارلىق توققۇز كىشىنى تۇتۇپ كەتكەنىدى. جاھانگىر خوجا قىساس ئېلىش مەقسىتىدە شەخسەن 1000 كىشىلىك قوشۇننى خوتەنگە باشلاپ بېرىپ، غالجىرلارچە ئۆچ ئېلىپ، خوتەن خەلقى-دىن بىر قانچە مىڭ كىشىنى ئۆلتۈردى.

چىڭ سۇلالىسى داۋگۇاڭنىڭ 7-يىلى (مىلادىيە1827- يى-لى) 3 ـ ئايدا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى قەشقەر شەھىرىنى قايتۇرۇۋالدى. 4 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرلىرىدا چىڭ سۇلالىسى سانغۇ-

نى ياڭ فاڭ 6000 كىشىلىك چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنى باشلاپ خوتەنگە يۈرۈش قىلدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ غەلىبىلىك يۈرۈش قىلغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر خوتەنگە يېتىپ كەلگەندە، خوتەن خەلقى يەنە بىر قېتىم قوزغىلىپ جاھانگىر خوجا باندىتلىرىغا قارشى چىقىپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتىن ماسلىشىپ، 2000 دىن ئارتۇق دۈشمەننى يوقىتىپ، شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنى قارشى ئالدى. شۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى 4 - ئاينىڭ 24 - كۈنى خوتەن شەھىرىگە كىرىپ ئورۇنلاشتى.

داۋگۇاڭنىڭ 8 - يىلى (مىلادىيە 1828 - يىلى) يىل بېشىدا جاھانگىر خوجا، باھار بايرىمى مەزگىلىدە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى مۇداپىئەنى بوشاشتۇرۇپ قويىدۇ، دەپ ھېسابلاپ ئاتۇشقا بېسىپ كىردى، ئۇيغۇر خەلقى كۈچىنىڭ بارىچە قارشىلىق كۆرسىتىپ، باندىتلارغا ئارام بەرمىگەچكە جاھانگىر خوجا كەلگەن يولى بىلەن تىكىۋېتىشكە مەجبۇر بولدى. چىڭ سۇلالىسى سانغۇنى ياڭ فاڭ 6000 كىشىلىك لەشكەر ۋە پۇقرانى باشلاپ، قوغلاپ زەربە بەردى. جاھانگىر خوجا تۈيۈق يولغا كىرىپ قالغانلىقتىن، قاراتىكە تېغىغا قېچىپ بېرىۋالدى، دېھقانلار تاغنى قاتمۇ قات قورشىۋالدى، جاھانگىر خوجا ئامالسىز يېنىدىكى خەنجىرى بىلەن ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالماقچى بولغاندا، باش بۇغ خۇچاۋ، دۇەن يوڭغۇ، شىۋە سەرۋاز ناسۇڭئا، شۇشىڭئا قاتارلىقلار باتۇرلارچە ئېتىلىپ بېرىپ ئۇنى تىرىك تۇتۇۋالدى، 5 - ئايدا جاھانگىر خوجا بېيجىڭغا يالاپ ئاپىرىلىپ، ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىندى. جاھانگىر خوجىنىڭ تۆت قېتىملىق پاراكەندىچىلىكى ئۇزۇل - كېسىل مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشتى. خوتەن خەلقى ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش، جاھانگىر خوجا باندىتلىرىغا قارشى كۈرەشتە تىللاردا داستان بولغۇدەك سەھىپە يېزىپ قالدۇردى.

4. شىيەنفېڭنىڭ 7 - يىلى (مىلادىيە 1857 - يىلى)

1 ـ ئايدا، خوجا ۋەلىخان بىر ئۇچۇم ئاسىي قوشۇننى باشلاپ
جەنۇبىي شىنجاڭغا ھۇجۇم قىلىپ كىردى، 6 ـ ئايدا قەشقەرگە
قورشاپ ھۇجۇم قىلىپ قەشقەر كونىشەھەرنى ئىشغال قىلىۋال-
دى. بىر نەچچە كۈندىن كېيىن يېڭىسارنىڭ كونىشەھىرىنى
ئىشغال قىلىۋالدى. 7 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا، خوتەنگە يۈرۈش
قىلىپ، يەكەندىن خوتەنگىچە بولغان ئارىلىقتىكى پوسكام، گۇ-
ما، قاغىلىق قاتارلىق جايلاردىكى ھەربىي راباتلارنى ئىگىلىۋالدى
ھەمدە ۋەيران قىلىۋەتتى، خوتەندىن يەكەنگە يوللىنىلىدىغان پوچ-
تا ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلىدى. 8 ـ ئايدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ
ياردەمچى قوشۇنى يېتىپ كېلىپ، يېڭىسار، قەشقەر قاتارلىق
جايلارنى قايتۇرۇۋالدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ زور قو-
شۇنى يېڭىسار، قەشقەرگە يېتىپ كەلگەندە، خوتەندىكى لەشكەر-
لەر ۋە پۇقرالار قوزغىلىپ قالدۇق باندىتلارنى تازىلىدى. ۋەلىخان
300 دەك قالدۇق لەشكەر ۋە قەشقەردە قاپسىلىپ قالغان 15 مىڭ
ئادىمى بىلەن قوقەنگە قېچىپ كەتتى، بەش ئايدىن كۆپرەك داۋام
قىلغان ۋەلىخان توپىلىڭى تىنچىتىلدى.

5. تۇڭجىنىڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 1865 ـ يىلى)

12 ـ ئايدا قوقەنلىك ھەربىي ئەمەلدار ياقۇب بەگ جاھانگىر
خوجىنىڭ ئوغلى بۇزرۇك خوجا بىلەن قوقەندە بىر بۆلۈك باندىت-
لارنى توپلاپ، قوشۇن تەشكىللەپ دۆلىتىمىزگە تاجاۋۇز قىلىپ
كىردى. ئىككىنچى يىلى 12 ـ ئايدا، ياقۇب بەگ بۇزرۇك خوجى-
نىڭ نامىنى سۇيىئىستېمال قىلىپ خوتەننىڭ قازىسى ھەبىبۇللاغا
خەت يېزىپ، ئۆزىنىڭ خوتەنگە بېرىپ مازايى ـ ماشايىقلارنى
تاۋاپ قىلىشقا رۇخسەت قىلىشىنى ئىلتىجا قىلدى. ھەبىبۇللا
ئالدىنىپ شەھەر سىرتىدا ئۇنى قارشى ئېلىشقا چىققاندا، ئۇنى
قولغا ئېلىپ، يەكەنگە يولغا سېلىپ مەخپىي ئۆلتۈرۈۋەتتى.
ياقۇب بەگ ئالدامچىلىق ۋاسىتىسىنى قوللىنىپ خوتەنگە كىرىۋال-
غاندىن كېيىن، دەرھال ئەسكىرىي كۈچىنى ئورۇنلاشتۇرۇۋال-

دى. خوتەندىكى ھەر مىللەت خەلقى ئەھۋالدا جىددىي ئۆزگىرىش بولغانلىقىنى كۆرۈپ قايتۇرما زەربىگە ئۆتتى، ئۇلار «ئەنجانلىقلارنى يوقىتايلى» دېگەن شوئارلارنى ياڭرىتىپ، ئۆي ۋە رەستىلەرنى بازا قىلىپ، بىر ئايدىن كۆپرەك ۋاقىت كۈرەشنى داۋاملاشتۇردى. ياقۇپ بەگ خوتەن شەھىرىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئاممىنى ھەدەپ قىرغىن قىلدى، خوتەندە ياقۇپ بەگ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن ئامما 50 مىڭدىن ئېشىپ كەتتى، ئېرىق - ئۆستەڭ، ئازگاللىقلار جەسەت بىلەن توشۇپ كەتتى، خوتەندىكى ۋەتەن ساتقۇچ نىياز تاجاۋۇزچىلارنىڭ قاتىللىق قورالىنىڭ ھىمايىسىدە خوتەندىكى ھاكىمبەگلىك ئورنىغا چىقتى.

ياقۇپ بەگ جەنۇبىي شىنجاڭنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، زوراۋانلىق ھاكىمىيىتىنى تىكلىدى، ئارقىدىنلا ئۈرۈمچىگە ھۇجۇم قىلدى. ياقۇپ بەگ ئۈرۈمچىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئاندىن ئەھۋالنىڭ جىددىيلىكىنى بايقاپ يەتتى. ئەينى ۋاقىتتا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا قۇرۇقلۇق چېگرىسىنى مۇداپىئە قىلىش كېرەكمۇ ياكى دېڭىز بويىنى مۇداپىئە قىلىش كېرەكمۇ؟ دېگەن تالاش - تارتىش بولۇۋاتاتتى. زو زوڭتاڭ ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشنى كۈچلۈك تەشەببۇس قىلىۋاتاتتى. مىلادىيە 1875 - يىلى 5 - ئاينىڭ 3 - كۈنى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى زو زوڭتاڭنى خان مۇپەتتىشلىكىگە تەيىنلەپ، شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا، جىن شۇننى شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا ياردەملىشىشكە قويۇپ، ئۇلارنى پۈتۈن كۈچى بىلەن غەربكە يۈرۈش قىلىشقا ئورۇنلاشتۇردى. 1876 - يىلى 4 - ئايدا، زو زوڭتاڭ سۇجۇ ئايمىقىغا كېلىپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ باش قوماندانى ليۇ جىنتاڭغا 20 يىڭ لەشكەر بىلەن غەربكە يۈرۈش قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق بەردى. 6 - ئايدا ھەرقايسى قوشۇنلار شىنجاڭغا يېتىپ

كەلدى. جەمئىي 100 يىلڭ (50 ـ 60 مىلڭ كىشى) 8 ـ ئاينىڭ بېشىدا ياقۇب بەگكە قارشى ئومۇمىي ھۇجۇمغا ئۆتتى. ئۇرۇمچى، سانجى، قۇتۇبى، ماناس قاتارلىق جايلارنى ئارقا ـ ئارقىدىن قايتۇرۇۋالدى. 11 ـ ئاينىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ئۈچ ئاي ئىچىدىلا ياقۇب بەگنىڭ شىمالىي شىنجاڭدىكى بارلىق بازىلىرىنى ۋەيران قىلىپ، شىمالىي شىنجاڭدىكى دۈشمەن كۈچلىرىنى پۈتۈنلەي يوقاتتى.

1877 ـ يىلى ئەتىيازدا، زو زۇڭتاڭنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا بىنائەن جەنۇبىي شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش ئۇرۇشى باشلىنىپ، توقسۇن، تۇرپان، پىچان قاتارلىق شەھەرلەر قايتۇرۇۋېلىندى. 1877 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى، ياقۇب بەگ ئۆز ئادەملىرى تەرىپىدىن زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلدى.

چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ غەلىبىلىك يۈرۈش قىلىشى بىلەن ياقۇب بەگنىڭ قالدۇق قوشۇنلىرىدىكى بەكقۇلى ۋە بەي يەنخۇ قاتارلىقلار يۈتى كۆيگەن توخۇدەك تىپىرلاپ كەتتى. 9 ـ ئايدا، ياقۇب بەگكە يېقىندىن ئەگىشىپ كەلگەن نىياز خوتەندە ھەقىقەتكە قايتقانلىقىنى جاكارلىدى. 10 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا بەكقۇلى يەكەندىكى يۈنۇسجان قاتارلىقلارنى يېنىغا تارتىپ خوتەنگە ھۇجۇم قىلدى. نىيازنىڭ ئىنىسى ئىمىن قارشىلىق كۆرسىتىپ باققان بولسىمۇ، تەڭ كېلەلمىگەنلىكتىن خوتەننى تاشلاپ قالدۇق ئادەملىرىنى باشلاپ، قۇملۇق ئارقىلىق چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا پاناھلىق تىلەپ باردى. بەكقۇلىمۇ خوتەندە ئۇزۇن تۇرۇشقا پېتىنالماي، قوشۇننى باشلاپ قەشقەرگە يۈرۈش قىلدى. 11 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا، كۇچادا دەككىسىنى يېگەن بەي يەنخۇ قەشقەر كونىشەھەرگە كېلىۋالدى، 12 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى بەكقۇلىمۇ قەشقەر كونىشەھەرگە كەلدى. بۇ ئىككى قوشۇن قوشۇلۇپ، قەشقەر يېڭىشەھەرگە شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلغان

بولسمۇ، بىر قانچە كۈنگىچە ئالالمىدى.

1877 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى كېچىدە، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى قەشقەر شەھىرىنى قايتۇرۇۋالدى. 21 ـ كۈنى يەكەننى قايتۇرۇۋالدى. 1878 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى خوتەننى قايتۇرۇۋالدى. باندىتلار باشلىقى بەكقۇلى، بەي يەنخۇلار ئۆزىنى چارروسىيىنىڭ قوينىغا ئېتىپ، جېنىنى ساقلاپ قالدى. ئۇنىڭ قولچوماقلىرىدىن يۇ شاۋخۇ، جىن شياڭگو، مايۈەن قاتار-لىقلار تۇتۇلغاندىن كېيىن، ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى. شىنجاڭدى-كى ھەر مىللەت خەلقى، بولۇپمۇ خوتەندىكى ھەر مىللەت خەلقى ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش، بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىدە زور قۇربان بېرىشلەر بەدىلىگە ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشتى.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، خوتەننىڭ ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش، بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرەشلىرى يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك بەش قېتىم بولدى. بۇلار ئىچىدىكى جاھانگىر خوجا توپىلىڭىغا قارشى تۇرۇش، ياقۇپ بەگنىڭ تاجاۋۇزىغا قار-شى تۇرۇش كۈرىشىدىن ئىبارەت ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش، بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇشنىڭ جىددىي تارىخىي پەيتىدە، خو-تەندىكى ھەر مىللەت خەلقى ئالدىنقىلارنىڭ ئىزىنى كېيىنكىلەر بېسىش، قەتئىي تىز پۈكمەسلىك، ئۆزىنى ئۆزى قۇربان قىلىشقا جۈرئەت قىلىشتەك قەھرىمانلىق جاسارىتى ۋە ئۆلۈمگە پىسەنت قىلماسلىقتەك ئالىيجاناب روھىنى ئىپادىلىدى.

ئاپتورى: سۇن بىن

بەشىنچى بۆلۈم مىنگو دەۋرى

1. 1912 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى پارتلىغان چىرا ۋەقەسى

چىرا ۋەقەسى كەڭ كۆلەمدە ئېلىپ بېرىلغان بىر قېتىملىق جاھانگىرلىككە قارشى ۋەتەنپەرۋەرلىك كۈرەش ھېسابلىنىدۇ. چىرا كەنتى، يەنى بۈگۈنكى چىرا ناھىيىسى ئەينى ۋاقىتتا كېرىيە ناھىيىسىگە قاراشلىق مۇھىم بازار ئىدى، چاررۇسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى بۇ جايدا قانۇنسىز ھالدا سودا ئاقساقىلى تۇرغۇزۇپ، رۇسىيە مۇھاجىرلار تەشكىلاتى قۇرۇپ، يەرلىك خاقان بولۇۋالغانىدى. ئۇلار ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىگە ئوخشاش قانۇنسىز ھالدا مۇھاجىر تەرەققىي قىلدۇرۇپ، جۇڭگو پۇقرالىرىنى رۇسىيە مۇھاجىرلىرىغا ئۆزگەرتىپ، ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ئاساسىنى كېڭەيتىپ، جۇڭگونىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا يولسىزلارچە ئارىلاشتى. چىرادا سودا ئاقساقىلى ۋەزىپىسىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان سېيىت چاررۇسىيە تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ مۇشۇ جايدا تۇرۇشلۇق ۋەكىلى ئىدى، ئۇ چاررۇسىيە كۈچلىرىنى ئۆزىگە تېرەك قىلىپ، پۇقرالارنى خالىغانچە بوزەك قىلىپ، ئاياللارنى دەپسەندە قىلىپ، خەلق ئاممىسىنىڭ مال ـ مۈلكىنى قاقتى ـ سوقتى قىلدى، يەرلىكنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشىۋالدى، «رۇسىيە مۇھاجىرلىرى»نى باج ـ سېلىق تاپشۇرماسلىققا، ھاشار ئەمگەكلىرىگە چىقماسلىققا قۇتراتتى، ھەتتا ئۆزىنىڭ ھويلىسى ئىچىدە پۇقرالارنى ئېسىپ قويۇپ، ئۇرۇپ تولىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ كەتتى. 1912 ـ يىلى 2 ـ ئايدا، سېيىت مۇشتۇمزورلۇق بىلەن سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان سۇنى ئىگىلىۋېلىپ، يەرلىك خەلقنىڭ غەزىپىنى قوزغىغاچقا، خەلق ئەرز قىلىپ يامۇلغا باردى. سېيىت بىر توپ «رۇسىيە مۇھاجىرلىرى»نى باشلاپ يامۇلغا بېسىپ كىرىپ كېرىيە ھاكىمىغا پوپوزا قىلدى. ئاممى-

نىڭ قوللىشى بىلەن، يەرلىك ھۆكۈمەت سېيىتنى قاماپ قويدى. چاررۇسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى سوكوف مۇئاۋىن كونسۇل بېرىنسنى كېرىيىگە ئەۋەتىپ، يەرلىك ئەمەلدارلارنى سېيىتنى قەشقەر كونسۇلخانىسىغا تاپشۇرۇپ بېرىشكە مەجبۇر قىلىپ، ئۇنى قوغداپ قالدى. 5 ـ ئايغا كەلگەندە، قەشقەر كونسۇلخانىسى «ئادەم گۇۋاھلىقى تولۇق ئەمەس» دەپ، سېيىتنى قويۇپ بەردى.

مۇئاۋىن كونسۇل بېرىنسنىڭ مەدەت بېرىشى ئارقىسىدا، سېيىت تېخىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ كەتتى. ئۇ يالاقچىلىرىنىڭ كەنت ئېغىزىغا چىقىپ سەپكە تىزىلىپ قارشى ئېلىشىنى، ئاسمانغا ئوق ئېتىپ ھەيۋە كۆرسىتىشىنى ئورۇنلاشتۇردى. 6 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى سېيىت يەنە داۋاملىق تۇردە ئۈستەلگە سۇيىنى ئىگىلىۋالدى ھەمدە شۇ جايدىكى ئاممىنى ئۇرۇپ، رۇسىيە پۇقراسى بولۇشقا قۇتراتتى. يەرلىك پۇقرالارنى رۇسىيە مۇھاجىرلىق گۇۋاھنامىسى سېتىۋېلىشقا مەجبۇرلىدى، بويسۇنمىغانلارنى نەچچە ئاي قاماپ قويدى، چىرا خەلقى غەزىپىنى باسالماي، شۇ يەردىكى دېھقان سوپۇرگە ئاخۇننىڭ يېتەكچىلىكىدە يەنە بىر قېتىم كېرىيىگە بېرىپ ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە سېيىتنىڭ ئۈستىدىن ئەرز سۇندى. ئەينى ۋاقىتتا قەشقەردىكى گېلاۋخۇيچىلار ئۇرۇمچى، ئىلى قاتارلىق جايلاردىكى قوزغىلاڭنىڭ تەسىرىدە، قەشقەرنى تىزگىنلەپ تۇرۇۋاتاتتى. قەشقەردىكى گېلاۋخۇيچىلارنىڭ باشلىقلىرىدىن بولغان بيەن يۈگۇ، ۋېي دېشى قاتارلىق كىشىلەر قەتئىي تۇردە خەلق ئاممىسى تەرەپتە تۇرۇپ، ئاممىنىڭ رۇسىيىگە قارشى تۇرۇش، ۋەتەننى سۆيۈش كۈرىشىنى قوللىدى. ئۇلار يەكەندە تۇرۇشلۇق مەسلىھەتچى شۇڭ گاۋشېڭ ۋە ئۇنىڭ ياردەمچىسى جاۋ داشېڭ قاتارلىق كىشىلەرنى كېرىيىگە بېرىپ سېيىتنىڭ دېلوسىنى بىر تەرەپ قىلىشقا بۇيرۇدى.

6 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى، شۇڭ گاۋشېڭ چىرا كەنتىگە

ئەسكەر باشلاپ كېلىپ، دەرھال سېيىتنى سوراق قىلىشقا چاقىرىتتى. سېيىت قول ئاستىدىكى 100 دىن ئارتۇق كىشىگە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ئۇلارنى تولۇق قوراللاندۇردى ھەمدە قېيناتىسىنىڭ ئۆيىنىڭ ئۆگزىسىگە چىقىۋېلىپ، چاررۇسىيىنىڭ دۆلەت بايرىقىنى چىقىرىپ، شۇڭ گاۋشېڭ بىلەن ئاشكارا قارشىلاشتى. نەچچە يۈزلىگەن ئاما غەزەپلىنىپ، سېيىتنىڭ قېيناتىسىنىڭ قورۇسىنى قورشىۋالدى. شۇڭ گاۋشېڭ ئۆزىنىڭ جۇ شۇتاڭ قاتارلىق ئەسكەرلىرىنى سېيىتنى چاقىرتىپ سوراق قىلىشقا ئەۋەتتى. سېيىت يەنە تەپتارتماي جۇ شۇتاڭ قاتارلىق ئىككى ئەسكەرنى ئېتىپ تاشلىدى، يەنە بىر قانچە ئاممىنى ئېتىپ ئۆلتۈردى ۋە يارىلاندۇردى. سۈپۈرگە ئاخۇن قاتارلىق رۇسىيىگە قارشى قەھرىمانلار ۋە ھەر مىللەت ئاممىسى ئۇلارغا قايتۇرما زەربە بەردى. نەق مەيداندا چاررۇسىيە تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ قولچوماقچىلىرىدىن 29 كىشىنى ئېتىپ تاشلىدى، سېيىت تۇرۇۋاتقان ئۆيگە ئوت قويۇۋېتىپ، غالجىر تاجاۋۇزچىلارنى قاتتىق جازالىدى. سېيىت تۈن قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ ھويلىنىڭ ئارقا تېمىنى تېشىپ، يېقىنلىرىنى ئېلىپ رەسۋالارچە قەشقەر كونسۇلخانىسىغا قېچىپ بېرىپ يوشۇرۇنۇۋالدى.

چاررۇسىيە بۇ ئىشنى باھانە قىلىپ، ئەسكەرلىرىنى 500 گە كۆپەيتىپ، قەشقەرگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، شىنجاڭ يەرلىك ھۆكۈمىتىگە بېسىم ئىشلىتىپ، دەرھال ئەمەلدار ۋە ئاھالىلەردىن بولۇپ 180 كىشىگە ئۆلۈم جازاسى بېرىشتەك يولسىز تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويدى. 7 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرلىرىدا چاررۇسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى سوكوف چاررۇسىيىنىڭ بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق ئەلچىخانىسى ئارقىلىق، يۈەن شىكەي ھاكىمىيىتىگە بېسىم ئىشلەتتى. يۈەن شىكەي چاررۇسىيىنىڭ بېسىمىغا تىز پۈكۈپ، ياڭ زېڭشىنغا تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدا تېلېگراما ئەۋەتتى. 8 ـ ئايدا يەنە ياڭ زېڭشىنغا قەشقەردە

تۆرۈشلۈق مۇپەتتىش، جاۋ داجۇي، دوتەي ۋاڭ بىڭكۇن ئالدى بىلەن چاررۇسىيە كونسۇلخانىسىغا ناماقۇل بولسۇن، خوتەن بىۋاستە قاراشلىق ئايمىقى ئەمەلدارى تاڭ يۇنجۇڭ ۋە كېرىيە ئامبىلىشىن يۇڭچېڭنىڭ مەنسىپى ئېلىپ تاشلانسۇن، شۇڭ گاۋشېڭ، جاۋ داشېڭ قاتارلىق كىشىلەر «تۇتۇپ تۇرۇپ تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىنسۇن» دەپ پەرمان چۈشۈرۈش توغرىسىدا كۆرسەتمە بەردى. گەرچە، شۇ بويىچە قىلىنغان بولسىمۇ، چاررۇسىيە يەنىلا بۇنىڭ بىلەن توختاپ قالمىدى. 8 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى، چاررۇسىيە قوشۇنى ئۆكتەملىك بىلەن قەشقەر شەھىرىنىڭ شىمالىي دەرۋازىسىنى پارتلىتىپ ئېچىپ، شەھەرگە كىرىپ ئىغۋاگەرچىلىك قىلدى. ئاي ئاخىرىغا كەلگەندە، چاررۇسىيە يەنە 1000 دەك ئەسكەر كۆپەيتىپ، ئۇلارنى قەشقەر شەھىرىدە تۇرغۇزدى ھەمدە ئاسىي ما شىڭفۇنى «مۇستەقىل ئىسلام دۆلىتى» قۇرۇشقا كۈشكۈرتتى. 9 ـ ئايدا، چاررۇسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق مۇئاۋىن كونسۇلى بېرېنس ئىككى قېتىم ئەسكەر باشلاپ چىرا، كېرىيە، خوتەن قاتارلىق جايلارغا بېسىپ كىرىپ خالىغانچە ئادەم تۇتتى. شۇڭ گاۋشېڭ، جاۋ داشېڭلارنى ۋە 24 نەپەر جۇڭگو پۇقراسىنى «جىنايەتچى» دەپ قەشقەرگە ئېلىپ كەتتى.

ياڭ زېڭشىن يۈەن شىكەينىڭ بۇيرۇقى بويىچە چاررۇسىيىنىڭ بېسىمىغا تىز پۈكتى، 1912 ـ يىلى 10 ـ ئايدا، بىيەن يۇڭفۇ، ۋېي دېشىڭلارنى قەشقەردىن يۆتكەپ كەتتى. شۇڭ گاۋشېڭنى قولغا ئالدى ھەمدە جەنۇبىي شىنجاڭ ئەمەلدارلىرىغا بېرېنس بىلەن ھەمكارلىشىپ، چىرا ۋەقەسىنى بىرلىكتە بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى.

1913 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا قەشقەردە ئاتالمىش «سوت» ئېچىلدى. شۇڭ گاۋشېڭ، تاڭ يۇنجۇڭلار ۋە چىرالىق 70 دىن ئارتۇق ئاما سوتقا چىقىپ سېيىتنىڭ جىنايىي قىلمىشلى-

ـرى ئۇستىدىن مەردانىلىك بىلەن شىكايەت قىلىپ، سۇكوف،
بېرېنس قاتارلىقلارنى ئوسال ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويىدى، نەتىجە-
ـدە سوتنى توختىتىشقا توغرا كەلدى.

1913 ـ يىلى 7 ـ ئايدا سۈن جۇڭشەن ئىككىنچى قېتىملىق
ئىنقىلابقا رەھبەرلىك قىلدى. يۈەن شىكەي چاررۇسىيىنىڭ يار-
دىمىگە ئېرىشىش ئۈچۈن چاررۇسىيە ئالدىدا تېخىمۇ كۆچۈكلە-
ـنىشكە باشلىدى. مۇشۇ دېلونى تۈتقان قەشقەرنىڭ دوتيىي ۋاڭ
بىڭكۈننىڭ ۋەزىپىسىنى ئېلىۋەتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا دوتەي بولغان
ياڭ زەنشۈنى سۇكوف بىلەن كېڭىشىپ چىرا ۋەقەسىنى بىر تەرەپ
قىلىشقا بۇيرۇدى. 1913 ـ يىلى 8 ـ ئايدا كېلىشىم ھاسىل
قىلىنىپ، بىۋاستە قاراشلىق خوتەن ئايمىقى ئەمەلدارى تاڭ
يۈنجۇڭ، كېرىيە ئامبىلى شېن يۈچىڭنىڭ ۋەزىپىسى ئېلىپ
تاشلىنىپ، ئېغىر جەرىمانە قويۇلدى. شۇڭ گاۋشېڭغا 12 يىللىق
قاماق جازاسى، جاۋ داشىڭغا ئالتە يىل ئېغىر ئەمگەككە سېلىش
جازاسى، 40 نەپەر چىرا كەنتى يۇقراسىغا ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا
ئېغىر ئەمگەككە سېلىش جازاسى ۋە قاماق جازاسى بېرىلدى؛
جۇڭگو ھۆكۈمىتى چاررۇسىيىگە 70 مىڭ سەر كۈمۈش تۆلەم
تۆلەيدۇ، دەپ بەلگىلەندى. يۈەن شىكەي بىلەن ياڭ زېڭشىننىڭ
سانقىنلىق قىلىپ تېز پۈكۈشى نەتىجىسىدە چىرا ۋەقەسى مانا
شۇنداق ھەق ـ ناھەق ئاستىن ـ ئۈستۈن قىلىنغان ھالدا بىر
تەرەپ قىلىندى.

ئېغىر ئەمگەك جازاسى بېرىلگەن سۈپۈرگە ئاخۇن قاتارلىق
14 كىشى جازا مۇددىتى توشۇپ يۇرتىغا قايتىپ كەلگەندە، كەنت-
ـتىكى يۇقرالار ئۇلارنى ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالدى، بەزىلەر
ھەتتا 200 چاقىرىم يىراقلىقتىكى خوتەنگە بېرىپ كۈتۈۋالدى.
چىرا كەنتى خەلقى ۋە خوتەندىكى ۋەتەنپەرۋەر يەرلىك ئەمەلدارلار-
نىڭ ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش، چاررۇسىيىنىڭ تاجاۋۇزچى-
لىقىغا قارشى تۇرۇش يولىدىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك كۈرىشى داۋامىدا

قوشقان تۆھپىسى تارىخ سەھىپىسىدىن مەڭگۈ ئورۇن ئالىدۇ.

2. مۇھەممەت ئىمىن توپىلىڭىغا قارشى كۈرەش

1933 - يىلى 2 - ئاينىڭ 17 - كۈنى، مۇھەممەت ئىمىن قاتارلىق 130 نەچچە كاتتىۋاش قۇمۇل قوزغىلىڭىنى قوللاش نامى بىلەن قاراقاشتا توپىلاڭ كۆتۈردى.

توپىلاڭ كۆتۈرۈشتىن بىر يىل بۇرۇن، ئۇلار 200 نەچچە مىلتىق سېتىۋالدى، بىر نەچچە يۈز دانە قىلىچ، خەنجەر ۋە 2000 - 3000 دانە چوماق تەييارلىدى. ئۇلار دىنىي پائالىيەت نامى بىلەن، بىر نەچچە ئون قېتىم مەخپىي يىغىنلارنى ئاچتى ھەمدە «دىنىي باشقۇرۇش» ۋە «دىنىي ئاڭ» نى كۈچەيتىپ، نامازنى ۋاقتىدا ئۆتىمىگەنلەرنى ۋە يۈزىگە چۈمبەل ئارتمىغان ئاياللارنى قاتتىق جازالىدى. 130 نەچچە ئادەمدىن تەركىب تاپقان توپىلاڭچى تەشكىلات تەدرىجىي ھالدا شەكىللەندى.

ئۇلار 2 - ئاينىڭ 17 - كۈنى توپىلاڭ كۆتۈردى. دەسلەپتە، 300 نەچچە ئادەم قاتنىشىپ، ناھىيە يامۇلىغا بېسىپ كىرىپ، قاراقاش ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى يەنجۇ باشچىلىقىدىكى 14 كىشىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى، ناھىيىلىك يامۇلنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئادەم سانى 1000 غا يېتەي دەپ قالدى. توپىلاڭ يۈز بەرگەن كۈننىڭ ئۆزىدە قاراقاشتا ھەر مىللەت ئاممىسىدىن 50 نەچچە كىشى ئۆلتۈرۈلدى، 18 - كۈنى توپىلاڭچى قوشۇن خوتەنگە يۈرۈش قىلدى. ئەينى ۋاقىتتا خوتەننى قوغداۋاتقان قوشۇندا ئاران 300 ئەتراپىدا ئادەم بولغاچقا، كېرىيىدە تۇرۇشلۇق ئاتلىق قوشۇندىن 180 كىشى خوتەنگە ياردەمگە كەلدى. بۇ چاغدا مۇھەممەت ئىمىننىڭ توپىلاڭچى قوشۇندىكى ئادەم سانى 3000 دىن ئاشتى. ئۇلار ئالداش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، 3 - ئاينىڭ بېشىدا خوتەننى مۇھاپىزەت قىلغۇچى قوشۇننى تارمار قىلىپ، خوتەن شەھىرىنى ئىشغال قىلىۋالدى. 6 - ئاينىڭ ئاخىرىغا

كەلگەندە گۇما، قاغىلىقتىكى مۇھاپىزەتچى قوشۇنلارنى مەغلۇپ قىلدى، كەيىندىن مۇھەممەت ئىمىن قوشۇنى ئۇرۇش قىلمايلا غەربتە قاغىلىقتىن، شەرقتە چەرچەنگىچە بولغان كەڭ رايونلارنى ئىشغال قىلىۋالدى.

توپىلاڭچىلار گۇرۇھى ئاتالمىش «خوتەن ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» ھاكىمىيىتىنى قۇردى. ھەرقايىسى ناھىيىلەرگە ھاكىم تەيىنلىدى، ھەربىي قوشۇننى تەرتىپكە سالدى، قوشۇندىكى ئادەم سانى 5000 كىشىگە يەتتى، توپىلاڭچىلارنىڭ يېرىمى مىلتىق بىلەن قوراللاندى. مۇھەممەت ئىمىن توپىلاڭچى ھاكىمىيىتى قۇرۇلۇش جەريانىدا، قارشىلىق كۆرسىتىپ نارازىلىق بىلدۈرگەن ھەر مىللەت ئاممىسىنى قانلىق باستۇردى. ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايوندا ھەر مىللەت ئەمەلدارلىرى ۋە پۇقرالىرىدىن 700 نەچچە كىشى قىرىپ تاشلاندى.

1933 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى، سابىت داموللا قەشقەردە «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»نى قۇردى. بۇ ئىككى توپىلاڭچى ھاكىمىيەت ئۆزئارا تىل بىرىكتۈرۈپ، ۋەتەننى پارچىلاش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ باردى.

1934 ـ يىلى 4 ـ ئايدا، شېڭ شىسەي تەرىپىدىن مەغلۇپ بولغان ما جۇڭيىڭ قوشۇنى قەشقەر، خوتەن تەرەپكە قاراپ يۈرۈش قىلىپ، بۆلۈنمە ھاكىمىيەت قۇرۇشقا تەييارلاندى. خوتەندە تۇرۇشلۇق مۇھەممەت ئىمىن دەرھال 4200 كىشىلىك قوشۇننى قەشقەردىكى سابىت داموللىغا ياردەمگە ئەۋەتتى، بۇ قوشۇن ما جۇڭيىڭغا تەڭ كېلەلمىدى، يېڭىسار، يەكەن ئارىلىقىدا ماجۇڭيىڭ قوشۇنى تەرىپىدىن تىرىپىرەن قىلىنىپ، ئاخىرى پۈتۈنلەي يوقىتىلدى.

1934 ـ يىلى 4 ـ ئايدا، ما جۇڭيىڭ قوشۇنلىرى قەشقەر كونىشەھەرنى ئالدى، سابىت داموللا ئۆز ئادەملىرى تەرىپىدىن يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈلدى، قەشقەردىكى توپىلاڭچى ھاكىمىيەت گۇمـ

ران بولدى، توپىلاڭچى ھاكىمىيەتنىڭ باشقا غوللۇق ئەزالىرى چەت ئەلگە قېچىپ كەتتى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلىنىڭ مۇرەسسە قىلىشى ئارقىسىدا، ما جۇڭيىڭ بىلەن شىڭ شىسەي يارىشىپ قالدى، كېڭىشىش ئارقىلىق ما جۇڭيىڭنىڭ خوتەنگە يۈرۈش قىلىدىغانلىقى، قاغىلىقتىن تارتىپ چاقىلىققىچە بولغان توققۇز ناھىيە ما جۇڭيىڭنىڭ 35 - شىسىنىڭ مۇداپىئە رايونى بولىدىغانلىقى بېكىتىلدى.

ما جۇڭيىڭ ما خۇسەنگە ئىككى ئاتلىق ئەسكەرلەر لۈيى، بىر توپچىلار يىڭىنى باشلاپ خوتەنگە يۈرۈش قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. بۇ قوشۇن 1934 - يىلى 6 - ئاينىڭ 23 - كۈنى تاڭ سەھەردە، قاراقاشنىڭ زاۋا دېگەن يېرىگە يېتىپ كەلدى.

ما خۇسەن قىسىملىرى مۇھەممەت ئىمىننىڭ توپىلاڭچى قوشۇنى بىلەن زاۋادا بىر كۈن جەڭ قىلدى، مۇھەممەت ئىمىن قوشۇنى قاتتىق مەغلۇپ بولدى. بۇ قوشۇندىكى 2000 دىن ئارتۇق ئادەم تولۇق يوقىتىلدى. ما خۇسەن قوشۇنى شۇ كۈنى كېچىدىلا خوتەن شەھىرىگە كىردى، مۇھەممەت ئىمىننىڭ قوشۇنى ھېچقانداق قارشىلىق كۆرسىتەلمىدى.

مۇھەممەت ئىمىن خوتەنگە قېچىپ كېلىپ، ئۆزىنىڭ شېرىكلىرى بىلەن كارى بولماي 300 ئەسكىرىنى باشلاپ، كېچىلەپ بۈگۈنكى خوتەن ناھىيە لاڭرۇ يېزا پوپونا كەنتىگە قېچىپ بېرىۋالدى. ئەتىسى سەھەردە پوپونادا ماخۇسەننىڭ قوغلاپ كەلگەن ئاتلىق قوشۇنى بىلەن توقۇنۇشۇپ قالدى. مۇھەممەت ئىمىن بەك قورقۇپ كېتىپ، ئۇرۇشۇشقا پېتىنالماي، دەريادىن ئۆتۈپ قېچىپ كەتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ 20 نەچچە نەپەر ئادىمىنى باشلاپ شىنزاڭ ئارقىلىق كەشمىر رايونىغا باردى، ئۇ يەردىمۇ ئۇزۇن تۇرماي ئافغانىستانغا بېرىۋالدى. جاڭ جېجوڭ شىنجاڭدا ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى ئاساسلىق باشقۇرۇۋاتقان چاغدا، مۇھەممەت ئى-

مىن قۇرۇلۇش نازارىتىنىڭ نازىرى بولدى. شىنجاڭ ئازاد بولغاندىن كېيىن تۈركىيىگە قېچىپ بېرىپ، ئۇ يەردە ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە مىللىي بۆلگۈنچىلىك ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللاندى.

مۇھەممەت ئىمىن ھاكىمىيىتى 1933 - يىلى 2 - ئاينىڭ 17 - كۈنى قاراقاش ناھىيىسىدە توپىلاڭ كۆتۈرگەندىن تارتىپ، 1934 - يىلى 6 - ئايدا مۇھەممەت ئىمىن چەت ئەلگە قېچىپ كەتكەنگە قەدەر بىر يىل تۆت ئاي مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. ئۇ ئۆمرى ئىنتايىن قىسقا بىر ئەكسىيەتچىل ھاكىمىيەتتۇر.

ما جۇڭيىڭ، ما خۇسەنلەر ئەكسىيەتچىل مىلىتارىستلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ شېڭ شىسەي بىلەن يارىشىشتىكى مەقسىتى قەشقەر بىلەن خوتەندە زېمىن ئىگىلەپ، مىلىتارىستلىق بۆلۈنمە ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللىنىش ئىدى. لېكىن، ئۇلار قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ۋەتەننىڭ بىرلىكىگە بۇزغۇنچىلىق سېلىپ مىللىي بۆلگۈنچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان قەشقەر، خوتەندىكى ئىككى توپىلاڭچى ھاكىمىيەتنى يوقاتتى. بىر تەرەپتىن، بىز ما جۇڭيىڭ، ما خۇسەنلەر ئۆزلىرىنىڭ شەخسىي غەرىزىگە يېتىش جەريانىدا، تارىخىي ئېقىمغا ئۇيغۇن بەزى ئىشلارنىمۇ قىلغانلىقىنى ئېتىراپ قىلماي تۇرالمايمىز. يەنە بىر تەرەپتىن، بىز قەشقەر، خوتەندىكى ئىككى توپىلاڭچى ھاكىمىيەتنىڭ بىر پەشۋاغىمۇ يارىماي، تېزدىن تىرىپىرەن بولغانلىقىدىن شۇنى كۆرۈۋالالايمىزكى، ۋەتەننى پارچىلاش، مىللىي بۆلگۈنچىلىك ۋە توپىلاڭ بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار كىشىلەر قەلبىگە ياقمايدۇ، ئۇلارنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى ئۆمرىمۇ مۇقەررەر ھالدا قىسقا بولىدۇ، ئاخىرقى ھېسابتا مۇقەررەر ھالدا تارىخنىڭ ئەخلەت دۆۋىسىگە تاشلىۋېتىلىدۇ.

ئاپتورى: رەجەپ تۇرسۇن

ئالتىنچى بۆلۈم جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن

1949 ـ يىلى 12 ـ ئايدا، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيە‌سىنىڭ 2 ـ جۈن 5 ـ شى 15 ـ تۇەنى خوتەننى ئازاد قىلىدىغان چاغدا، يوشۇرۇنۇۋالغان بۆلگۈنچى كۈچلەر خوتەندىكى يۇقىرى قاتلام ئەكسىيەتچى ئۇنسۇرلار بىلەن مەخپىي ھالدا توپىلاڭ كۆتۈ‌رۈشنى پىلانلاپ، ئازادلىق ئارمىيىنىڭ ئاساسىي قوشۇنى تېخى خوتەنگە يېتىپ كېلەلمىگەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، بىر قانچە مىڭ چوماق تەييارلاپ، بۆلگۈنچى ھاكىمىيەت قۇرۇپ، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ خوتەننى ئازاد قىلىشىنى توسماقچى بول‌دى. 15 ـ تۇەندىكى كەڭ قوماندان ـ جەڭچىلەر ئۇدا 17 كېچە ـ كۈندۈز جاپالىق يۈرۈش قىلىپ، تەكلىماكان قۇملۇقىنى پىيادە كېسىپ ئۆتۈپ، خوتەنگە ۋاقتىدا يېتىپ كېلىپ، ئۇلارنىڭ سۇيىقەستىنى تارمار قىلىپ، ۋەزىيەتنى تېزلىكتە تۇراقلاشتۇ‌رۇپ، خوتەن ۋىلايىتىنى تەلتۆكۈس ئازاد قىلدى.

1. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە مىللىي بۆلگۈنچىلەر پىلانلىغان تۆت قېتىملىق توپىلاڭ ۋاقتىدا تىنچىتىلدى

چاۋشيەن ئۇرۇشى پارتلىغاندىن كېيىن، ئىچكى ـ تاشقى بۆلگۈنچىلەر خوتەندە بۆلگۈنچىلىك ۋە توپىلاڭ كۆتۈرۈشنىڭ پەي‌تى يېتىپ كەلدى، دەپ قاراپ، خەلقئارادىكى دۈشمەن كۈچلەر‌نىڭ قوللىشى ئارقىسىدا قۇتراشقا باشلىدى. مۇھەممەت ئىمىن كەشمىردە تۇرۇپ خوتەندىكى مىللىي بۆلگۈنچىلەرگە ئارقا ـ ئارقىدىن خەت يېزىپ، كۆرسەتمە بېرىپ، دەرھال توپىلاڭ كۆتۈ‌رۈشنى تەلەپ قىلدى. مىللىي بۆلگۈنچىلەر نۇرغۇن قېتىم يەكەن‌

ـنىڭ خاڭدى مەدرىسىدە مەخپىي يىغىن ئېچىپ، توپىلاڭ كۆتۈ-
رۈشنى پىلانلىدى ھەمدە خوتەن، يەكەن، پەيزىۋات، قەشقەر،
كۇچا، شىخخا، تۇرپان، ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلاردىكى توپىلاڭچى
تەشكىلاتلىرىنىڭ مەسئۇللىرىنى بېكىتتى ۋە ئالدى بىلەن توپە-
لاڭنى خوتەندىن باشلاش، باشقا جايلار ھەرىكەتكە ماسلىشىشنى
قارار قىلدى، لېكىن ئەينى ۋاقىتتا خوتەننىڭ ھەممە جايلىرىدا
داغدۇغىلىق ھالدا زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، ئىجارە كېمەيـ-
تىش ۋە يەر ئىسلاھاتى ھەرىكەتلىرى قانات يايدۇرۇلۇپ، يېزىلار-
دا ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا دېھقانلار جەمئىيەتلىرى قۇرۇلۇپ، كەڭ
دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ ئېڭى زور دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈرۈل-
گەچكە، ئۇلارنىڭ توپىلاڭ كۆتۈرۈش پىلانى بەربات بولدى.
قاراقاش ناھىيىسىنىڭ 5 - رايونىدىن ئابدۇلھەمىت داموللا
چەت ئەلدە ھەج قىلغان مەزگىلدە، پانئىسلامىزم ۋە پانتۈرك-
سىزمدىن ئىبارەت ئەكسىيەتچىل ئىدىيىنى قوبۇل قىلغانىدى.
XX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىلا مۇھەممەت ئىمىنگە ئەگىشىپ
ۋەتەننى پارچىلاش جىنايى ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغان، ئا-
زادلىق ھارپىسىدا، مۇھەممەت ئىمىننىڭ يوشۇرۇن ھەرىكەت
قىلىش توغرىسىدىكى ۋەزىپىلىرىنى قوبۇل قىلغانىدى. ئابدۇلھە-
مىت دامولla خوتەندىكى ئىشانلارنىڭ كاتتىۋىشى بولۇپ، قاراقاش-
لىقلار ئۇنى «ئەۋلىيا» دەپ ئاتايتتى. ئۇ مۇرىتلىرى ۋە ئاممىنى
مەلۇم دەرىجىدە ئالدىغان ۋە رام قىلىۋالغانىدى. ئازادلىقتىن
كېيىن، ئابدۇلھەمىت دامولla ئىزچىل تۈردە توپىلاڭ كۆتۈرۈش-
نى مەخپىي پىلانلاپ كەلدى. 1950 - يىلىدىن 1954 - يىلىغىـ-
چە بولغان ئارىلىقتا خوتەن، لوپ، قاراقاش، گۇما، قاغىلىق
قاتارلىق جايلاردا ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئىشان كاتتىۋاشلىرىنى
تەربىيىلىدى ھەمدە 15 مىڭدىن كۆپ مۇرىت توپلىدى.
1954 - يىلى 6 - ئايدىن كېيىن، ئابدۇلھەمىت دامولla قاراقاش-
ـنىڭ جاڭگاللىقىغا يوشۇرۇنۇۋېلىپ ئىنىسى ئابدۇسەمەت دامولla،

پەتىدىن مۇھەممەت ئىبراھىم قاتارلىقلارغا كۆرسەتمە بېرىپ، خوتەن، قاراقاش، لوپ قاتارلىق ناھىيىلەردە ئىشانلىق ھەرىكە- تىدىن پايدىلىنىپ توپىلاڭ كۆتۈرۈش قەدىمىنى تېزلەتتى. 1954 ـ يىلى 12 ـ ئايدا، ئو پەتىدىن بىلەن خوتەن، قاراقاش، لوپ ناھىيىلىرىدە توپىلاڭنى پىلانلاش بىلەن بىرگە، مۇرىتى باقى داموللا، نامەن داموللا، سابىر دامولا قاتارلىقلارنى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا گۇما، چىرا، كېرىيە، نىيە ناھىيىلىرىگە ئەۋەتىپ، يەتتە ئەكسىيەتچىل تەشكىلات قۇردى. 12 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى، توپىلاڭچىلار مەمەتقۇل مەۋلىۋىنىڭ ئۆيىدە ئۇدا ئۈچ كۈن «ئىسلام ھۆكۈمىتى ھەيئەتلىرى يىغىنى» چاقىرىپ، مىللىي بۆلگۈنچىلىك توپىلاڭ ھاكىمىيىتى — «ئىسلام ھۆكۈمىتى» نى رەسمىي قۇرۇش قارارىنى ماقۇللىدى. ئارقىدىنلا، «ئىسلام ھۆ- كۈمىتى» نىڭ 3 ـ سانلىق يىغىنىدا «ئىسلام ھۆكۈمىتى» نىڭ 11 نەپەر ھەيئىتى، تەشكىلىي پروگراممىسى ۋە ھەرىكەت پىلانلى- رىنى بېكىتتى. ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق يىغىندا توپىلاڭنىڭ ۋاقتىنى 1955 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى قىلىپ بەلگىلىدى. توپىلاڭچىلار ئۆز كۈچىنى يېتەرسىز دەپ قارىغانلىقى ئۈچۈن، يېزا ئىگىلىك 3 ـ تۈەنىگە ھۇجۇم قىلىش پىلانىنى ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئەترىتىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئۆزگەرتتى.

1954 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى كېچە سائەت ئۈچتە، ۋىلايەتلىك پارتكوم ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭ توغرىسى- دىكى ئاخباراتنى قولغا چۈشۈرگەندىن كېيىن، توپىلاڭغا قارىتا سىياسىي يول بىلەن قولغا كەلتۈرۈشنى ئاساس قىلىش، ھەربىي چارە ئارقىلىق مۇداپىئەلىنىشنى قوشۇمچە قىلىش تەدبىرىنى بەل- گىلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، خوتەن، قاراقاش، لوپ ناھىيى- لىرىدە تەشۋىقاتنى كۈچەيتتى. ھەرقايسى قاتلام كادىرلار، ئامما ۋە بىرلىك سەپ، ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلار سۆھبەت يىغىنلىرىنى چاقىرىپ، پىكىر ئېلىپ، خىزمەتلەرنى ياخشىلاپ، ئاممىغا تايى-

نىپ، دۈشمەن كۈچلىرىنى يېتىم قالدۇردى ۋە ئۇلارغا زەربە بەردى. ھەرقايسى ئورۇنلاردىن ئالدىنى ئېلىش تەدبىرلىرىنى قوللىنىش، ئىش ئورۇنلىرىدا چىڭ تۇرۇش؛ شۆبە ھەربىي رايون ۋە ناھىيىلەردىكى ساقچى ئوتتۇرا ئەترەتلىرىدىن ھوشيارلىقنى ئۆستۈرۈپ، تەييارلىقنى كۈچەيتىش، ج خ تارماقلىرىدىن رازۋېدكا خىزمىتىنى كۈچەيتىش، قوراللىق كۆزەتچىلىكنى كۈچەيتىپ، جەمئىيەت ئامانلىقىنى قوغداپ، كىشىلەر كۆڭلىنى تۇراقلاشتۇرۇش؛ توپىلاڭ يۈز بېرىپ قالسا، ئىلاجىسىز ئەھۋال يۈز بەرمىگۈچە ئوق چىقارماسلىق، قانلىق ۋەقەلەردىن ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ساقلىنىش تەلەپ قىلىندى.

1954 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى كېچە سائەت 12 دە، ئابدۇلھىمىت داموللا، پەتتىدىن مۇھەممەت ئىبراھىم باشچىلىقىدا ×× كىشىدىن تەشكىل تاپقان زوراۋانلار خوتەن ج خ ئىدارىسى ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئەترىتىنىڭ ئاچچۇي ئوتتۇرا ئەترىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. توپىلاڭ يۈز بەرگەندىن كېيىن، ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى كاڭ جۇاڭ توپىلاڭنى تىنچىتىش قوشۇنىنى باشلاپ، ۋەقە يۈز بەرگەن جايغا بېرىپ، توپىلاڭنى تىنچىتتى. ئاممىنىڭ ياردەم بېرىشى ئارقىسىدا، ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ 4 ـ رايوندىكى نىياز بەگ ھاجى ۋە تۇرسۇن موللا قاتارلىقلارنىڭ ئۆيىدىن 32 نەپەر توپىلاڭچى تۇتۇلدى. باستۇرۇپ تەييارلىغان ئەكسىيەتچىل ئېلان، «خوتەن ئىسلام ھۆكۈمىتى ھەيئىتى» نىڭ يىغىن خاتىرىسى، تەشكىلات نىزامنامىسى، ئەزالار ئىسىملىكى، تامغا، ئاممىغا چىقىرىلغان مۇراجىئەتنامە، شاپىگراف ۋە بىر قىسىم قاتىللىق قوراللىرى قولغا چۈشۈرۈلدى. 1955 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى خوتەن مەيدانىدا ئاممىۋى چوڭ يىغىن ئېچىلدى، ۋىلايەتتىكى پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە رەھبەرلىرى يىغىندا ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا سۆز قىلىپ، ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭنىڭ ماھىيىتى ۋە جىنا-

يەتلىرىنى ئېچىپ تاشلاپ، توپىلاڭنى تىنچىتىش ئەھۋالىنى ئېلان قىلدى. 1 ـ ئاينىڭ 2 ـ، 3 ـ كۈنلىرى خوتەن، قاراقاش، لوپ ناھىيىلىرىنىڭ توپىلاڭ يۈز بەرگەن رايون ۋە يېزىلىرىدا بىرلا ۋاقىتتا كەڭ تۈردە تەشۋىقات ـ تەربىيە خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى، ئامما بۇ قېتىمقى توپىلاڭنىڭ ئەكسىيەتچىل ماھى- يىتىنى تونۇپ يېتىپ، ئىدىيىۋى تونۇش جەھەتتە زور يۈكسىلىش ھاسىل قىلدى. ئىنىسى ئاكىسىنى، ئوغلى دادىسىنى پاش قى- لىشتەك ۋەزىيەت شەكىللەندى، بەزىلەر توپىلاڭچى تەشكىلاتتىن چېكىنىپ چىققانلىقىنى ئۆزلۈكىدىن كېلىپ مەلۇم قىلدى. شۇ قېتىملىق توپىلاڭ 1 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى ئۈزۈل ـ كېسىل تىنچىلاندۇرۇلدى.

1956 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى، خوتەندە ئىككىنچى قېتىملىق توپىلاڭ يۈز بەردى. ئابدۇلھەمىت داموللا بىرىنچى قېتىملىق توپىلاڭدا مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، ئىزچىل تۈردە يېڭى توپىلاڭ قوزغاشنى مەخپىي پىلانلى- دى. 1955 ـ يىلى 4 ـ ئايدىن باشلاپ، ئۇ بارات داموللا، جاپپار، نۇرى چاڭگى قاتارلىقلار بىلەن مەخپىي ئالاقىلىشىپ، ئىككىنچى قېتىملىق قوراللىق توپىلاڭغا تەييارلىق كۆردى. ئۇلار قاراقاش ناھىيىسىنىڭ 5 ـ، 6 ـ، 7 ـ، 8 ـ، 9 ـ ۋە 11 ـ رايونلىرى، خوتەن ناھىيىسىنىڭ 3 ـ رايونى ۋە لوپ ناھىيىسى- نىڭ 2 ـ رايونلىرىدا توپىلاڭچى تەشكىلاتقا ×× كىشىنى مەخ- پىي قوبۇل قىلدى. ئابدۇلھەمىت داموللىنىڭ مۇرىت ـ سوپىلى- رى مەسچىتنىڭ ئىماملىرى، مەدرىسىلەرنىڭ تالىپلىرى ھەممە يومېشچىكلار، لۈكچەكلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ھەممە يەردە ئىغۋا تارقىتىپ، توپىلاڭ قوزغاش ئۈچۈن جامائەت پىكرى توپلىدى.

1956 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى تۈن كېچىدە، دۈشمەن كۈچلىرى ئۇزۇندىن بۇيان باش قاتۇرۇپ پىلانلىغان ئەكسىلئىن- قىلابىي توپىلاڭ قوزغاش پىلانىنى يولغا قويۇشقا باشلىدى. ئۇلار

يېزا ئىگىلىك 3 ـ تۈەنىنىڭ ئەتراپلىرىغا مەخپىي يىغىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ «يېزا ئىگىلىك 3 ـ تۈەنىنى يوقىتىش، خوتەننى ئىشغال قىلىش» جىنايى سۇيىقەستىنى ئىشقا ئاشۇرماقچى بولدى. 10 ـ كۈنى تاڭ سەھەردە، نۇرى چاڭگى، يۇنۇس غار، جاپپار قاتارلىق جىنىدىن تويغان زوراۋانلار قوللىرىغا پالتا، چۇماق قاتارلىق قوراللارنى ئېلىپ، يېزا ئىگىلىك 3 ـ تۈەنىنىڭ 3 ـ لىيەنىگە ھۇجۇم قىلدى. توپىلاڭنى تىنچىتقۇچى قىسىم ۋەقەنىڭ كېڭىيىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، جىددىي ۋەزىيەتنى پەسەيتىش مەقسىتىدە، رازۋېدكا گۇرۇپپىسىدىن جۇ يۇڭنى توپىلاڭچىلارنىڭ ئالدىغا بېرىپ نەسىھەت قىلىشقا ئەۋەتكەندە، توپىلاڭچىلار ئۇنىڭ بېشىغا پالتا بىلەن ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. زوراۋانلار كۆرەڭلەپ، تېخىمۇ غالجىرلىشىپ 3 ـ لىيەن تۇرۇشلۇق جايغا ھۇجۇم قىلىپ كەلگەچكە، قىسىم ئوق چىقىرىپ ئۆزىنى قوغداشقا مەجبۇر بولدى، ئالدىدا ئېتىلىپ كەلگەن تۆت نەپەر زوراۋان ئېتىپ تاشلاندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، توپىلاڭنى تىنچىتقۇچى قىسىم ئاساسىي قاتلام خەلق ئەسكەرلىرى، كادىرلار ۋە ئامما توپىلاڭچىلارنى قورشىۋېلىپ، باش جىنايەتچىلەرنىڭ بىرەرسىنىمۇ قاچۇرۇپ قويمىدى. قايمۇققان ئاممىغا قارىتا سىياسىي تەربىيە ئېلىپ بېرىلدى، نەق مەيداندىكى پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى توپىلاڭچىلارغا ئاگاھلاندۇرۇش بېرىپ، پارتىيىنىڭ سىياسىتىنى تەشۋىق قىلدى. چۈشتىن بۇرۇن سائەت 11 ئەتراپىدا، توپىلاڭچىلار قوشۇنى چاك ـ چېكىدىن پارچىلىنىپ كەتتى، كۆپ ساندىكى قايمۇققان ئامما قوراللىرىنى تاشلاپ، توپىلاڭغا باشلامچىلىق قىلغان تايانچلارنى پاش قىلدى، نەق مەيداندا دەلىللەش ئارقىلىق، باش جىنايەتچىلەر قولغا ئېلىنىپ، قالغانلار تەنقىد، تەربىيە بېرىپ قويۇۋېتىلدى.

3 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى تۈن كېچىدىن 10 ـ كۈنى چۈشكىچە بىرىنچى تۈركۈمدىكى توپىلاڭ تىنچىتىلغاندىن كېيىن، باقى دا-

موللا، تۇرسۇن ئاخۇن ئىمام، ئەخمەت غوجا قاتارلىق جاھىل ئۇنسۇرلار يەنە مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەي، 4 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى لوپنىڭ 1 ـ، 5 ـ، 9 ـ رايونلىرىدىكى ھەرقايسى مەسچىت، ئاشلىق پونكىتى، بانكا، كوپىراتىپلارغا بېسىپ كىرىپ، ج خ كادىرى قەمەر يۈسۈپنى پالتا بىلەن چاناپ ئۆلتۈردى، ئاشلىق پونكىتىنىڭ بوغالتىرى گوۋەن ۋىنجىنى نەيزە تىقىپ ئۆلتۈردى ھەمدە رايون ئورگان كادىرلىرىنى باغلاپ قامىدى. قورال ـ ياراغ، ئۇن قاتارلىق ھۆكۈمەت ۋە خۇسۇسلارنىڭ مال ـ مۈلۈكلىرىنى بۇلىدى، يەنە جۈمەمازا مەسچىتىگە بېرىپ، دېھقانلارنى توپىلاڭغا قاتنىشىشقا قۇتراتتى، توپىلاڭچىلار ئۈچ يولغا بۆلۈنۈپ، بىردىن ئاق بايراقنى كۆتۈرۈپ، لوپ ناھىيە بازىرىنى ئېلىشقا تەييارلاندى. توپىلاڭچىلار قوشۇنى ناھىيە بازىرىدىن بەش كىلومېتىر يىراقلىقتىكى راخمانپورغا كەلگەندە توپىلاڭنى تىنچىتقۇچى ئاتلىق قىسىملار ئۇلارنى توستى. قىسىمىمىز شۇ ھامان توپىلاڭچىلارغا تەشۋىقات ئېلىپ باردى ۋە نەسىھەت قىلدى. لېكىن، توپىلاڭچىلار نەسىھەتنى ئاڭلاش ئۇياقتا تۇرسۇن، بەلكى قىسىمغا ھۇجۇم قىلىپ نۇرغۇن ئادەملىرىمىزنى يارىلاندۇردى ھەمدە بىر دانە مىلتىقنى بۇلاپ كەتتى. تاقەت قىلغىلى بولمايدىغان ئەھۋال ئاستىدا، قىسىم ئۆزىنى قوغداپ قايتۇرما زەربە بەردى. شۇ چاغدا، كۆپ سانلىق قايمۇققان ئامما ئويغىنىپ، قوللىرىدىكى قوراللىرىنى تاشلاپ، توپىلاڭنى تىنچىتقۇچى قىسىملارنىڭ توپىلاڭچىلار ئىچىدىكى غوللۇق ئۇنسۇرلارنى تۇتۇشىغا ياردەملەشتى. بۇ قېتىمقى تىنچىتىش جەريانىدا، توپىلاڭچىلار تەشكىلاتىنىڭ ئىككى بايرىقى ۋە بىر ھەربىي ئىشلار پروگراممىسى قولغا چۈشۈرۈلدى. ئۇلار بۇلاپ كەتكەن بارلىق مال ـ مۈلۈكلەر قايتۇرۇۋېلىندى. 5 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى توپىلاڭچىلار ئىچىدىكى ئاساسلىق جىنايەتچىلەردىن 25ى تۇتۇلدى، 7 ـ كۈنى توپىلاڭ پۈتۈنلەي تىنچىتىلدى.

1957 - يىلى 4 - ئاينىڭ 15 - كۈنى، خوتەندە تۆتىنچى قېتىملىق ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭ يۈز بەردى. توپىلاڭنى ئابدۇلھەمىت داموللا مەخپىي پىلانلىغان، بۇ توپىلاڭنى ئۇنىڭ قاراقاش ناھىيىسىنىڭ 1 -، 2 - رايونلىرىدىكى مۇرىتلىرىدىن ئايال ئىشان خەلچىخان ئالاقىلىشىپ تەشكىللەپ قوزغىغانىدى.

1957 - يىلى 3 - ئاينىڭ باشلىرىدا، خەلچىخان قاراقاشلىق ئون نەچچە ئەكسىيەتچى ئۇنسۇرنى باشلاپ، خوتەن ناھىيىسىنىڭ 6 - رايون 3 - يېزىسىدىكى تەتۈر مازاغا كېلىپ دىنىي ھەرىكەتتىن پايدىلىنىپ، مەخپىي ھالدا توپىلاڭچىلارنىڭ ئەزالىرىنى كۆپەيتتى، نەشە چەكتۈرۈش قاتارلىق ۋاستىلەرنى ئىشقا سېلىپ، لۈكچەكلەرنى يېنىغا تارتتى. 25 - كۈنى خەلچىخاننىڭ سۈيىقەستلىك ھەرىكەتلىرى ئاشكارىلاندى، خوتەن ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسى خەلچىخاننى ۋاقتىدا تەكشۈرۈپ سوراق قىلغان بولسىمۇ، لېكىن خەلچىخاننى تەكشۈرۈش ئەستايىدىل بولمىدى، نېرۋىسى جايىدا ئەمەس، ھەرىكىتى لۈكچەكلىك ھەرىكەتكە كىرىدۇ، جىنايەت شەكىللەنمىگەن دەپ قارىلىپ، 28 - كۈنى قاراقاش ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسىغا تاپشۇرۇپ بېرىلدى. قاراقاش ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسىمۇ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارمايلا ئۇنى ناھىيىلىك پارتكوم بىرلىك سەپ بۆلۈمىگە تاپشۇرۇپ بەردى، قاراقاش ناھىيىلىك پارتكوم بىرلىك سەپ بۆلۈمى خەلچىخاننىڭ يۇقىرىقى قىلمىشىنى تۇرمۇشتىكى يوقسۇزلۇق كەلتۈرۈپ چىقارغان دەپ قاراپ، 15 يۈەن تۇرمۇش پۇلى بېرىپ تەنقىد، تەربىيە بېرىپ ئائىلىسىگە قايتۇرۇۋەتتى. 4 - ئاينىڭ 2 - كۈنى خەلچىخان يەنە ئوغرىلىقچە خوتەن ناھىيىسىدىكى تەتۈر مازاغا بېرىپ، داۋاملىق ھالدا توپىلاڭنى تەشكىللىدى. 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنىدىن 14 - كۈنىگىچە توپىلاڭچىلارنىڭ خەلچىخان قاتارلىق غوللۇق ئۇنسۇرلىرى ئىككى قېتىم مەخپىي يىغىن ئېچىپ، «ئىسلام ھۆكۈمىتى» ئەزالىرىنى مۇزاكىرە قىلىپ بېكىتتى؛

رامىزاننىڭ 17 - كۈنى، يەنى 4 - ئاينىڭ 15 - كۈنى، توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى قارار قىلدى، خوتەن ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسى شۇ كۈنى سىياسىي قوغداش بۆلۈمچىسىنىڭ باشلىقى ئىمىن مەتسەيدى قاتارلىق ئۈچ نەپەر كادىر - ساقچىنى 6 - رايوندىكى تەتۈر مازارغا دۈشمەن ئەھۋالىنى رازۋېدكا قىلىشقا ئەۋەتتى. 15 - كۈنى توپىلىشىپ غوۋغا تۇغدۇرغۇچىلارنىڭ سانى 500 - 600 گە يەتتى. چۈشتىن كېيىن سائەت ئىككىدە، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى ئابدۇرېشىت خالىق، ناھىيىلىك پارتكوم بىرلىك سەپ كادىرى، 6 - رايوننىڭ پارتكوم شۇجىسى، خوتەن ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ناسىر ھاجى، مەتسالى مۇپتى، ج خ كادىرى، يېزا كوپىراتىپ كادىرى ۋە قوغداش خادىملىرىدىن بولۇپ ×× كىشىنى ۋەقە يۈز بەرگەن جايغا بېرىپ، تەشۋىقات ۋە قايىل قىلىش خىزمىتى ئىشلەشكە ئەۋەتتى. توپىلاڭچىلار نەسىھەتنى ئاڭلاش ئۇياقتا تۇرسۇن، بەلكى ھەددىدىن ئېشىپ كەتتى. خەلچىخاننىڭ قوماندانلىق قىلىشى بىلەن، توپىلاڭچىلار چوماق، پالتا قاتارلىق قاتىللىق قوراللىرىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، تۇيۇقسىز كادىرلىرىمىز ۋە ج خ خادىملىرىمىزغا ھۇجۇم قىلدى، چۈشتىن كېيىن سائەت 4 دە، توپىلاڭنى تىنچىتقۇچى قىسىم ۋەقە يۈز بەرگەن جايغا كەلگەندە، يەنە 50 نەچچە توپىلاڭچى ئاگاھلاندۇرۇشقا قارىماي، داۋاملىق تۇردە توپىلاڭنى تىنچىتقۇچى قىسىمغا ھۇجۇم قىلدى، توپىلاڭچىلار باشلىقى خەلچىخان ئاگاھلاندۇرۇشنى ئاڭلىماي، قېپيالىڭاچلىنىپ، ئۆزىنى «ئەۋلىيا» كۆرسىتىپ، ئوق، قىلىچ ئۆتمەيدۇ دەپ كۆرەڭلەپ، توپىلاڭنى تىنچىتقۇچى قىسىمغا ئېتىلىپ كەلدى. بۇ ئەھۋالدا توپىلاڭنى تىنچىتقۇچى قىسىم ئوق چىقىرىپ ئۆزىنى قوغداپ، توپىلاڭچىلارنىڭ كاتتىۋېشىنى ئېتىپ ئۆلتۈردى ھەمدە بۆلاپ كېتىلگەن قورال - ياراغ ۋە نەرسە - كېرەكلەرنى قايتۇرۇۋالدى، شۇنىڭ بىلەن بۇ قېتىمقى توپىلاڭ تىنچىتىلدى. تۆت

قېتىملىق توپىلاڭنى بېسىقتۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى قەستلىگەن دېلودىن 32 سى پاش بولدى، توپىلاڭ-نىڭ غوللۇق ئۇنسۇرلىرىدىن 350 كىشى قولغا چۈشتى، بەزىبىر توپىلاڭ كۆتۈرۈش سۇيىقەستلىرى بىخ ھالىتىدىلا بىتچىت قىلىد-نىپ، خوتەن ۋىلايىتىنىڭ سىياسىي مۇقىملىقىغا ھەقىقىي كاپا-لەتلىك قىلىندى.

2. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدىكى مىل-لىي بۆلگۈنچىلەرنىڭ بۇزغۇنچىلىقىنىڭ تارمار قىلىنى-شى

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، خوتەن پۈتۈن شىنجاڭغا ئوخشاشلا مالىمانچىلىق ئىچىدە قالدى، ئامېرىكا بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئىبارەت ئىككى زومىگەر ۋە ھىندىستان ئەكسىيەتچىلىرى رادىئو ئىستانسىسى قۇرۇش ۋە ئىشپىيون ئەۋە-تىش يولى بىلەن مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى مىللىي بۆلگۈن-چى كۈچلەرنى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئاغدۇرمىچىلىق، بۆلگۈن-چىلىك، بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىشقا قۇتراتتى ۋە قوللىدى، خوتەننى ئۆزلىرىنىڭ بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەت ئېلىپ بېرىشىدىكى نۇقتىلىق رايون قىلىۋالدى. 1966 - يىلى خوتەن ناھىيىسىدىكى ئابدۇقادىر قاتارلىقلار قۇرغان «ئۇيغۇرىستان ئەم-گەكچى خەلق جۇمھۇرىيىتى» دېگەن ئەكسىيەتچىل تەشكىلات پاش قىلىندى؛ 1968 - يىلى لوپ ناھىيىسىدىكى مەتتۇرسۇن باشچى-لىقىدىكى «خەلپە»لەرنىڭ دۈشمەنگە تەسلىم بولۇپ ۋەتەنگە ئا-سىيلىق قىلىش گۇرۇھى پاش قىلىندى؛ 1973 - يىلى لوپ ناھىيىسىدىكى «جەنۇبىي تۈركىستان مىللىي غازاتچىلار ئىتتىپا-قى» دېگەن مىللىي بۆلگۈنچى ئەكسىيەتچىل گۇرۇھ تەشكىلاتى پاش قىلىندى؛ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئاياغلىشىش مەزگى-لىدە، قاراقاش ناھىيىسىدىكى «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام

جۇمھۇرىيىتى» دېگەن بۆلگۈنچى تەشكىلات پاش قىلىندى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدىكى بۇ تۆت قېتىملىق بۆلگۈنچىلىك سۇيىقەستى دەسلەپىدىلا بىتچىت قىلىندى.

3. XX ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىكى مىللىي بۆلگۈنچىلىك ۋە ئۇنىڭغا قارشى كۈرەش

XX ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىن بۇيان، خوتەندە مىللىي بۆلگۈنچىلەرنىڭ بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرى بارغانسېرى ئەۋج ئېلىپ، شىنجاڭدىكى بۆلگۈنچىلىككە قارشى كۈرەشتە نۇقتىلىق رايون بولۇپ قالدى.

1980 - يىلى 7 - ئايدا، ئاز ساندىكى يامان غەرەزلىك كىشىلەرنىڭ قۇترىتىشى ئارقىسىدا، خوتەن ناھىيىسىدىكى ھەقىقىي ئەھۋالنى بىلمەيدىغان بىر قىسىم ئاممىلار ۋىلايەتلىك ئىلمە توقۇلما شىركىتىنىڭ 7000 يۈەن قىممىتىدىكى بىر ھاجەتخانىسىنى قانۇنسىز ھالدا چۇۋۇپ تاشلاپ، ئورنىغا بىر مەسچىت سېلىۋالدى، تېخىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ كەتكىنى شۇكى، بەزى كىشىلەر يەنە پارتكوم بىلەن ھۆكۈمەتكە ئۇلتىماتۇم تاپشۇرۇپ، 7 - ئاينىڭ 25 - كۈنىدىن بۇرۇن ئۇنىۋېرسال سودا ماگىزىنىنى چاقتۇرۇپ بېرىشنى، ۋىلايەتلىك سىياسىي مەكتەپنىڭ ئامبىرى قاتارلىق جايلارنى بىكارلاپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى ۋە بۇ جايلارغا مەسچىت سالىدىغانلىقىنى ئېيتتى. خوتەن ناھىيىلىك پارتكومنىڭ بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن، مۇناسىۋەتلىك تارماقلار مەخسۇس دېلو گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ، ئاممىلار ئارىسىغا بېرىپ، ھەقىقىي ئەھۋالنى ئېنىق تەكشۈرۈپ، ئاز ساندىكى يامان نىيەتلىك ئادەملەرنىڭ سۇيىقەستىنى پاش قىلدى، ئاممىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، ماجىرا تۇغدۇرغۇچىلار قانۇن بويىچە بىر تەرەپ قىلىنىپ، ۋەقە تىنچىتىلدى. شۇ يىلى ج خ تارماقلىرىنىڭ تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا، چېگرا سىرتىدىكى مۇھەممەت ئىمىن،

ئەيسالارنىڭ بۆلگۈنچىلىك تەشكىلاتى «ئەنجۈمەن»، «يۇرتداشلار جەمئىيىتى» دېگەن تەشكىلاتلارغا قاتناشقان بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلار ۋە چېگرا سىرتىدىكى دۈشمەن كۈچلىرىنىڭ خوتەنگە ئەۋەتكەن مىللىي بۆلگۈنچىلىك، بۇزغۇنچىلىق ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللاندىغان بىر تۈركۈم ئىشپىيونلىرى ۋە ئاخباراتچىلىرى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاندى. 1981 - يىلى خوتەندە «مۇقەددەس شەھەر مەدىنىدىن كەلگەن ھەدىس» دېگەن مىللىي بۆلگۈنچىلىكنى تەشۋىق قىلىدىغان ئەكسىيەتچىل قوللانما ۋە ئۈنئالغۇ لېنتىسى، شۇنىڭدەك خوتەن، قاراقاش، لوپ قاتارلىق ناھىيىلەردە ئاشكارا سېتىلغان شىنجاڭنىڭ مۇستەقىل بولۇشىنى تەشۋىق قىلىدىغان ئەكسىيەتچىل ژۇرنال ۋە كىتابلار پاش قىلىندى. 1985 - يىلى 12 - ئايدا ناھىيە بازىرى، ناھىيىلىك پارتكوم، ھۆكۈمەت ئورگىنى قاتارلىق ئورۇنلاردا ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان خەنزۇلارغا قارشى تۇرىدىغان، خەنزۇلارنى چەتكە قاقىدىغان، غازات تەرغىب قىلىنىدىغان، شىنجاڭنىڭ مۇستەقىل بولۇشىنى تەشۋىق قىلىدىغان چوڭ خەتلىك ئەكسىيەتچىل گېزىت تېپىلدى، دۈشمەن كۈچلىرىنىڭ بۆلگۈنچىلىك تەشۋىقاتلىرى يوشۇرۇن ھالەتتىن ئاشكارا ھالەتكە ئۆتكەندى.

1980 - يىلى 7 - ئاينىڭ 28 - كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت بەشتە، چىرا ناھىيىسىدە 200 نەچچە كىشىلىك كوللېكتىپ غوۋغا كۆتۈرۈش ۋەقەسى يۈز بەردى. غوۋغا كۆتۈرۈشنى قۇتراتقان بەزى ئادەملەر خەنزۇلارنى كۆرسىلا ئۇردى، يەنە ئامىنى قۇترىتىپ: «بىز خىتايلارنى تازىلىشىمىز كېرەك» دەپ چۇقان سالدى. 1985 - يىلى 12 - ئاينىڭ 17 - كۈنى چۈشتىن كېيىن، خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومىدىن 200 گە يېقىن ئۇيغۇر ئوقۇغۇچى كوچىغا چىقىپ نامايىش قىلىپ، جەمئىيەتنىڭ سىياسىي مۇقىملىقىغا ئېغىر تەسىر يەتكۈزدى. 1985 - يىلى 6 - ئاينىڭ 14 - كۈنىدىن 6 - ئاينىڭ 16 - كۈنىگىچە

بولغان ئارىلىقتا، قاراقاشتا خەنزۇ ئاممىسىنى نىشان قىلغان ئوت قويۇش، ئادەم ئۇرۇش ۋەقەلىرى يۈز بەردى، ئۇلار ئەكسىيەتچىل تەشۋىقات بۇيۇملىرىدا «كاپىرلار ئىچكىرىگە قايتىپ كەتسۇن» دەپ جار سالدى. 15 ـ كۈنى ئۈچ نەپەر ياش ئاخۇن 81 نەپەر ئوقۇغۇچىنى بىر جايغا يىغىپ تەبلىغ ئېلىپ باردى ھەمدە «پادى-شاھ ئادىل بولمىسا ئىسيان كۆتۈرۈش ھەق» دېگەن گەپلەرنى قىلىپ، قۇترىتقۇلۇق قىلدى. يۇقىرىقى ۋەقەلەر خوتەننىڭ مۇ-قىملىقى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا بىۋاستە تەسىر يەتكۈزدى.

4 . XX ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىدىكى مىللىي بۆل-گۈنچىلىك ھەرىكەتلىرى ۋە ئۇنىڭغا قارشى كۈرەشلەر

1990 ـ يىلىدىن باشلاپ، خوتەن ۋىلايىتىدە مىللىي بۆلگۈن-چىلەرنىڭ بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرى تېخىمۇ غالجىرلىشىپ، ۋاستىلىرى تېخىمۇ قەبىھلەشتى، ئۇلار ئادەم ئۆلتۈرۈش، ئوت قويۇش قاتارلىق تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىنى ۋاستە قىلىپ، تىغ ئۇچىنى بىگۇناھ كادىرلار ۋە ئاممىغا، ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارغا قارىتىپ، پارتىيە بىلەن خەلق ئاممىسىنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ تاشلاشقا ئۇرۇندى. 1990 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى، مىللىي بۆلگۈنچىلەر قاراقاش ناھىيىلىك پىلانلىق تۇغۇت مۇلازى-مىتى يېتەكچى پونكىتىغا ئوت قويۇۋەتتى.

1990 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى، ئاقتۇ ناھىيىسىنىڭ بارىن يېزىسىدا ئەكسىلئىنقىلابىي قوراللىق توپىلاڭ يۈز بەرگەن-دە، خوتەن ۋىلايىتىدىكى مىللىي بۆلگۈنچى كۈچلەرمۇ ئىلھام ئېلىپ، قۇتراپ كەتتى، مىللىي بۆلگۈنچىلەر ئۆزلىرى ياسىغان پارتىلىتىش ئۈسكۈنىلىرىنى گۇما كۆكتېرەك يېزىسىدىكى دېھقان ـ ئىشچىلار تۇرۇشلۇق جايغا قويۇپ، تۆت نەپەر خەنزۇ دېھقان ـ ئىشچىنى پارتلىتىپ ئۆلتۈرۈشكە ئۇرۇندى.

خوتەن پانئىسلامىزم ۋە پانتۈركىزمنىڭ تەسىرىگە ئۇزاق

مۇددەت قاتتىق ئۇچرىغانلىقتىن، بۇ ئەھۋال خوتەندە بۆلگۈنچى-
لىككە قارشى كۈرەشنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىكلىكى، مۇرەككەپلىكى
ۋە مۇشكۇللىكىنى بەلگىلىگەن. ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش يولغا
قويۇلغاندىن كېيىن، بەزى كىشىلەر چېگرا سىرتىدا ئەكسىيەتچى-
چىل ئىدىيىلەرنى قوبۇل قىلدى، بەزىلەر ئۇلار تەرىپىدىن تارتىپ
كېتىلدى. ھەجگە چىققانلاردىن ئايرىملىرى چېگرا سىرتىدىكى
بۆلگۈنچى تەشكىلاتلىرىغا قاتناشتى. بۇ كىشىلەر ۋەتەنگە قايتىپ
كەلگەندە بۆلگۈنچىلىك ئىدىيىسىنى تەشۋىق قىلىدىغان ئەكسىيەتچى-
چىل تەشۋىقات بۇيۇملىرىنى ئېلىپ كېلىپ، ھەممىلا يەردە تار-
قاتتى. 1991 - يىلىدىن 1993 - يىلىغىچە، ئالىم باشچىلىقىدى-
كى تېررورچى زوراۋانلار گۇرۇھى مەقسەتلىك ھالدا بىر قاتار
بۇلاڭچىلىق، ئوغرىلىق ۋە خەنزۇلارنى نىشان قىلغان ئادەم ئۆل-
تۈرۈش، پارتلىتىش قاتارلىق تېررورلۇق جىنايى ھەرىكەتلەر
بىلەن شۇغۇللاندى. 1994 - يىلى باش جىنايەتچى ئالىم قانۇن
بويىچە ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىندى. مىللىي بۆلگۈنچىلەر-
نىڭ تاپانچىلىرى، دىنىي ئەسەبىي كۈچلەرنىڭ كاتتىۋاشلىرى يەنە
×× ئادەمنى قۇتۇرىتىپ ۋە قورقىتىپ، «11 - ئاۋغۇست»
جەسەت كۆتۈرۈپ نامايىش قىلىش ۋەقەسىنى پەيدا قىلىپ، پارتى-
يە ۋە ھۆكۈمەت ئالدىدا كۈچ كۆرسىتىپ، «بىر ئالىم يىقىلغىنى
بىلەن، مىڭلىغان، ئونمىڭلىغان ئالىم ئورنىدىن دەس تۇرىدۇ»
دېگەن ئەكسىيەتچىل شوئارلارنى توۋلىدى. 1993 - يىلى پۈتۈن
شىنجاڭنىڭ مۇقىملىقىغا تەسىر يەتكۈزگەن «تەڭرىتاغ بۆرىلى-
رى»، «ياش ئۇچقۇنلار ئىتتىپاقى»، «شەرقىي تۈركىستان دې-
موكراتىك ئىسلام پارتىيىسى» قاتارلىق مىللىي بۆلگۈنچىلىك
تەشكىلاتلىرى پاش قىلىندى.

1995 - يىلى خوتەندىكى مىللىي بۆلگۈنچى كۈچلەر ۋە
دىنىي ئەسەبىي كۈچلەرنىڭ كاتتىۋاشلىرى پۈتۈن شىنجاڭنى چۆ-
چۈتكەن «7 - ئىيۇل» ۋەقەسىنى پەيدا قىلدى. 7-ئاينىڭ 7-

كۈنى چۈشتە، مىللىي بۆلگۈنچىلەرنىڭ ئىنتايىن ئاز ساندىكى تايانچلىرى ۋە دىنىي ئەسەبىي كۈچلەرنىڭ كاتتىۋاشلىرىنىڭ ئالدى-شى ۋە قۇترىتىشى ئارقىسىدا، خوتەن شەھىرىنىڭ سىدەتۈۋى مەسچىتىدىن بىر قانچە يۈز دىنىي مۇخلىس ۋە ئامما ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، ۋىلايەتلىك پارتكوم ۋە ۋىلايەتلىك جامائەت خەۋپ-سىزلىكى ئىدارىسىغا بېسىپ كىردى، ئۇلار بىر تەرەپتىن، ئەك-سىيەتچىل شوئار توۋلىسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ۋىلايەتلىك پارت-كوم ۋە جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ئىچىدە غالجىرلارچە ئۇرۇش، چېقىش ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللاندى ھەم جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ 2 - قەۋىتىگە بېسىپ چىقتى. پۈت-كۈل ۋەقە 80 مىنۇت داۋاملاشتى، قورال-لىق ساقچى قىسىم، جامائەت خەۋپسىزلىكى كادىر - ساقچىلىرى قايتۇرما زەربە بې-رىشكە مەجبۇر بولۇپ، بۇ قالايمىقانچىلىقنى تېزلىكتە تىنچىت-تى. زوراۋانلار جامائەت خەۋپسىزلىكى، قوراللىق قىسىم، ئور-گان كادىرلىرى بولۇپ 66 كىشىنى ئۇرۇپ يارىلاندۇردى. بۇلار-دىن بەش كىشى ئېغىر يارىلاندى؛ ئورگان بىناسىنىڭ ئىشىك، دېرىزە ئەينەكلىرىدىن 256 سى چېقىپ تاشلاندى. ئالىيۇمىن ئىشىكتىن تۆتى، ۋېلىسپىتتىن 22 ى، ساقچى ئاپتوموبىلىدىن بىرسى چېقىپ تاشلاندى. بۇ پىلانلىق، مەقسەتلىك ھالدا ئېلىپ بېرىلغان بىر قېتىملىق ئۇرۇش، چېقىش، بۇلاش، پاراكەندىچى-لىك سېلىش ۋەقەسى، شۇنداقلا 1954 - يىلى خوتەندە يۈز بەرگەن ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭ ۋەقەسىدىن كېيىنكى تىنغ ئۇ-چىنى پارتىيە، ھۆكۈمەت ۋە جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنىغا ئاشكارا قارانقان، بۆلگۈنچىلىككە قۇترانقان ئەڭ ئېغىر زوراۋان-لىق ۋەقەسى ھېسابلىنىدۇ.

«7 - ئىيۇل» ۋەقەسىدىن كېيىن، گويا كۆكتېرەك يېزى-سىدىكى دىنىي ئەسەبىي ئۇنسۇرلار ئاشكارا ھالدا «قۇرئان كەرىم ئاساسىي قانۇن بولۇشى، مەكتەپلەردە دىنىي دەرس تەسىس قىلى-

نىشى كېرەك» دەپ جار سېلىشتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە خوتەن ۋىلايىتى دائىرىسىدە پارتلىتىش، ئوت قويۇش، ئادەم ئۆلتۈرۈش قاتارلىق تېررورلۇق ۋەقەلىرىنى توغدۇردى. يەتتە ناھىيە، بىر شەھەردە رامىزان ئايلىرىدىكى ئېپتار قىلىش، زولۇق يېيىش، ۋەز ئېيتىش پۇرسەتلىرىدىن پايدىلىنىپ، ۋەتەننى پارچىلاش مەق- سەت قىلىنغان ئەكسىيەتچىل تەشۋىقات ھەرىكەتلىرىنى كۆپەيتتى.

1995 - يىلى، يەنە گۇما، قاراقاش، خوتەن، چىرا، كېرى- يە قاتارلىق ناھىيىلەردە «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام ئېچىش» ئەكسىيەتچى گۇرۇھى ۋە پۈتۈن شىنجاڭ خاراكتېرلىق ئەكسىيەت- چى تەشكىلات «قاراقاش مەخپىي يىغىنى» پاش قىلىندى. پۈتۈن شىنجاڭ خاراكتېرلىك تېررورچى ئەكسىيەتچى تەشكىلات «ئىسلام ئاللا پارتىيىسى» 1996 - يىلى خوتەندە ھەرىكەت قى- لىپ، ئەكسىيەتچىل تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ، تەشكىلاتنى را- ۋاجلاندۇردى ھەمدە 11 - ئاينىڭ 27 - كۈنى خوتەن شەھىرىدە پارتىيە قۇرۇلتىيى ئېچىپ، تېررورلۇق ھەرىكىتىنى پىلانلىدى.

90 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، چېگرا ئىچى ۋە سىرتىدىكى مىللىي بۆلگۈنچى كۈچلەر ۋە دىنىي ئەسەبىي كۈچلەر تىل بىرىكتۈرۈپ، خوتەنگە قارىتىلغان بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلە- رىنى ئۈزلۈكسىز كۈچەيتتى. ئۇلار «پانئىسلامىزم ۋە پانتۈركى- زىم» دىن ئىبارەت ئەكسىيەتچىل ئىدىيىنى تەشۋىق قىلىشنى تېخىمۇ كۈچەيتىش بىلەن بىللە، ئىدېئولوگىيە جەھەتتە تارىخ، مەدەنىيەت، مائارىپ ساھەسىگە تەدرىجىي سىڭىپ كىرىشكە باش- لىدى، ئاتالمىش ئىلىم ئالماشتۇرۇش، ئەدەبىي ئىجادىيەت ئار- قىلىق بۆلگۈنچىلىك ئىدىيىلىرىنى تارقاتتى. چېگرا ئىچى ۋە سىرتىدىكى بۆلگۈنچى تەشكىلاتلار رادىئو، تېلېۋىزور، ئىنتېر- نېت تورى قاتارلىق ۋاسىتىلەردىن پايدىلىنىپ سىڭىپ كىردى. خوتەندىكى بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلار ھېچبىر تەپ تارتماستىن «كوسو- ۋونىڭ بۈگۈنى — خوتەننىڭ ئەتىسى» دەپ جار سالدى، بۇ

ئەھۋال بەزى كىشىلەردە، ھەتتا ئىنتايىن ئاز ساندىكى كادىرلاردا
تار مىللەتچىلىك ئىدىيىۋى كەيپىياتلىرىنى ئۆستۈرۈپ قويدى.
ئاز ساندىكى جىنىدىن تويغان زوراۋانلار چېكرا سىرتىدا زوراۋاند-
لىق، تېررورلۇق مەشغۇلاتىغا قاتنىشىپ، خوتەننىڭ بۆلگۈنچى-
لىككە قارشى كۈرىشىنى تېخىمۇ كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى ۋە مۇ-
رەككەپلەشتۈرۈۋەتتى.

1997 - يىلى، مەركەزنىڭ ھۆججىتىنىڭ روھىغا ئاسا-
سەن، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇ-
شى بويىچە، خوتەن ۋىلايىتى نۇقتىلىق رايونلارنىڭ بىرى قىلى-
نىپ، ئۇنىڭدا كەڭ تۈردە مەركەزلەشتۈرۈپ تۈزەش خىزمىتى
قانات يايدۇرۇلدى ھەمدە گۇما، قاراقاش، خوتەن، لوپ، كېرىيە
قاتارلىق ناھىيە (شەھەر) لەر دەسلەپكى تۈركۈمدە مەركەزلەشتۈ-
رۈپ تۈزەش قانات يايدۇرۇلىدىغان نۇقتىلىق ناھىيە (شەھەر)
قىلىپ بېكىتىلدى. ۋىلايەت، ناھىيە، (شەھەر) لەردىن ئاجرى-
تىلغان 250 نەپەر كادىر ئاپتونوم رايوندىن ئاجرىتىلغان 1819
نەپەر كادىر بىلەن بىللە 322 خىزمەت گۇرۇپپىسى بولۇپ تەش-
كىللىنىپ، نۇقتىلىق يېزا، كەنت ۋە كوچا (باشقارما) لىرىغا
ئورۇنلىشىپ، يېرىم يىللىق مەركەزلەشتۈرۈپ تۈزەش خىزمىتى-
نى قانات يايدۇردى.

مەركەزلەشتۈرۈپ تۈزەش خىزمىتىدە مىللىي بۆلگۈنچىلىك-
كە قارشى كۈرەشنىڭ باسقۇچلۇق غەلىبىسى قولغا كەلتۈرۈلدى،
لېكىن مەركەزلەشتۈرۈپ تۈزەش خىزمىتى ئاياغلاشقاندىن كې-
يىن، خوتەندە دۈشمەنگە قارشى كۈرەش ۋەزىيىتى يەنىلا جىددىي
بولدى، مىللىي بۆلگۈنچىلەرنىڭ بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرى يە-
نىلا باش كۆتۈرۈپ قالدى. 1998 - يىلى 1 - ئايدىن 3 - ئايغىچە
بولغان ئارىلىقتا، خوتەندىلا مىللىي بۆلگۈنچى زوراۋانلار گۇرۇھى
ئاساسىي قاتلام كادىرلىرىنى ئۆلتۈرۈشتەك زوراۋانلىق، قاتىللىق
دېلوسىدىن يەتتىنى پەيدا قىلىپ، يەتتە ئادەمنى ئۆلتۈرۈش، ئۈچ

ئادەمنى ئېغىر يارىلاندۇرۇش ۋەقەسىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

1998 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى، خوتەن شەھىرىدە ئاكوپ كولىغان بۆلگۈنچىلىك تېررورلۇق گۇرۇھى — «ئاللا پارتىيىسى» نىڭ غوللۇق ئۇنسۇرلىرى پاش قىلىندى؛ 1998 ـ يىلى قاراقاش ناھىيىسىدە قورال، ئوق ـ دورا ياساپ، يوشۇرۇنۇپ توپىلاڭ كۆتۈرمەكچى بولغان تېررورچىلارنىڭ ئۇۋىسى ۋە «غازات» نى تەشۋىق قىلىپ، تەبلىغ ئېيتىپ، قورال ـ ياراغ مەشقى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يەر ئاستى ئۇۋىلار پاش قىلىنىپ، جىنايەتچىلەردىن ×× ئادەم قولغا چۈشتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئەكسىيەتچىلەر ج خ كادىر ـ ساقچىلىرىغا، ئاساسي قاتلام كادىرلىرىغا كۆپ قېتىم ئەكسىيەتچىل نامسىز خەت يېزىپ، تەھدىت سالدى، ئەكسىيەتچىل شوئارلارنى چاپلىدى؛ جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى تەرىپىدىن تۇتۇش بۇيرۇقى چۈشۈرۈلگەن بەزى جىنايەتچىلەر ھەممە يەردە قاتراپ يۈرۈپ، ئالاقە باغلاپ، يېڭى سۈيىقەست پىلانلىدى؛ بىر قىسىم مەسچىتلەرنىڭ خاتىپ، ئىماملىرى دىنىي پائالىيەتنى سۇيىئىستېمال قىلىپ «غازات قىلىش» قا قۇتراتتى. ئەكسىيەتچىل كىتاب ـ ژۇرناللار، ئۈن ـ سىن بۇيۇملىرى يامراپ كەتتى. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بۆلگۈنچىلىككە قارشى كۈرەشنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى چىقىش قىلىپ، ھەر يىلى مەركەزلەشتۈرۈپ تۈزەش خىزمىتىنى داۋاملىق تۈردە ياخشى يولغا قويۇشنى قارار قىلدى، 1997 ـ يىلدىن 2000 ـ يىلغىچە، خوتەن ۋىلايىتىدە مەركەزلەشتۈرۈپ تۈزەش خىزمىتى ئۈدا تۆت يىل ئۈزۈلدۈرۈلمەي ئېلىپ بېرىلدى. شۇنداق بولسىمۇ، 1998 ـ يىلدىن بۇيان بۆلگۈنچىلەرنىڭ بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرى تېخىمۇ ئاشكارا ھالدا غالجىرلىشىپ كەتتى.

1998 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى لوپ ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى يۈرۈشتۈرگەن كۆزىتىشتە تېررورچىلار گۇرۇھىنىڭ ئاپتوموبىلىدىن بىرنى تۇتۇۋېلىپ، دورا قا-

چىلانمىغان قول بومبىسىدىن 506 نى قولغا چۈشۈردى، تېرور-
چىلارنى قوغلاپ تۇتۇش ھەرىكىتىدە يەنە دورا قاچىلانمىغان ئالىيو-
مىن قول بومبىسىدىن 480 نى قولغا چۈشۈردى. 1998 - يىلى
7 - ئاينىڭ 13 - كۈنى، قاراقاش ناھىيىسىدە تېرروررچىلار ئۆزى
ياسىغان قول بومبىدىن 268 ى قولغا چۈشتى. 1999 - يىلى
7 - ئاينىڭ 23 - كۈنى چۈشتىن كېيىن، خوتەن ناھىيىسىنىڭ
يېڭىئاۋات يېزىلىق ساقچىخانىسىنىڭ ساقچىلىرى مۇشۇ يېزىنىڭ
ئوتانلىق كەنتىدە ۋەزىپە ئىجرا قىلىۋاتقاندا، مىللىي بۆلگۈنچىلەر
ۋە دىنىي ئەسەبىي كۈچلەرنىڭ كاتتىۋاشلىرىنىڭ كۈشكۈرتۈشى
ۋە باشلامچىلىق قىلىشى بىلەن، بۇ كەنتتىكى ئامما ج خ
كادىر - ساقچىلىرىنى قورشىۋېلىپ ۋە توسۇۋېلىپ، جامائەت
خەۋپسىزلىكى خادىملىرى تەرىپىدىن تۇتۇۋېلىنغان «7 - ئىيۇل»
ۋەقەسىنىڭ پەردە ئارقىسىدىكى پىلانلىغۇچىسى — دىنىي ئەسەبىي
كۈچلەرنىڭ كاتتىۋاشلىرىنى قۇتقۇزۇشقا ئۇرۇندى.

1999 - يىلى 9 - ئاينىڭ 4 - كۈنى، زوراۋان تېرروررچى
گۇرۇھنىڭ كاتتىۋېشى كۈرەش ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى. ئارقىدىنلا
جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنى يەنە «زوراۋان تېرروررچى جىنا-
يەتچىلەر گۇرۇھى ئەزالىرىنى تەسلىم بولۇشقا ئۈندەشنامە» تار-
قاتتى، ۋىلايەتلىك پارتكوم، سىياسىي قانۇن كومىتېتى «كۈرەش-
نىڭ جىنايەتلىرى» نى رەتلەپ، تەستىقلاپ تارقىتىپ، كەڭ كا-
دىرلار ۋە ئاممىغا تەربىيە ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئىدىيىۋى
تونۇشى ۋە سىياسىي ئېڭىنى ئۆستۈرۈپ، كۈرەش گۇرۇھىنىڭ
جىنايەتلىرىنى پاش قىلىش ۋە پېيىن قىلىش پائالىيىتىنى قانات
يايدۇردى. كۈچلۈك ھۇجۇم ئاستىدا، گۇرۇھ ئەزالىرىدىن ××
نەپەر «ئۈچ خىل ئۇنسۇر» ئۆزىنى مەلۇم قىلدى، 12 - ئاينىڭ
ئاخىرىغا قەدەر، كۈرەش گۇرۇھىنىڭ سىرتقا قېچىپ كەتكەن
ئايرىم ئەزالىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغانلىرى تامامەن قولغا
چۈشتى. بۇ قېتىملىق كۈرەشنىڭ غەلىبىسى مىللىي بۆلگۈنچى-

لەرنىڭ ھەيۋىسىنى سۇندۇردى، خوتەننىڭ مۇقىملىق ۋەزىيىتى
ياخشىلاندى، بۆلگۈنچىلىككە قارشى كۈرەشنىڭ يەنە بىر قېتىم-
لىق باسقۇچلۇق زور غەلىبىسى قولغا كەلتۈرۈلدى.
ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە خوتەن ۋىلايىتىنىڭ
ئۇزۇن مۇددەتلىك بۆلگۈنچىلىككە قارشى كۈرەش تەجرىبىلىرىنى
يەكۈنلەش ئاساسىدا، 1999 - يىلى 8 - ئاينىڭ 31 - كۈنى،
«خوتەن ۋىلايىتىدىكى مىللىي رەھبىرىي كادىرلارنىڭ مەسچىتلەر
بىلەن ئالاقە باغلاش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى بويىچە ۋاقىتلىق بەلگى-
لىمىسى» ۋە «خوتەن ۋىلايىتىدىكى مىللىي رەھبىرىي كادىرلار-
نىڭ دىنىي ۋەزىپىدىكىلەر بىلەن سۆھبەتلىشىش تۈزۈمى (سىناق
تەرىقىسىدە يولغا قويۇلىدۇ)» دېگەن ئىككى تۈرلۈك بەلگىلىمى-
سىنى تۈزۈپ چىقتى. ۋىلايەت، ناھىيە، يېزىدىن ئىبارەت ئۈچ
دەرىجە بويىچە، ئالدى بىلەن 742 نەپەر مىللىي رەھبىرىي كادىر-
نىڭ 385 نەپىرى نۇقتىلىق مەسچىت بىلەن ئالاقە باغلايدىغانلىقى
قارار قىلىنىپ، نۇقتىلىق مەسچىتلەرنى باشقۇرۇش دەسلەپكى
قەدەمدە ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈپ، دىنىي ئىشلارنى باشقۇرۇش خىز-
مىتىدە ماھىيەتلىك ئۆزگىرىش بولدى.
ۋىلايەتلىك پارتكوم شۇجىسى ۋاڭ جىڭچيەن مۇنداق دېدى:
خوتەندە مۇقىمسىزلىقنىڭ ئامىللىرىنى تەلتۆكۈس تۈگىتىمىز
دەيدىكەنمىز، دىنىي ئەسەبىي كۈچلەر كاتتىۋاشلىرىغا زەربە بېرى-
شىمىز كېرەك، مانا بۇ، مەسىلىنىڭ تۈگىنىنى تۇتقانلىق، كې-
سەلگە قاراپ دورا بەرگەنلىك ھېسابلىنىدۇ.
1999 - يىلى 12 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق
پارتكومنىڭ شۇجىسى ۋاڭ لېچۈەن، مۇئاۋىن شۇجىسى جۇ شېڭ-
تاۋلار باشقا ئۈچ نەپەر دائىمىي ھەيئەت بىلەن مەخسۇس خوتەنگە
كېلىپ، خوتەندىكى بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشى،
ئىجتىمائىي مۇقىملىقنى قوغداش ئەھۋالىنى ئىگىلىدى، خوتەندە
مۇقىملىقنى قوغداش خىزمىتى يىغىنى چاقىرىپ، «ئۈچتە بىرگە

بولۇش» ، «خەلقنىڭ مايىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈش» قۇرۇلۇشى-
نى ئوتتۇرىغا قويدى. 12 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ۋىلايەتكە
بىۋاستە قاراشلىق ئورۇنلاردىن 60 نەپەر ناھىيە دەرىجىلىك
كادىر خىزمەت گۇرۇپپىلىرىنى باشلاپ نۇقتىلىق كەنتلەرگە بې-
رىپ، ئاممىغا بىلەن «تاماقتا، يېتىپ - قوپۇشتا ۋە ئەمگەكتە
بىرگە بولۇپ» ، ئاممىنى چوڭقۇر سەپەرۋەر قىلىپ، دۈشمەنگە
قارشى كۈرەشنى قانات يايدۇردى، مىللىي بۆلگۈنچىلەرنىڭ تا-
يانچىلىرىغا، دىنىي ئەسەبىي كۈچلەرگە، بولۇپمۇ كۈرەش گۇرۇ-
ھىنىڭ قالدۇقلىرىغا قارشى «قاتتىق زەربە بېرىش» سالمىقىنى
ئاشۇردى.
يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، چېگرا ئىچى ۋە سىرتىدىكى مىل-
لىي بۆلگۈنچى كۈچلەر ياش ئوقۇغۇچىلارغا بولغان ئەكسىيەتچىل
تەشۋىقاتنى روشەن ھالدا كۈچەيتتى. ج ك پ خوتەن ۋىلايەتلىك
كومىتېتى بۇ خىل جىددىي سىياسىي كۈرەش ۋەزىيىتىگە قارىتا،
1999 - يىلى 11 - ئاينىڭ 23 - كۈنى، ۋىلايەت بويىچە پۈتۈن
مەكتەپلەردە ئىنقىلاش - تەرتىپكە سېلىشنى ئېلىپ بېرىشنى،
ئىشنى مەكتەپنىڭ ئىچكى - تاشقى مۇھىتىنى ساپلاشتۇرۇشتىن
باشلاپ، دىنىنىڭ مەكتەپلەرگە بولغان تەسىرىنى تازىلاپ، دىن ۋە
ھەر خىل ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ مەكتەپلەرگە سىڭىپ كىرىشى-
نىڭ ئالدىنى ئېلىش، مەكتەپلەرنىڭ نورمال ئوقۇتۇش تەرتىپىنى
ساقلاش، ياش ۋە ئۆسمۈرلەرگە قارىتا ماركسىزملىق مىللەت
قارشى، دىن قارشى، مەدەنىيەت قارشى تەربىيىسىنى كۈچەي-
تىش، ياش - ئۆسمۈرلەرگە قارىتا ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى،
ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغ-
داش، مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش، قانۇنسىز دىنىي
ھەرىكەتلەرگە قارشى تۇرۇش تەربىيىسىنى كۈچەيتىش توغرىسىدا
قارار چىقاردى.
مەكتەپلەرنى تازىلاش - تەرتىپكە سېلىش خىزمىتىنى بىر

يىلدىن كۆپرەك ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق، مۇنداق ئۈچ جەھەتتى-
كى نەتىجە قولغا كەلتۈرۈلدى؛ بىرىنچى، مەكتەپلەرگە سوقۇنۇپ
كىرىۋالغان «ئۈچ خىل ئادەم»لەر قاتتىق دەككىسىنى يەپ،
مائارىپ قوشۇنىدىن تازىلاپ چىقىرىۋېتىلدى؛ ئىككىنچى، ھەر
دەرىجىلىك مائارىپ ۋە مەكتەپ رەھبەرلىك ئاپپاراتى كۈچەيتى-
لىپ، مائارىپ قوشۇنىنىڭ سىياسىي ۋە كەسپىي ساپاسى روشەن
ھالدا يۇقىرى كۆتۈرۈلدى؛ ئۈچىنچى، مىللىي بۆلگۈنچى ۋە دى-
نىي ئەسەبىي كۈچلەرنىڭ مەكتەپلەرگە بولغان تەسىرى ۋە سىڭىپ
كىرىشى قاتتىق چەكلىنىپ، مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش تەرتىپى
ياخشىلاندى ۋە نورماللاشتۇرۇلدى، مىللىي بۆلگۈنچى ۋە ھەرخىل
ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ بىزدىن ئىزباسار تالىشىشىغا قارشى
تۇرۇش كۈرىشىدە باسقۇچ خاراكتېرلىك غەلىبە قولغا كەلتۈرۈلدى.

ئاپتورى: جاۋ ۋېندىڭ

سەككىزىنچى باب

خوتەننىڭ تىل - يېزىق تارىخى

بىرىنچى بۆلۈم خوتەننىڭ قەدىمكى زامانىدىكى تىل - يېزىقلىرى

1. ئومۇمىي بايان

خوتەن رايونى شىنجاڭنىڭ ئەڭ جەنۇبىدىكى رايون. تارىخىي ماتېرىياللاردىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا قەدىمكى دەۋرلەردە، ئاجايىپ تۈسكە تولغان بۇ تۇپراقتا ياشىغان مىللەت ۋە قەبىلىلەر ئاساسلىقى ساكلار، چاڭلار، خەنزۇلار، سوغدىلار، ھۇنلار، توخرىلار، تۈيغۇنلار، ئاۋارلار، ئىفتالىتلار، تۈركلەر، تۈبۈتلەر، ئۇيغۇرلار، موڭغۇللار، مانجۇلار قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئۇلار قوللانغان تىللار ئاساسەن: خوتەن ساك تىلى، خەنزۇ تىلى، سوغدى تىلى، تۈرك - ئۇيغۇر تىلى، قەدىمكى زاڭزۇ تىلى، موڭغۇل تىلى، مانجۇ تىلى قاتارلىقلار؛ ئۇلار قوللانغان يېزىقلار ئاساسەن: براخمان يېزىقى، قارۇشتى يېزىقى، خەنزۇ يېزىقى، سوغدى يېزىقى، ئۇدۇن يېزىقى، تۈرك يېزىقى، تۈبۈت يېزىقى، قەدىمكى زاڭزۇ يېزىقى، ئۇيغۇر يېزىقى، خاقانىيە يېزىقى، چاغاتاي يېزىقى، ئۇيغۇرچە قەدىمكى موڭغۇل يېزىقى، مانجۇ يېزىقى قاتارلىقلار.

تۆۋەندە خوتەن رايونىدا قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا قەدىمكى دەۋرلەردە ياشىغان ئاساسلىق مىللەت (قەبىلە) ۋە ئۇلار ئىشلەتكەن

تىل - يېزىقلارنى تونۇشتۇرىمىز.

1) ساكلار

ساكلار غەربنىڭ قەدىمكى زامان كلاسسىك يازغۇچىلىرى تەرىپىدىن ئىفتالىتلار (سكىفىيىلىكلەر) دەپ ئاتالغان. ھىندى، پرسىيە تارىخي مەنبەلىرىدە سايماتيانس (saimatians)، سانكاس (sankas) دەپ ھەر خىل ئاتالغان.

ساكلار ئات مىنىشكە ماھىر، چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىدىغان، كەڭ تارقىلىپ ئولتۇراقلاشقان خەلق ئىدى. تارىختا، ئۇلار ئاساسەن ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيانىڭ كەڭ يايلاقلىرىغا تارقالغان، شىنجاڭ ۋە خېشى كارىدورىدىمۇ قەبىلىلىرى بار ئىدى. شىنجاڭدىكى ساكلار تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ئىلى دەريا ۋادىلىرى ياكى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى تارىم ئويمانلىقى بىلەن پامىر تېغى رايونلىرىدا تارقىلىپ ئولتۇراقلاشقان. بەزى ئالىملار، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ساكلار تەخمىنەن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى XX ئەسىرلەردە تارىم ئويمانلىقىدىكى بوستانلىقلارغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان، دەيدۇ. گېرمانىيە ئالىملىرى، ساكلار كەم دېگەندىمۇ مىلادىيە I ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تارىم ئويمانلىقىدىكى خوتەن بوستانلىقىغا ماكانلىشىپ بولغان، مىلادىيە V ئەسىرگە كەلگەندە تەرەققىي قىلىپ تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى پىشامشانغا كېڭەيگەن دەپ ھېسابلايدۇ.

ئىلىم ساھەسىدىكىلەر ئومۇمەن شۇنداق قارايدۇكى، ساكلارنىڭ تىلى ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىنىڭ شەرقىي ئىران تىل گۇرۇپپىسى (بىر قانچە تىل شېۋىسى) غا تەۋە بولۇپ، ئۇنىڭ ھازىرقى شىنجاڭ تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدىكى تاجىكلار ئىشلىتىۋاتقان «سىگنان» (shignan) تىلى، بولۇپمۇ ۋاخان (wahan) تىلى بىلەن مەنبەداشلىق مۇناسىۋىتى بار.

«قەدىمكى ساكلار شېۋىسى خوتەن ۋە مارالبېشى ناھىيىسىدىكى تۇمشۇق قاتارلىق جايلاردا ھازىرغىچە ساقلانغان»[1] كىشىلەر خوتەن قاتارلىق جايلاردىن قېزىۋېلىنغان ئاسار ئەتىقىلەر ۋە خوتەن ساك تىلىغا ئائىت ھۆججەتلەرگە قاراپ، مىلادىيە XI ئەسىردە خوتەندە ساك تىلى ئۆلگەن دەپ ھېسابلىماقتا.

خوتەن — ساك تىلى ھەققىدىكى «قەدىمكى يىپەك يولىدىكى مەدەنىيەت» دېگەن كىتابتا مۇنداق دەپ يېزىلغان: مىلادىيە باشلانغاندىن كېيىنكى دەسلەپكى ئەسىردىن باشلاپ، ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمالىدىكى قەندىھار رايونىدا قوللىنىلغان تىل خوتەن رايونىدىكى بۇددىزم دىنىدا ئىشلىتىلگەن مۇھىم تىل ئىدى. مىلادىيە 330 - يىلىدىن كېيىن، ساك تىلى (خوتەن ساك تىلى ياكى خوتەن تىلى) يېزىق تىلىغا ئايلانغانىدى. بۇ خىل تىلنى خاتىرىلەيدىغان يېزىق ھىندىستاننىڭ بىراخمان يېزىقى ئىدى.»[2] «سوۋېت ئىتتىپاقى قازاقىستان جۇمھۇرىيىتى قامۇسى»دە خاتىرىلىنىشىچە، ئالمائاتادىن 50 كىلومېتىر يىراقلىقتا جايلاشقان ئەسكى ساكلار قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن كۆپلىگەن قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تېپىلغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ساكلار سەرۋازلىرىنىڭ جەسەتلىرى، 26 ھەرپتىن تەشكىل تاپقان ئىككى قۇر خەت بار. بۇ يېزىقلار «ئەسكى يېزىقى» دەپ ئاتالغان بولۇپ، ھازىرغا قەدەر بايقىلىپ باقمىغان ھەرپلەردىن تەركىب تاپقان، ھازىر ئەسكى قەبرىستانلىقىدىن چىققان يېزىقلارنىڭ سىرى تېخى يېشىلمىدى.

2) چاڭلار

چاڭلار «چاڭرۇڭلار» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ جۇڭگودىكى قەدىمىي مىللەت نامى بولۇپ، يىن، شياڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىن

---

① «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 - يىلى نەشرى، 4 - بەت.

② J. H كىلىن كېت: «قەدىمكى يىپەك يولىدىكى مەدەنىيەت»، خەنزۇچە نەشرى، شىنجاڭ گۈزەل - سەنئەت نەشرىياتى نەشرى، 46 - بەت.

تاكى هازىرقى زامانغا قەدەر جۇڭگونىڭ غەربىدە پائالىيەت قىلىپ كەلگەن مىللەتنىڭ نامى.

«كېيىنكى خەننامە. غەربىي چاڭلار تەزكىرىسى» دە: «چاڭلار ئۈچ ئايماققا بۆلۈنەتتى»، شۇن ھەزرەتلىرى ئۇلارنى سۇرگۇن قىلىۋەتكەن دېيىلگەن. بۇ رىۋايەت بولۇپ، پايدىلىنىشقا بولىدۇكى، ئاساسلىنىشقا بولمايدۇ. چاڭلارنىڭ ئىسمى ئەڭ دەسلەپ يىن، شياڭ سۇلالىرى دەۋرلىرىدىكى چىغىناق - تاغاق يېزىقىدىكى نەزمىلەردە كۆرۈلگەن. «شاڭ، جۇ سۇلالىرى دەۋرلىرىدە چاڭلار ئاللىقاچان بۇگۇنكى چىڭخەي، گەنسۇ، شىنجاڭنىڭ جەنۇبى ۋە سىچۇەننىڭ غەربىي رايونلىرىغا، بىر قىسمى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ماكانلاشقان»①.

تارىخىي خاتىرىلەردە بايان قىلىنىشىچە، يېغىلىق دەۋرىدە چاڭلار ئاساسلىقى خې - خۇاڭ رايونى، يەنى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى ۋە خۇاڭشۇي دەرياسى ۋادىسى ئەتراپىدا (ئاساسلىقى بۇگۇنكى چىڭخەي ئۆلكىسى ئىچىدە) ئولتۇراقلاشقان. ئۇلار چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان، ئىپتىدائىي تۇرمۇش كەچۈرەتتى. چىن سۇلالىسى فېڭگۇڭ دەۋرىدە (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 384—362 - يىللىرىدا) چىن سۇلالىسىنىڭ كۈچى تېزلىك بىلەن زورايغان، ئۇلارنىڭ قوراللىق كۈچى ۋېيشۇينىڭ باش تەرىپىگىچە يېتىپ كەلگەن. چاڭلار ئۇلاردىن ئېھتىيات قىلاتتى. ئەيجيەن (چاڭلارنىڭ تۇنجى ئاقساقىلى) نىڭ نەۋرىسى يىن بيەن قەبىلىسىنى باشلاپ غەربكە قاراپ نەچچە مىڭ چاقىرىم يىراقلىققا كۆچۈپ، قالغان چاڭلار بىلەن پۈتۈنلەي ئالاقىسىنى ئۈزگەن. بۇ چاڭلارنىڭ تارىخىي خاتىرىلەردە يېزىپ قالدۇرۇلغان تۇنجى قېتىملىق غەربكە كۆچۈشى بولۇپ، بۇگۇنكى سىچۇەن ۋە گەنسۇنىڭ ۋۇۋېي رايونلىرىغا ئورۇنلاشقان، يېغىلىق دەۋرىنىڭ ئاخىرقى

---

① «مىللەتلەر لۇغىتى»، شاڭخەي لۇغەت نەشرىياتى، 1987 - يىلى نەشرى، 570 - بەت.

يىللىرى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 4 ـ ئەسىر) دا چاڭلارنىڭ بىر تارمىقى تارىم ئويمانلىقىغا ماكانلاشقان.

«خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، جاڭ چيەن غەربىي يۇرتقا سەپەر قىلىشتىن ئىلگىرى، چاڭلار تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبى ۋە پامىر ئېگىزلىكىگە ئورۇنلىشىپ بولغانىكەن. شەرقىي خەن دەۋرىدە، كۆپلىگەن چاڭلار قەبىلىلىرى دۆلىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدىكى چىڭخەي، گەنسۇ قاتارلىق جايلاردىن ئارقىمۇ ئارقا غەربىي رايونغا كۆچكەن. چاقىلىق رايونىغا ئورۇنلاشقان چاڭلار شىنجاڭغا كىرگەن چاڭلارنىڭ ئەڭ مۇھىم بىر تارمىقى بولۇپ، شەرقتە لوپنۇر، غەربتە خوتەننىڭ تاغلىق رايونلىرىدا ھەرىكەت قىلغان.

چاڭلارنىڭ تىلى خەنزۇ ـ زاڭزۇ تىل سىستېمىسىنىڭ زاڭزۇ ـ بىرما تىل گۇرۇپپىسى، چاڭلار تىلى تارمىقىغا كىرىدۇ. بەزىلەر چاڭلارنىڭ تىلى زاڭزۇ تىلى تارمىقىغا كىرىدۇ دەپ قارايدۇ. دۆلىتىمىزدىكى چاڭزۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس تىلى بولسىمۇ، يېزىقى يوق، ئۇزۇندىن خەنزۇ تىلىنى قوللانغان. ۋەھالەنكى، تاڭغىتلارنىڭ يېزىقى ـ جۇڭگونىڭ قەدىمكى دەۋرىدە تاڭغىت ـ چاڭزۇلار ئىشلەتكەن يېزىقتۇر①.»

3) خەنزۇلار

خەنزۇلارنىڭ قەدىمدە «خۇاشيا»، «جۇڭخۇا»، «شيا»، «شيالار قەبىلىسى»، «خۇا»، «چىنلىقلار»، «خەنزۇلار»، «تاڭ سۇلالىسىلىقلار» قاتارلىق تارىخىي نامى بار ئىدى. خەنزۇلارنىڭ ئەجدادى ئەسىنىيە، يىغىلىق دەۋرلىرىدىن ئىلگىرىكى خۇاشيا بولۇپ، شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن كېيىن خەنزۇ دەپ ئاتالغان. يەنە بىر تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، چىن، خەن سۇلالىرى دەۋرىدە دۆلەت بىرلىككە كەلگەن شارائىتتا خەنزۇلار

---

① «جۇڭگو قامۇسى. تىل ـ يېزىق»، خەنزۇچە نەشرى، جۇڭگو قامۇس نەشرىياتىنىڭ 1988 ـ يىلى نەشرى، 415 ـ بەت.

بىرلىككە كەلگەن مىللەت بولۇپ شەكىللەنگەن. خەنزۇلارنىڭ مىللەت نامى بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك جۇڭگو دۆلىتىنىڭ شەكىللىنىش، راۋاجلىنىش جەريانىدا تۇرغۇزۇلغان.

خەنزۇلار قەدىمكى شىنجاڭ ۋە قەدىمكى ئۇدۇنغا ئەڭ بۇرۇن كەلگەن مىللەتلەرنىڭ بىرى. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى VI — VII ئەسىرلەردە نۇرغۇنلىغان خۇاشيا مىللىتى سودىگەرلىرى شىنجاڭدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە «جاڭ چيەن يول ئاچقان»، «شەرقىي خەن سۇلالىسىدا بەن چاۋ پەرمان بويىچە غەربىي يۇرتقا بارغان» دىن كېيىن، يىپەك يولى ئېچىلىپ، تېخىمۇ كۆپلىگەن خەنزۇلار شىنجاڭغا، شۇنداقلا خوتەن بوستانلىقىغا كەلگەن.

خەنزۇ تىلى خەنزۇ - زاڭزۇ تىل سىستېمىسىنىڭ خەنزۇ تىلى گۇرۇپپىسى خەنزۇ تىلى تارمىقىغا مەنسۇپ بولۇپ، دۇنيادا تارىخى ئەڭ ئۇزۇن، ئەڭ مول تىللارنىڭ بىرى. خەنزۇ تىلىنىڭ دىئالېكتلىرى كۆپ، ئاساسلىق دىئالېكتى شىمال دىئالېكتىدۇر، يەنە جەنۇبىي جياڭسۇ - شىمالىي جېجياڭ دىئالېكتى، خۇنەن دىئالېكتى، جياڭشى دىئالېكتى، كېجيا دىئالېكتى، فۇجيەن دىئالېكتى، گۇاڭدۇڭ دىئالېكتى بار.

خەنزۇ يېزىقى ناھايىتى قەدىمكى دەۋردە بارلىققا كەلگەن، ئىشلىتىلىۋاتقان تۆت چاسا شەكىللىك يېزىقنىڭ مەنبەسى تەسۋىرىي يېزىق بولۇپ، ئۇ يىن، شياڭ سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدىكى چىغىناق - تاغاق يېزىقى ۋە شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدىكى مېتال پۈتۈكتىن ئۆزگىرىپ بارلىققا كەلگەن. خەنزۇ يېزىقى يەنە دۇنيادىكى ئەڭ قەدىمكى يېزىقلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

4) سۇغدىلار

سۇغدى «سۇغدىيانا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. سۇغدىلار قەدىمكى مىللەت ۋە دۆلەتنىڭ نامى بولۇپ، ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سۇغدىيانا، يەنى بۇگۈنكى ئۆزبېكىستاننىڭ جەنۇبى ۋە تاجىكىستاننىڭ

شىمالى (بۈگۈنكى ئامۇ دەرياسى، سىر دەرياسى ئارىلىقىدىكى
زەرەپشان دەرياسى ۋادىسى بويلىرى) غا جايلاشقان. مىلادىيىدىن
ئىلگىرىكى VI ئەسىردە سوغدىيانا دۆلىتى مەۋجۇت ئىدى، ئۇنىڭ
پايتەختى ئافراسىياب (بۈگۈنكى سەمەرقەنت) ئىدى. بۇ دۆلەتكە
ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ توخرىلار، تۇخارلار، كۇشانلىقلار،
ساسانىيە خانلىقى، ئىفتالىتلار، تۈركلەر ھۆكۈمرانلىق قىلغان.
چىڭگىزخان مىلادىيە 1220 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىياغا جازا يۈرۈشى
قىلىپ سوغدىيانا دۆلىتىنى ھالاك قىلغان.

سوغدىلارنىڭ تىلى ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسى ئى-
ران تىل گۇرۇپپىسىنىڭ شەرقىي تارمىقىغا كىرىدۇ، سوغدىلار
ئاساسەن ئەينى چاغدىكى جۇڭگونىڭ غەربى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا
رايونلىرىدا ياشىغان. بەزىلەر، ھازىرقى ئىران تىلى بىلەن سوغ-
دى تىلىغا ئەڭ يېقىن كېلىدىغان تىل ياغنوب تىلىدۇر، مۇشۇ
تىلدا سۆزلىشىدىغانلار 2000 چە ئادەم بولۇپ، ئۇلار ياگ-
نوب دەرياسى ۋە ۋارزوب دەرياسى بويلىرىدىكى جايلار (بۈگۈنكى
دۇشەنبىنىڭ شىمالى) دا ياشايدۇ، ئۇلار سوغدىلارنىڭ ئەۋلادلى-
رى بولسا كېرەك، دەپ قارايدۇ. سوغدى تىلىنىڭ ئىران تىلى
(پارس تىلى) ۋە قەدىمكى خوتەن تىلى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى
زىچ دەپ قارىغۇچىلارمۇ بار.

سوغدى تىلى سوغدى ھەرپى، مانى ھەرپى، سۇرىيە ھەرپى-
نىڭ «ئېستىر ئانگېسو يېزىقى» دىن ئىبارەت ئۈچ خىل ھەرپىدە
يېزىلاتتى. ئەينى چاغلاردا سوغدى تىلى ۋە سوغدى يېزىقى
ئوتتۇرا ئاسىيادا ۋە جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىدا خېلىلا
ئومۇملاشقان.

5) ھۇنلار

ھۇن قەدىمكى مىللەت نامى، ئۇلار غۇز (胡) دەپمۇ
ئاتالغان.

ھۇنلار چۆللۈكنىڭ جەنۇبى، خۋاڭخې دەرياسى بويىدىكى

خېتاۋ رايونى، يىنشەن تېغى (بۇگۇنكى ئىچكى موڭغۇلدىكى لاڭ-
شەن، داچىڭشەن تاغلىرى) رايونلىرىدا پەيدا بولغان ۋە گۈللەن-
گەن، ئۇنىڭ سىياسىي مەركىزى تۇمەن شەھىرى (بۇگۇنكى
ۋۇيۈەن ناھىيىسى ئەتراپلىرى) ئىدى①.
مىلادىيىدىن ئىلگىرى ۋە كېيىنكى نەچچە يۈز يىل داۋامىدا،
ھۇنلار شىنجاڭ رايونىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدا
مۇھىم رول ئوينىغان. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 170 - يىللار
ئەتراپىدا، ھۇنلارنىڭ كۆچى دەسلەپتە تەڭرىتېغىنىڭ شەرقى ۋە
تارىم ئويمانلىقىغا يېتىپ بارغان.
تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلىنىشىچە، ھۇنلارنىڭ يېزىقى يوق
ئىدى. لېكىن، «شىمال تارىخى»، «ۋېينامە» دىكى «قاڭقىللار
تەزكىرىسى» دىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، شىمالىي ۋېي سۇلالـ-
سى دەۋرىدە ياشىغان تۇركىي تىللىق تېلېلارنىڭ تىلى ھۇنلار
تىلىدىن ئانچە پەرقلەنمەيدىكەن. ئۇنىڭدىن باشقا تارىخىي ھۆججەت-
لەرگە كىرگۈزۈلگەن بەزى ھۇن سۆزلۈكلىرى تەتقىقاتىغا قارىغان-
دا، ھۇن تىلى تۈرك تىلىغا تېخىمۇ يېقىن تىل. ھۇنلارنىڭ
ھۆكۈمرانلىق قاتلىمىدىكىلىرى ئىشلەتكەن تىل بىر خىل تۈرك
تىلى دەپ تونۇش كېرەك ئىكەن.
ھۇنلارنىڭ يېزىقى بولمىسىمۇ، لېكىن تىلىنىڭ لۇغەت تەر-
كىبى مول ئىدى. خەنزۇچە مەنبەلەرگە قارىغاندا، نۇرغۇن ھۇن
سۆزلۈكلىرى ئىككى خەن سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدە خەنزۇ تىلى
تاۋۇشى ئارقىلىق ساقلىنىپ قالغان. 1957 - يىلى ئىكىجاۋ
ئايمىقىدىن خەنزۇچە - ھۇنچە - سۇغدىچە بىر تال مىس تامغا
تېپىلدى. بۇلار ھۇنلارنىڭمۇ خەنزۇ يېزىقىنى قوللانغانلىقىنى
ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.»②

① «جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامان شىمال مىللەتلىرىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، خەنزۇچە نەشرى، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتىنىڭ 1979 - يىلى نەشرى، 4 - بەت.

② «جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامان شىمال مىللەتلىرىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، خەنزۇچە نەشرى، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتىنىڭ 1979 - يىلى نەشرى.

6) تۇخارلار

تۇخارلار، يەنى باكتىرىيە ياكى تۇخارىستان غەربىي رايوندىكى قەدىمكى دۆلەت. «سۇينامە»، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ۋە «تاڭنامە» دە بۇ ھەقتە مەلۇماتلار ئۇچرايدۇ. «بۈيۈك تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي رايون خاتىرىسى» دېگەن كىتابتا «توخولو» دەپ قەيت قىلىنغان. تۇخارلارنىڭ زېمىنى ھىندىقۇش تاغلىرى بىلەن ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىي ئېقىنى (بۈگۈنكى ئافغانىستاننىڭ شىمالى) ئارىلىقىدا ئىدى. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى III ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن II ئەسىرنىڭ بېشىغىچە، ئۇلارنىڭ دۆلىتى تازا كۈچىيىپ، تېررىتورىيىسى شىمالدا ئامۇ دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىن تارتىپ، جەنۇبتا ھىندى دەرياسى بويلىرىغىچە بولغان كەڭ رايونلارغا كېڭەيگەن. مىلادىيە II ئەسىردىن باشلاپ ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ توخرىلار، ئېفتالىتلار، تۈركلەرگە بويسۇنغان. VIII ئەسىرگە كەلگەندە ئەرەبلەر تەرىپىدىن ھالاك قىلىنغان[1].

تۇخارلار شەرقىي ئىرانلىقلارغا مەنسۇپ بولۇپ، شىنجاڭنىڭ تارىم ئويمانلىقىدا بىر مەزگىل ئولتۇراقلىشىپ تۇرغان.

ئارخېئولوگىيىلىك بايقاش ۋە ئالاقىدار بۇيۇملار تەتقىقاتىغا ئاساسەن، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئالىملار بىردەك مۇنداق قاراشقا كەلدى: يىراق قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا قەدىمكى دەۋرلەردە تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي يولىدىكى «شەھەر بەگلىكلىرى» نىڭ ئاھالىسى ئاساسەن ھىندى-ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكى تىللاردا سۆزلىشىدىغان تۇخارلار ۋە ساكلار ئىدى. ئۇلار قوللانغان يېزىق ھىندىستاندىن تارقىلىپ كىرگەن بىراخمان يېزىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا يانتۇ يېزىق نۇسخىسى ئىدى. سۇلى، يەكەنلەرنىڭ يېزىقى بىراخمان يېزىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تۈز نۇسخىسى ئىدى.

---

① «قامۇس»، تارىخ قىسمى («دۇنيا تارىخى، ئارخېئولوگىيە») خەنزۇچە نەشرى، شاڭخەي لۇغەت نەشرىياتىنىڭ 1978-يىلى نەشرى، 18-بەت.

مىلادىيە II — IV ئەسىر ئۈپچۈرىسىدە، نىيا، ئۇدۇندىن لوپنۇر (چەرچەن، چاقىلىق) غىچە بولغان جايلاردا ئاساسەن قەدىمكى ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمالى دىئالېكتى قوللىنىلغان، ئۇ ئادەتتە نىيا ئاددىي تىلى ياكى پىشامشان ئاددىي تىلى دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ تىل ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسى ئىران تىلى گۇرۇپپىسىنىڭ شەرقىي ئىران تىلى تارمىقىغا كىرىدۇ. بۇ جايلاردا قوللىنىلغان يېزىق ئاساسلىقى قەدىمكى ھىندىستاننىڭ شىمالىدا ئىشلىتىلىپ كەلگەن قارۇشتى يېزىقى بولۇپ، كېيىن بىراخمان يېزىقى ئىشلىتىلگەن.

شۈەنزاڭنىڭ «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق خاتىرىلەنگەن: قۇستانا دۆلىتى (بۈگۈنكى خوتەن ۋىلايىتى) نىڭ «يېزىقى بار ئىكەن، ئۇ ھىندى يېزىقىنى ئاساس قىلغان، شەكلى ئاز - تولا ئۆزگەرتىلگەن يېزىق بولۇپ، كۆرۈنۈشتە ئانچە چىرايلىق ئەمەس ئىكەن، تىلى باشقا دۆلەتلەرنىڭكىگە ئوخشىمايدىكەن» .

7) تۇيغۇنلار

تۇيغۇنلار جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدا ياشىغان قەدىمىي مىللەت نامىدۇر. تۇيغۇن ئەسلىي ئادەم ئىسمى بولۇپ، لياۋدۇڭدىكى سىيانپىي مۇرۇڭ تەڭرىقۇت جەمەتىدىن بولغان شىگۇينىڭ چوڭ ئوغلىنىڭ تۇغقاندارچىلىقى بار چوڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى. شىگۇيگە 700 ئائىلە تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن بولۇپ، ئۇلار چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. IV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۇيغۇن ئۆز قەبىلىسىنى باشلاپ غەرب تەرەپتىكى لۇڭشەن تېغىغا كۆچۈپ باۋخەن (بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ لىنشىيا دېگەن يېرىدىكى فۇخەنشەن تېغى، يەنى دالىجياشەن تېغى) دېگەن جايدا توختاپ، ئۇ يەرنى بازا قىلىپ ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ياشىغان، چاڭلارغا تاجاۋۇز قىلىپ كۈچلۈك قەبىلىگە ئايلانغان. تۇيغۇننىڭ نەۋرىسى يېيەن تەختكە چىققاندىن كېيىن، شاجۇ ئايمىقى (بۈگۈنكى چىڭخەي

ئۆلكىسىنىڭ گۇينەن ناھىيىسىدىكى مۇكېتەن دېگەن جاي) دا
مۇكىچۇەن باش مەھكىمىسى قۇرۇپ، ئەمىرلەشكەر، دورغاببېگى
تەسىس قىلغان ھەمدە ئۆز مىللىتىگە بوۋىسىنىڭ تۇيغۇن دېگەن
ئىسمىنى قويغان.

ۋېي سۇلالىسى تەيپىڭ جېن جۇنىنىڭ 6 ـ يىلى (مىلادىيە
445 ـ يىلى) شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تۇيغۇنلارغا ھۇجۇم قىلى-
دۇ، ئۇلارنىڭ قىستاپ كېلىشى بىلەن ئامونوشاد غەربكە —
ئۇدۇنغا بېرىپ ئۇدۇن پادىشاھىنى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. ئىككىنچى
يىلى ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كېلىدۇ. تۇيغۇنلار پادىشاھىنىڭ كى-
يىملىرى خەنزۇلارنىڭكىگە ئازراق ئوخشايتتى، خەنزۇچە يېزىق
قوللىناتتى. ئاساسەن چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىق، قوشۇمچە دېھقان-
چىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئۇلارنىڭ سودا كارۋانلىرى ناھاي-
تى جانلىق بولۇپ، يىراقتا چاڭجياڭ، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ
تۆۋەن ئېقىنلىرىغا، غەربتە پارس قولتۇقىغا قەدەر قاتناپ
تۇراتتى.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بەزى تەتقىقاتچىلار چىڭخەيدىكى
تۇزۇلار تۇيغۇنلارنىڭ ئەۋلادلىرى دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قوي-
دى. بۇ قاراش پۈت تىرەپ تۇرالامدۇ ـ يوق؟ بۇ ھەقتە يەنىمۇ
ئىچكىرىلەپ تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

8) جورجانلار

جورجانلار جۇڭگونىڭ قەدىمكى دەۋرلىرىدە شىمالدا ياشىغان
مىللەت بولۇپ، شەرقىي غۇزلارنىڭ ئەۋلادلىرى، ئۇلار سىيان-
پىيلار بىلەن قانداش. ئەمما، «ھۇن ئەۋلادى»، «ھۇنلارنىڭ
يەنە بىر تۈرى»، «چېگرا سىرتىدىكى ئارىلاش غۇزلار» دەپ
يېزىلغان بەزى خاتىرىلەرمۇ بار. «جورجان» دېگەن ئىسىم ئۇلار-
نىڭ ئۆزلىرىنى ئاتىشىدۇر (IV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا).
ئوخشاش بولمىغان تارىخىي كىتابلاردا ئۇلار ھەر خىل يېزىق
بىلەن ئىپادىلەنگەن. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، كۆپلىگەن ئالىم-

لار ۋېزانتىيە تارىخىدىكى ئاۋازلار تۈركلەر تەرىپىدىن ھالاك قىلىنغاندىن كېيىن، غەربكە كۆچۈپ كەلگەن جورجانلار دەپمۇ ئەيىنەنلەشتۈردى.

جورجانلار موڭغۇل ئىرقىغا مەنسۇپ بولغان، ئالتاي تىلى سىستېمىسىنىڭ مانجۇ - توڭگۇس تىلى گۇرۇپپىسىغا تەۋە تىلدا سۆزلىشىدىغان، يېزىقى يوق مىللەتتۇر.

9) ئىفتالىتلار

«ئىفتالىت» سۆزى «ۋېينامە» دە دەسلەپ تىلغا ئېلىنغان، بەزى خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا « 滑 » (خۇا) دەپ ئاتالغان. ۋىزانتىيە تارىخچىلىرى ۋە ھىندىستاننىڭ قەدىمكى ھۆججەتلىرىدە، ئۇلار ئاق ھۇنلار دەپ ئاتالغان.

مىلادىيە Ⅵ ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرى، ئىفتالىتلار تۈركلەر تەرىپىدىن تارمار كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، قەبىلىلىرى تارقىلىپ كەتكەن.

ئىفتالىتلارنىڭ ئۆز تىلى بولۇپ، ئۇ ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسى ئىران تىل گۇرۇپپىسىنىڭ شەرقىي ئىران تىلى تارمىقىغا تەۋە.

10) تۈركلەر

تۈرك قەدىمىي مىللەتنىڭ نامى ھەم خانلىقىنىڭ نامى.

تۈركلەر ئەسلىدە ئالتاي تېغىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان چارۋىچى مىللەت بولۇپ، جورجانلار تەرىپىدىن قۇل قىلىنغان. ئاشىنا جەمەتىنىڭ مەشھۇر ئاقساقىلى تۇمەن شىمالىي چۆللۈك ئېگىزلىكىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىشقان، تۈركلەرگە زۇلۇم سالغان جورجانلارغا قارشى تۇغ كۆتۈرۈپ چىققان.

سۈي سۇلالىسى كەيخۇاڭنىڭ 3 - يىلى (مىلادىيە 583 - يىلى) تۈرك خانلىقى رەسمىي ھالدا شەرقىي (شىمالىي) تۈرك خانلىقى، غەربىي تۈرك خانلىقى دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. غەربىي تۈرك خانلىقى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى، شىمالى، ئوتتۇرا

ئاسىيا، پامىر رايونلىرىنى ئىگىلەپ تۇردى. مىلادىيە 744 -
يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانى كۇل بىلگە ئۆزىنى خان دەپ ئېلان
قىلىپ تۇرك خانلىقىنى هالاك قىلدى.
تۇركلەر تۇرك تىلىدا سۆزلىشەتتى، تۇرك يېزىقىنى قوللىـ-
ناتتى. تۇرك يېزىقى ئۇرخۇن - يېنسەي يېزىقى، رونىك يېزىقى
دەپمۇ ئاتىلىدۇ، تۇركلەر سوغدى يېزىقىنى هۆكۇمەت يېزىقى
ئورنىدا ئىشلەتكەن.

11) تۇبۇتلەر

تۇبۇتلەر VII — IX ئەسىرلەردە چىڭخەي - تىبەت ئېگىزلىكىـ-
دە قۇرۇلغان قەدىمكى زاڭزۇ هاكىمىيىتىنىڭ نامى، شۇنداقلا
زاڭزۇلارنىڭ قەدىمكى نامى.
تۇبۇتلەر زاڭزۇ تىلىدا سۆزلىشەتتى، زاڭزۇ يېزىقى (تۇبۇت
يېزىقى) نى قوللىناتتى.
خوتەننىڭ شەرقىدىكى بەزى جايلاردا بىر خىل (بىرنەچچە
خىل) زاڭزۇ تىلى (زاڭزۇ تىلىغا يېقىن كېلىدىغان بىر خىل
تىل) داۋاملىشىپ كەلگەن بولۇشىمۇ مۇمكىن. شىنجاڭنىڭ ئار-
خېئولوگىيە خىزمىتىدە، زاڭزۇ يېزىقىدىكى بىر مۇنچە ۋەسىقىـ-
لەرمۇ تېپىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا قەدىمكى زاڭزۇ يېزىقىدا يېزىلـ-
غان: «ئۇدۇن ئەقىدە تارىخى»، «ئۇدۇن بەگلىكى خاتىرىسى»
(«ئۇدۇن بەگلىكى خېيىمخەتىرى خاتىرىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)
قاتارلىق كىتابلار مىلادىيە VIII — IX ئەسىرلەردە يېزىلغان.

12) ئۇيغۇرلار

ئۇيغۇرلار ئىلگىرى ئۇرخۇن دەرياسى ۋە سېلىنگا دەرياسى
بويلىرىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. كېيىن تۇرا دەرياسىـ-
نىڭ شىمالىغا كۆچۈپ كەلگەن. مىلادىيە 744 - يىلى تاڭ
سۇلالىسىگە ياردەملىشىپ، شەرق، غەرب تۇرك خانىدانلىقلىرىنى
هالاك قىلغاندىن كېيىن، ئۇرخۇن دەرياسى بويلىرىدىكى دۇرجىن
تېغىدا ئوردا قۇرغان. ئۇلارغا تەۋە زېمىن كەڭ بولۇپ، شەرقتە

داشىڭئەنلىڭدىن تارتىپ، غەربتە ئالتاي تاغلىرىغىچە بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، جەنۇبتا خېتاۋ رايونى بىلەن چېگرىلىنەتتى، شىمالدا بايقال كۆللىكىگىچە تۇتىشاتتى.

مىلادىيە 840 ـ يىلى، ئۇيغۇر خانلىقى قىرغىزلار تەرىپىدىن هالاك قىلىندى. ئۇيغۇر قەبىلىلىرى چېچىلىپ كەتتى. بىر تارمىقى ئۇدۇننىڭ شىنفۇ ئايمىقىغا كۆچۈپ ماكانلاشتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىنىڭ تىلى، يېزىقى بار. ئۇلارنىڭ تىلى ئالتاي تىلى سىستېمىسى تۈرك تىلى گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇرلار تۈرك يېزىقى، ئۇيغۇر يېزىقى، سوغدى يېزىقىنى قوللانغان.

13) موڭغۇللار

موڭغۇل مىللەت نامى. موڭغۇللار دەسلەپتە قەدىمكى ۋاڭجيەنخې دەرياسى (بۈگۈنكى ئىرگونا دەرياسى) بويىدا ياشىغان بىر قەبىلە، موڭغۇل دېگەن نام «كونا تاڭنامە» دە دەسلەپ تىلغا ئېلىنغان. كېيىن، تارىخىي كىتابلاردا «مېڭۋا» (蒙瓦)، مېڭگۇ (萌古)، «مېڭگۇ» (朦骨)، «ماڭگۇزى» (盲骨子)، مېڭگۇلى (蒙古里) قاتارلىق ئوخشاش بولمىغانناملار بىلەن ئاتالغان. XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، چىڭگىزخان چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، موڭغۇل خانلىقى (1206ـ يىل) نى قۇرۇپ، بىرلىككە كەلگەن بىر پۈتۈن مىللەتنى شەكىللەندۈردى. «موڭغۇل» ئەسلىدە قەبىلىنىڭ نامى بولۇپ، كېيىن مىللەتنىڭ نامىغا ئۆزگەرگەن.

موڭغۇللارنىڭ ئۆزىگە خاس تىلى، يېزىقى بار. موڭغۇل تىلى ئالتاي تىل سىستېمىسى موڭغۇل تىلى گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ. موڭغۇل يېزىقى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى يېزىقى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن.

14) مانجۇلار

مانجۇ مىللەت نامى. مانجۇلار ئۇزۇن تارىختا ئىگە مىللەت.

شاڭ، جۇ سۇلالىرى دەۋرلىرىكى سۇشېن، خەن سۇلالىسى ۋە ئىككى جىن دەۋرلىرىدىكى ئىفتالىتلار، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدىكى ۋۇ جى، سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدىكى موخې، شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن تارتىپ مىڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى جۇرجىتلار مانجۇلارنىڭ ئەجدادلىرى ئىدى.

1588 - يىلى، جورجىتلارنىڭ كاتتىۋشى نۇرخاج جورجىت قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئارمىيە بىلەن ھۆكۈمەت بىرلەشكەن سەككىز خوشۇنلۇق تۈزۈمنى ئورناتتى. 1616 - يىلى «كېيىنكى جىن ھاكىمىيىتى»نى قۇردى. 1636 - يىلى قونتاجى دۆلەت نامىنى «بۈيۈك چىڭ» دەپ ئۆزگەرتتى. 1644 - يىلى چىڭ ئارمىيىسى شەنخەيگۈەن قوۋۇقىدىن ئۆتۈپ، مەركىزىي ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، بېيجىڭنى پايتەخت قىلىپ بېكىتتى.

مانجۇلارنىڭ تىلى ۋە يېزىقى بار. مانجۇ تىلى ئالتاي تىلى سىستېمىسىنىڭ مانجۇ - تۇڭگۇس تىلى گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ. موڭغۇل يېزىقىدىن پايدىلىنىش ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغان.

2. خوتەننىڭ قەدىمكى يېزىقلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش[1]

1) قارۇشتى يېزىقى

(1) قارۇشتى ۋە قارۇشتى يېزىقى

قارۇشتى سانسكرىت يېزىقىدىكى kharosthi نىڭ قىسقارتىپ ئاتىلىشىدۇر. «ئىشەك كالپۇكى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

قارۇشتى يېزىقى بىر خىل يېزىق نۇسخىسىنىڭ نامى. ئادەتتە دېيىلىدىغان قارۇشتى يېزىقى بىر خىل يېزىق بەلگىسى،

① يېزىش، تىزىش ۋە ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئوقۇشىغا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، ھەر خىل يېزىق ۋە ھەرپلەرگە خەلقئارالىق تاۋۇش بەلگىلىرى بېرىلدى — ئاپتوردىن.

توغرىراق قىلىپ ئېيتقاندا، قارۇشتى يېزىقىنى «قارۇشتى ھەرپى» دەپ ئېيتىش كېرەك. ئۇ قەدىمكى ھىندىستاندىكى مۇھىم يېزىقلارنىڭ بىرى، شۇنداقلا قەدىمكى ئۇدۇن، پىشامشان قاتارلىق بەگلىكلەردە قوللىنىلغان بىر خىل فونېتىكىلىق ئېلىپبە.

مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى V ئەسىردە پرسىيىلىكلەر قەدىمكى ئەرەم يېزىقىنى ھىندى دەريا ۋادىسىغا تارقاتقان. يەرلىك كىشىلەر ئۇنى قارۇشتى ھەرپى قىلىپ ئۆزگەرتكەن. مىلادىيىنىڭ باشلىرىدا، كوشانىيە خانلىقى (بۈگۈنكى پاكىستان تەۋەسىدە) قارۇشتى ھەرپىنى ھۆكۈمەت يېزىقلىرىنىڭ بىرى قىلغان. مىلادىيە II ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندە، بۇ ھەرپ كوشانىيە خانلىقىدىن ئۇدۇنغا تارقىلىپ كىرگەن ھەمدە مىلادىيە III ئەسىردە پىشامشانغا تارقىلىپ كىرىپ، پىشامشان بەگلىكىدە ھۆكۈمەت يېزىقىنىڭ يازما شەكىللىرىدىن بىرىگە ئايلانغان، بۇ يېزىق ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ 100 يىل (تاكى IV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە) دىن ئارتۇق ئىشلىتىلگەن.

قەدىمكى دەۋرلەردە قارۇشتى ھەرپى ئىشلىتىلگەن رايونلار خېلىلا كەڭ بولۇپ، ئۇدۇن، پىشامشاندىن باشقا، بۈگۈنكى ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمال قىسمى، پاكىستان، ئافغانىستان، ئۆزبېكىستان، تاجىكىستان، تۈركمەنىستان قاتارلىق جايلاردىمۇ ئىشلىتىلگەن. قارۇشتى ھەرپى قەدىمكى ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمالىدىكى ماقال - تەمسىللەرنى خاتىرىلەشتە ئىشلىتىلگەن فونېتىكىلىق ئېلىپبە. ئۇنىڭدىكى ھەرپلەر ئۈزۈك تاۋۇش، سوزۇق تاۋۇش دەپ ئايرىلىدۇ، سوزۇق تاۋۇش a ئۈچۈن يالغۇز ھەرپ يوق، ئۇ O بىلەن ئىپادە قىلىنىدۇ. ئۈزۈك تاۋۇش ھەرپلىرى ئەگەر ئايرىم يېزىلسا، ئۇ ھالدا سوزۇق تاۋۇش a بويىچە يېزىلىدۇ. يېزىق ئوڭدىن باشلىنىپ سولدا تۈگەيدۇ. سۆز بىلەن سۆز ئوتتۇرىسىدا بوشلۇق قالمايدۇ، بەلگىلەر قويۇلمايدۇ. بەلگە

قويۇلمىغان بۇنداق سوزۇق تاۋۇشلۇق بوغۇم يېزىقى قەدىمكى پىرسىيە ئەرەم يېزىقىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. لېكىن، كېيىن ھىندى بىراخمان يېزىقىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، قارۇشتى يېزىقىدا پەرقلەندۈرىدىغان بەلگىلەرنى قوشۇش چارىسى ئارقىلىق سوزۇق تاۋۇشلار كۆرسىتىلگەن. ئالايلۇق، پادىشاھ ئاسۇكا دەۋرىدە قارۇشتى يېزىقىنىڭ ھەرپى 44 كە يېتىپ، قەدىمكى پرسىيە ئەرەم يېزىقى ھەرپلىرىدىن بىر ھەسسە كۆپەيگەن، جۇڭگونىڭ قەدىمكى ئۇدۇن ۋە پىشامشان رايونلىرىغا تارقىلىپ كىرگەن قارۇشتى يېزىقىنىڭ ھەرپلىرى 45 كە كۆپەيگەن («دەرمەلەر دەستۇرى» دە ئىشلىتىلگىنى شۇنداق). پىشامشان ۋەسىقىلىرىدە ئىشلىتىلگەن قارۇشتى ھەرپلىرى بولسا 57 گە يەتكەن.

(2) قارۇشتى يېزىقىدىكى ماتېرىياللار

قارۇشتى يېزىقى بوغۇملۇق ھەرپلەردىن تەركىب تاپقان. ئۇنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسى كەڭ، بۇنداق ھەرپتە يېزىلغان ھۆججەت، ماتېرىياللاردىن پۇل، مېتال ئويمىلار، تاش پۈتۈك، دەستۇر پارچىلىرى، يەرلىك ھۆججەت - مەكتۇپلار بار. قەدىمكى ئۇدۇندا مېتال پۇللار ياسالغان بولۇپ، ئۇنىڭغا خەنزۇچە خەت قوشۇلغان، بۇ پۇللار «ئىككى يۈزىگە قارۇشتى ۋە خەنزۇچە يېزىق چۈشۈرۈلگەن يارماق» دەپ ئاتالغان، «ئات سۈرەتلىك ئۇدۇن يارمىقى» ياكى «ئات سۈرەتلىك خوتەن يارمىقى» دەپمۇ ئاتالغان. بۇ يېزىق بىلەن ئېلىم - بېرىم ھۆججەتلىرى يېزىلغان ۋە بۇددا نوملىرى تەرجىمە قىلىنغان. قەدىمكى پىشامشاندا خان جەمەتىنىڭ يازما پۈتۈكلىرى، ھېساب دەپتەرلىرى، ھۆججەت - مەكتۇپلىرى قاتارلىقلار شۇ يېزىق بىلەن يېزىلغان.

قارۇشتى يېزىقىدىكى ھۆججەت ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ كۆپىنچىسىنى ئېكسپېدىتسىيىچىلەر ئېلىپ كەتكەن، ئۇلار ھازىر ئەنگلىيە، ھىندىستان، رۇسىيە، ياپونىيە، شۋېتسىيە قا-

تارىلىق دۆلەتلەرنىڭ مۇزېيلىرى ۋە ئۇنىۋېرسىتېتلىرىدا ساقلانماقتا، جۇڭگودا يىغىپ ساقلانغىنى كۆپ ئەمەس، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇلارنىڭ كۆپىنچىلىرى تېخى ئېلان قىلىنمىدى. مايۇگىنىڭ «قارۇشتى يېزىقى» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق دەپ بايان قىلىندۇ: XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن تاكى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا قەدەر، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، ئەنگلىيە، فرانسىيە، رۇسىيە، ئامېرىكا قاتارلىق دۆلەتلەر شىنجاڭدىن نۇرغۇنلىغان قارۇشتى يېزىقىدىكى ماتېرىياللارنى بۇلاپ كەتكەن. پەقەت ستەينلا ئۈچ قېتىم كېلىپ قارۇشتى يېزىقىدىكى ماتېرىياللاردىن 758 پارچە، ئىككى يۈزگە قارۇشتى يېزىقى بىلەن خەنزۇچە يېزىق چۈشۈرۈلگەن يارماقتىن 187 دانە يىغىپ ئېلىپ كەتكەن. ئامېرىكىلىق خۇنتىنگتونمۇ 1905 - يىلى نىيا خارابىلىقىدىن قارۇشتى يېزىقىدىكى ئالتە پارچە ۋەسىقىنى ئوغرىلاپ كەتكەن.

بويېر، راپسون قاتارلىق كىشىلەر ستەين، خۇنتىنگتونلار تاپقان قارۇشتى يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەرنى ئۈچ كىتاب قىلىپ تۈزۈپ چىققان. كىتابنىڭ نامى «ستەيىننىڭ جۇڭگونىڭ تۈركىستاندىن تاپقان قارۇشتى يېزىقى توپلىمى» بولۇپ، ئۇنىڭغا قارۇشتى يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەردىن 764 پارچە كىرگۈزۈپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى لاتىن ھەرپىدە يېزىپ چىققان، بۇ كىتاب 1920 — 1929 - يىللىرى ئارىلىقىدا نەشر قىلىنغان.

ئېلىمىزنىڭ ئاتاقلىق ئالىمى خۇاڭ ۋېنبى ملادىيە 1929 - يىلى خوتەندىن ئىككى يۈزگە خەنزۇچە، قارۇشتىچە يېزىق چۈشۈرۈلگەن بىر تىزىق يارماق تاپقان.

يېقىنقى 50 يىلدىن بېرى، شىنجاڭ مۇزېيى، گەنسۇ مۇزېيى قاتارلىق ئورۇنلاردا قارۇشتى يېزىقىدىكى يۈز نەچچە پارچە ۋەسىقە ساقلىنىپ كەلمەكتە، جۇڭگو تارىخى مۇزېيىدا ئۈستىگە قارۇشتى يېزىقى ئويۇلغان بىر نەچچە تاش پارچىسى ساقلانماقتا.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇلار لوياڭدىن چىققانىكەن.

شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى تاپقان قارۇشتى يېزىقىدىكى ماتېرىياللار قەدىمكى ئۇدۇن ۋە پىشامشانلارغا تەۋە بولۇپ، ئىككى يۈزىگە خەنزۇچە، قارۇشتىچە يېزىق چۈشۈرۈلگەن پۇللار، «س 661 - نومۇرلۇق ۋەسىقە» (ستەين جۇڭگوغا ئىككىنچى قېتىم كەلگەندە ئاندىيۇدىكى 6 - نومۇرلۇق خارابىدىن تاپقان.) «دەرمەلەر دەستۇرى» نىڭ پارچىلىرى تامامەن ئۇدۇن ماتېرىياللىرىغا تەۋە.

شادىڭ خۇاڭ ۋېنبىنىڭ 1929 - يىلى خوتەن ئاقسىپىل قەدىمكى شەھىرىدىن تاپقان مىس پۇلدىكى ئاتنىڭ سۈرىتى ئەتراپىدىكى 20 قارۇشتى ھەرپىنى مۇنداق ئىزاھلايدۇ:

摩(ma)诃(ha)阇(ja)娑(sa),罗(ra)提(ti)罗(ra)阇(ja)娑(sa)
摩(ma)诃(ha)堙(ta)娑(sa),矩(Gu)伽[罗](gra)摩(ma)
耶(ya)娑(sa).

...«ھازىر ئۇنى تەرجىمە قىلساق، ئۇنىڭ مەنىسى تۆۋەندىكىچە: «شاھ، شاھىنشاھ، ئۇلۇغىم گۇگراماياسا، بۇنىڭ ئىچىدىكى ‹گرا›، ئەسلىدە بىر ھەرپ بىلەن ئىپادىلەنگەن، بۇنىڭ سەۋەبى، ئۇ قوشما ئۈزۈك تاۋۇش ئىدى»①.

ئېلىمىزدە قىدىرىپ چىقىلغان قارۇشتى يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر مىڭ پارچىغا يېتىدۇ، ئىككى يۈزىگە خەنزۇچە، قارۇشتىچە يېزىق چۈشۈرۈلگەن يارماق 300 دىن ئاشىدۇ. قارۇشتى يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر ئەڭ كۆپ چىققان يەر بۈگۈنكى نىيە (ئەينى ۋاقىتتىكى پىشامشان بەگلىكى) خارابىسىدۇر.

① شادىڭ: «خوتەننىڭ ئات سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن يارمىقى» ئۈستىدە تەكشۈرۈش»، «مەدەنىيەت يادىكارلىق» ژۇرنىلىنىڭ 1962 - يىللىق 7 -، 8 - سانلىرىغا بېسىلغان.

قارۇشتى يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى

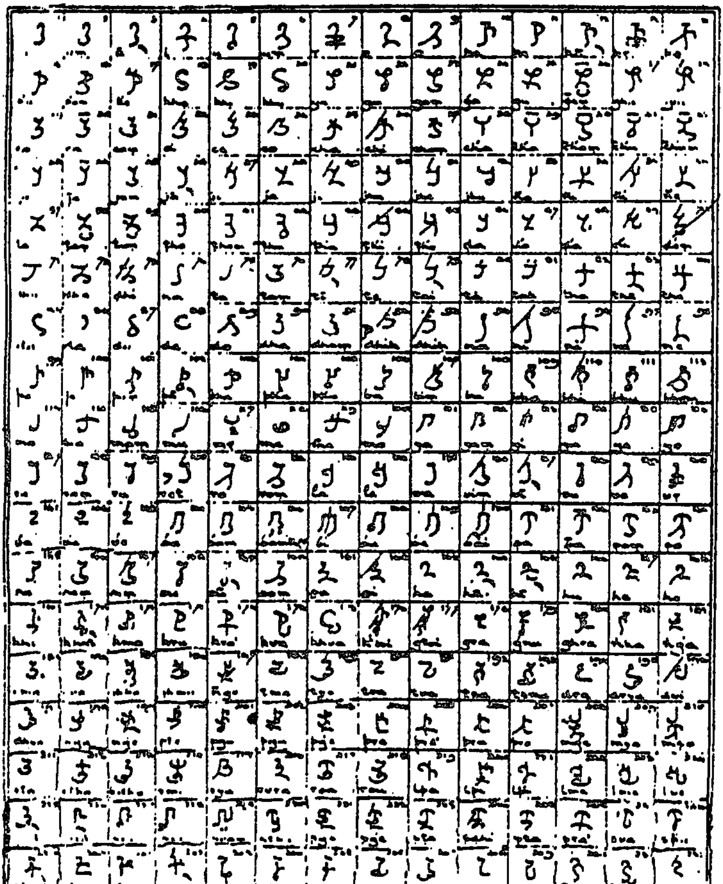

قارۇشتى يېزىقىنىڭ ئەۋرىشكىسى

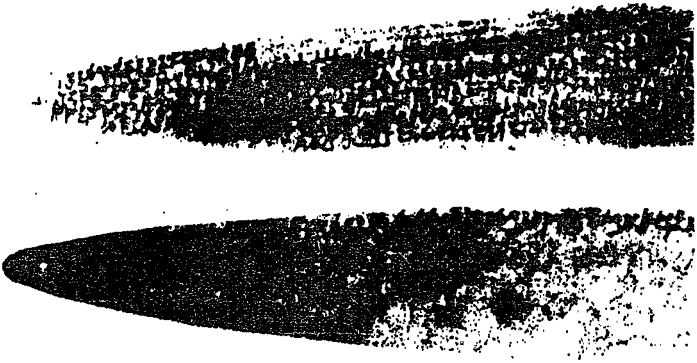

پىشامشان پادىشاھىنىڭ پەرمانى

2. بىراخمان يېزىقى

بىراخمان سانسكىرت يېزىقىدىكى «Brahmi» نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، ئەسلىي مەنىسى «سانسكىرت يېزىقىدۇر». (ئۇنى «ئۇلۇغ بىراخماندىن كەلگەن» دېگۈچىلەرمۇ بار) «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دېگەن كىتابتا سانسكىرت يېزىقى ھەققىدە مۇنداق دېيىلگەن: «يېزىقنى ئىزاھلاشقا توغرا كەلسە، ئۇ بىراخماندا بارلىققا كەلگەن، خەت يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قارىتىپ يېزىلىدۇ، 47 ھەرپتىن تەركىب تاپقان».

بىراخمان يېزىقى ئەمەلىيەتتە بىر خىل يېزىق بەلگىسىدىنلا ئىبارەت بولۇپ، ئۇنى بىراخمان ھەرپى دەپ ئاتاش كېرەك.

بىراخمان يېزىقى قۇرۇلمىسى مۇرەككەپ بوغۇملۇق يېزىق. ھەر بىر ھەرپ بىر سوزۇق تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدۇ ياكى

ئۇنىڭ ئارقىسىغا a ئۈزۈك تاۋۇشى قوشۇلۇپ كېلىدۇ. ئەگەر ئۈزۈك تاۋۇشتىن كېيىن a ئۇلانماي باشقا سوزۇق تاۋۇش قوشۇلۇپ كەلسە، ھەرپلەرنىڭ ئۈستى، سول ۋە ئوڭ تەرىپىگە ھەر خىل بەلگىلەر قويۇلىدۇ. ئەگەر ئۈزۈك تاۋۇش ھېچقانداق سوزۇق تاۋۇش بىلەن بىللە كەلمىسە، ئۇ ھالدا ئۈزۈك چېكىتلىك بەلگە قويۇلىدۇ.

بىراخمان يېزىقى ئەڭ دەسلەپ ئوڭدىن سولغا قاراپ يېزىلاتتى، كېيىن سولدىن ئوڭغا قاراپ يېزىلىدىغان بولدى.

بىراخمان يېزىقى قەدىمكى ھىندىستاندا بارلىققا كەلگەن، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى VI ئەسىردە ئىشلىتىلىشكە باشلىغان. بىراخمان ھەرپى ئەسلىدە ئەرەم يېزىقىدىن كەلگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئۆزگەرگەن نۇسخىسى كۆپ. تەخمىنەن I — III ئەسىرلەردە ھىندى بىراخمان يېزىقىنىڭ نۇسخىسى شىنجاڭغا تارقىلىپ كىرگەن ھەمدە تەرەققىي قىلىپ، قىيپاش شەكلى بىلەن يازما شەكلىدىن ئىبارەت ئىككى خىل ئۆزگەرگەن نۇسخىسى بارلىققا كەلگەن. بۇنىڭ ئىچىدىكى خوتەن يېزىقى گۇپتا يېزىقىنىڭ باسما نۇسخىسىدىن كەلگەن.

ئۇدۇن يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەرنىڭ كۆپىنچىسى گۇپتا يېزىقىنىڭ يازما نۇسخىسى بىلەن باسما نۇسخىسىدا يېزىلغان. گۇپتا يېزىقىنىڭ باسما نۇسخىسىدا يېزىلىدىغان ئۇدۇن يېزىقى تەخمىنەن مىلادىيە II ئەسىردە ئىشلىتىلىشكە باشلىغان. ئەمما ساقلانغان بۇ ھەقتىكى ھۆججەتلەرنىڭ كۆپ سانلىقى VII — X ئەسىرلەرگە تەئەللۇق بولۇپ، ئۇلار ئىچىدە ھىندى ھېكايىلىرىنىڭ تەرجىمىلىرى، تىببىي كىتاب، دىنىي قوشاقلار، ھۆكۈمەت ئالاقە ھۆججەتلىرى بار.

بىراخمان يېزىقى ئېلىپبەسى①

(لاتىن ھەرپلىرى بويىچە يېزىلدى)

سوزۇق تاۋۇشلار	a	ā	i	ī	u	ü	e	ai	o
بوغۇز تاۋۇشى	ka	kha	ga	gha	na				
تاڭلاي تاۋۇشى	ca	cha	ja	jha	na				
چىش تاۋۇشى	ta	tha	da	dha	na				
لەۋ تاۋۇشى		ya	ra	la	va				
يېرىم سوزۇق تاۋۇش			sa	sa	sa				
ئىسقىرىق تاۋۇش			sa	sa	sa				
كاناي تاۋۇشى					ha				

بۇلار مۇنتىزىم بىراخمان ھەرپلىرى بولۇپ، ئاساسلىقى بىراخمان يېزىقىدىكى ئەسەرلەرنى يېزىشتا ئىشلىتىلگەن. باشقا تىللارنى خاتىرىلەشكە ئۇيغۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن ھەرپلەرنىڭ ساند- نى كۆپەيتىش ياكى ئازايتىش بىلەن ئاز - تولا ئۆزگەرتىلگەن.

① «جۇڭگو قامۇسى. تىل - يېزىق»، خەنزۇچە نەشرى، 1992 - يىلى نەشرى، 309 - بەت.

براخمان يېزىقىنىڭ ئەۋرىشكىلىرى

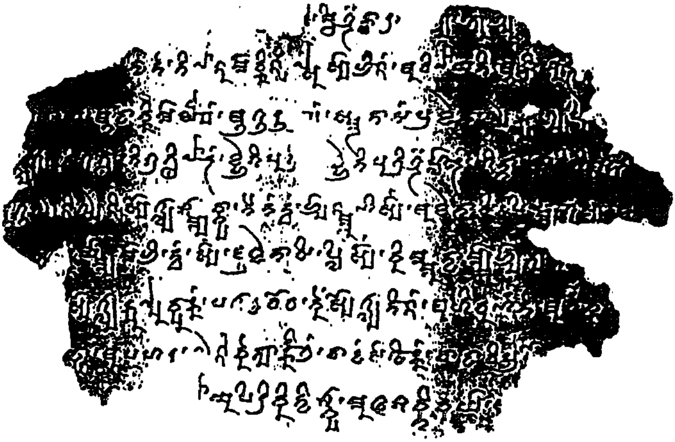

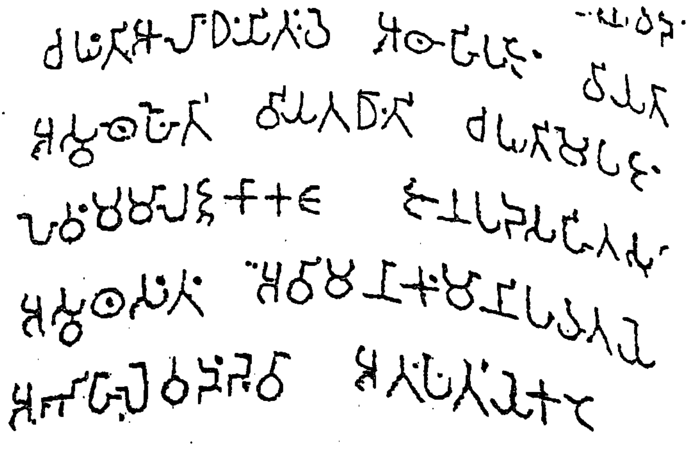

ھىندىستان ئاسوكا پادشاھىنىڭ شىر تۈۋرۈكىدىكى براخمان يېزىقى

3. خەنزۇچە يېزىق

قەدىمكى ئۇدۇن، پىشامشان ۋە قەدىمكى غەربىي يۇرت رايونلىرىدا خەنزۇ تىل - يېزىقى ئەڭ بۇرۇن قوللىنىلغان تىل - يېزىقلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

خەن سۇلالىسى دەۋرىدىلا ئۇدۇن بەگلىكىنىڭ مىتال پۇلىنىڭ يۈزىگە خەنزۇچە، قارۇشتىچە يېزىقلار چۈشۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇ «ئىككى يۈزىگە خەنزۇچە - قارۇشتىچە يېزىق چۈشۈرۈلگەن يارماق» دەپ ئاتالغان، ئۇ يەنە «ئۇدۇن ئات سۈرەتلىك يارمىقى»، «خوتەن ئات سۈرەتلىك يارمىقى» دەپمۇ ئاتالغان. بۈگۈنكى خوتەن ۋىلايىتىنىڭ نىيە (ئەينى يىللىرى پىشامشان خانلىقىغا تەۋە ئىدى) ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى نىيا قەدىمىي شەھەر خارابىسىدىن خەن، جىن سۇلالىرى دەۋرىگە ئائىت تارىشا پۈتۈك، شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت «ۋۇجۇ يارمىقى»، «زىرائەت مەھكىمىسى مۆھۈرى» ۋە «خەنزۇچە - ئۇدۇنچە سۆزلۈكلەر لۇغىتى» قاتارلىق بۇيۇملار تېپىلدى. بۇلار قەدىمكى ئۇدۇن بىلەن پىشامشان رايونلىرىدا خەنزۇ يېزىقىنىڭ كەڭ كۆلەمدە قوللىنىلغانلىقىنى، شۇنداقلا قەدىمدىن بۇيان ئۇدۇن، پىشامشان رايونلىرى خەلقلىرىنىڭ خەنزۇ خەلقى بىلەن سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتلەردە قويۇق مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇدۇن ۋەسىقىلىرىگە قارىغاندا، قەدىمكى ئۇدۇندىمۇ 12 مۆچەل قوللىنىلغان، خاندانلىقنىڭ ئىشلەتكەن يىل ناملىرىمۇ خەنزۇلارنىڭكىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ، ئالايلۇق، «同庆» (تۇڭچىڭ)، «天尊» (تيەنزۇن) «中兴» (جۇڭشىڭ) «天兴» (تيەنشىڭ) «天寿» (تيەنشۇ) قاتارلىقلار. كۆپلىگەن ئۇدۇن ھۆججەتلىرىدە خەنزۇچە يېزىقلار ئارىلاش ئىشلىتىلگەن. ھەتتا خەنزۇچە ۋە ئۇدۇنچە يېزىقلار بىرگە ئىشلە-

تىلگەن. ئۇدۇن ھۆججەتلىرىدە يەنە بىر مۇنچەناملار خەنزۇچە ئاتالغان، مەسىلەن، «节度使» (پۇتۇكچى بەگ)، «长史» (ھىراۋۇل)، «宰相» (ۋەزىرئەزەم) «都督» (تۇتۇق بەگ) «判官» (قازى)، «夫人» (ئاغچا خېنىم)، «大德» (ئاپاق بەگ) «世尊» (بۇزرۇكۋار) قاتارلىقلار. بۇلار خەنزۇ يېزىقىنىڭ ئۇدۇن رايونىدا قوللىنىلغانلىقىنى، شۇنداقلا ئەينى چاغلاردا ئۇدۇننىڭ ئىچكى جايلاردىكى ھۆكۈمەتلەر بىلەن بولغان سىياسىي، مەدەنىيەت جەھەتلەردىكى مۇناسىۋىتىنىڭ خېلىلا قويۇق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

زىرائەت مەھكىمىسىنىڭ مۆھۈرى (نىيىدىن تېپىلغان خەن سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ مۆھۈر)

نىيادىن تېپىلغان خەنزۇچە خەت چوشۇرۇلگەن تارىشا پۈتۈكلەر

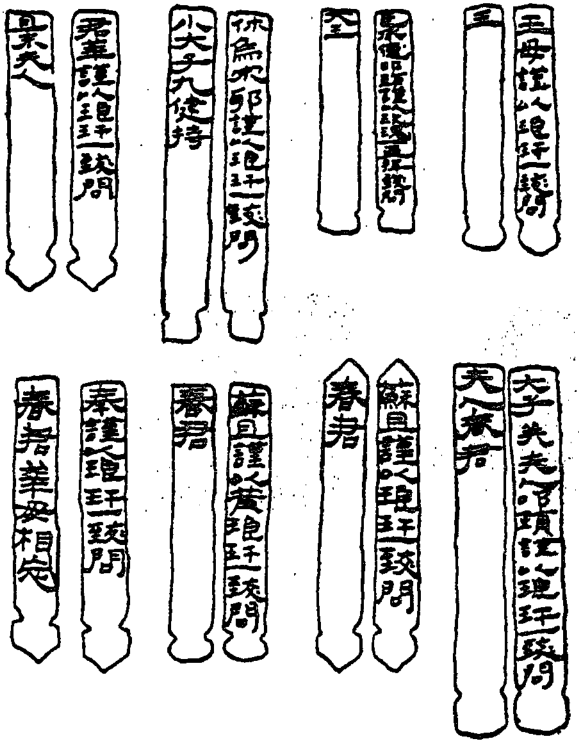

توقۇلما بۇيۇملارغا يېزىلغان خەنزۇچە خەتلەر
(خەن سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ)

4. ئۈدۈن يېزىقى

ئۈدۈن يېزىقى «ئۈدۈن ساك يېزىقى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۈدۈن يېزىقى مىلادىيە V ئەسىردىن XI ئەسىرگىچە ئۈدۈن ساك-لىرى قوللانغان بوغۇملۇق يېزىقتۇر. XIX—XX ئەسىرلەر ئارىلىقى-دا شىنجاڭ خوتەن ۋىلايىتى (قەدىمكى ئىسمى ئۈدۈن) دە بۇ يېزىق بايقالغان.

ئۈدۈن يېزىقىدا خاتىرىلەنگەن تىل كىشىلەر تەرىپىدىن «ئۈ-دۈن تىلى» ياكى «ئۈدۈن ساك تىلى»، «خوتەن - ساك تىلى»، «خوتەن تىلى» دەپ ئاتالغان، ئۇ ساكلارنىڭ تىللىرىدىن بىرى. بۇ تىل ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسى ئىران تىلى گۇرۇپپىسىدىكى شەرقىي ئىران تىل تارمىقىنىڭ شەرقىي جەنۇب تىل گۇرۇپپىسىغا تەۋە تىل بولۇپ، ئاساسلىقى ئۈدۈن (خو-تەن)، مارالبېشى قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. ھازىر تاجىكىس-تان، ئافغانىستان چېگراسىدىكى ۋاخان كارىدورىدا بىر خىل تىل بولۇپ، ۋاخان تىلى دەپ ئاتىلىدۇ، شۇ تىل بىلەن ئۈدۈن تىلى ئوتتۇرىسىدا نۇرغۇن ئوخشاشلىقلار مەۋجۇت.

ئۈدۈن يېزىقى ھەرپلىرى ھىندى بىراخمان يېزىقىنىڭ گۇپتا پادىشاھلىقى نۇسخىسى (گۇپتا باسما نۇسخىسى) دىن كەلگەن بو-لۇپ، ئۇنىڭ سىما نۇسخىسى، قول يازما نۇسخىسى، ئارىلاشما نۇسخىسى بار ئىدى، خەتلەر كۆپرەك قوشما نۇسخا بىلەن ئۇلاپ يېزىلاتتى.

ئۈدۈن يېزىقىدا سوزۇق تاۋۇش 9:

a, ā, i, ī, u, ai e, au, o

ئۈزۈك تاۋۇش 22:

g, th, d, p, ph, b, tc, js, j, c, ṭ, ḍ, ts, ch, k, ṣ

s, ṣ, ṣṣ, s, ys, hv, hi.

سۆز تۈركۈمى توققۇز خىل بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە ئىسىم-لاردا ئاياللىچە، ئەرچە رودلار بار. بىرلىك سان، كۆپلۈك سان پەرقلىرى بار، باش كېلىش، چۈشۈم كېلىش قاتارلىق مورفولو-

گىيلىك ئۆزگىرىشلەرمۇ بار. سۇپەتلەر ئۆزگەرگەندە ئىسمغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. پېئىللار شەخس، سان، زامان، راي، دەرىجە قاتارلىق كۆپ خىل ھالەت ئۆزگىرىشلىرىدە بولىدۇ.

ئۇدۇن يېزىقىنىڭ ھەرپ شەكلى ھىندى گۇپتا خانلىقىنىڭ بىراخمان يېزىقىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇدۇن يېزىقىدا ھىندى بىراخمان يېزىقىغا ئوخشاش قوشۇمچە بەلگىلەر ئارقىلىق سوزۇق تاۋۇشلار كۆرسىتىلىدۇ.

(1) ئۇدۇن يېزىقىدىكى ھۆججەتلەر

قەدىمكى ئۇدۇندا ئەڭ بۇرۇن ئىشلىتىلگەن يېزىق قارۇشتى يېزىقى بىلەن خەنزۇ يېزىقى بولۇپ، ئۇدۇن يېزىقى كېيىنرەك ئىشلىتىلگەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە خەنزۇ يېزىقى بىلەن بىرگە ئىشلىتىلگەن.

بىر قەدەر يۇقىرى تارىخىي قىممەتكە ئىگە ئۇدۇن ۋەسىقىلىرى ئىچىدە «ستاخل خولستېين» توپلىمى (بۇ كىتابنىڭ ئىسمى كىتابنى قولغا چۈشۈرگەن ئادەمنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتالغان) ئەڭ مەشھۇردۇر. بۇ توپلامنىڭ بىر بېتى ئۇدۇن يېزىقى، يەنە بىر بېتى قەدىمكى زاڭزۇ يېزىقى بىلەن يېزىلغان. كىتابتىكى ئۇدۇن يېزىقى 73 قۇر بولۇپ، 1 - قۇردىن 51 - قۇرغىچە بولغان مەزمۇنلار ئاساسلىقى ئۇدۇن بەگلىرى يازغان، شاجۇ ئايمىقىغا قىلىنغان زىيارەت خاتىرىلىرىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭدا يول بويىدىكى شەھەر - بازارلار ۋە كەنتلەر ۋە شاجۇ ئايمىقىدىكى بۇددا مۇنارلىرى، ئالتۇن بىلەن بېزەلگەن بۇدساتۋا قاتارلىقلار بايان قىلىنغان. كىتابنىڭ ئۈچ يېرىدە ۋايجراسامپاۋا (visa sambhava) نىڭ 14 - يىلى تىلغا ئېلىنغان، 14 - يىلى توخۇ يىلى دەپ ئىككى قېتىم ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە پادىشاھ شىر پادىشاھ دەپ ئاتالغان. ئالىملار شۇنىڭغا قاراپ، شىر پادىشاھ دەپ ئاتالغان پادىشاھ ئۇدۇننىڭ ۋىسارا تەخىرخانى دەپ ھۆكۈم قىلدى. بۇ ۋەسىقىنىڭ ئاساسىي قىممىتى

شۇ يەردىكى، ئۇ ئۇدۇندا ۋىسارا تەڭرىخان هۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە ئۇدۇن تىلى، ئۇدۇن يېزىقى قوللىنىلغانلىقى، ئاھالى-لەر گەۋدىسىنىڭ ساكلار ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بەرگەن. ئۇدۇن يېزىقىدىكى هۆججەتلەر پارىژ، لوندون، لېنىنگراد، ستوكھولم، توكيو، جاكارتا، يېڭى دېھلى، بېرلىن، برومىن، فىلادېلفىيە قاتارلىق جايلاردا ساقلىنىۋاتىدۇ.

ئۇدۇن يېزىقىنىڭ ئەۋرىشكىلىرى

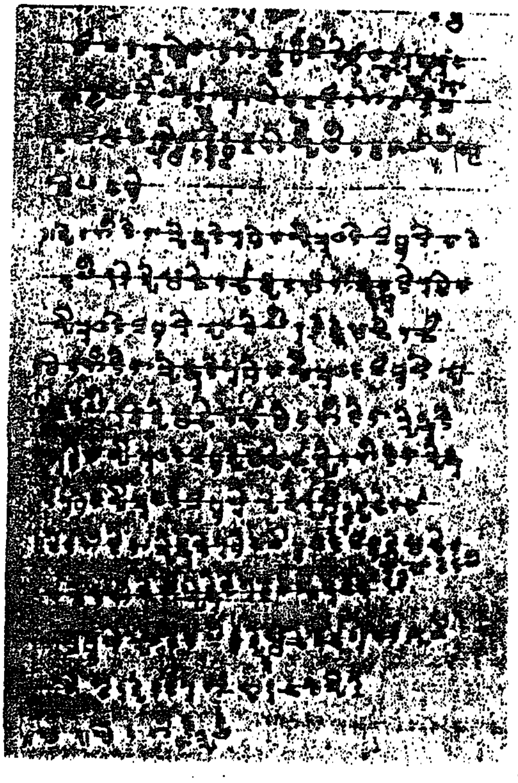

ئۇدۇن يېزىقى ئېلىپبەسى①

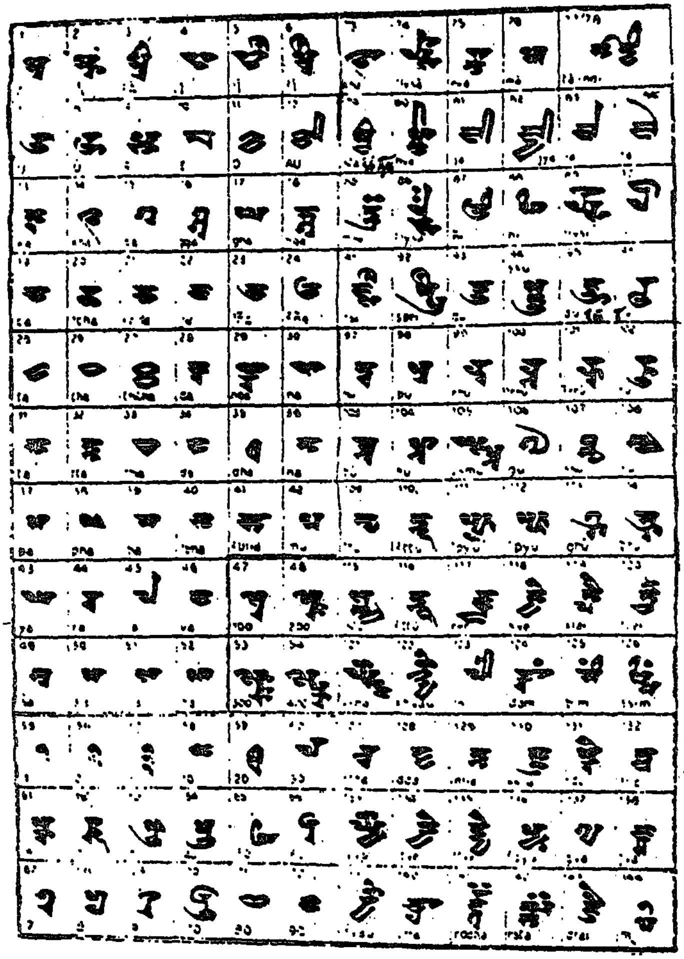

① «جۇڭگو مىللەتلىرىنىڭ قەدىمكى يېزىقى سۈرەتلىرى» دىن ئېلىندى. جۇڭگو ئىجتىما- ئىي پەنلەر نەشرىياتىنىڭ 1990 - يىلى 10 - ئاي نەشرى، 30 - بەت.

5. سوغدى يېزىقى

(1) سوغدى ۋە سوغدى يېزىقى

سوغدى دېگەن سۆز قەدىمكى ئىران تىلىدا «مۇقەددەس جاي» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. قەدىمكى پرسىيە يېزىقى ۋە ئەفستو يېزىقىدا sughda، پەھلىۋى يېزىقىدا sülik دېيىلگەن، يەنە ئۇنىڭ sogd، surik قاتارلىق ھەر خىل يېزىلىشلىرىمۇ بار.

سوغدى يېزىقى سوغدى تىلىنى خاتىرىلەيدىغان يېزىق. سوغدى تىلى ھىندى ـ ياۋروپا تىل سىستېمىسى ئىران تىلى گۇرۇپپىسىنىڭ شەرقىي ئىران تىلى تارمىقىغا كىرىدۇ. ئالىملارنىڭ قارىشىچە، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى VI ئەسىردە سوغدى تىلى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ زەرەپشان دەرياسى بويلىرىدا كەڭ دائىرىدە قوللىنىلغان. بۈگۈنكى زەرەپشان بويلىرىدىكى ئاھالىلەر قوللىنىۋاتقان ياگنوب تىلىدا سوغدى تىلىنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرى ساقلىنىپ قالغان.

سوغدى يېزىقىنىڭ ھەرپلىرى ئەرەم يېزىقىدىن كەلگەن. جۇڭگو تەۋەسىدىن تېپىلغان سوغدا يېزىقىدىكى ھۆججەتلەردە ئۈچ خىل ھەرپ نۇسخىسى، يەنى بۇددا نومى نۇسخىسى، قەدىمكى سۈرىيە نۇسخىسى، مانى نۇسخىسىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل ھەرپ نۇسخىسى بار. گۇڭ فاڭجېننىڭ تونۇشتۇرۇشىغا قارىغاندا، سوغدى يېزىقىنىڭ ھەرپ نۇسخىلىرى ئوخشاش بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ھەرپ سانى ۋە تاۋۇشلۇق سۈپىتى خىلمۇ خىل ئىكەن. بۇددا نومى ھەرپلىرى جەمئىي 17 بولۇپ، ئۇ ئۆزگەرتىپ يازسا مۇنداق بولىدىكەن:

’, β, γ, h, w, z, y, k, δ, m, n, s, p, c, r, š, t.

ئۇلار سۆز بېشىدا كەلسە ā تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

سۆز ئوتتۇرىسىدا كەلسە ə, a, ā تەلەپپۇز قىلىنىدىكەن.

مانى نۇسخىسىدىكى ھەرپلەر 29:

’, b, β, g, γ, d, ẖ, w, z, ž, h, ṯ, y, k, x, I, δ, m,

n, s,’, p, f, c, j, q, r, š, t بۇلارنىڭ ئىچىدە j=c
ds,ts,č نىڭ ۋارىيانتى؛ I, v, δ=δ نىڭ ۋارىيانتى، J,ž=j نىڭ
ۋارىيانتى؛ g, k=k نىڭ ۋارىيانتى؛ b, p=p نىڭ ۋارىيانتى؛
d, t=t نىڭ ۋارىيانتى؛ w=w,u,(o),ū,(ō),uw,(ōw),au
نىڭ ۋارىيانتى؛ ai, iy, ī, ē, ə, i, y=y نىڭ ۋارىيانتى؛
ə, ā , a=ā نىڭ ۋارىيانتى.

قەدىمكى سۈرىيە نۇسخىسىدىكى ھەرپلەر 22 ئىكەن:
’,b, r, g, d, w, z, ž, ṯ, y, x, I, m, n, s, c, p
f, č, q, ř, š, ʋ.

سوغدى يېزىقىدىكى بەزى سۆزلەر ئۈزۈك تاۋۇشلۇق ھەرپ-
لەردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ھەقىقىي سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ
تاۋۇشلۇق سۈپىتىنى بېكىتكىلى بولمايدۇ، بەزى سۆزلەردە سو-
زۇق تاۋۇشلارنى ’ ,C, w, y قاتارلىق ھەرپلەرنىڭ ياردىمىدىلا
پەرق ئەتكىلى بولىدۇ. بەزىلەرنىڭ قارىشىچە، سوغدى يېزىقىدا
سوزۇق تاۋۇش 11، يەنى قىسقا سوزۇق تاۋۇش ’,ə,o,u,e,i,a
ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش ō, ū, ē, ī, ā ئىكەن. ئۇنىڭدىن باشقا
قوشما سوزۇق تاۋۇش ān, āi, au, ai بار ئىكەن.

سوغدى يېزىقىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش فونېمىسى 19: k
(g ۋارىيانتى) c,γ,x,’ (j ۋارىيانتى)، t,z,s (d ۋارىيانتى)،
p,n,z,s,δ,ʋ (b ۋارىيانتى)، f, β, m, w, y, r. ئۇنىڭدىن
باشقا 1 تاۋۇشى δ نىڭ بىر خىل دىئالېكت ۋارىيانتى ياكى ئۇ
چەتتىن كىرگەن ئاتالغۇلاردىلا ئۇچرايدۇ، ئادەتتە ئۇ فونېما ھې-
سابلانمايدۇ.

سوغدى يېزىقى ئوڭدىن سولغا قاراپ يېزىلىدۇ، يۇقىرىدىن
تۆۋەنگە قارىتىلىپمۇ يېزىلىدۇ.

سوغدى يېزىقىنىڭ تاشلىنىپ قېلىشى مۇڭغۇللار ئوتتۇرا
ئاسىياغا يۈرۈش قىلىپ سوغدىيانا دۆلىتىنى مۇنقەرز قىلغاندىن
كېيىنكى ئىش. ۋاقتى XIII ئەسىردىن ئىلگىرى بولمىسا كېرەك.

(2) سوغدى يېزىقىدىكى ھۆججەتلەر

1906 - يىلى ستەين دونخۇاڭدىن ئېلىپ كەتكەن سوغدى يېزىقىدىكى بىر تۈركۈم ۋەسىقە ۋە مەكتۇپلار ئېلىمىزدە ئەڭ بالدۇر بايقالغان سوغدى يېزىقىدىكى ھۆججەتلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بەزى ئالىملار ئۇنى IV ئەسىر ئەتراپىدا دەپ بېكىتسە، بەزىلىرى مىلادىيە 196 - يىللىرى ئەتراپىدا دەپ قارىماقتا.

ئەڭ بالدۇر مەملىكىتىمىزدە بايقالغان سوغدى يېزىقىدىكى دەستۇرلارنى گېرمانىيىلىك گىلون ۋېدىر بىلەن لىكوك تاپقان، ئۇلار 1902—1905 - يىللىرى تۇرپاندا ئارقا - ئارقىدىن سوغدى يېزىقىدىكى كۆپ خىل دەستۇرلار (بۇددا، خرىستىئان، مانى دىنلىرىغا ئائىت) نى، قېزىپ تاپقان. دۇنخۇاڭدىكى سوغدى يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر ۋە سوغدىلارنىڭ ئۆز ماكانى (تاجىكىستان) دا تېپىلغان موغۇ تېغى ۋەسىقىلىرى ئەڭ مەشھۇردۇر.

سوغدى ئېلىپبەسى[1]

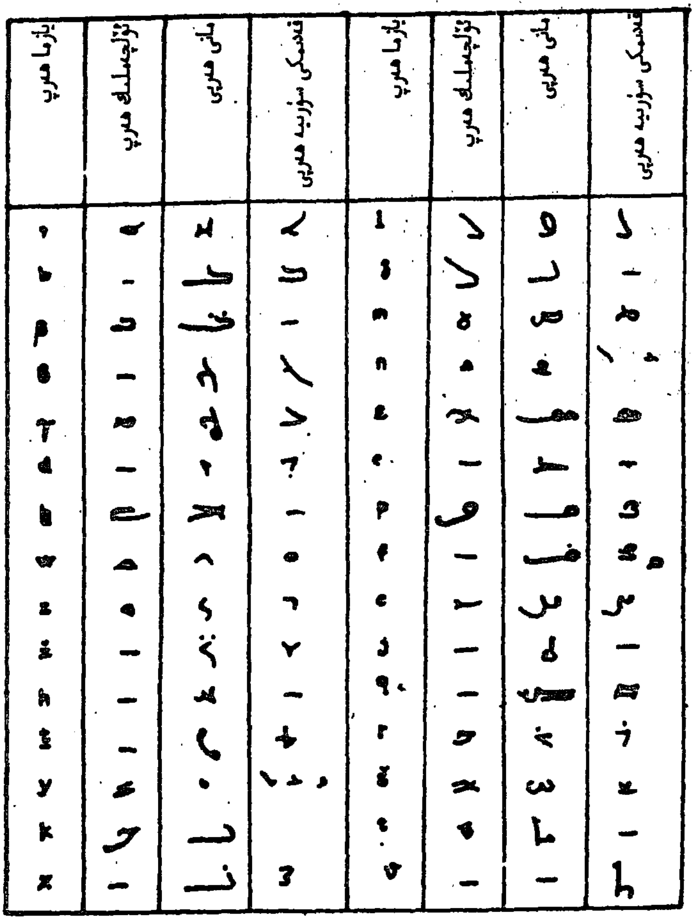

① «جۇڭگو مىللەتلىرىنىڭ قەدىمكى يېزىقلىرىنىڭ سۈرەتلىرى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتىنىڭ 1990 - يىلى 10 - ئاي نەشرى، 56 - بەت.

سوغدىكى يېزىقىنىڭ ئەۋرىشكىلىرى

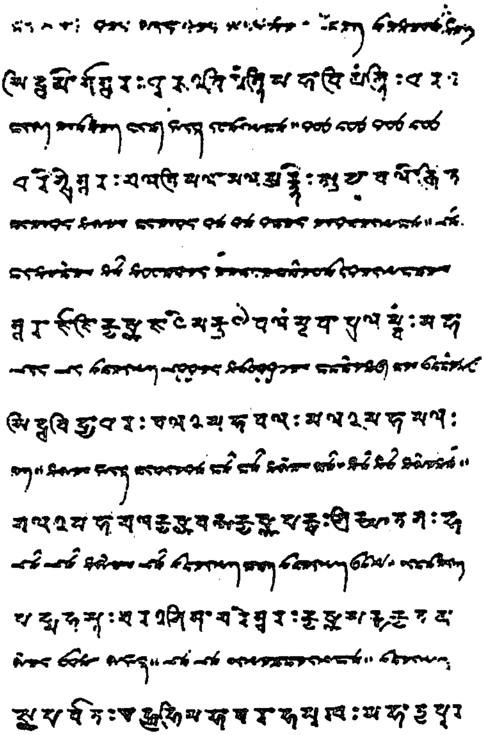

بۇدساتۋا شىن دورونى سۇترىسى پارچىلىرى

6. قەدىمكى زاڭزۇ يېزىقى (تۇبۇت يېزىقى)

(1) «تۇبۇت» سۆزىنىڭ مەنىسى

زاڭزۇ تىلىدىكى «bod (بۇت)» — قەدىمكى زاڭزۇلارنىڭ ئۆزلىرىنى ئاتىشى. ئومۇمىيۈزلۈكرەك قاراش مۇنداق: بۇت قەدىمكى زاڭزۇلار ئېتىقاد قىلغان ئىپتىدائىي دىن — «bon (بون)» دىن كەلگەن؛ «bod» (بۇت) سۆزى دېھقانچىلىق دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بولۇپ، ئۇ bro (چارۋىچىلىق) دېگەن سۆزگە نىسبەتەن ئېيتىلغان دەپ قارىغۇچىلارمۇ بار. كۆپ سانلىق كىشىلەر «تۇ» دېگەن سۆز خەنزۇچە «大» (چوڭ، كاتتا، ئۇلۇغ)» دېگەن سۆزدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن بولۇپ، تۇبۇتلەرنىڭ ئۆزلىرىنى تاڭ سۇلالىسىگە قارىتا ئاتىغان «大» ‹چوڭ بۇت›، دېگەن ئىسمىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى دەپ قارايدۇ.

(2) تۇبۇت يېزىقى ھەققىدە قىسقىچە تونۇشتۇرۇش

مىلادىيە Ⅶ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، تۇبۇتلەرنىڭ 33 ئەۋلاد دەرمەراجە لاماسى سۇڭزەنگەنبۇ (؟ — 649) تەختتىكى ۋاقىتتا تۇنمىساڭبۇزانى ھىندىستانغا بىراخمان يېزىقى ۋە بۇددا ئەقىدىلىرىنى ئۆگىنىشكە ئەۋەتىدۇ. ئۇ كۆپ خىل يېزىق ۋە باياناتشۇناسلىقنى ئۆگىنىپ تۇبۇتكە قايتقاندىن كېيىن، دەرمەراجەنىڭ ئەمرىگە ئاساسەن زاڭزۇ يېزىقىنى ئىجاد قىلىدۇ ۋە ئالدى بىلەن بىراخمان ئېلىپبەسىدىكى 34 ھەرپتىن زاڭزۇ تىلىدا بولمىغان 11 تاۋۇش ھەرپىنى چىقىرىۋېتىپ، زاڭزۇ تىلىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن يەتتە تاۋۇش ھەرپىنى قوشۇپ، زاڭزۇ تىلىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش ھەرپىنى 30 قىلىپ بېكىتىدۇ. يەنە بىراخمان تىلىدىكى 16 سوزۇق تاۋۇش ھەرپىدىن زاڭزۇ تىلىغا ماس كېلىدىغان تۆت ھەرپىنى تاللاپ، تۆت سوزۇق تاۋۇش بەلگىسىنى تۈزۈپ چىقىدۇ.

30 ئۈزۈك تاۋۇش ھەرپىدىن ئالدىنقى 20 ھەرپ قوشما سوزۇق تاۋۇش ئورنى بويىچە ئوخشاش بولغانلىقى ئۈچۈن، ھەر بىر تۆت ھەرپ بىر گۇرۇپپا قىلىپ تۈزۈلگەن؛ ئون ھەرپ ئىككى يېرىم گۇرۇپپا، جەمئىي يەتتە يېرىم گۇرۇپپا قىلىپ تۈزۈلگەن.

ئۈزۈك تاۋۇش ھەرپلىرىنىڭ زاڭزۇ تىلىدىكى بوغۇم قۇرۇلمىسىدىن قارىغاندا، ھەر بىر بوغۇمدا بىر ئاساسىي ھەرپ بولۇشى كېرەك، ئۈزۈك تاۋۇش ھەرپلىرى ئاساسىي ھەرپ قىلىنسا بولىدۇ. ئاساسىي ھەرپلەرنىڭ ئالدىغا ياردەمچى ھەرپلەر قوشۇلىدۇ، ئارقىسىغا ئارقا ياردەمچى ھەرپلەر قوشۇلىدۇ، ئۈستىگە ئۈستى ياردەمچى ھەرپلەر قوشۇلىدۇ، ئاستىغا ئاستى ياردەمچى ھەرپلەر قوشۇلىدۇ.

30 ئۈزۈك تاۋۇش ھەرپى ئىچىدىن بەش ھەرپنى ئالدى ياردەمچى ھەرپ، ئون ھەرپنى ئارقا ياردەمچى ھەرپ قىلغىلى بولىدۇ؛ ئۈچ ھەرپنى ئۈستى ياردەمچى ھەرپ، تۆت ھەرپنى ئاستى ياردەمچى ھەرپ (زاڭزۇ يېزىقى ئارقىلىق بىراخمان يېزىقىنى يازغاندا يەنە ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش ۋە كاناي تاۋۇشىنى بىلدۈرىدىغان ئىككى ھەرپ قوشۇلىدۇ، شۇنداق بولغاچقا، قەدىمكى ھۆججەتلەردە دائىم ئۇچرايدىغان ئاستى ياردەمچى ھەرپ ئالتە بولماستىن، بەلكى تۆت دۇر). تۆت سوزۇق تاۋۇش بەلگىسىدىن ئۈچى ئاساسىي ھەرپنىڭ ئۈستىگە، بىرسى ئاستىغا يېزىلىدۇ. ئوڭغا قاراپ يازغاندا، بوغۇملار ھەرپلەرنىڭ ئاستى - ئۈستىگە يېزىش ئۇسۇلى بويىچە ئىپادە قىلىنىدۇ. بوغۇم بىلەن بوغۇم ئارىلىقىدا سەل - پەل بوشلۇق قالىدۇ. كىتاب ماۋزۇلىرى، بابلىرى باشلانغاندا باشلىنىش بەلگىسى قويۇلىدۇ. جۈملە ئاخىرلاشقاندا بىر تىك سىزىق توچكا ئورنىدا قويۇلىدۇ؛ باب، پراگرافلارنىڭ ئاخىرىغا ئىككى تىك سىزىق ئاخىرلاشقانلىق بەلگىسى ئورنىدا قويۇلىدۇ؛ پۈتۈن تېكىست ياكى ئابزاستلار ئاخىرلاشقاندا تۆت تىك سىزىق ئاخىرلاشقانلىق بەلگىسى ئورنىدا قويۇلىدۇ.

زاڭزۇ تىلى VII ئەسىردە ئىجاد قىلىنغاندىن باشلاپ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، ئۈچ قېتىم رەتلەنگەن. تۇنجى قېتىم رەتلەنگىنى تونمىساڭبوزا بىراخمان يېزىقىغا ئوخشىتىپ ئىجاد قىلغان بىر خىل يېزىق نۇسخىسىنى كۆرسىتىدۇ. ئىككىنچى، ئۈچىنچى قېتىمقى رەتلەنگەنلىرى IX ئەسىرنىڭ باشلىرى ۋە XI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىكى رەتلەشنى كۆرسىتىدۇ.

زاڭزۇ يېزىقىنىڭ ئەۋرىشكىسى

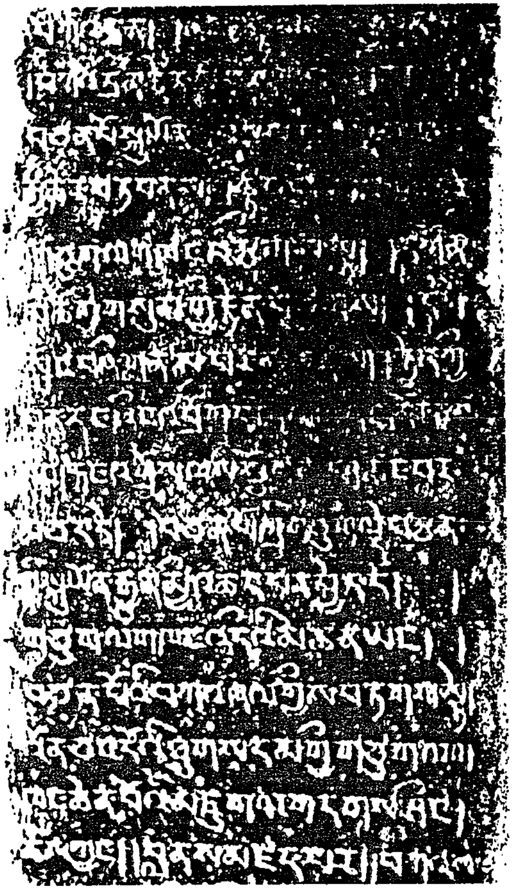

تاڭ سۇلالىسى — تۇبۇت ئىتتىپاقى ئابىدىسى (زاڭزۇچە
ئىتتىپاق سۆزلۈكىدىن ئېلىندى)

زاڭزۇ يېزىقى ئېلىپبە جەدۋىلى①

زاڭزۇ تىلى ھەرپى		لاتىنچە يېزىلىشى	خەلقئارا فونېتىكا بەلگىسى	زاڭزۇ تىلى ھەرپى		لاتىنچە يېزىلىشى	خەلقئارا فونېتىكا بەلگىسى
باشلىق يېزىق	باشسىز يېزىق			باشلىق يېزىق	باشسىز يېزىق		
ཀ་	ཀ་	ka	ka˥	ཙ་	ཙ་	tsa	tsa˥
ཁ་	ཁ་	kha	kʻa˥	ཚ་	ཚ་	tsha	tsʻa˥
ག་	ག་	ga	kʻa˩˧	ཛ་	ཛ་	dza	tsʻa˩˧
ང་	ང་	nga	ŋa˩˧	ཝ་	ཝ་	wa	wa˩˧
ཅ་	ཅ་	ca	tɕa˥	ཞ་	ཞ་	zha	ɕa˩˧
ཆ་	ཆ་	cha	tɕʻa˥	ཟ་	ཟ་	za	sa˩˧
ཇ་	ཇ་	ja	tɕʻa˩˧	འ་	འ་	va	ɦa˩˧
ཉ་	ཉ་	nya	ȵa˩˧	ཡ་	ཡ་	ya	ja˩˧
ཏ་	ཏ་	ta	ta˥	ར་	ར་	ra	ʐa˩˧
ཐ་	ཐ་	tha	tʻa˥	ལ་	ལ་	la	la˩˧
ད་	ད་	da	tʻa˩˧	ཤ་	ཤ་	sha	ɕa˥
ན་	ན་	na	na˩˧	ས་	ས་	sa	sa˥
པ་	པ་	pa	pa˥	ཧ་	ཧ་	ha	ha˥
ཕ་	ཕ་	pha	pʻa˥	ཨ་	ཨ་	a	ʔa˥
བ་	བ་	ba	pʻa˩˧				
མ་	མ་	ma	ma˩˧				

① «جۇڭگو مىللەتلىرىنىڭ قەدىمكى يېزىقلىرىنىڭ سۈرەتلىرى». جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتىنىڭ 1990 ـ يىلى 10 ـ ئاي خەنزۇچە نەشرى، 140 ـ بەت.

7. تۈرك يېزىقى

(1) «تۈرك» سۆزىنىڭ مەنىسى

جۇڭگونىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا «تۈرك» ئاتالغۇسى VI — VIII ئەسىرلەردە چوڭ شىمالىي چۆللۈك ۋە غەربىي يۇرتتا ياشىغان ھەمدە قۇدرەتلىك تۈرك خاندانلىقىنى قۇرغان ئاسىيادىكى قەدىمىي مىللەت — تۈرك مىللىتىنى كۆرسىتىدۇ.

«tyrk» (تۈرك) تۈركلەرنىڭ ئۆزىنى ئاتىغان نامى. خەنزۇ يېزىقىدا بۇ «tyrk» دېگەن ئىسىم « 突厥 » (تۇجۆ) دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

(2) تۈرك يېزىقى ھەققىدە قىسقىچە تونۇشتۇرۇش

«تۈرك يېزىقى» ياكى قەدىمكى تۈرك يېزىقى دېگەندە قەدىمكى تۈركلەر ئىشلەتكەن بىر خىل يېزىق كۆزدە تۇتۇلىدۇ. تۈرك خانلىقى (552 — 744 - يىللىرى)، ئۇيغۇر خانلىقى (744 — 840- يىللىرى) تۈرك يېزىقىنى قوللانغان. ئۇنىڭدىن باشقا قەدىمكى دەۋردە يېنسەي دەرياسى بويلىرىدا ياشىغان قىرغىزلار ۋە كېيىن قۇرۇلغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر پادىشاھلىقى، قامجۇ ئۇيغۇر پادىشاھلىقىمۇ بۇ يېزىقنى قوللانغان.

تۈرك يېزىقى سىرتقى كۆرۈنۈشى جەھەتتە ئارىئانلار ئىشلەتكەن رونىك يېزىقىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بەزىلەر ئۇنى «تۈرك - رونىك يېزىقى» دەپ ئاتايدۇ. بۇ خىل يېزىق ئەڭ دەسلەپ ئورخۇن، يېنسەي دەريا بويلىرىدىن چىققان تاش ئابىدىلەردە بايقالغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى «ئورخۇن - يېنسەي يېزىقى» دەپ ئاتىغۇچىلارمۇ بار.

تۈرك يېزىقىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدىكى قاراشلار ئوخشاشمايدۇ. ئەمما، ئىلىم ساھەسىدىكىلەر دانىيىلىك تامسېننىڭ قارىشى بىر قەدەر ئىشەنچلىك دەپ قارىماقتا. تامسېن مۇنۇلارنى ئوتتۇرىغا قويغان: (1) تۈرك يېزىقىدىكى 38 ھەرپتىن 23 ھەرپ ئەرەم يېزىقىدىن كەلگەن، بۇ ھەرپلەر ئوتتۇرا ئاسىيادىكى

ئىران سىستېمىسىدىكى مىللەتلەر ئارقىلىق تۈركلەرگە تارقىلىپ
كىرگەن بولۇپ، ئۇلار تۈرك تىلىنىڭ فونېتىك ئالاھىدىلىكىگە
ماسلاشتۇرۇلغان. (2) 23 ھەرپتىن باشقا بەزى ھەرپلەردە جە-
مەت ياكى قەبىلىلەرنى بىلدۈرىدىغان شەرتلىك بەلگىلەر ئىشلى-
تىلگەن. (3) بەزى بېشارەتلىك بەلگىلەر قوللىنىلغان. ئالاي-
لۇق، تۈرك تىلىدىكى εb, oq, aj دېگەن سۆزلەر ئايرىم -
ئايرىم ھالدا «ئاي» ، «ئوقيا» ، «ئۆي» دېگەن مەنىلەرنى بىل-
دۈرىدۇ. شۇڭا، تۈركلەر ئاي (يېرىم ئاي) ، ئوقيا، كىگىز
ئۆينىڭ شەكلىگە ئاساسەن مۇنداق ئۈچ ھەرپنى ئىجاد قىلغان
D ، ↓ ، 父 (⌂ ، ⌂).

تۈرك يېزىقىنىڭ ئىشلىتىلگەن ۋاقتىنى ئاساسەن X — Ⅶ
ئەسىرلەر ئارىلىقىدا دەپ بېكىتىشكە بولىدۇ.

قەدىمكى تۈرك يېزىقى نوقۇل ھالدىكى تاۋۇش ئېلىپبەنتى
يېزىقى ئەمەس، نوقۇل ھالدىكى بوغۇملۇق يېزىقمۇ ئەمەس،
بەلكى تاۋۇش ئېلىپبەنتى بىلەن بوغۇم ئارىلاشقان بىر خىل يې-
زىق، ئۇ 38—40 بەلگىدىن تەركىب تاپقان.

تۈرك يېزىقى ئادەتتە ئوڭدىن سولغا قاراپ توغرىسىغا يېزى-
لىدۇ. لېكىن، بەزى ھاللاردا سولدىن ئوڭغا قاراپ توغرىسىغا
يېزىلىدۇ. سۆز بىلەن سۆز ئارىسى (سۆز بىرىكمىلىرى) ئىككى
چېكىت (:) بىلەن ئايرىۋېتىلىدۇ.

قەدىمكى تۈرك يېزىقىنىڭ ئېلىپبە جەدۋىلى①

№	ھەرپ	تاۋۇشلۇق سۈپىتى	№	ھەرپ	تاۋۇشلۇق سۈپىتى
1	𐰀	a، ɛ	20	𐰾	s^2
2	𐰃	ɤ, i	21	𐱃	t^1
3	𐰆	o, u	22	𐱅	t^2
4	𐰇	ø, y	23	𐰖	j^1
5	𐰉	b^1	24	𐰘	j^2
6	𐰋	b^2	25	𐰲	tʃ
7	𐰑	d^1	26	𐰢	m
8	𐰓	d^2	27	𐰭	ŋ
9	𐰍	ɣ	28	𐰪	nj
10	𐰏	g	29	𐰯	p
11	𐰴	q	30	𐱁	ʃ
12	𐰚	k	31	𐰔	z
13	𐰞	l^1	32	𐰸	o, u q بىلەن قوشۇپ يېزىلىدۇ
14	𐰠	l^2	33	𐰜	ø, y k بىلەن قوشۇپ يېزىلىدۇ
15	𐰣	n^1	34	𐰶	i q بىلەن قوشۇپ يېزىلىدۇ
16	𐰤	n^2	35	𐰱	itʃ/tʃi
17	𐰺	r^1	36	𐱈	lt
18	𐰼	r^2	37	𐰨	ntʃ
19	𐰽	s^1	38	𐰦	nt

① تەلئەت تېكىن: «ئورخۇن يېزىقلىرى»، ئەنقەرە 1988 ـ يىل نەشرى.

تۈرك يېزىقىنىڭ ئەۋرىشكىلىرى

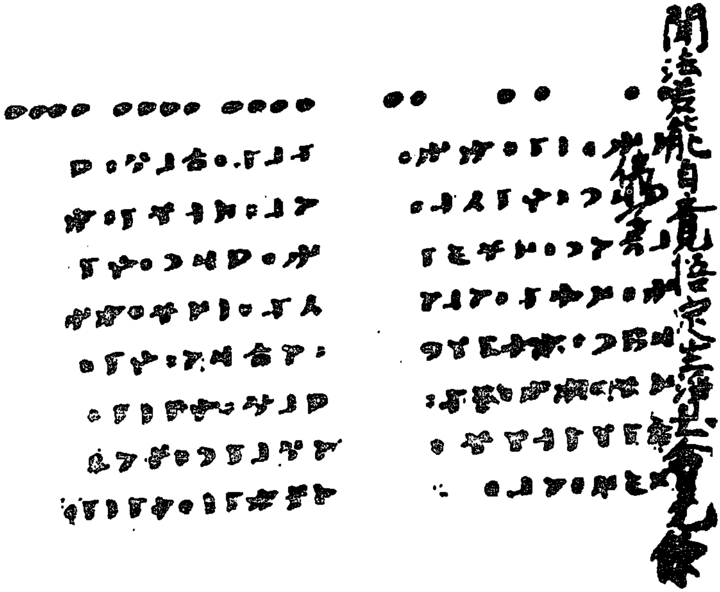

پالنامە

8. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى

(1) «回鹘» قەدىمكى ئۇيغۇر ئاتالغۇسىنىڭ مەنىسى

«回鹘» ئاتالغۇسىنىڭ مەنىسى توغرىسىدا مۇنداق بىر ئابزاست تارىخي پاكىتنى بايان قىلىشقا بولىدۇ: مىلادىيە 788-يىلى ئۇيغۇر «回纥» (خۇيخې) خانلىقىنىڭ قۇتلۇق بىلگە خاقانى - ياغلاقار جەمەتىدىن بولغان تۇنباغاخاقان تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى دېزوڭغا مەكتۇپ يوللاپ، ئۇيغۇرنى كۆرسىتىدىغان «回纥» دېگەن خەتنى «回鹘» دېگەن خەتكە ئۆزگەرتىشنى تەلەپ قىلغان، «回鹘» ئۇلارنىڭ كۆكتە پەرۋاز قىلىدىغان لاچىندەك قەيسەر ۋە چەبدەس ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. «回鹘» دېگەن سۆز «ujʁur» نىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى.

(2) قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ھەققىدە قىسقىچە تونۇشتۇرۇش

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى قەدىمكى باسمىل تۈركلىرى، تۈركەش تۈركلىرى ۋە غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇر قاتارلىقلار قوللانغان يېزىق. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى سوغدى يېزىقى ئاساسىدا كەشىپ قىلىنغان.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسلىقى تاۋۇش ئېلىپبەلىك يېزىق بولۇپ، 23 ھەرپ (بەلگە) دىن تەركىب تاپقان. ئۇنىڭ ئىچىدە سەككىز سوزۇق تاۋۇشنى بەش ھەرپ ئىپادىلەيدۇ، 22 ئۈزۈك تاۋۇشنى 18 ھەرپ ئىپادىلەيدۇ.

8 سوزۇق تاۋۇش: a e ɛ i o u ø y

22 ئۈزۈك تاۋۇش: b p m w d t n l r s z dʒ tʃ ʃ
ʒ j g k ŋ q χ ʁ

يېزىقتا سوزۇق تاۋۇش o u ø y ɛ i لار پەرقلەنمەيدۇ؛ ø, y لار سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش k g j دىن كېيىن كەلسە، ئۇلارنىڭ يېزىلىشى o, u لارنىڭ يېزىلىشىغا ئوخشايدۇ.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئەڭ دەسلەپ ئوڭدىن سولغا قاراپ توغرىسىغا يېزىلاتتى، كېيىن يۇقىرىدىن تۆۋەنگە يېزىلىدىغان بولغان، كۆپىنچە سولدىن ئوڭغا قاراپ يېزىلىپ كەلگەن.

هازىر قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئابىدىلەر ۋە هۆججەتلەر ساقلانماقتا. «توققۇز ئۇيغۇر قاغانى مەڭگۇ تېشى» نىڭ دەۋرى ھەممىدىن ئۇزۇن، هۆججەتلەر ئىچىدە بۇددا دىنى، مانى دىنى، نېستۇرى دىنى قاتارلىق دىنلارغا ئائىت دەستۇرلار، تېبابەت ئەسەرلىرى، ئەدەبىي ئەسەرلەر، هۆكۈمەت ئالاقىلىرى ۋە هۆججەت قاتارلىقلار بار.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئېلىپبەسى①

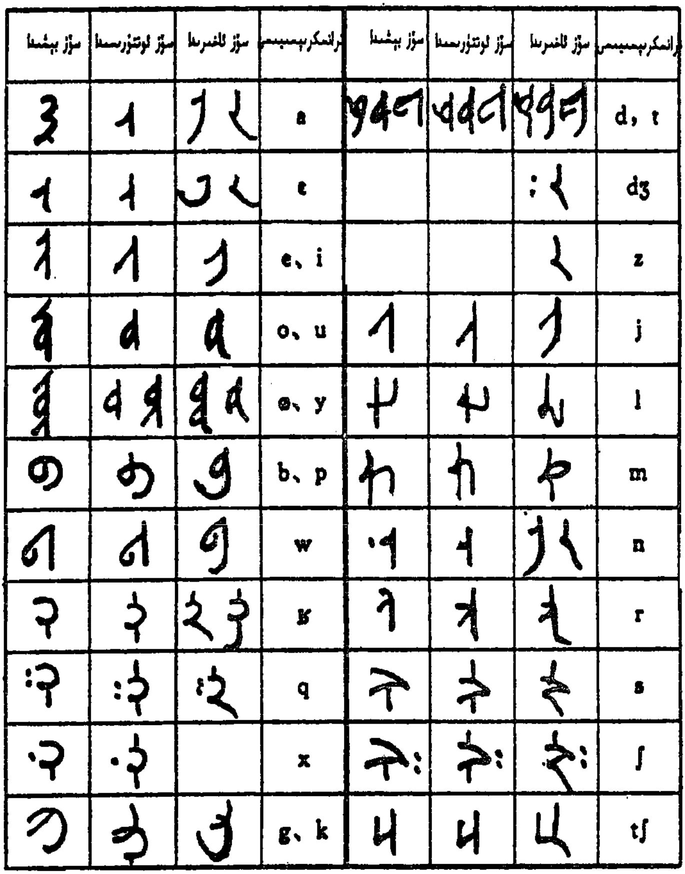

① جۇڭگو مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئوقۇشلۇقى» (كونسېپەك) بىرىنچى قىسىم، 1983 ـ يىلى.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئەۋرىشكىلىرى

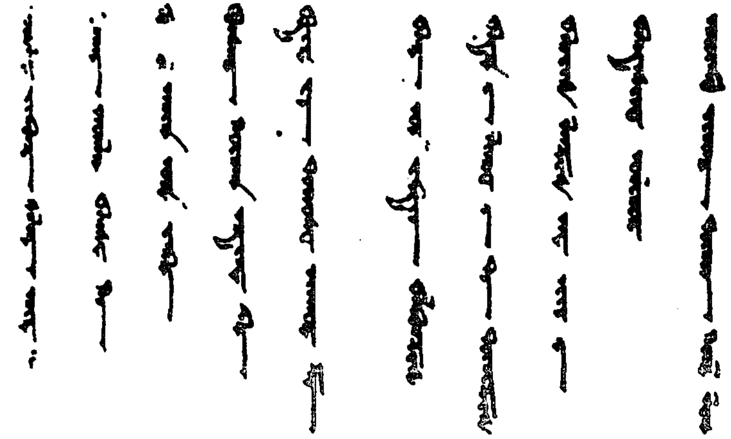

9. خاقانىيە يېزىقى

(1) «خاقانىيە» سۆزىنىڭ مەنىسى

IX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە، تۈركىي تىل شېۋىسىدە سۆزلىشىدىغان بىر قانچە مىللەت ياكى قەبىلىلەر تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربى ۋە پامىرنىڭ شىمالى ۋە غەربى رايونلىرىدا قاراخانىيلار سۇلالىسىنى قۇردى.

«خاقانىيە» بولسا قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ مەركىزىي رايونى (بالاساغۇن ـ قەشقەر رايونلىرى) نىڭ ئومۇمىي نامى. ئەينى چاغلاردا، مۇشۇ رايونلاردىكى كىشىلەرنىڭ ئاساسىي ئەدەبىي تىلى «خاقانىيە تىلى» ، يەنى «خانلىق تىلى» دەپ ھۆرمەت بىلەن ئاتالغان، «خاقانىيە تۈرك تىلى» ، «تۈرك تىلى» دەپمۇ ئاتالغاندى.

قاراخانىيلار سۇلالىسى ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى قىلغاندى. ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتىنى كەڭ كۆلەمدە قوبۇل قىلىش ئۈچۈن، ئىشلەتكىلى ئۇزۇن بولغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى ئۆزگەرتىپ، ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى يېزىقنى ئۇنىڭ ئورنىغا دەسسىتىپ، «خاقانىيە يېزىقى» دەپ ئاتىغاندى.

(2) خاقانىيە يېزىقى ھەققىدە قىسقىچە تونۇشتۇرۇش

خاقانىيە يېزىقى قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى يېزىق. ئۇ ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئېلىپبەلىك يېزىق. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئىشلىتىلگەن يېزىقنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، خاقانىيە يېزىقىنى ئومۇمەن مۇنداق تونۇشتۇرىمىز:

ئىشلىتىلگەن ھەرپ 24:

ا ب پ ت ج
elif b p t tʃ/dʒ
x d ð r z ʒ s
ʃ ʁ f v q k/g
l m n w h j

بۇنىڭ ئىچىدىكى «l» سوزۇق تاۋۇشنى بىلدۈرىدۇ، w ۋە j ھەم ئۈزۈك تاۋۇشنى، ھەم سوزۇق تاۋۇشنى بىلدۈرىدۇ.

سوزۇق ۋە ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئوقۇلۇشىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، ھەرپلەرنىڭ ئۈستى تەرىپى ياكى تۆۋەن تەرىپىگە ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا تۆۋەندىكى بەلگىلەر قويۇلغان:

/ «پەتھە» (تەلەپپۇز بەلگىسى)، ئۇ «زەۋەر» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ سوزۇق تاۋۇش a/ɛ لارنى ئىپادىلەشتە ئىشلىتىلىدۇ.

/ «كەسرە» (چىش تۆۋى تاۋۇش بەلگىسى)، ئۇ «زىر» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ سوزۇق تاۋۇش I/i ياكى e نى بىلدۈرۈشتە ئىشلىتىلىدۇ.

و «زەممە» (تەلەپپۇز ئارىلىقى بەلگىسى، ئۇ «پىچ» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش y, u/ɵ, o نى ئىپادىلەشتە

ئىشلىتىلىدۇ.

ـْـ «ساكىن» (جىملىق بەلگىسى)، ئۇ شۇ ھەرپ بوغۇمى-نىڭ ئاخىرىدا كەلگەندە ئۇنىڭدىن كېيىن سوزۇق تاۋۇش كەلمەي-دىغانلىقىنى ئىپادىلەشتە ئىشلىتىلىدۇ.

ـّـ «تەشدىد» (قوش ئوقۇلۇش بەلگىسى)، ئۇ شۇ ئۈزۈك تاۋۇش ھەرپىنىڭ تەكرارلىنىدىغانلىقىنى ئىپادىلەشتە ئىشلىتىلى-دۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، n بىلەن g/k نىڭ ئۇلاپ يېزىلىش شەكلى تىل تۈۋى - بۇرۇن تاۋۇشى η نى بىلدۈرىدۇ.

(3) خاقانىيە يېزىقىدىكى ھۆججەتلەر

قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە خاقانىيە تىلىدا يېزىلغان ۋەكىل خاراكتېرىگە ئىگە ئەسەرلەر «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «قۇتادغۇبىلىك»، «ئەتەبەتۇلھەقايىق» تىن ئىبارەت.

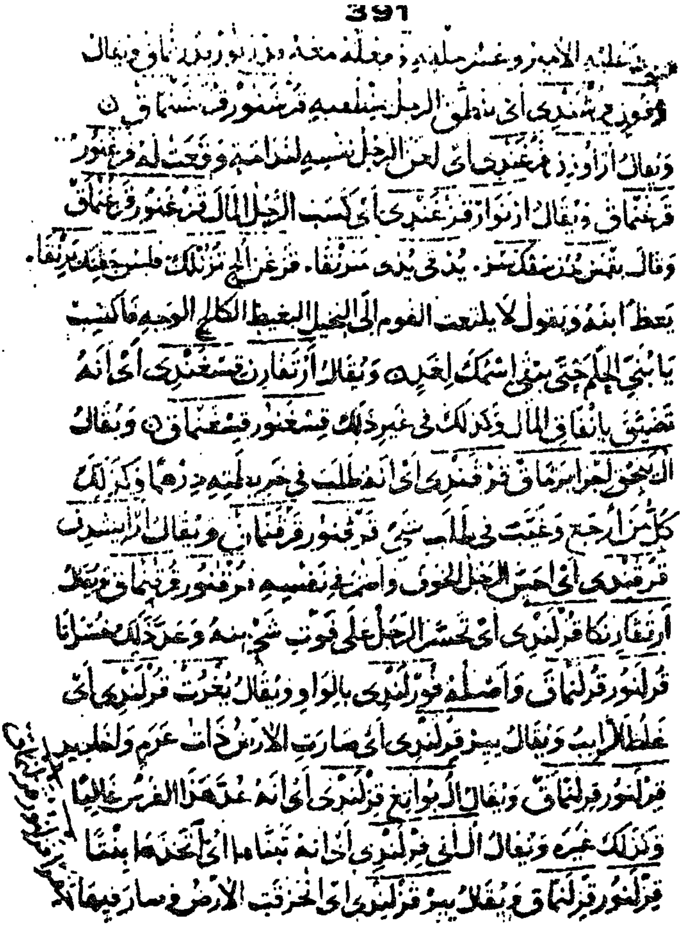

391

يغلبه الامر ويعسر حله وتعلله مخه ... ويقال
تفوزى ... اى تذلق الرجل بتلعبه ...
ويقال ارا اوزى ... لحق الرجل نسبه لندامة و...
قنجماق ويقال ارتوار قزغندى اى كسب الرجل المال قزغنور قزغماق
وقال ... يدى ... قزغن ... فليس ...
يعظ ابنه ويقول لا يلتفت القوم الى البخيل البغيض الكالح الوجه ما كسبت
يا بني الحلم حتى يمسك اسمك الحسن ويقال ارتمار قسغندى اى انه
تضيق بانفاق المال وكذلك في غير ذلك قسغنور قسغناق ويقال
... اى انه طلب في حربه ... وكذلك
كل من ارجع ورغبت في طلب شيء ... ويقال ار ايشدن
قرقندى اى احس الرجل الخوف واضمر في نفسه ... ويقال
ار تقارنكا قزلندى اى تحسر الرجل على فوت شيء منه وغير ذلك ...
قزلنور قزلناق واصله قوزلندى بالواو ويقال ... قزلندى اى
غلظ الرأس ويقال يير قزلندى اى صارت الارض ذات عرم ...
قزلنور قزلناق ويقال ... قزلندى اى انه ... هذا الفرس ...
وكذلك غيره ويقال ... قزلندى اى انه ... اى اخذها ...
قزلنور قزلناق ويقال يير قزلندى اى اخربت الارض وسار فيها ...

«تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ بىر بېتى

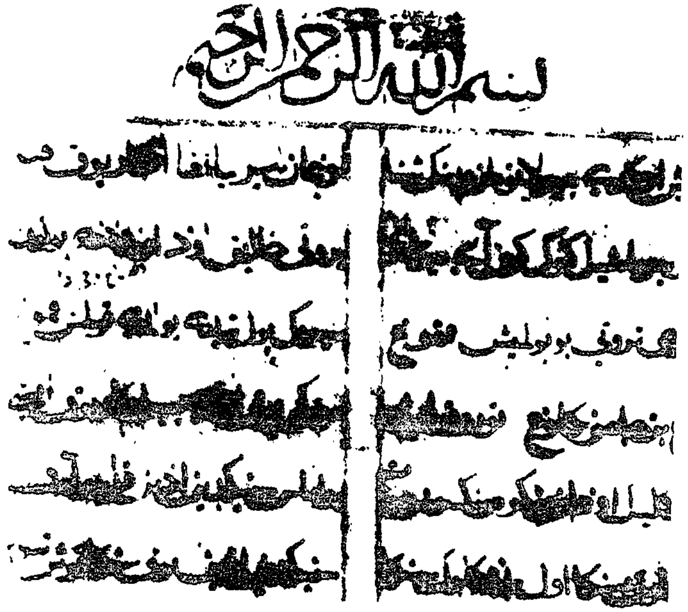

«قۇتادغۇبىلىك» تىن پارچىلار

خاقانىيە يېزىقىنىڭ ئېلىپبە جەدۋىلى

سى	نامى	ئايرىم شەكلى	بېشىدىن ئۇلىنىدىغىنى	باش ۋە ئاخىرىدىن ئۇلىنىدىغىنى	ئايىغىدىن ئۇلىنىدىغىنى	ترانسكرىپسىيەسى	تەرتىپى	نامى	ئايرىم شەكلى	بېشىدىن ئۇلىنىدىغىنى	باش ۋە ئاخىرىدىن ئۇلىنىدىغىنى	ئايىغىدىن ئۇلىنىدىغىنى	ترانسكرىپسىيەسى
	elif	①				a/ε	13	xin					ʃ
	bə					b	14	əyin					ʁ
	pə					p	15	fə	⑥				f
	tə					t	16	və	⑦				v
	jim					tʃ/dʒ	17	kap					q
	hə					x	18	kap					k/q
	dal					d	19	lam					l
	zal	②				ð	20	mim					m
	rə	③				r	21	nun					n
	zə	④				z	22	waw	⑧				w
	ʐə	⑤				ʒ	23	ə	⑨				h
	sin					s	24	ya	⑩				j

ئىزاھات: (1) سوزۇق تاۋۇشلارنىلا ئىپادىلەيدۇ. سۆز بېشىدا كەلسە، قوشۇلغان بەلگىلەرگە قاراپ، i/γ — dopγ, a/ε ياكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش y, u/∅,o دەپ ئوقۇلىدۇ. سۆز ئوتتۇرىسىدا ياكى سۆز ئاخىرىدا كەلسە، پەقەتلا a/ε دەپ ئوقۇشقا بولىدۇ.

(2) ئادەتتە سۆز بېشىدا ياكى سۆز ئاخىرىدا ئەمەس، سۆز ئوتتۇرىسىدا كېلىدۇ.

(3) (4) (5) (6) (7) لار سۆز بېشىدا كەلمەيدۇ.

(8) ھەم ئۈزۈك تاۋۇشنى، ھەم سوزۇق تاۋۇشنى بىلدۈرىدۇ (ئۈزۈك تاۋۇش W نى بىلدۈرىدۇ، يەنە لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش، y, u/ɵ, o لارنى بىلدۈرىدۇ)، ئۇ u دىن ئانچە چوڭ پەرقلەنمەيدۇ.

(9) «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ مۇئەللىپى مەھمۇد قەشقىرى تۈرك تىلىدا ئەسلىدە بۇ تاۋۇش يوق دەپ قارايدۇ.

(10) ھەم ئۈزۈك تاۋۇشنى، ھەم سوزۇق تاۋۇشنى بىلدۈرىدۇ (سوزۇق تاۋۇش j نى بىلدۈرىدۇ، سۆز ئوتتۇرىسىدا ياكى سۆز ئاخىرىدا كېلىدىغان سوزۇق تاۋۇش i/γ ۋە e نى بىلدۈرىدۇ). ئۈنىڭدىن باشقا، ڭ (ڭ مو يېزىلىدۇ)، ئۇ تىل تۈۋى تاۋۇشى «η» نى بىلدۈرىدۇ.

10. چاغاتاي يېزىقى

(1) «چاغاتاي» سۆزىنىڭ مەنىسى

چاغاتاي چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى (؟ — 1242 ـ يىلى). چاغاتاينىڭ سۇيۇرغاللىقى تۆت موڭغۇل خانلىقىنىڭ بىرى — چاغاتاي خانلىقىدۇر، چىڭگىزخاننىڭ 20 ـ يىلى (مىلادىيە 1225 ـ يىلى) غەربكە يۈرۈش قىلغان موڭغۇل قوشۇنلىرى شەرققە قايتقاندا سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن. چاغاتاي خانلىقىنىڭ زېمىنى غەربىي لياۋنىڭ بۇرۇنقى زېمىنى، تەڭرىتېغىنىڭ

جەنۇبى ۋە شىمالى ۋە ھازىرقى ئامۇ دەرياسى، سىر دەرياسى ئارىلىقلىرىدىكى جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى.

«چاغاتاي» سۆزىنىڭ ئىشلىتىلگەن ۋاقتى شۇ خانلىقنى قايىتا قۇرغان چاغاتاينىڭ ئەۋلادى دۇۋا خان دەۋرى (مىلادىيە 1274 — 1306 - يىللىرى) گە توغرا كېلىدۇ. چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەر تۈركىي مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتى تازا روناق تاپقان دەۋر ئىدى. بۇ دەۋردە دۇنياغا مەشھۇر نۇرغۇن ئالىملار، ئەدىبلەر، تارىخشۇناسلار بارلىققا كەلگەن. ئالايلۇق: راپغۇزى، خارەزمى، سەككاكى، لۇتفىي، نەۋائىي، ئاتايى، توربىك، ماجرىس، بابۇر قاتارلىقلار.

(2) چاغاتاي يېزىقى ھەققىدە قىسقىچە تونۇشتۇرۇش

چاغاتاي يېزىقى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان بەزى مىللەتلەر ئورتاق قوللانغان ئەرەب ئېلىپبەسى سىستېمىسىدىكى ئېلىپبەلىك يېزىق. بۇ يېزىق ئاۋۋال چاغاتاي خانلىقىدا قوللىنىلغانلىقى ئۈچۈن «چاغاتاي يېزىقى» دەپ ئاتالغانىدى. بۇ يېزىق XIII ئەسىردىن تاكى XX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىغىچە قوللىنىلغان.

چاغاتاي يېزىقى قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى خاقانىيە يېزىقى ئىسلاھ قىلىنىغاندىن كېيىن قوللىنىلغان بىر خىل يېزىق.

چاغاتاي يېزىقى دىئالېكت تەلەپ قىلمايدىغان يېزىقتۇر. بۇ يېزىق ۋۇجۇدقا كەلگەن ياكى كەڭ دائىرىدە قوللىنىلغان ئالتە - يەتتە ئەسىر ئىچىدە، شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇر، ئۆزبېك، قازاق، قىرغىز، تاتار قاتارلىق تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەر ئورتاق قوللانغان يېزىقتۇر.

چاغاتاي يېزىقىدا 32 ھەرپ بار: ئەرەب يېزىقىدىكى 28 ھەرپ ۋە سوزۇق تاۋۇش a، ئۇزۇك تاۋۇش η, t نى بىلدۈرىدىغان ۋە كەڭ قوللىنىلىدىغان باشقا بەش ئۇزۇك تاۋۇش بەلگىسى ئىشلىتىلگەن، پارس تىلىدىن تۆت ھەرپ قوبۇل قىلىنغان:

g, 3, t∫, p

بۇلار ئىچىدە ظ، ط، ض، ص، ذ، ح، ث، ع قاتارلىق
ھەرپلەر مەخسۇسلا ئەرەب - پارس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان
سۆزلەرنى يېزىشتا ئىشلىتىلگەن.
چاغاتاي يېزىقى بوغۇم تۈزۈلۈشى جەھەتتە ئۆزىگە خاس ئالا-
ھىدىلىككە ئىگە. ئالايلۇق، نوقۇل ئەرەب - پارس تىلىدىن كىر-
گەن سۆزلەرنىڭ بوغۇم تۈزۈلۈشى ئەرەب - پارس يېزىقى ئىملا-
سىغا ئاساسەن يېزىلىدۇ؛ ئۆزەك بىلەن قوشۇمچە تەركىبلەر
ئۇلاپ يېزىلمايدۇ، ئىملا قائىدىسى مورفولوگىيىلىك پرىنسىپلار-
غا ئەمەل قىلىدۇ. ئەمما، چاغاتاي تىلى ئىملا قائىدىسىدە ئەسلى-
دىكى تەركىب بىلەن چەتتىن كىرگەن تەركىبلەر ئورتاق مەۋجۇت
بولۇپ تۇرۇشتەك مۇرەككەپ مەسىلە بار ئىدى. شۇڭا، XX
ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىغىچە چاغاتاي تىلىنىڭ مۇقىملاشقان
ئىملا قائىدىسى بولمىغان. چاغاتاي يېزىقىنىڭ ھەرپلىرى سۆز-
لەردىكى ئورۇنلىرىغا قاراپ، سۆز بېشى، سۆز ئوتتۇرىسى، سۆز
ئاخىرى، يەككە شەكلى قاتارلىق شەكىللەر بويىچە بولىدۇ. چاغا-
تاي يېزىقى ئوڭدىن سولغا قاراپ توغرىسىغا يېزىلىدۇ.

(3) چاغاتاي يېزىقىدىكى ئاساسلىق ھۆججەتلەر

چاغاتاي يېزىقىدا يېزىلغان ۋە تەرجىمە قىلىنغان ئەسەرلەر
ناھايىتى كۆپ. ئالايلۇق: «قىسەسۇل ئەنبىيا»، «لىرىك شېئ-
ئىرلار»، «گۈل ۋە نەۋرۇز»، (لۇتفىنىڭ داستانلىرى) «گۈ-
زەل يار» («مەلىكۇل كەلام» (سۆز پادىشاھى دېگەن شۆھرەتكە
ئىگە شائىر لۇتفىينىڭ داستان ۋە شېئىرلىرى)، «سەككاكى
دىۋانلىرى» (10دىن ئارتۇق داستان، شېئىردىن تەركىب تاپقان)،
«بابۇرنامە» («بابۇرنىڭ ئەسلىمىسى») «شەجەرەئىي تۈركى»،
«تارىخىي ھەمىدى»، «تارىخىي ئەمىنىيە» قاتارلىقلار.
يېقىنقى يىللاردىن بېرى، شىنجاڭدا يەنە بىر قىسىم چاغاتاي
تىلىدىكى ھۆججەتلەر رەتلەپ نەشر قىلىندى، مەسىلەن، «تارى-
خىي مۇسىقىيۇن»، «ئابدۇرەھىم نىزارى داستانلىرى»، «زەلى-
لى شېئىرلىرى»، «تارىخىي ۋاقىئاتلار»، «چىڭگىزنامە»
قاتارلىقلار.

چاغاتاي يېزىقىنىڭ ئېلىپبە جەدۋىلى①

تەرتىپى	ھەرپ نامى	ئايرىم شەكلى	بېشىدا كەلگەندىكى	ئوتتۇرىدا كەلگەندىكى	ئاخىرىدا كەلگەندىكى	ترانسكرىپسىيەسى	تەرتىپى	ھەرپ نامى	ئايرىم شەكلى	بېشىدا كەلگەندىكى	ئوتتۇرىدا كەلگەندىكى	ئاخىرىدا كەلگەندىكى	ترانسكرىپسىيەسى
1	elip	ا			ـا	a,ɛ	17	sat	ص	صـ	ـصـ	ـص	s
2	bə	ب	بـ	ـبـ	ـب	b	18	zat	ض	ضـ	ـضـ	ـض	z
3	pə	پ	پـ	ـپـ	ـپ	p	19	itki	ط	طـ	ـطـ	ـط	t
4	tə	ت	تـ	ـتـ	ـت	t	20	izgi	ظ	ظـ	ـظـ	ـظ	z
5	sə	ث	ثـ	ـثـ	ـث	s	21	əyin	ع	عـ	ـعـ	ـع	
6	jim	ج	جـ	ـجـ	ـج	dʒ	22	ʁəyin	غ	غـ	ـغـ	ـغ	ʁ
7	qim	چ	چـ	ـچـ	ـچ	tʃ	23	fə	ف	فـ	ـفـ	ـف	f
8	hə	ح	حـ	ـحـ	ـح	h	24	qap	ق	قـ	ـقـ	ـق	q
9	hə	خ	خـ	ـخـ	ـخ	x	25	kap	ك	كـ	ـكـ	ـك	k
10	dal	د			ـد	d	26	gap	گ	گـ	ـگـ	ـگ	g
11	zal	ذ			ـذ	z	27	lam	ل	لـ	ـلـ	ـل	l
12	rə	ر			ـر	r	28	mim	م	مـ	ـمـ	ـم	m
13	zə	ز			ـز	z	29	nun	ن	نـ	ـنـ	ـن	n
14	ʒə	ژ			ـژ	ʒ	30	ha	ه	هـ	ـهـ	ـه	h
15	sin	س	سـ	ـسـ	ـس	s	31	wew	و			ـو	v,o,u,ö,y
16	xin	ش	شـ	ـشـ	ـش	ʃ	32	ya	ى	يـ	ـيـ	ـى	j,i,e

① «جۇڭگو مىللەتلىرىنىڭ قەدىمكى يېزىقلىرىنىڭ سۈرەتلىرى» دىن ئېلىندى، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتىنىڭ 1990 ـ يىلى، 10 ـ ئاي نەشرى، 88 ـ بەت.

چاغاتاي يېزىقىنىڭ ئەۋرىشكىلىرى («تارىخىي ئەمىنىيە» دىن بىر بەت)

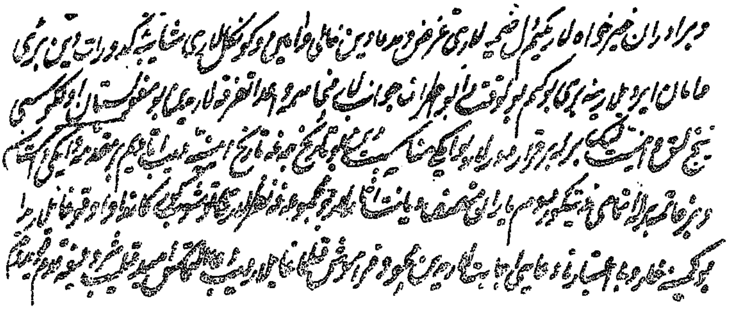

11. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى تەقلىدىدىكى موڭغۇل يېزىقى

(1) قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى تەقلىدىدىكى موڭغۇل يېزىقىنىڭ كېلىش مەنبەسى

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى تەقلىدىدىكى موڭغۇل يېزىقى موڭغۇللار ئەڭ بۇرۇن ئىشلەتكەن بوغۇملۇق يېزىق. ھەر بىر ھەرپنىڭ ئۇقۇلۇشى، يېزىلىش قائىدىسى، يېزىلىش شەكلى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىغا ئوخشاپ كەتكەنلىكتىن، ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى تەقلىدىدىكى موڭغۇل يېزىقى دەپ ئاتىلىپ كەلگەن.

(2) قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى تەقلىدىدىكى موڭغۇل يېزىقى ۋە شۇ يېزىقتا يېزىلغان ئاساسلىق ھۆججەتلەر

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى تەقلىدىدىكى موڭغۇل يېزىقىدا يېزىلغان ھۆججەتلەرنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق، ئۇنىڭدا 19 ھەرپنىڭ بارلىقىنى بىلەلەيمىز. ھەرپلەرنىڭ يېزىلىشىدا ئاساسەن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ يېزىلىش قائىدىسى قوللىنىلىپ كەلگەن. ھەرپ بىلەن تاۋۇشنىڭ ئۇقۇلۇشى مۇناسىۋىتى، ھەرپنىڭ ئوخشىمىغان ئورۇندىكى ئۆزگىرىشلىرى ئاساسەن بىردەك. يېزىلىش شەكلى ۋە تەرتىپى قاتارلىقلار-

مۇ ئوخشايدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى تەقلىدىدىكى موڭغۇل يېزىقىدا يېزىلغان ھۆججەتلەرنىڭ ھازىر ساقلانغانلىرى ئىچىدە، قولىيازما، ئويما، ئابىدە، باسما، بەلگە قاتارلىق بىر قانچە تۈرلەر بار. ئالايلۇق:

«ئىلىكخان قاغانلىقى خانلىرىنىڭ ھۆكۈمەت پۈتۈكلىرى» (يول خېتى، خارجى ئىشلار خەت ـ چەكلىرى قاتارلىقلار)، «ياساندانىڭ راۋايەتلىرى»، «خۇايى تەرجىمىلىرى» قاتارلىقلار. ئويمىلاردىن خەنزۇچە ـ موڭغۇلچە يېزىقتا ئويۇلغان «نەسەپ-نامە»، «بۇت دراما ھەرىكەتلىرىدىن پەرھىزلەر» نىڭ پارچىلىرى قاتارلىقلار.

ئابىدىلەردىن 1225 ـ يىلىدىكى «جاسارەت» ئەڭ بۇرۇنقى ئابىدىدۇر. يەنە كۈنىمىزدىكى چىجۇ ئىبادەتخانىسىدا ساقلانغان «يۈننەن پادىشاھلىرىنىڭ نوم بىتىگ ئابىدىلىرى»، «جاڭ ھەز-رەتنىڭ ئابىدىسى»، «جۇ ۋېنتەي ئابىدىلىرى»، «شىنىڭدىكى ۋاڭ بۇزرۇكۋار ئابىدىسى» قاتارلىقلار.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى تەقلىدىدىكى موڭغۇل يېزىقىنىڭ ئېلىپبە جەدۋىلى[①]

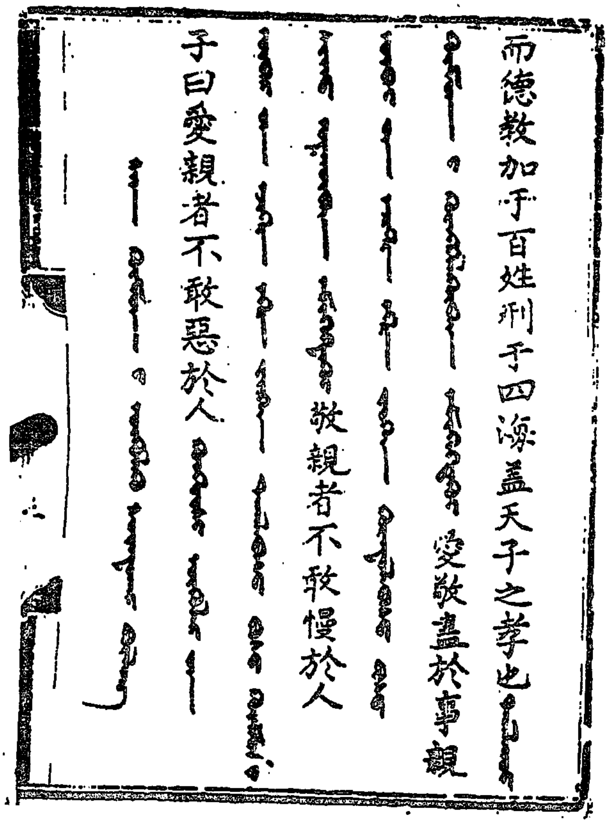
而德教加于百姓刑于四海盖天子之孝也
愛敬盡於事親
敬親者不敢慢於人
子曰愛親者不敢惡於人

① «جۇڭگو مىللەتلىرىنىڭ قەدىمكى يېزىقلىرىنىڭ سۈرەتلىرى» دىن ئېلىندى. جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتىنىڭ 1990 ـ يىلى، 10 ـ ئاي نەشرى، 297 ـ بەت.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى تەقلىدىدىكى موڭغۇل يېزىقىنىڭ ئەۋرىشكىسى

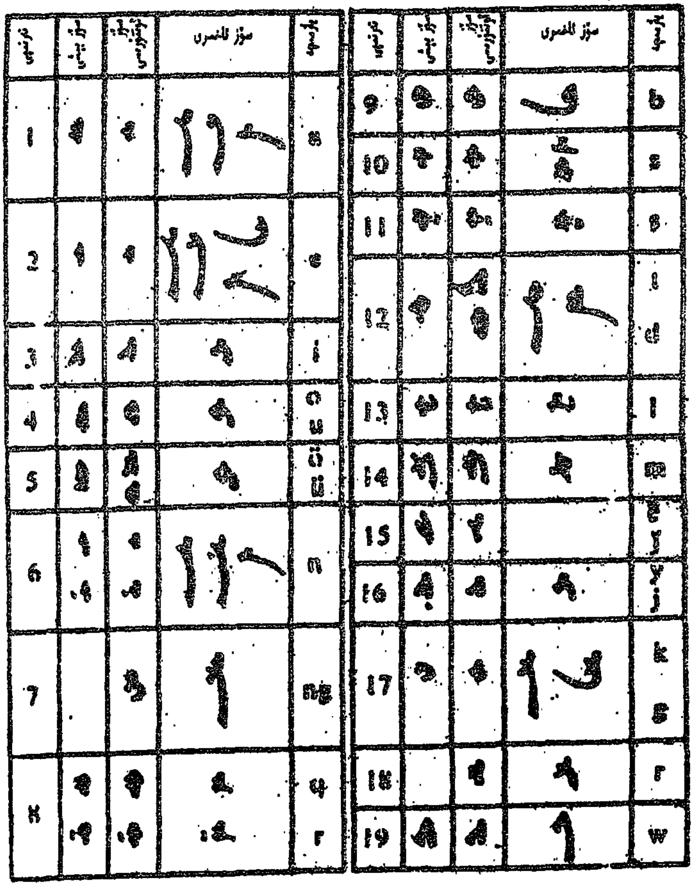

خەنزۇچە ـ موڭغۇلچە «نەسەبنامە» دىن بىر بەت

12. مانجۇ يېزىقى

(1) كونا ۋە يېڭى مانجۇ يېزىقلىرى

مانجۇ يېزىقى چىڭ سۇلالىسى يېزىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇ — مانجۇلار قوللانغان يېزىق. مانجۇلار قوۋۇقتىن كىرىشتىن ئاۋۋال، «مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئالاقىدار موڭغۇلچە كىتابلارنى ئوقۇيتتى، موڭغۇل تىلىنى تەرجىمە قىلىپ ئىشلىتەتتى». 1599 ـ يىلى، باش ۋەزىر ئېردەنىي ۋە گىگەي چىڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى نۇرخاچىنىڭ پەرمانىغا ئاساسەن، موڭغۇل يېزىقىدىن پايدىلىنىپ، مانجۇ مىللىتىنىڭ يېزىقىنى كەشىپ قىلغانىدى. بۇ يېزىق تارىختا «دۈگىلەك چېكىتسىز مانجۇ يېزىقى» ياكى «موڭغۇل يېزىقى» دەپ ئاتالغان.

بۇ يېزىق مانجۇ تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكىنى توغرا خاتىرىلەپ بېرەلمىگەچكە، ئاران 30 يىل قوللىنىلغان. 1632 ـ يىلى دەرھەي چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى قۇنتاجىنىڭ پەرمانىغا ئاساسەن، كونا مانجۇ يېزىقىنى ئىسلاھ قىلدى. ئۇ بىر قىسىم ھەرپلەرنىڭ يېنىغا دۈگىلەك چېكىت قويۇش، ھەرپ شەكلىنى ئۆزگەرتىش، يېڭى ھەرپ قوشۇش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، ئەسلىدە پەرقلەندۈرگىلى بولمايدىغان تاۋۇشلارنى ئىپادىلەپ بەردى، بەزى ھەرپلەرنىڭ شەكلىنى ئۆزگەرتتى ۋە قېلىپلاشتۇردى، يېزىش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتتى، خەنزۇ تىلى قاتارلىق چەتتىن كىرگەن سۆزلەرنى يېزىشقا مەخسۇس ئىشلىتىلىدىغان ھەرپلەرنى قوشتى. قۇنتاجى يەنە «12 خەت بېشى» نى ئېلان قىلىپ، بۇ خىل يېزىقنى بىر قەدەر مۇكەممەللەشتۈردى. تارىختا بۇ يېزىق «چېكىتلىك مانجۇ يېزىقى» ياكى «يېڭى مانجۇ يېزىقى» دەپ ئاتالغان. ئادەتتە ئېيتىلىۋاتقان مانجۇ يېزىقى ئەنە شۇ.

(2) مانجۇ يېزىقى ۋە مانجۇ يېزىقىدىكى ھۆججەتلەر

مانجۇ يېزىقىدا 40 ھەرپ بار، ئۇلار ئىچىدە ئالتە سوزۇق تاۋۇش ھەرپى، 24 ئۈزۈك تاۋۇش ھەرپى بار. يەنە خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان ئاتالغۇلارنى يېزىشقا ئىشلىتىلىدىغان ئون ھەرپ بار. مانجۇ يېزىقى تىك يېزىلىدىغان يېزىق بولۇپ،

سولدىن باشلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسلىق خەت سىزىقلىرى مۇنداق: ھەرپ بېشى، ھەرپ ئەگمىسى، ھەرپ چەمبىرىكى، ھەرپ چېكىتى، ھەرپ ئاخىرىدىن ئىبارەت ئوخشاش بولمىغان ئىككى تەرەپكە سۇرۇلىدىغان ۋە ھەرپلەرنى باغلايدىغان تىك سىزىق قاتارلىقلار.

مانجۇ يېزىقى دۆلەت بويىچە قوللىنىلغان يېزىق بولۇپ، «دۆلەت يېزىقى» دەپ ئاتالغان، ھۆكۈمەت ئالاقىلىرىدا مانجۇ يېزىقى بىلەن خەنزۇ يېزىقى بىرلىكتە قوللىنىلغان، جۈملىدىن شىنجاڭ ۋە خوتەن رايونلىرىدىمۇ شۇنداق. شەنفېڭ، تۇڭجى يىللىرىدىن كېيىن مانجۇ يېزىقىنى ئىشلىتىش بارا - بارا سۇسلاشقان.

مانجۇ يېزىقىدىكى ھۆججەتلەر ئىنتايىن مول. لېكىن، كونا مانجۇ يېزىقىدىكى ھۆججەتلەردىن ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغانلىرى كۆپ ئەمەس. ئەڭ چوڭى «مانجۇچە كونا ئارخىپ» دېگەن كىتاب، ئۇنىڭ ئورىگىنالى 40 قىسىم. يەنە «مانجۇرىيە خاتىرىسى»، 37 جىلتلىق بولۇپ، 180 قىسىم قىلىپ تۈپلەنگەن، ئۇ «چېكىتسىز ئارخىپ» تۇر. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە تاۋۇش بويىچە كۆچۈرۈلگەن «چېكىتلىك ئارخىپ» بار. ئۇ 180 قىسىم قىلىپ تۈپلەنگەن.

تولۇق بولمىغان مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ھازىر ساقلىنىۋاتقان مانجۇ يېزىقىدىكى كىتابلار (مانجۇچە ئەسەرلەر، مانجۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان ئەسەرلەر) جەمئىي 820 پارچىدىن ئارتۇق. ئالايلۇق:

پەلسەپە تۈرلىرى: «تۆت دەستۇر»، «پالنامە» قاتارلىقلار.

ئېتىكا تۈرلىرى: «كۆكتات يىلتىزى ھەققىدە»، «شاگىرت قائىدىسى» قاتارلىقلار.

ئەدەبىيات تۈرلىرى: «ئالتۇن ئۆزلەك قىسسىسى»، «ئۈچ پادىشاھلىق ھەققىدە قىسسە» قاتارلىقلار.

تارىخ تۈرلىرى: «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»، «ئەمىنىيە»، «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» قاتارلىقلار.

ھەربىي ئىشلار تۈرلىرى: «خۇاڭشى بۇزرۇكۇارىنىڭ مەكتۇباتى» ، «سۇنزىنىڭ ھەربىي تەدبىرلىرى» قاتارلىقلار.

ئۇنىڭدىن باشقا، «بۇيۇك چىڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنلىرىدىن ئۆرنەكلەر» ، «چىڭ سۇلالىسى يېزىقىدىكى 12 ھەرپ بېشى» ، «چىڭ سۇلالىسى يېزىقىدىكى كىتابلار» ، «غەيرىي يۇرت خاتىرىسى» ، «ئىلمىي ھېساب» ، «دەريا تىزگىنلەش تەدبىرلىرى» ، «گادىنجۇر نومى» ، «ئىنجىل» قاتارلىقلار.

مانجۇ يېزىقىنىڭ ئۆرنەكلىرى («بۇيۇك چىڭ سۇلالىسى قامۇسى» دىن بىر بەت)

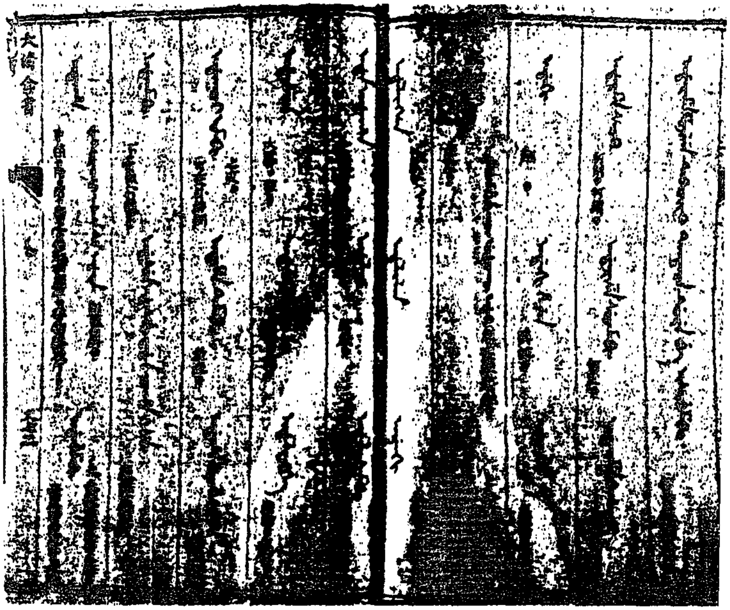

مانجۇ يېزىقى ئېلىپبە جەدۋىلى①

ئۈزۈك تاۋۇشلۇق ئېلىپبە جەدۋىلى

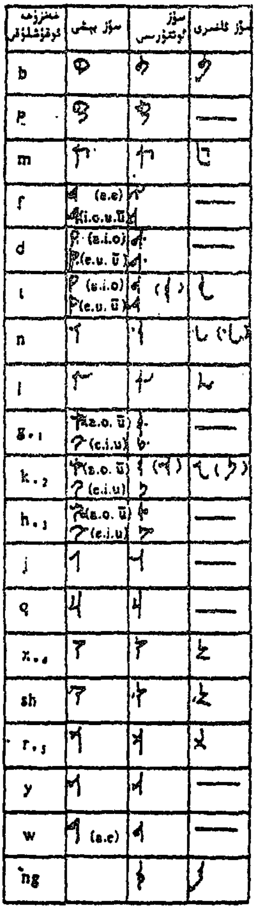

سوزۇق تاۋۇشلۇق ئېلىپبە جەدۋىلى

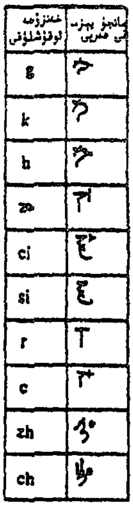

① «جۇڭگو مىللەتلىرىنىڭ قەدىمكى يېزىقلىرىنىڭ سۈرىتى» دىن ئېلىندى، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتىنىڭ 1990 ـ يىلى، 10 ـ ئاي نەشرى، 332 ـ بەت.

ئىككىنچى بۆلۈم خوتەندە ھازىر ئىشلىتىلىۋاتقان تىل - يېزىقلار

1. ئومۇمىي بايان

خوتەن ئۇيغۇر مىللىتى ئاساسىي گەۋدە قىلىنغان، كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان، شۇنداقلا كۆپ خىل تىل - يېزىق قوللىنىلىدىغان رايون. ئۇيغۇرلار 1 مىليون 600 مىڭدىن ئارتۇق بولۇپ، پۈتۈن ۋىلايەتتىكى ئاھالىنىڭ 96% تىنى ئىگىلەيدۇ. باشقا مىللەتلەردىن خەنزۇ، تاجىك، خۇيزۇ، قىرغىز، يەنە ناھايىتى ئاز ساندا قازاق، مانجۇ، موڭغۇل، ئۆزبېك، رۇس، شىۋە، تاتار قاتارلىق مىللەت بار. بۇلار ئىچىدە خۇيزۇ، مانجۇلار خەنزۇ تىلىنى ئىشلىتىدۇ.

خوتەن رايونىدا ئاساسلىقى تۆت خىل تىل، ئۈچ خىل يېزىق مەۋجۇت: خەنزۇ تىل - يېزىقى، ئۇيغۇر تىل - يېزىقى، قىرغىز تىل - يېزىقى، تاجىك تىلى (شىنجاڭ تاجىكلىرى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللىنىدۇ). مەكتەپلەردە ئۇيغۇر تىل - يېزىقىدا دەرس ئۆتۈلىدۇ.

2. خوتەن رايونىدىكى تۆت خىل تىل

1) خەنزۇ تىلى

خەنزۇ تىلى خەنزۇ، خۇيزۇ، مانجۇ قاتارلىق مىللەتلەر ئورتاق قوللىنىلىدىغان تىل. خەنزۇ تىلى جۇڭگونىڭ ئاساسلىق تىلى ۋە كەڭ قوللىنىلىدىغان تىل، شۇنداقلا دۆلەت تىلى. خەنزۇ تىلى دۇنيادا ئاساسلىق تىللارنىڭ بىرى بولۇپ، خەلقئارادا كەڭ قوللىنىلىدىغان تىللارنىڭ بىرىگە ئايلىنىپ قالدى، ئۇ بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى خىزمەت تىلىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

خوتەن رايونى ۋە شىنجاڭدا خەنزۇ تىلى خەنزۇ، خۇيزۇ، مانجۇ قاتارلىق مىللەتنىڭ ئاساسلىق ئالاقە قورالى، شۇنداقلا ھەر

مۇھىم ئالاقە قورالى. خوتەن ۋە
قايسى مىللەتلەر ئارىسىدىكى
شىنجاڭدىكى خەنزۇلار (خۇيزۇ ۋە مانجۇ قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىد-
گە ئالىدۇ) ۋەتىنىمىزنىڭ ھەر قايسى ئۆلكە، شەھەر، ئاپتونوم
رايونلىرىدىن كەلگەن، ئوخشاش بولمىغان شىۋىلەردە سۆزلىشىد-
ۇ، لېكىن ئۇلار ئالاقىدە ئاساسلىقى پۇتۇڭخۇانى قوللىنىدۇ.
شىنجاڭغا ئەڭ بۇرۇن كەلگەن خەنزۇ، خۇيزۇلار ئىشلەتكەن
خەنزۇ تىلى ئاساسەن شىمال سۆزىدىكى غەربىي شىمال
دىئالېكتىدۇر.
2000 خەنزۇ تىلىنىڭ خوتەن ۋە شىنجاڭدا قوللىنىلغىنىغا
يىلدىن ئاشتى. تارىختا، خەنزۇ تىلى قەدىمكى ئۇدۇن ۋە شىنجاڭ-
نىڭ باشقا بەزى جايلىرىدا كەڭ قوللىنىلغان ھەم ھۆكۈمەت
ئىشلىرىدا ئىشلىتىلگەن تىل.
2) ئۇيغۇر تىلى
ئۇيغۇر تىلى خوتەن ۋىلايىتىدىكى ئاساسلىق مىللەت —
ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي ئالاقە قورالى، شۇنداقلا خوتەن ۋىلايىتى-
دىكى باشقا بەزى مىللەتلەر ئورتاق قوللىنىدىغان تىللار-
نىڭ بىرى.
ئۇيغۇر تىلى ئۇيغۇرلارنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن بىللە شە-
كىللەنگەن بولۇپ، ناھايىتى ئۇزاق تەرەققىيات جەريانىنى باشتىن
كۆچۈرگەن. بىزنىڭچە، ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىشىنى مۇنداق
بەش دەۋرگە بۆلۈش مۇمكىن: تۈركىي تىل دەۋرى، قەدىمكى
ئۇيغۇر تىلى دەۋرى، خاقانىيەت تىلى دەۋرى، چاغاتاي تىلى
دەۋرى، ئۇيغۇر تىلى دەۋرى. لېكىن بۇ تىللار بىر قەدەر ئۇزۇن
مەزگىلگىچە ئارىلاش مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن.
ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى مۇنداق ئۈچ دىئالېكت رايونىغا
بۆلۈنىدۇ: مەركىزىي رايون دىئالېكتى، خوتەن دىئالېكتى، لوپ-
نۇر دىئالېكتى.
خوتەن دىئالېكتى خوتەن ۋىلايىتىگە ۋە چەرچەن، چاقىلىق-
نىڭ بىر قىسىم جايلىرىغا تارقالغان. مۇشۇ خىل دىئالېكتتا
20% سۆزلىشىدىغان ئاھالە ئۇيغۇرلار ئومۇمىي ئاھالىسىنىڭ

تىگە يەتمەيدۇ. لوپنۇر دىئالېكتى لوپنۇر ۋە چاقىلىقنىڭ مىرەن يېزىسى قاتارلىق جايلىرىغا تارقالغان. مۇشۇ خىل دىئالېكتتا سۆزلىشىدىغانلارنىڭ سانى ئۇيغۇرلار ئاھالىسىنىڭ 0.4% تىگە يەتمەيدۇ. مەركىزىي رايون دىئالېكتى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاساسىي دىئالېكتىدۇر. مەركىزىي رايون دىئا-لېكتى ئۈرۈمچى، ئىلى، تۇرپان، قومۇل، كورلا، ئاقسۇ، قەش-قەر قاتارلىق رايونلارغا تارقالغان. بۇ دىئالېكتتا سۆزلىشىدىغان ئاھالىلەر ئۇيغۇرلار ئاھالىسىنىڭ تەخمىنەن 80% ىنى ئىگىلەيدۇ.

1) فونېتىكا

(1) ئۇيغۇر تىلىدا 32 فونېما بار:

سوزۇق تاۋۇش فونېمىسى 8: y ∅ u o i e ɛ a

لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش: i e ɛ a

لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش: y ∅ u o

تىل ئورنى ۋە ئۇنىڭ تىلدىكى رولىغا قاراپ ئۈچ تۈركۈمگە ئايرىلىدۇ:

تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش: y ɵ ɛ

تىل كەينى سوزۇق تاۋۇش: u o a

تىل ئوتتۇرىسى سوزۇق تاۋۇش: i e

ئۈزۈك تاۋۇش فونېمىسى 24:

b, p, t, dʒ, tʃ, χ, d, r, z, ʒ, s, ʃ, ʁ, f, q, k, g η, i, m, n, h, w, j

جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش:

b, dʒ, d, r, z, ʒ, ʁ, g, η, l, m, n, w, j

جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش:

p, t, tʃ, χ, s, ʃ, f, k, h, q

2) ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكى ئاساسەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى، سوزۇق تاۋۇشلار-نىڭ ئاجىزلىشىشىدىن ئىبارەت ئىككى جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ.

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشىدا تاۋۇش ئورنى بويىچە ماسلى-
شىش ۋە لەۋ هالىتى بويىچە ماسلىشىشتىن ئىبارەت ئىككى تەرەپ
بار. تاۋۇش ئورنى بويىچە ماسلىشىشنىڭ تەلىپى بولسا بىر قەدەر
قاتتىق، لەۋ هالىتى بويىچە ماسلىشىشنىڭ تەلىپى بىر قەدەر
بوش. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ
ماسلىشىشى ماهىيەتتە تاۋۇش ئورنى بويىچە ماشلىشىشتىن ئىبا-
رەت، لەۋ هالىتى بويىچە ماسلىشىش (لوپنۇر دىئالېكتى بۇنىڭغا
كىرمەيدۇ) ئادەتتە تاۋۇش ئورنى بويىچە ماسلىشىش ۋە لەۋلەش-
كەن بويىچە ماسلىشىش ئاساسىدا ئەمەلگە ئاشىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى مۇ-
هىم فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشتۇر. ئۇ سۆزدە تەكرار ئۇقۇلمايدى-
غان بوغۇمدىكى a ياكى ɛ نىڭ قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا e ياكى i
تاۋۇشىغا ئۆزگىرىپ كېتىدىغانلىقىدەك هادىسىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى ئومۇم-
يۈزلۈك هادىسە. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇزۇك تاۋۇشلار ئاسسىمىلياتى-
سىيە بولۇپ كېتىدىغان ۋە چۈشۈپ قالىدىغان، قىسقىراپ كېتى-
دىغان ئەھۋاللار بار.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇرغۇ ئومۇمەن سۆزنىڭ ئەڭ ئاخىرىدىكى
بوغۇمىغا چۈشىدۇ. ئۆزەكتىن كېيىن قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا،
ئۇرغۇ ئارقىغا يۆتكىلىدۇ، ئادەتتىمۇ ئەڭ ئاخىرقى بوغۇمغا
چۈشىدۇ.

2) گراممatikا

① مورفولوگىيە

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەر ئۆزىنىڭ مورفولوگىيىلىك ئالاهى-
دىلىكى، مەنىسى ۋە ئۇنىڭ جۈملىدىكى رولىغا قاراپ، مۇنداق
11 تۈركۈمگە بۆلۈنىدۇ: ئىسىم، سۈپەت، ئالماش، سان، پې-
ئىل، رەۋىش، تىركەلمىلەر (سۆز ئارقا ياردەمچىلىرى) باغلى-
غۇچىلار، ئۈلانمىلار، ئىملىقلار، تەقلىدىي سۆزلەر.

ئىسىم سان، شەخس كېلىشتەك گراممatikىلىق كاتېگورى-
يىگە ئىگە. سان بىرلىك سان، كۆپلۈك سان دەپ ئايرىلىدۇ.

كېلىش ئالتە خىل شەكىلدە بولىدۇ: باش كېلىش، ئىگىلىك كېلىش، يۆنىلىش كېلىش، چىقىش كېلىش، ئورۇن كېلىش، چىقىش كېلىش.

سۈپەت، بىر قىسىم سۈپەتلەر ئۆز دەرىجىسى بويىچە ئۆزگىرىدۇ، جەمئىي مۇنداق ئۈچ دەرىجە بار: ئاددىي دەرىجە، سېلىشتۇرما دەرىجە، ئاشۇرما دەرىجە.

پېئىللار دەرىجە، مەيىل، زامان، شەخس قاتارلىق گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىگە ئىگە. پېئىللار ئۇيغۇر تىلىدا ئەڭ جانلىق بىر خىل سۆز تۈركۈمىدۇر.

② سىنتاكسىس

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەر جۈملىدە كۆپ خىل باغلىنىشلاردا بولىدۇ. سۆز بىرىكمىلىرىدە ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىلىرى، پېئىل خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىلىرى، سۈپەت خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىلىرى، رەۋىشداش خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىلىرى بولىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى جۈملىنىڭ بۆلەكلىرى مۇنداق: ئىگە، خەۋەر، تولدۇرغۇچى، ئېنىقلىغۇچى، هالەت. جۈملىدىكى سۆزلەرنىڭ تەرتىپى ئومۇمەن مۇنداق بولىدۇ: ئىگە جۈملىنىڭ بېشىدا، خەۋەر جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىدۇ، تولدۇرغۇچى ئىگە بىلەن خەۋەر ئارىلىقىدا، ئېنىقلىغۇچى توپ سۆزنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ. هەرىكەت ۋە هالەتنى بىلدۈرىدىغان هالەت خەۋەرنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ. جۈملىنى چۈشەندۈرىدىغان هالەت ئادەتتە جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ.

③ لۇغەت تەركىبى

ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبى تۆۋەندىكى ئۈچ ئالاھىدىلىككە ئىگە:

ئاساسىي لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ كۆپ قىسمى تۈركىي تىل تۈركۈمى بىلەن مەنبەداش.

كۆپ مەنبەلىك قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر لۇغەت تەركىبىدە خېلى كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ. قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ئاسا-

سەن خەنزۇ تىلى، پارس تىلى ، ئەرەب تىلى، رۇس تىلى، موڭغۇل تىلى قاتارلىقلاردىن كەلگەن.

ئۇيغۇر تىلى ياسالما سۆزلەرگە باي كېلىدۇ. ئۇيغۇر تىلى چاپلىشاڭغۇ تىللارغا كىرىدۇ، تۆپ سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنى قوشۇپ سۆز ياساش ئۇسۇلى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېڭى سۆز ياساش، لۇغەت تەركىبىدىكى مەنىسىنى تولۇقلاش، كېڭەيىتىش ئارقىلىق يېڭى سۆزلەرنى بارلىققا كەلتۈرۈش مۇهىم ئۇسۇلىدۇر. سۆز ياساش، سۆز قوشۇش يولى ئارقىلىق يېڭى سۆز ياساش ئۇيغۇر تىلىنىڭ قۇرۇلما شەكلى. قوشۇمچىلارنى قوشۇش ئارقىلىق سۆز ياساشتا ئالدى قوشۇمچىلار، ئارقا قوشۇمچىلارنى قوشۇش ئۇسۇلى قوللىنىلىدۇ.

3) خوتەن دىئالېكتى

خوتەن دىئالېكتىنىڭ ئالاهىدىلىكى ئاساسلىقى فونېتىكا، گراماتىكىلىق قۇرۇلما ۋە لېكسىكا جەهەتتە ئىپادىلىنىدۇ.

① فونېتىكا جەهەتتە

«r» تاۋۇشى بەزىدە «j» تاۋۇشىغا ئۆزگىرىپ كېتىدۇ.

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋ هالىتى بويىچە ماسلىشىشى بىر قەدەر ئاجىز بولۇپ، كۆپ هاللاردا، ئۇ تاۋۇش ئورنى بويىچە ماسلىشىش بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. سۆزلەرنىڭ قەدىمكى شەكلى ساقلىنىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، q تاۋۇشى ʁ ۋە k ، g دەپ ئوقۇلىدىغان ئەهۋاللار بار. p ، k ، q لار سۆزنىڭ ئاخىرىدا كېلىپ، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىغا قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا p ، k ، qقاتارلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار ئاجىزلاشمايدۇ.

② لېكسىكا جەهەتتە

بەزى سۆزلەردە مەنە جەهەتتىن پەرقلەر بولىدۇ. بەزىلىرى بولسا تامامەن ئوخشىمايدىغان سۆزلەر، بەزىلىرى پارس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر.

ئەدەبىي تىل	خوتەن دىئالېكتى
ʃaq'iratma	azma (ئازما)
pajtima	orundʒa (ئۆرۈنجە)
tʃaŋ—topa	boʁunaq' (بورخۇناق)
ɛmtʃɛk	bedʒik (بېجىق)
kytʃiyk	tɛjlik (تەيلىك)
jaʁatʃdas	jasaŋ (كاساڭ)
it	sɛg (سەگ)
jaʁatʃtʃi	xarɛt (خارەت)

③ گراماتىكا جەھەتتە

سۈپەت سۆزلىرىدە ئەركىلەتمە سۈپەت سۆزلىرىنى كۆرسى‑تىدىغان قوشۇمچىلار —ʁina/ —qina/ —gina — kina لاردىن كېيىن —q/—k تاۋۇشلىرى قوشۇلىدۇ. «—p, —ip, —up, yp» تۈزۈلگەن رەۋىشداشلاردىن كېيىن ياردەمچى پېئىل «jat» (wat ئەمەس) قوشۇلۇپ كەلسە، ئۇ ئىش ‑ ھەرىكەتنىڭ داۋاملىشىۋات‑قانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

ھازىرقى زامان، كېلىدىغان زامان ھالىتىدە كەلگەن پېئىل‑لاردىكى بىرىنچى شەخسلىك سۆزنىڭ ئالدىغا «—t» (ئىككىنچى شەخستە بولسا «t» قوشۇلمايدۇ)، ئۈچىنچى شەخستە بولسا «tu— (du— ئەمەس) قوشۇلىدۇ.

3) قىرغىز تىلى

خوتەن ۋىلايىتى (گۇما ناھىيىسى، خوتەن ناھىيىسى قاتار‑لىق ناھىيىلەر) دىكى قىرغىزلارنىڭ سانى 1000غا يېتىدۇ. قىر‑غىز تىلىدا سۆزلىشىدۇ. ئۇلار ئاساسلىقى گۇما ناھىيىسىنىڭ كەڭقىر قىرغىز ئاپتونوم يېزىسىدا توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. باشقا قېرىنداش مىللەتلەر بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان قىر‑

غىزلارنىڭ بەزىلىرى ئۇيغۇر تىلى، خەنزۇ تىلى ياكى باشقا تىل-
لارنىمۇ بىلىدۇ.
1) تىل تاۋۇشى
① سوزۇق تاۋۇش ۋە ئۈزۈك تاۋۇش
قىرغىز تىلىدا 37 فونىما، 14 سوزۇق تاۋۇش فونىمىسى
(8 قىسقا سوزۇق تاۋۇش، 6 ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش) بار.
قىسقا سوزۇق تاۋۇش: a, ə, e, i, o, u, ɵ, y
ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش: aː eː oː uː ɵː yː
ئۈزۈك تاۋۇش فونىمىسى 23. بۇنىڭ ئىچىدە جاراڭلىق
ئۈزۈك تاۋۇشلار:
b, d, g, ʁ, ʒd, w, z, j, ʒ, l, m, n, ŋ, r
جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار: p, t, k, q, tʃ, f, s, ʃ, χ
② سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى
قىرغىز تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى كۈچ-
لۈك، بولۇپمۇ تاۋۇش ئورنىدىكى ئاھاڭداشلىق خېلىلا ئومۇميۈز-
لۈك، لەۋ ھالىتىنىڭ ماسلىششى ئانچە دېگەندەك ئەمەس. يې-
قىنقى دەۋرلەردە قوبۇل قىلىنغان ئاتالغۇلاردا سوزۇق تاۋۇشلار-
نىڭ ئاھاڭداشلىقى قانۇنىيىتىگە خىلاپ كېلىدىغان ئەھۋاللار كۆ-
رۈلۈشكە باشلىدى. ئالايلۇق:
飞机 ajropilan 党 partija
③ ئۇرغۇ
كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەردە، ئۇرغۇ كۆپىنچە سۆزنىڭ ئاخىر-
قى بوغۇمىغا چۈشىدۇ. سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ۋە سۆز
تۈرلىگۈچى تەركىبلەر بار سۆزلەردىمۇ ئۇرغۇ قوشۇمچىلارنىڭ
ئەڭ ئاخىرىدىكى بوغۇمغا چۈشىدۇ.
(2) گراماتىكا
① سۆز تۈركۈملىرى
قىرغىز تىلىدا 11 خىل سۆز تۈركۈمى بار: ئىسىم، سۈ-
پەت، سان، ئالماش، پېئىل، رەۋىش، تىركەلمىلەر، باغلىغۇ-
چىلار، ياردەمچى سۆزلەر، ئىملىقلار، تەقلىدىي سۆزلەر.

ئىسىملار سان، كېلىش، تەۋەلىك شەخس، خەۋەرلىك شەخس قاتارلىق كاتېگورىيىلەرگە ئايرىلىدۇ. ئىسىملاردا بىرلىك سان ۋە كۆپلۈك سان پەرقلىرى، باش كېلىش، ئىگىلىك كېلىش، چۈشۈم كېلىش، ئورۇن كېلىش، يۆنىلىش كېلىش، چىقىش كېلىش پەرقلىرى بولىدۇ.

سۈپەتلەر ئەسلىي سۈپەت، نىسپىي سۈپەت دەپ بۆلۈنىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەسلىي سۈپەت ئاددىي دەرىجە، سېلىشتۇرما دەرىجە، ئاشۇرما دەرىجە دەپ ئۈچكە بۆلۈنىدۇ.

پېئىللار ئۆتۈملۈك پېئىل، ئۆتۈمسىز پېئىل دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ. ئۇنىڭدا سان، شەخس، دەرىجە، راي، زامان قاتارلىق كۆپ خىل گراماتىكىلىق كاتېگورىيىلەر بار، ئۇ مۇرەككەپ ھەم جانلىق بىر سۆز تۈركۈمى ھېسابلىنىدۇ.

② جۈملە

قىرغىز تىلىدىكى جۈملىنىڭ ئاساسلىق تەركىبلىرى ئىگە بىلەن خەۋەر، ئىككىنچى ئورۇندىكى تەركىبلىرى باشقا ئېنىقلىغۇچى، تولدۇرغۇچى ۋە ھالەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

سۆز تەرتىپىدە، ئومۇمەن ئىگە جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ، خەۋەر جۈملىنىڭ ئاخىرىسىدا كېلىدۇ، تولدۇرغۇچى ئىگە بىلەن خەۋەر ئوتتۇرىسىغا چۈشىدۇ، ئېنىقلىغۇچى مەركىزىي سۆزنىڭ ئالدىغا كېلىدۇ، ھالەتنىڭ ئورنى ئېھتىياجغا قاراپ، خەۋەرنىڭ ئالدىدا كەلسىمۇ، جۈملىنىڭ بېشىدا كەلسىمۇ بولۇۋېرىدۇ.

③ لۇغەت تەركىبى

قىرغىز تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەر ئەسلىدە بار سۆزلەر، قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئاساسىي سۆزلەر ئەسلىي تىل گۇرۇپپىسىدىكى باشقا تىللار بىلەن مەنبەداش، ئوخشاش بولمىغان دەۋرلەردە قىرغىز تىلى، خەنزۇ تىلى، ئەرەب تىلى، پارس تىلى، موڭغۇل تىلى ۋە رۇس تىلى قاتارلىق تىللاردىن كۆپ سۆزلەرنى قوبۇل قىلغان.

4) تاجىك تىلى

خوتەن ۋىلايىتىدىكى تاجىكلارنىڭ ئاھالىسى 1000غا يېتە-

دۇ، ئۇلار ئاساسلىقى گۇما ناھىيىسىنىڭ نەۋئابات تاجىك مىللىي يېزىسىغا توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان، كۆپ سانلىق تاجىكلار چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، ئاز ساندىكىلىرى قوشۇمچە دېھقانچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللىنىدۇ.

شىنجاڭدىكى تاجىكلار 36 مىڭدىن كۆپرەك، بۇلارنىڭ 65% ئاھالىسى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدە توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان، خوتەن ۋىلايىتىدىكى تاجىكلاردىن باشقا، قەشقەر ۋىلايىتى ۋە قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىدىمۇ ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ئون مىڭدىن كۆپرەك تاجىك ئاھالىسى بار.

«tadʒik» تاجىكلارنىڭ ئۆز نامى. ئۇلارنىڭ مىللەت مەنبەسىنى قەدىمكى پامىرنىڭ شەرقىدىكى شەرقىي ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان قەبىلىلەردىن ئىزدەشكە بولىدۇ.

تاجىكلارنىڭ ئۆز تىلى بار. شىنجاڭدىكى تاجىكلار سۆزلىشىدىغان تاجىك تىلى ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسى ئىران تىلى گۇرۇپپىسى پامىر تىلى تارمىقى (ئىران تىلى گۇرۇپپىسىنىڭ شەرقىي تارمىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) غا كىرىدۇ، شىنجاڭدىكى تاجىك تىلى ئاساسەن سارىكول ۋە ۋاخان تىلىدىن ئىبارەت.

شىنجاڭدىكى تاجىك تىلىنىڭ يېزىق شەكلى يوق، خوتەن ۋىلايىتىدىكى تاجىكلار تاشقۇرغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدىكى تاجىكلارغا ئوخشاش ئۇيغۇر يېزىقى ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلىدا خاتىرىلەيدۇ. مەكتەپلەردە ئوقۇتۇشمۇ ئۇيغۇر تىل - يېزىقى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ.

(1) سۆز تاۋۇشى

① سوزۇق تاۋۇش 14.

تاق سوزۇق تاۋۇش 6: i ,e ,a ,u ,ɯ ,o

(ئالدىنقى ئوتتۇرا سوزۇق تاۋۇش e تاڭلايلىشىش رولىنى ئوينايدۇ، كېيىنكى ئوتتۇرا لەۋلىك سوزۇق تاۋۇش o نىڭ (ʌ) ۋارىيانتى بار. ئالايلۇق: χʌʃ خوش).

جۈپ سوزۇق تاۋۇش: 8: ei ,ui ,ɯi ,oi ,iu ,eu ,ɯu ,ou

p, b, m, w, f, v, θ, ð, t, d, n, l, r, s, z, ②
ts, dz, ʃ, ʒ, tʃ, dʒ, j, k, g, x, ɣ, q, χ, ʁ, h

③ بوغۇملاردا تون بولماي ئۇرغۇ بولىدۇ. سۆزدىكى ئۇرغۇ ئادەتتە ئاخىرقى بوغۇمغا چۈشىدۇ.

2) لۇغەت تەركىبى

شىنجاڭنىڭ تاجىك تىلىدا ئىران تىلى گۇرۇپپىسىدىكى تىل-لاردا، ياكى ئاۋام تىلى، ياكى دىئالېكتىلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان مەنبەداش سۆزلەر ناھايىتى چوڭ سالماقنى ئىگىلەيدۇ.

سۆز ياساش سۆز ئۆزەككە سۆز ياسىغۇچى ئەگەشمە مورفېما-لارنى قوشۇش ۋە سۆز بىلەن سۆزنى بىرىكتۈرۈشتەك ئىككى خىل ئاساسىي ئۇسۇلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

قوبۇل قىلىنغان سۆز مىقدارىنىڭ كۆپ بولۇشى ۋە كېلىش مەنبەسىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى شىنجاڭ تاجىك تىلى سۆزلىرى ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىرى. قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ئاساسەن پارس، ئەرەب، تۈرك، خەنزۇ تىلى قاتارلىق ئوخشاش بولمىغان تىل سىستېمىسىنىڭ تىل گۇرۇپپىلىرىدىكى تىللاردىن كەلگەن، يېقىنقى بىر قانچە ئون يىلدىن بېرى تاجىك تىلىدا قوللىنىلغان يېڭى ئاتالغۇلار ئاساسەن ئۇيغۇر تىلىدىن كەلگەن ياكى ئۇيغۇر تىلى ئارقىلىق قوبۇل قىلىنغان.

③ مورفولوگىيە

تاجىك تىلىدا ئون بىر خىل سۆز تۈركۈمى بار: ئىسىم، ئالماش، سان، سۈپەت، پېئىل، رەۋىش، يۈكلىمىلەر، ئالدى قوشۇمچىلار، ئارقا قوشۇمچىلار، باغلىغۇچىلار، ئىملىقلار.

ئىسىملاردا سان، كېلىش كاتېگورىيىلىرى بار. سانلار بىر-لىك سان، كۆپلۈك سانغا بۆلۈنىدۇ، كېلىشلەردە تۆت خىل شەكىل بار: باش كېلىش، ئىگىلىك كېلىش، يۆنىلىش كېلىش، چۈشۈم كېلىش.

سۈپەتلەردە دەرىجە دائىرىسى بولىدۇ. ئۇ ئاددىي دەرىجە، سېلىشتۇرما دەرىجە، ئاشۇرما دەرىجە دەپ ئايرىلىدۇ.

پېئىللاردا زامان، دەرىجە، تۈس، شەخس قاتارلىق گراما-

تىكىلىق كاتېگورىيىلەر بار.

④ سىنتاكس

تاجىك تىلى جۈملىلىرى ئىگە، خەۋەر، تولۇقلىغۇچى، قىستۇرمىدىن ئىبارەت تۆت خىل تەركىبنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. سۆز تەرتىپى ئادەتتە مۇنداق بولىدۇ: تولۇقلىغۇچى خەۋەرنىڭ ئالدىدا، ئىگە تولۇقلىغۇچىنىڭ ئالدىدا، قىستۇرمىلار كۆپىنچە جۈملە بېشىدا كېلىدۇ.

3. خوتەندە هازىر ئېقىۋاتقان ئۈچ خىل يېزىق

خوتەن ۋىلايىتىدە هازىر ئېقىۋاتقان ئۈچ خىل يېزىق: خەنزۇ يېزىقى، ئۇيغۇر يېزىقى، قىرغىز يېزىقى.

1) خەنزۇ يېزىقى

(1) خەنزۇ يېزىقى خەنزۇ تىلىنى خاتىرىلەيدىغان يېزىق. خەنزۇ يېزىقى ئەسلىي پىكتوگرافىك يېزىقتىن كەلگەن بولۇپ، دۇنيادىكى ئەڭ قەدىمكى يېزىقلارنىڭ بىرى، ئۇ تەخمىنەن 6000 يىللىق تارىخقا ئىگە. خەنزۇ يېزىقى يىن، شياڭ دەۋرىدىكى (چىغناق - تاغاق يېزىقى ۋە شاڭ، سۇلالىرى دەۋرىدىكى مېتال پۈتۈكتىن ئۆزگەرگەن. خەنزۇ يېزىقى بىر خىل بوغۇملۇق يېزىق بولۇپ، بىر خەت سۆزدىكى بىر بوغۇمغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، ھەر بىر خەت بىر خىل مەنىگە ئىگە بولغان بولىدۇ. يېزىق شەكلىنىڭ قۇرۇلمىسىدىن قارىغاندا ئۇنىڭدا يېرىمى مەنىنى، يېرىمى تاۋۇش-نى بىلدۈرىدىغان تەقلىدىي يېزىقلار ئەڭ كۆپ بولۇپ، پۈتۈن خەنزۇ يېزىقىنىڭ 80% تىنى ئىگىلەيدۇ.

(2) قەدىمكى كلاسسىك كىتابلار ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىق-لىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، غەربىي يۇرت (خوتەن ۋە شىنجاڭ رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) تىن ئىبارەت بۇ كەڭ زېمىندا خەنزۇ تىل - يېزىقى ئەڭ بۇرۇن قوللىنىلغان تىل - يېزىقلار-نىڭ بىرى، ئۇنىڭ تارىخى 2000 يىلدىن ئاشىدۇ.

جاڭ چيەن يول ئاچقان (مىلادىيىدىن ئاۋۋالقى 119 - يىلى جاڭ چيەن غەربىي يۇرتقا ئىككىنچى قېتىم كەلگەن)، جېڭجى

غەربىي يۇرت قۇرۇقچىبەك مەھكىمىسىنىڭ قۇرۇقچىبېگى بولغان (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 60 - يىللى) دىن كېيىن، خەنزۇ يېزىقىدىكى ئەمر - پەرمانلار غەربىي يۇرتقا چۈشۈرۈلىدىغان بولدى، بەن چاۋ، بەن يۇڭ ئاتا - بالا غەربىي يۇرتقا لەشكەر تارتىپ كېلىپ، جۇڭگونىڭ چېگرا زېمىنىنى ئاچتى، مەركەز غەربىي يۇرتقا بولغان باشقۇرۇش ئورنىنى ساقلاپ قالدى، دۇنياغا مەشھۇر يىپەك يولىنى ئېچىپ، جۇڭگو مەدەنىيىتى بىلەن غەرب مەدەنىيىتىنى ئالماشتۇرۇشنىڭ يېڭى سەھىپىسىنى ياراتتى. خەنزۇ تىلى ۋە يېزىقىمۇ غەربىي يۇرتتىكى ھەر قايسى بەگلىكلەرنىڭ ھۆكۈمەت ئىشلىرىدا ئىشلىتىلىدىغان تىل ۋە يېزىققا ئايلاندى.

خوتەن ۋىلايىتىدىن قېزىۋېلىنغان، خەن سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت مەدەنىيەت يادىكارلىقلاردىن خەنزۇ يېزىقىنىڭ كەڭ قوللىنىلغانلىق ئەھۋالىنى بىلگىلى بولىدۇ. خوتەن ناھىيىسىنىڭ ئاقسېپىلدىن خوتەن ئات سۈرەتلىك يارماقلىرى تېپىلغان بولۇپ، كىشىلەر ئۇنى «خەنزۇچە، قارۇشتىچە يېزىق چۈشۈرۈلگەن پۇل» دەپ ئاتىدى. پۇلنىڭ بىر يۈزىگە «24 جۇلۇق مىس پۇل» دېگەن خەنزۇچە خەت چۈشۈرۈلگەن، يەنە بىر يۈزىگە «ئۇلۇغ شاھ، شاھىنشاھ، بۈيۈك زات جۇگىمويىسۇ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان قارۇشتىچە يېزىق چۈشۈرۈلگەن. نىيە ناھىيىسى بازىرىنىڭ شىمالىدىكى نىيا خارابىلىكىدىن قېزىۋېلىنغان خەن، جىن سۇلالىرى دەۋرىگە تەئەللۇق 55 تارىشا پۈتۈك، شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت بەش جۇلۇق پۇل، «زىرائەت مەھكىمىسى مۆھۈرى» قاتارلىقلار ئەڭ قىممەتلىك ماددىي پاكىتلاردۇر. بۇلار قەدىمكى زاماندا خەنزۇ خەلقى بىلەن ئۇدۇن خەلقىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتلەردە قويۇق مۇناسىۋەتتە بولغانلىقىنى، شۇنداقلا، خەنزۇچە يېزىقنىڭ كەڭ كۆلەمدە قوللىنىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

2000 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بۇيانقى خوتەن ۋە شىنجاڭ رايونىغا قارايدىغان بولساق، ئۇلار جۇڭگو مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسى ئىچىدە بولۇپ، جۇڭگونىڭ بىر تەركى-

بى قىسمى بولۇپ كەلگەن. ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك باردى - كەلدى قىلىشى، ئۆزئارا چۈشىنىشىنىڭ چوڭقۇرلىشىشغا ئەگىشىپ، خەنزۇ تىلى ۋە يېزىقىمۇ تەدرىجىي ھالدا ھۆكۈمەت ئىشلىرىدا ئىشلىتىلىشتىن تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە خەلق ئارىسىدا ئىشلىتىشكە راۋاجلىنىپ، خوتەن ۋە شىنجاڭ رايونىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مۇھىم ئالاقە قورالىغا ئايلاندى.

2) ئۇيغۇر تىلى

ئۇزۇن تارىخىي جەرياندا ئۇيغۇرلار تۈرك يېزىقى (ئۇرخۇن - يېنسەي يېزىقى، تۈرك - رونىك يېزىقى، كۆك تۈرك يېزىقى)، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، چاغاتاي يېزىقى، ئۇيغۇر كونا يېزىقى، لاتىن ھەرپى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېڭى يېزىقى ۋە ھازىر ئىشلىتىلىۋاتقان ئۇيغۇر يېزىقىدىن ئىبارەت ئالتە خىل يېزىقنى ئىشلەتكەن، يەنە ئايرىم مەزگىللەردە مۇئەييەن دائىرە ئىچىدە سوغدى يېزىقى، سۈرىيە يېزىقى، مانى يېزىقى، براھمان يېزىقى، خەنزۇ يېزىقى، تۈبۈت يېزىقى (قەدىمكى زاڭزۇ يېزىقى) خاقانىيە يېزىقى ۋە باشقا بەزى يېزىقلارنىمۇ ئىشلەتكەن.

XX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرى، چاغاتاي يېزىقى ئاساسىدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى (كونا ئۇيغۇر يېزىقى) بارلىققا كەلدى. ئۇنىڭ ھەرپى 32 (28 ئەرەب ھەرپى، 4 پارس ھەرپى).

1954 - يىلى 4 - ئاينىڭ 23 - كۈنى «شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇيغۇر ئۆلچەملىك تىلىنىڭ قىسقىچە ئىملا قائىدىسى توغرىسىدىكى قارارى» دا ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ھەرپى 30 قىلىپ بېكىتىلدى.

1959 - يىلى لاتىن يېزىقى ئاساسىدىكى يېڭى ئۇيغۇر يېزىقى لايىھىسى تۈزۈلۈپ، كۆپ يىل سىناق قىلىش ئارقىلىق 1965 - يىلى 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن ئېتىبارەن پۈتۈن ئاپتونوم رايون دائىرىسىدە ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلدى. بۇ يېڭى يېزىقنىڭ ھەرپى 36 ئىدى.

1976 ـ يىلى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى 5 ـ نۆۋەتلىك دائىمىي كومىتېتىنىڭ 2 ـ سانلىق يىغىنى يېڭى يېزىقنى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇش، كونا يېزىقنى ئىشلىتىشنى توختىتىش توغرىسىدىكى قارارنى ماقۇللىدى.

1982 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى 5 ـ نۆۋەتلىك دائىمىي كومىتېتىنىڭ 17 ـ سانلىق يىغىنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بويىچە يېڭى ئۇيغۇر يېزىقىنى يولغا قويۇشنىڭ شارائىتى تېخى پىشىپ يېتىلمىدى دەپ قارىدى. يىغىن ئەرەب ھەرپى ئاساسىدىكى ئەسلىدىكى يېزىقنى داۋاملىق قوللىنىش، ئەسلىدىكى يېزىق ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنى تاۋۇشلۇق بەلگە تەرىقىسىدە ساقلاپ قېلىش ھەمدە زۆرۈر تېپىلغان سورۇنلاردا ئىشلىتىشنى قارار قىلدى.

1983 ـ يىلى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ھازىرقى ئۇيغۇر يېزىقى ئېلىپبەسىنى جاكارلىدى.

1984 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى» ئېلان قىلىندى. بۇ ئىملا قائىدىسى 1985 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن ئېتىبارەن ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلدى.

32 ھەرپ ئىچىدە:

سەككىز سوزۇق تاۋۇشنى بىلدۈرىدىغان ھەرپ:

a, ɛ, e, i, o, ∅, u, y

24 ئۈزۈك تاۋۇشنى بىلدۈرىدىغان ھەرپ بار، بۇلار ئىچىدە:

جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش 15:

b, d, g, m, n, ŋ, l, r, ʒd, w, z, ʒ, j, ʁ, h

جاراڭسىز تاۋۇش توققۇز:

p, t, k, tʃ, s, ʃ, q, x, f

ھازىرقى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى

نومۇرى	ئايرىم شەكلى	بېشىدىن ئۇلىنىشى	باش ۋە ئاخىرىدىن ئۇلىنىشى	ئاخىرىدىن ئۇلىنىشى	ترانسكرىپسىيىسى	نومۇرى	ئايرىم شەكلى	بېشىدىن ئۇلىنىشى	باش ۋە ئاخىرىدىن ئۇلىنىشى	ئاخىرىدىن ئۇلىنىشى	ترانسكرىپسىيىسى
1	ا ئا	/	/	ـا (ـئا)	a	17	ق	قـ	ـقـ	ـق	q
2	ە ئە	/	/	ـە (ـئە)	ɛ	18	ك	كـ	ـكـ	ـك	k
3	ب	بـ	ـبـ	ـب	b	19	گ	گـ	ـگـ	ـگ	g
4	پ	پـ	ـپـ	ـپ	p	20	ڭ	ڭـ	ـڭـ	ـڭ	ŋ
5	ت	تـ	ـتـ	ـت	t	21	ل	لـ	ـلـ	ـلا ـل	l
6	ج	جـ	ـجـ	ـج	dʒ	22	م	مـ	ـمـ	ـم	m
7	چ	چـ	ـچـ	ـچ	tʃ	23	ن	نـ	ـنـ	ـن	n
8	خ	خـ	ـخـ	ـخ	x	24	ھ	ھـ	ـھـ	ـھ	ɦ
9	د	/	/	ـد	d	25	و ئو	/	/	ـو (ـئو)	o
10	ر	/	/	ـر	r	26	ۇ ئۇ	/	/	ـۇ (ـئۇ)	u
11	ز	/	/	ـز	z	27	ۆ ئۆ	/	/	ـۆ (ـئۆ)	ø
12	ژ	/	/	ـژ	ʒ	28	ۈ ئۈ	/	/	ـۈ (ـئۈ)	y
13	س	سـ	ـسـ	ـس	s	29	ۋ	/	/	ـۋ	w
14	ش	شـ	ـشـ	ـش	ʃ	30	ې ئې	ېـ ئېـ	ـېـ	ـې ـئې	e
15	غ	غـ	ـغـ	ـغ	ʁ	31	ى ئى	ئىـ ىـ	ـىـ	ـى ـئى	i
16	ف	فـ	ـفـ	ـف	f	32	ي	يـ	ـيـ	ـي	j

هازىرقى قىرغىز يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى

تەرتىپى	ئايرىم شەكلى	سۆز بېشىدىكى شەكلى	سۆز ئوتتۇرىسىدىكى شەكلى	سۆز ئاخىرىدىكى شەكلى	خەلقئارا فونېتىك بەلگىسى	تەرتىپى	ئايرىم شەكلى	سۆز بېشىدىكى شەكلى	سۆز ئوتتۇرىسىدىكى شەكلى	سۆز ئاخىرىدىكى شەكلى	خەلقئارا فونېتىك بەلگىسى
1	ا	ئـ		ـا	a	16	م	مـ	ـمـ	ـم	m
2	ب	بـ	ـبـ	ـب	b	17	و	و		ـو	o
3	پ	پـ	ـپـ	ـپ	p	18	ۆ	ۆ		ـۆ	ø
4	ن	نـ	ـنـ	ـن	n	19	ۇ	ۇ		ـۇ	u
5	ت	تـ	ـتـ	ـت	t	20	ۈ	ۈ		ـۈ	y
6	ج	جـ	ـجـ	ـج	ʤ	21	ۋ	ۋ		ـۋ	v
7	چ	چـ	ـچـ	ـچ	ʧ	22	س	سـ	ـسـ	ـس	s
8	خ	خـ	ـخـ	ـخ	χ	23	ش	شـ	ـشـ	ـش	ʃ
9	ف	فـ	ـفـ	ـف	f	24	د	د		ـد	d
10	ق	قـ	ـقـ	ـق	q	25	ر	ر		ـر	r
11	غ	غـ	ـغـ	ـغ	ʁ	26	ز	ز		ـز	z
12	ک.ك	كـ	ـكـ	ـك	k	27	ە	ە		ـە	e
13	گ	گـ	ـگـ	ـگ	g	28	ى	ىـ	ـىـ	ـى	ə
14	ڭ	ڭـ	ـڭـ	ـڭ	ŋ	29	ئى	ئىـ	ـئىـ	ـئى	i
15	ل	لـ	ـلـ	ـل	l	30	ي	يـ	ـيـ	ـي	j

3) قىرغىزلار يېزىقى

قىرغىزلار تۈرك يېزىقىنى ئىشلەتكەن، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن، ئەرەب يېزىقى سىستېمىسى ئاساسىدىكى تاۋۇشلۇق يېزىق — چاغاتاي يېزىقىنى ئىشلىتىشكە باشلىغان. لېكىن، سوزۇق تاۋۇشنى خاتىرىلەيدىغان بەلگە كەمچىل بولغان بۇ خىل يېزىق بىلەن قىرغىزلارنىڭ ئېغىز تىلى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق بىر قەدەر چوڭ بولغاچقا، قىرغىزلار ئۇنىڭغا ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈپ ۋە ئۇنى تولۇقلاپ، ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى قىرغىز يېزىقىنى ئىشلەپ چىقتى. مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن باشلاپ، قىزىلسۇدىكى بەزى قىرغىز باشلانغۇچ مەكتەپلىرى مۇشۇ خىل يېزىق بويىچە ئوقۇتۇش ئېلىپ باردى. لېكىن، بۇ يېزىقتا كىتاب، ژۇرنال نەشر قىلىنمىغان.

بۇ يېزىق جەمئىي 25 ھەرپ ۋە بەزى قوشۇمچە بەلگىلەردىن تەركىب تاپقان. ئۇنىڭدا بەش سوزۇق تاۋۇش، 20 ئۈزۈك تاۋۇش بار.

1954 - يىلى 7 - ئاينىڭ 14 - كۈنى، قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى قۇرۇلدى. 1955 - يىلى 6 - ئايدا، شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قىرغىز يېزىقىنىڭ يېزىلىش قائىدىسىنى كونكرېت يولغا قويۇش چارىسى توغرىسىدىكى قارار (ھۆكۈمەت، ئىككىنچى، ئىشخانا، 0388 نومۇرلۇق ھۆججەت) نى ئېلان قىلدى. قىرغىز يېزىقىنىڭ ھەرپى جەمئىي 30 قىلىپ بېكىتىلدى.

ھازىر ئىشلىتىلىۋاتقان قىرغىز يېزىقىنىڭ ھەرپى جەمئىي 30 بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە سەككىز سوزۇق تاۋۇش، 22 ئۈزۈك تاۋۇش بار («ھازىرقى قىرغىز يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى» گە قارالسۇن).

ئاپتور: شياۋ جۈيى

توققۇزىنچى باب

خوتەننىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى

خوتەننىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى خوتەن خەلقى ئارىسىدا ئۆزئارا
ئۆگىنىش، ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا تارقىلىش داۋامىدا پەيدا بولغان
ۋە داۋاملىشىپ كۆلگەن مەدەنىيەت ھادىسىسىدۇر. ئۇ خوتەننىڭ
تارىخىدا ئۇزۇندىن داۋاملىشىپ ھەمدە ئوخشاش بولمىغان تارىخي
دەۋردىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ۋە مىللەتلەرنىڭ
قويۇق بېرىش - كېلىش قىلىشى ھەم قوشۇلۇشىنىڭ ئۇنىۋېرسال
تەسىر كۆرسىتىشى ئارقىسىدا، ۋەتىنىمىزنىڭ رەڭدار، كۆپ
مەنبەلىك مەدەنىيەت خەزىنىسىدە ئۆز ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلەپ
كەلدى. ئۆرپ - ئادەت، مەدەنىيەتشۇناسلىقنىڭ دائىرىسى ئىنتا-
يىن كەڭ بولۇپ، ئۇنىڭ مەزمۇنى تۆت چوڭ قىسىمنى ئۆز
ئىچىگە ئالىدۇ: (1) ماددىي ئۆرپ - ئادەت؛ (2) ئىجتىمائىي
ئۆرپ - ئادەت؛ (3) مەنىۋى ئۆرپ - ئادەت؛ (4) تىل
ئۆرپ - ئادىتى.

بۇ تۆت قىسىم ئورگانىك بىر گەۋدە بولۇپ، ئۇلار ئوتتۇر-
سىدا بىر - بىرىنى سەۋەب - نەتىجە قىلىش، بىر - بىرىنى
ئىچكى - تاشقى سەۋەب قىلىش، بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىش،
بىر - بىرىنى ئىلگىرى سۈرۈشتەك ئىچكى لوگىكىلىق مۇناسى-
ۋەت بار، ئاۋامنىڭ ئورتاق پىسخىكىسى، قىممەت قارىشى، تە-
پەككۇر ئەندىزىسى ۋە ئېستېتىك زوقىنى گەۋدىلەندۇرۇپ بېرىدۇ
ھەم دەۋرنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۇزلۇكسىز ئۆزگىرىپ تۇ-

رىدۇ. شۇڭا، ئۇلارغا تارىخنىڭ ۋە كېلەچەكنىڭ بىخلىرى مۇ-
جەسسەملەنگەن، تارىخىي قىممەتكە ئىگە. تۆۋەندە خوتەننىڭ (ئە-
مەلىيەتتە خوتەندىكى ئاساسلىق مىللەت ئۇيغۇرلارنىڭ) يېمەك -
ئىچمەك ئادىتى ۋە كىشىلىك تۇرمۇش قائىدىلىرى، ئۆرپ -
ئادەتلىرىنى نۇقتىلىق تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

بىرىنچى بۆلۈم يېمەك - ئىچمەك ئادىتى

مەدەنىيەت تەرەققىيات تارىخىدىن شۇنى بىلىۋالالايمىزكى، ئىنسانلار خام پېتى يېيىش، پىشۇرۇپ يېيىش ۋە تاماق ئېتىپ يېيىشتىن ئىبارەت ئۈچ باسقۇچنى بېشىدىن كەچۈرگەن. خوتەن-لىكلەرنىڭ يېمەك - ئىچمەك ئادىتىمۇ ئوخشاشلا ئاشۇنداق ئۈچ باسقۇچنى بېسىپ ئۆتكەن ھەمدە ئۆزىنىڭ ئېكولوگىيىلىك مۇھى-تى، يەرلىك مەھسۇلاتلىرى، ئىقتىسادىي تەرەققىيات سەۋىيىسى قاتارلىق شارائىتلىرىغا ئاساسەن، ئۆزلىرىنىڭ يېمەك - ئىچمەك ئادىتىنى يېتىلدۈرگەن. ئۇ يېمەك - ئىچمەك خام ماتېرىيالى، تاماق ئېتىش ئۇسۇلى، سەپلەش تەجرىبىسى، قازان - قومۇچ، قاچا - قۇچا تۈرى، ئوزۇقلۇق قىممەت قارشى، تەم جەھەتتىكى ئۆزگىچىلىكى، كۈندىلىك تاماق ئادىتى، يېمەك - ئىچمەك كەس-پى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ تىجارەت ئالاھىدىلىكلىرى ۋە مۇ-ناسىۋەتلىك نامىلار، كەسپىي تىل ۋە پەرھىز قاتارلىق ئىجتىمائىي قۇرۇلمىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

خوتەننىڭ يېمەكلىك ئادىتى تۈرىنى ئاساسلىق ماتېرىيالغا قاراپ مۇنداق تۆت چوڭ تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ: ئۇن تائاملىرى ئادىتى، گۈرۈچ تائاملىرى ئادىتى، گۆشلۈك تائاملىرى ئادىتى ۋە باشقا ئادەتلەر.

1. ئۆن تاماقلىرى بىلەن غىزالىنىش ئادىتى

ئۆن تائاملىرى ئادىتى تۈرىنى ئومۇمەن مۇنداق ئۈچ چوڭ تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. نان تۈرى، ئاش تۈرى ۋە قىيمىلىق تاماق تۈرى.

نان تۈرى ئىچىدە كاكچى نان، گىردە نان، گۆشگىردە، سامسا، ياغلىق توقاچ، زاغرا نان، ئارپا نېنى، كۆمەچ ۋە قۇيماق قاتارلىقلار بار. نان ئىشلىتىلىشىگە قاراپ ئۆي نېنى، بازار نېنى، مېھمان نېنى، سەپەر توقچى قاتارلىق بىر نەچچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۆزگىچە تەمى، شەكلى ۋە ئىسمى بار. ھازىرقى زاماندىكى خوتەندە نان ئائىلىلەردە چوقۇم بولۇشقا تېگىشلىك قولايلىق تېز غىزا بولۇپ، كۈندىلىك تۇرمۇشتا كەم بولسا بولمايدۇ. ناننىڭ سىستېمىلىق تەرەققىي قىلىشى ۋە مۇشۇنداق ئومۇملىششى ئۇنىڭ ئېكولوگىيىلىك مۇھىت ۋە ئىقتىسادىي شارائىتقا ماسلىششتەك مۇھىم ئامىلغا ئىگە ئىكەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپلا قالماستىن، يەنە ئۇنىڭ قەدىمىي بولغانلىقى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك. خەنزۇ يېزىقىدىكى «囊» (نان) خېتى سىزىقلىرى بەكلا مۇرەككەپ مەخسۇس خەت بولۇپ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، تۇنجى قېتىم «تارىخىي خاتىرىلەر»دە ئىشلىتىلگەن، بۇنىڭدىن ناننىڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىمۇ «كۆمەچ» توغرىسىدا خاتىرىلەر بار. قوقاستا «كۆمەچ» پىشۇرۇش زاڭزۇلار ئارىسىدىمۇ تارقالغان. ئۇلار ئۇنى «ئۈچ قېتىم كاچاتلاش، ئۈچ قېتىم قېقىشتۇرۇش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بىلەن ئاتايدۇ. چۈنكى بىر تەرەپتىن پۈۋلەپ تۇرۇپ كاچاتلاش كېرەك، شۇنداق قىلغاندا ئۇنىڭ ئۈستىدىكى كۈلنى تازىلىۋەتكىلى بولىدۇ. شۈبھىسىزكى، كۆمەچ نان ئۇزۇن تارىخقا ئىگە، ئۇنى ئىنسانلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى قەدىمىي غىزالىنىش ئادىتىدىن كەلگەن دېيىشكە بولىدۇ. چۈنكى چارۋا بېقىش،

سەپەر قاتارلىق تاماق ئېتىش مۇمكىن بولمايدىغان، شۇنىڭغا ئوخشاش دالا تۇرمۇشىنىڭ ئېھتىياجى سەۋەبلىك، كۆمەچ ئىستې-مال قىلىش ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلدى. بۈگۈنكى كۈندە تۇرمۇش شارائىتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، كۆمەچ ئىستې-مال قىلىش ئادىتى بارغانسېرى سۇسلاشماقتا.

زاغرا نان قوناق نېنىنىڭ ئالاھىدە ئاتىلىشى. ئۇزۇن يىللار داۋامىدا زاغرا نوپۇسىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ئىگىلەيدىغان دېھقان چارۋىچىلارنىڭ غىزاسى ئىچىدە ئەڭ ئومۇملاشقان نان تۈرى ئىدى، ئۇ قورساقنى تويغۇزۇپلا قالماستىن، بەلكى جىسما-نىي ئەمگەكچىلەر يېيىشنى ياقتۇرىدىغان، ئادەتتىكى ئائىلىلەردە دائىم بولىدىغان غىزا تۈرى بولۇپ كەلگەن. چۈنكى، زاغرا قېتىق، شورپا، جىگدە شەربىتى قاتارلىقلار بىلەن بىللە يېيىشكە ئىنتايىن ماس كېلىدۇ. خوتەن ۋىلايىتىنىڭ زاغرا نېنى ئۆز ئالاھىدىلىكى بىلەن داڭلىق. باشقا ۋىلايەتلەردە زاغرا خېمىرىنى كاللەكلەش ۋە نان شەكلىگە كىرگۈزۈش ئۈچۈن ئۇنى قايناق سۇدا يۇغۇرىدۇ، قايناقسۇدا يۇغۇرۇلغان خېمىرنىڭ نېنى مەززىلىك بولمايلا قالماستىن، بەلكى قاتتىق، يىرىك پىشىپ قالىدۇ، چايغا چىلىسىمۇ يۇمشىمايدۇ. پەقەت خوتەندە قوناق ئۇنى ناھايىتى يۇمشاق تارتىلىپ، ئۇن سوغۇق سۇدا يۇغۇرۇلىدۇ، بەزىدە يەنە پىياز، كاۋا، قوي مېيى قاتارلىقلار ئۇششاق توغراپ ئارىلاشتۇ-رۇلىدۇ، بۇنداق زاغرىدا قوناق ئۇنىنىڭ تەبىئىي تەمى بولىدۇ، شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىنىڭ زاغرىسىدا بۇنداق تەم بولمايدۇ، ئەگەر يېڭىلا تونۇردىن چىققان زاغرىنى ئىسسىقىدا ياڭاق مېغىزى بىلەن قوشۇپ يېسە تەمى تېخىمۇ ياخشى بولىدۇ. 20 نەچچە يىلدىن بۇيان بۇ خىل زاغرىمۇ بازارغا يۈزلەندى.

ئۇيغۇرلار نان پىشۇرىدىغان ئوچاقنى تونۇر دەپ ئاتايدۇ، ئۇ ئورەك شەكلىدىكى ئوچاق بولغاچقا، يەرلىك خەنزۇلار «نان ئورد-كى» دەپ ئاتايدۇ. تونۇر دۈم كۆمتۈرۈلگەن ئىدىشقا ئوخشىشىپ

كېتىدۇ. ئاغزى كىچىك، قورساق قىسمى چوڭ، تونۇرنىڭ يەر-
گە تېگىپ تۇرىدىغان بىر تەرىپىگە دۈتخانا قالدۇرۇلىدۇ، تونۇر-
نىڭ يۈزىگە شور ئىشلىتىلىدۇ. كىشىلەر تونۇر سالغاندا، مۇۋا-
پىق ئورۇن تاللاپ، ئالدى بىلەن نەم قۇم توپىدىن قېلىپ ياسى-
ۋالغاندىن كېيىن، شورنى ئۇششاق سوقۇپ ۋە ئۇنىڭدىن لاي
يۇغۇرۇپ، توپا قېلىپقا ئاستىدىن ئۇستىگە قارىتىپ ئاستا چاپلاي-
دۇ. تونۇرنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ئېھتىياجغا قاراپ بەلگىلىنى-
دۇ، ئەمما قېلىن - نېپىزلىكى مۇۋاپىق ۋە تەكشى بولۇشى
كېرەك. تەجرىبىلەر كىشىلەرگە شۇنى ئۇقتۇرغانكى، ئۇ ناننىڭ
سۈپىتىگە بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىدىغان ھالقىلىق مەسىلە. شور
قېلىن چاپلىنىپ قالسا، ناننىڭ سىرتى كۆيۈپ كېتىپ ئىچى خام
قالىدۇ، نېپىز چاپلىنىپ قالسا، نان قۇرۇق ۋە قاتتىق چىقىپ
قالىدۇ. شۇڭا، ئومۇمەن تونۇرنى خەلق ئارىسىدىكى تەجرىبىلىك
ئۇستىلار ياكى ئائىلە ئاياللىرى سالىدۇ. شور چاپلىنىپ بولغان-
دىن كېيىن تونۇر سىرتىغا قۇم توپا قويۇلۇپ، تونۇرنى مەركەز
قىلغان ھالدا، ئېگىزلىكى توپا قېلىپ بىلەن ئاساسەن ئوخشاش
بولغان تۆت چاسا سۇپا ياسىلىدۇ، تونۇرنىڭ ئىچىدىكى قېلىپ
توپىسى دۈتخانا ۋە ئۇستى تەرەپتىكى ئېغىزىدىن قول بىلەن
پاكىز چىقىرىۋېتىلىدۇ ھەمدە قۇرۇق شاخ - شۇمبا، پاسار،
سامان قاتارلىقلاردا ئىس سېلىپ قۇرۇتۇلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن
تونۇر پۈتىدۇ. تونۇر ئېغىزى ئوت قالاشقىمۇ، ناننى ئېگىشىپ
تونۇرغا يېقىشقىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. نان يېقىشقا توغرا كەلگەندە،
تونۇر ئاقارغىچە ئوتۇن سېلىنىپ، تونۇر ئىچىدە چوغلار قالدۇ-
رۇلىدۇ، ئاندىن تونۇر يۈزىگە تۇز سۈيى سېپىلىپ، تېمپېراتۇرا
تەڭشەلگەندىن كېيىن، ھەر خىل نانلارنى يېقىپ پىشۇرۇشقا
بولىدۇ. ئەگەر كاكچى نان يېقىشقا توغرا كەلسە، نان ئۇدۇللۇق
يېقىلىپ، ئۇدۇللۇق ياغاچ دەستىلىك تۆمۈر ئىلغۇچ بىلەن قومۇ-
رۇلىدۇ. تونۇرنى بىر قېتىم قىزىتقاندا 100 كىلوگرام ئۇننىڭ

نېنىنى پىشۇرغىلى بولىدۇ. ئەگەر گىردە ياكى سامسا يېقىشقا توغرا كەلگەندە، ئاۋۋال گىردە ياكى سامسا تەييارلىنىدۇ، ئاندىن تېزلىك بىلەن تونۇرغا لىق يېقىلىدۇ، تونۇرنىڭ ئاستى تەرىپىدىكى دۇتخانا ۋە تونۇر ئېغىزى ھەم ئېتىلىپ، 20 مىنۇت ئەتراپىدا بۇسلانغاندىن كېيىن، دۇتخانا ۋە تونۇر ئېغىزى ئېچىۋېتىلىپ، تونۇردىكى گىردە ياكى سامسا چوغ بىلەن يەنە 15 مىنۇت ئەتراپىدا پىشۇرۇلۇپ يۈزى سارغايغان ھامان قومۇرۇلىدۇ، شۇ چاغدا يېپىشكە بولىدۇ، تەمى ئىنتايىن ياخشى بولىدۇ.

نان يەنە ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى تەييار ئوزۇقنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى بولۇپ، كىشىلەر قوتۇرماچ، ئارپا نېنى قاتارلىقلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ «قازان نېنى» دەپ ئاتايدۇ. شۇڭا، بىز خوتەنلىكلەرنىڭ قۇيماق، پوشكاللىرىنىمۇ مۇشۇ قاتاردا شەرھلەيمىز.

قۇيماق خوتەنلىكلەر تۇز سېلىپ يۇغۇرۇپ تىندۇرۇلغان خېمىرنى ياغقا سېلىپ پىشۇرۇپ ئېتىدىغان ناننىڭ نامى. خوتەن خەلقى ئىچىدە ئەجدادلىرىنى ياد ئېتىش ۋە ئەجدادىنىڭ روھىغا نەزىر بېرىشتە ئىشلىتىدىغان نەزىر تامىقى ھېسابلىنىدۇ.

پوشكال كۈندىلىك تۇرمۇشتىكى ئۈندىن ئېتىلىدىغان بىر خىل قازان نېنىنىڭ ئاتىلىشى، ئۇنى ئېتىشتە تۇخۇم بىلەن ئۇن ئارىلاشتۇرۇلۇپ، ئۇماچ ھالىتىگە كەلتۈرۈلىدۇ، ئاندىن تۇز ۋە توغرالغان پىياز بىلەن ئارىلاشتۇرۇلۇپ ماي بىلەن داغلانغان قازانغا تەكشى يېيىتىلىپ پىشۇرۇلىدۇ. ئۇ خەنزۇ خەلقىنىڭ تۇخۇم نېنىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئەمما، ئۇنىڭ ئۆز ئالدىغا كونكرېت ئاتىلىشى بار. ئىزدىنىشكە تېگىشلىك يېرى شۇكى، خوتەنلىكلەرنىڭ بۇ ئىككى خىل قازان نېنىنى ئاتىشى باشقا ۋىلايەتلەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭكىگە پۈتۈنلەي ئوخشىمايدۇ، يەنى باشقا ۋىلايەتلەردىكى ئۇيغۇرلار ئالدىنقىسىنى «پوشكال»، كېيىنكىسىنى قۇيماق دەپ ئاتايدۇ.

خېمىر ئاش تۈرى ئىچىدە چۆپ، سۇيۇقئاش ۋە لەڭمەن بار.

چۆپ ئاش ئاساسەن سويۇقئاش بىلەن ئوخشاش بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىدا خېمىرنىڭ كېسىلىش شەكلىگە ئاساسەن ھەر خىل ئاتىلىدۇ، مەسىلەن، كىچىك ئۇچ بۇلۇڭ شەكىلدە كېسىلگىنى قۇشقاچ تىلى ئاش دېيىلىدۇ؛ خېمىرى سوقا تۆت بۇرجەك شەكىلدە كەڭ كېسىلگىنى ئۇگرە ئاش دېيىلىدۇ. ئۇنىڭ سۇيى پەسىل، بايلىق، نامراتلىق ۋە ئېھتىياج قاتارلىق ئامىللار سەۋەبىدىن ئوخشاش بولمايدۇ، ئۇزۇپ تاشلاپ ئەتكەن سۇيۇقئاشنىڭ خېمىرى پىششىق تۇرغۇزۇلۇپ بولغاندىن كېيىن پىلتە قىلىنىپ، بىر ئاز تىندۇرۇلىدۇ، ئاندىن بېسىپ ياپىلاق قىلىپ سوزۇلۇپ، قايناۋاتقان قازانغا بىۋاستە ئۇزۇپ تاشلىنىدۇ. ئۇزۇپ تاشلانغان سۇيۇقئاشنىڭ سۇيى چۆپ ئاشقا قارىغاندا ئوبدانىراق تەييارلىنىدۇ، خېمىرىمۇ ئۇزۇنراق ئىشلىنىدۇ، تەمى ياخشى بولۇپ، كىشىلەر ئۇنى ياخشى كۆرىدۇ، بۇ ئاش كۆپ ھاللاردا كېسەل تامىقى قىلىنىدۇ، يەرلىك خۇيزۇ ۋە خەنزۇ ئاممىسى ئۇنى «خۇيمىيەن»، «سۇەنتاڭمىيەن» دەپ ئاتايدۇ. لەڭمەننى خوتەن ئۇيغۇرلىرى «لۇمەن» ياكى «لەغمەن» دەپ ئاتايدۇ.

ئالدىنقىسى خۇيزۇلارنىڭ «شيەنمىيەن» (سوزۇلغان خېمىر) دېگەن سۆز ئاھاڭىنىڭ ئۆزگەرگەن تۈرى، كېيىنكىسى خەنزۇلارنىڭ «لياڭمىيەن» (سوغۇق ئاش) دېگەن سۆز ئاھاڭىنىڭ ئۆزگەرگەن تۈرى. بۇ خىل لەڭمەنگە ئىشلىتىلىدىغان ئارىلاشما قورۇما «سوزا» دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ ساۋزى دېگەن سۆز ئاھاڭىنىڭ ئۆزگەرگەن تۈرى. «مىيەنتاڭ» (ئاش سۇيى) مۇ ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە «مەنتاڭ» دېيىلىدۇ. خېمىرنى پىلتە قىلىپ بىر دەم قويۇپ قويۇش توغرىسىدىكى سۆزمۇ ئۇيغۇر تىلىدا «شىڭلى قىلىش» دېيىلىدۇ. بۇنىڭدىكى «شىڭ» سۆزىمۇ خەنزۇ تىلىدىكى «شىڭ» (饧) دېگەن سۆز ئاھاڭىنىڭ ئۆزگەرگەن تۈرى. قوبۇل قىلىنغان بۇ ئاتالغۇلار خېمىر ئاشنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن كەلگەنلىكىنى تولۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ، ئۇ يەرلەردە بۇ

تارتىپ سوزۇلغان خېمىر ئاش دېيىلىدۇ. لېكىن، ئۇنىڭ تارقى-
لىپ كىرگەن تارىخى ئىنتايىن ئۇزۇن بولغاچقا، ئۇ ئىنتايىن
ئومۇملىشىپ كەتكەن، بۇگۈنكى كۈندە چەت ياقىدىكى تاغلىق
كەنتلەرگە جايلاشقان چارۋىچىلىق رايونلىرىدىمۇ ئۇنىڭ ئىزناسى-
نى كۆرگىلى بولىدۇ. ئۇ مەززىلىك، يېيىشلىك، قۇۋۋەتلىك،
قورساقتا تۇرىدىغان تاماق بولۇپ، خەلق ئىچىدە بىرقەدەر كۆپ
ئىستېمال قىلىنىدۇ. بۇ خىل لەغمەننى ئېتىش ۋە يېيىش ئۇسۇ-
لى مۇنداق: خېمىر يۇغۇرۇلۇپ پىلتە قىلىنىپ، بىردەم تىندۇ-
رۇلغاندىن كېيىن ئاش تاختىغا ئۇرۇپ تۇرۇپ سوزۇلىدۇ، ئان-
دىن قايناۋاتقان قازانغا تاشلىنىدۇ، پىشقاندىن كېيىن سۇزۇۋېلى-
نىپ، سوغۇق سۇدا چايقىلىپ ئۈستىگە سوزا، لازا، ئاچچىقسۇ
سېلىنىپ ئارىلاشتۇرۇلۇپ ئىستېمال قىلىنىدۇ. ئىسلاھات، ئې-
چىۋېتىش يولغا قويۇلغاندىن بۇيان، مىللەتلەر ئارىسىدىكى ئىج-
تىمائىي ئالاقىنىڭ قويۇقلىشىشىغا ئەگىشىپ، خەلق ئىچىدىكى
بۇ خىل تاماق ئادىتىدىمۇ ناھايىتى چوڭ ئۆزگىرىش بولدى.
لەغمەننىڭ ئارىلاشما قورۇمىسى — سوزىسى كىچىك قورۇمىغا
تەرەققىي قىلدى. «گويۇرۇ قورۇمىلىق لەغمەن» بۇنىڭ تىپىك
مىسالى. قورۇما سەي ئادىتىدىكى چوكىمۇ ھەممە ئائىلىلەر تەرە-
پىدىن قوبۇل قىلىنىپ، كىشىلەرنىڭ مۇھىم قاچا - قۇمۇچلى-
رىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى، بۇنىڭ بىلەن كىشىلەرنىڭ ئىلگىرى-
كىدەك قولىدا لەغمەن يېيىش ئادىتى تۈپتىن ئۆزگەردى، كىشى-
لەر ئۈزۈن سوزۇلغان ۋە چاپلاشقاق بۇنداق تاماقنىڭ چوكىدا
يېيىشكە بەكمۇ ئەپلىك ئىكەنلىكىنى بىۋاستە ھېس قىلدى.
قىيمىلىق تاماقلار تۈرى ئىچىدە ئاساسەن مانتا، جۇۋاۋا ۋە چۆچۈ-
رە بار. مانتا بولاق مانتا ۋە پېتىر مانتا دەپ ئىككى خىلغا
بۆلۈنىدۇ. خوتەنلىكلەر ھەممىسىنى مانتا دەپ ئاتايدۇ. بۇ يەردە
دېيىلىۋاتقان مانتا سۆزىمۇ خەنزۇچە مەنتۇ دېگەن سۆز ئاھاڭىنىڭ
ئۆزگەرگەن تۈرى. تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، خەن-

نۇلار قەدىمكى زاماندا دۇملەپ پىشۇرۇلىدىغان خېمىر تامىقىنى
مەنتۇ دەپ ئاتىغان. دۇملەپ پىشۇرۇلىدىغان تاماقلارنىڭ كۆپىيىد-
شىگە ئەگىشىپ، كېيىن قىيمىلىق خېمىر تامىقى «باۋزى»،
قىيمىسىز خېمىر تامىقى يەنىلا مەنتۇ دەپ ئاتالدى. لېكىن،
«باۋزى» (مانتا) نىڭ قەدىمكى ئاتىلىشى بولغان «مەنتۇ» خوتەن
خەلقى ئارىسىدا ھازىرغىچە يەنىلا ساقلىنىپ كەلمەكتە. شۇنداق
دېيىشكە بولىدۇكى، بۇ مەدەنىيەتنىڭ «ئەتراپلاردا ساقلىنىپ
قېلىش قانۇنىيىتى» توغرىسىدىكى كۆز قاراشنىڭ بىر ئەمەلىي
پاكىتىدۇر. ھازىرقى زاماندىكى ئۇيغۇرلار ئىچىدە مەنتۇ، خۇا-
جۇەر يەيدىغانلار تەدرىجىي كۆپىيىپ قالدى، ئۇلار لازىم بولغاندا
ئۇنى «موما» («مومۇ» سۆز ئاھاڭىنىڭ ئۆزگەرگەن تۈرى) ياكى
جىڭموما («جىڭمومۇ» سۆزىنىڭ ئۆزگەرگەن تۈرى دەپ ئاتايدۇ،
خۇاجۇەرنىمۇ خەنزۇچىدىن قوبۇل قىلىنغان ئاتالغۇ بويىچە «خا-
جەر» دەپ ئاتايدۇ. يۇتازى بىرقەدەر ئومۇملاشقان بولۇپ، «يۇتا-
زا» دەپ ئاتىلىدۇ. تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغان يەنە سۇدا دۇملەپ
پىشۇرۇلىدىغان مانتا بار. خوتەندە، بۇ خىل مانتىنىڭ شەكلى
ۋە ماتېرىيالى ھور بىلەن پىشۇرۇلىدىغان مانتا بىلەن ئوخشاش،
پىشۇرۇش ئۇسۇلىمۇ ئىچكى جايلاردىكىگە ئوخشايدۇ، ئاۋۋال قا-
زاندا مايغا داغلاپ قىزارتىلىدۇ، ئاندىن قازانغا سۇ چېچىلىپ ھور
بىلەن پىشۇرۇلىدۇ، لېكىن كىشىلەر بۇنى «خوشياڭ» دەپ
ئاتايدۇ. ئېھتىمال بۇ ئىسىممۇ خەنزۇ خەلقى ئارىسىدىكى بىر
خىل تاما نېنى بولغان «خوشاۋ» (ئوتتا پىشۇرۇلغان) دېگەن
ئىسىمدىن كەلگەن بولسا كېرەك. يۇقىرىقىلار چېگرا خەلقى
بىلەن ئىچكى جايلاردىكى خەلقنىڭ قويۇق بېرىش - كېلىش
تارىخىنى ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنى
چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

جۇۋاۋا خوتەن ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ئانچە تېپىك تاماق ھې-
سابلانمايدۇ. ئەمما، چۆچۈرە بەكلا ئومۇملاشقان بولۇپ، ئۆزگى-

چە تەمى بار.

«چۆچۈرە» نىڭ ئاساسلىق ماتېرىيالى ئاق ئۇن بولۇپ، ئۇنىڭغا گۆش قىيمىسى تۈگۈلىدۇ، سىرتقى شەكلى ۋە پىشۇرۇش جەريانى خەنزۇ خەلقى ئارىسىدىكى «خۇندۇن» دېگەن تاماققا ئوخشاپ كېتىدۇ، شۇنداقلا سۈيى بىلەن قوشۇپ ئىچىلىدۇ. لېكىن، يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنىڭ بىر خىلى بولغان چۆچۈرىنىڭ مىللىيچە ئالاھىدىلىكى ئاساسەن قىيمىسى ۋە سۈيىدە ئىپادىلىنىدۇ. كىشىلەر ئاۋۋال سېمىزمۇ ئەمەس، ئورۇقمۇ ئەمەس يېڭى قوي گۆشىنى پىچاق بىلەن ئۇششاق توغرايدۇ، ئاندىن توغرالغان قوي گۆشى، چانالغان پىياز ۋە مۇۋاپىق مىقداردىكى زىرە، قارىمۇچلارنى ئارىلاشتۇرۇپ تۇز قويۇپ قىيما تەييارلايدۇ. زەنجىۋىل، كاۋاۋچىن، جياڭيۇ، كۇنجۇت مېيى، تېتىتقۇ قاتارلىق خۇرۇچلار سېلىنمايدۇ (ئىزاھات: بۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىيما تەييارلاشتىكى ئاساسىي ئۇسۇلى). كىشىلەر قىيمىنى بۇنداق تەييارلىغاندا ئاززاق چايناشقا توغرا كېلىدۇ، بۇنداق بولغاندا، گۆشنىڭ تەمىنى تېتىغىلى بولىدۇ ھەم يېيىشلىك بولىدۇ دەپ قارايدۇ. خەلق ئىچىدىكى «چۆچۈرىنىڭ مەززىلىك بولۇشى گۆشتە» دېگەن ماقال دەل بۇنى ئىسپاتلايدۇ. چۆچۈرە ئېتىش تەرتىپىدىن ئېيتقاندا، بۇ چۆچۈرە ئېتىشنىڭ بىرىنچى قەدىمى. ئىككىنچى قەدەمدە بۇغداي ئۇنى تۇز قوشۇپ سوغۇق سۇدا قاتتىقراق يۇغۇرۇلۇپ، چوڭ يېيىلىپ تۆت كۇۋادرات سانتىمېتىر چوڭلۇقتا كېسىلىدۇ. ئىچىگە قىيما سېلىپ، خېمىرنىڭ ئىككى تەرىپى تەڭ قاتلىنىدۇ، ئاندىن قايرىلىپ چىڭ چاپلىنىپ يامبۇ شەكلىگە كەلتۈرۈلىدۇ. كېيىنكى قەدەمدە قاينىغان سۇغا سېلىپ پىشۇرۇلىدۇ. پىشقاندا تۇزىنى تەڭشەپ، قۇرۇتۇلغان پىننە يوپۇرمىقىنى ئېزىپ سېلىپ، ئارىلاشتۇرۇۋېتىپلا، ئوتىنى توختىتىپ، قاچىغا ئۇسۇپ ئىچسە بولىدۇ. پۈتۈن جەريان ئاددىي ۋە تېز «ئۈچ باسقۇچ» تىن تەركىب تاپىدۇ. تەم ئالاھىدىلىكى، توغرالغان قوي

گۆشىگە ماس كېلىدىغان زىرە، قارىمۇچ ۋە پىننە بىلەن چۆچۈرى-
نىڭ سۈيى تەملىك ۋە ئىچىشلىك بولىدۇ. بۇ خەنزۇ خەلقىنىڭ
«خۈندۈن»ىدىن باشقىچە پەرق قىلىدۇ.

خوتەن چۆچۈرىسىنىڭ تۈرى خۈندۈندەك ئانچە كۆپ بولمى-
سىمۇ، ئەمما گۆشلۈك ۋە گۆشسىز دەپ ئايرىلىدۇ. ئەپسۇسلى-
نارلىق يېرى شۇكى، گۆشسىز چۆچۈرە ھازىرغىچە كىشىلەرگە
مەلۇم ئەمەس. گۆشسىز چۆچۈرە ئېتىشتە يېگى ياڭاق مېغىزى
ئاساسلىق ماتېرىيال قىلىنىدۇ، ياڭاق مېغىزى قوشۇق بىلەن
ئېزىلىپ پىياز ۋە تۇز قوشۇپ ئارىلاشتۇرۇلۇپ قىيما تەييارلىنى-
دۇ. شۇڭا، ئۇ يەنە مېغىز چۆچۈرىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ھالۋا بىر خىل تاتلىق يېمەكلىك بولۇپ، ھالۋا ئېتىشنىڭ
مەلۇم تەرتىپى ۋە ئۇسۇلى خەنزۇ، خۇيزۇ خەلقلىرىنىڭ «مايلىق
چېيى»غا ئازراق ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ھالۋا ئېتىش تەرتىپىنىمۇ
مۇنداق ئۈچ قەدەمگە يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ: بىرىنچى قەدەمدە،
شېكەر، چاقماق قەنت ياكى ناۋات قايناق سۇدا ئېرىتىپ تەييارلى-
نىدۇ؛ ئىككىنچى قەدەمدە، سۇ مېيىغا ئازراق قوي مېيى ئارى-
لاشتۇرۇلۇپ ئۇنىڭ بىلەن ئۇن قورۇلۇپ سارغايتىلىپ تەييارلى-
نىدۇ؛ ئۈچىنچى قەدەمدە، ئېرىتىلگەن شېكەر سۈيى قازانغا قۇ-
يۇلۇپ قىزىتىلىدۇ، قورۇۋېلىنغان ئۇن ئاستا - ئاستا قوچۇپ
ئارىلاشتۇرۇلىدۇ. ئۇنىڭ قانچىلىك سېلىنىشى تەجرىبىگە ئاسا-
سەن بەلگىلىنىدۇ. قايناپ قويۇقراق ئۇماچ ھالىتىگە كەلسىلا
قازاندىن ئېلىپ يېيىشكە بولىدۇ. كىشىلەر ئادەتتە ئۇنى كىچىك
تەخسىگە ئېلىپ، نانغا مىلەپ يەيدۇ.

قوناق ئۇنى تائاملىرى خوتەن خەلقىنىڭ تاماملىرى ئىچىدە
ناھايىتى چوڭ سالماقنى ئىگىلەيدۇ.

سىقماق — قوناق ئۇنىدىن ئېتىلىدىغان بىر خىل سۇيۇق-
ئاش. يۇغۇرۇلغان خېمىرنى كاللەكلەپ ئالىقانغا ئېلىپ كۆچەپ
سىققاندا، بارماقلارنىڭ ئارىلىقىدىن چىققىنى قايناۋاتقان قازانغا

چۈشىدۇ. سىقىپ چىقىرىلغان خېمىرنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى
ئوخشاش بولمايدۇ.
ئۈماچ قوناق ئۇنىدا ئېتىلىدۇ. بۇ خەنزۇ خەلقىنىڭ قوناق
ئۇنى بىلەن سۇنى ئاددىيلا ئارىلاشتۇرۇپ ئېتىدىغان تۇزسىز ئۈمە-
چىغا ئوخشىمايدۇ. ئۈماچقىمۇ ئۇن بىلەن سۇ ئاساسلىق ماتېرى-
يال قىلىنىسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ تۇز تەمى بولىدۇ. ئۈماچ قوشۇمچە
سېلىنغان ماتېرىيالغا قاراپ، گۆلە ئۈمىچى، جىگدە ئۈمىچى،
چامغۇر ئۈمىچى، غورا ئۈمىچى، بېدە ئۈمىچى، گۆش ئۈمىچى
قاتارلىق بىر قانچە خىل بولىدۇ. ئېتىش ئۇسۇلىمۇ خەنزۇلارنىڭ
ئۈماچ ئېتىش ئۇسۇلىغا ئوخشىمايدۇ. خوتەندە، كىشىلەر ئاۋۋال
سېلىنىدىغان قوشۇمچە يېمەكلىكلەرنى پىشۇرۇۋالغاندىن كېيىن
سۈزۈۋالىدۇ، ئۇننى قايناۋاتقان قازانغا بىر تەرەپتىن سېلىپ،
بىر تەرەپتىن ئارىلاشتۇرۇپ، مۇۋاپىق دەرىجىدە قويۇلغاندىن كې-
يىن ئۇن سېلىشنى توختىتىپ، كاللەكلىشىۋالغان ئۇن يوقالغۇ-
چە قوچۇپ پىشۇرىدۇ، ئاندىن سۈزۈۋالغان قوشۇمچە يېمەكلىك-
لەرنى قازانغا سېلىپ قاينىتىۋېتىپلا، قاچىغا ئېلىپ يەيدۇ.
خەنزۇلار ئۈماچنى موما ۋە سەي بىلەن قوشۇپ يەيدۇ، ئەمما
خوتەندە ئۇ بىر ۋاق تاماق ھېسابلىنىدۇ.
شۇڭگۇتماق — توغرالغان پىياز، تۇز ئارىلاشتۇرۇپ يوغۇ-
رۇلغان قوناق ئۇنى خېمىرى كومىلەك قىلىنىپ قايناۋاتقان قازان-
غا سېلىنىدۇ. دەسلەپ كومىلەكنىڭ ھەممىسى قازاننىڭ تېگىگە
چۆكۈۋالىدۇ. سۇ قاينىغاندىن كېيىن ئاستا ـ ئاستا ئۈستىگە
لەيلەپ چىقىدۇ. شۇڭگۇتماق دېگەن نام مانا شۇنىڭدىن كەلگەن.
بۇ خىل تاماق ئەمەلىيەتتە سۇدا پىشۇرۇلغان قوناق مومىسىنىڭ
ئۆزى. سۈيى ۋە ئىچىش ئۇسۇلى سىقماققا ئوخشىشىپ كېتىدۇ.
شارائىت يار بەرسە، كىشىلەر كومۇلەكنىڭ ئىچىگە گۆشلۈك
ياكى گۆشسىز قىيما سېلىپ، يۇمىلاق مۇندىلەك ئېتىدۇ.
يۇبدان — ئاق قوناق خېمىرىنى يېيىپ كېسىپ ئەتكەن

سۇيۇقئاش. يۇبداننىڭ خېمىرىنى يۇغۇرۇشتا ۋە يېيىشتە، مەلۇم تەجرىبە ۋە تېخنىكىنىڭ بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. مەسىلەن، خېمىرنى يۇغۇرغاندا ئازراق ئاق ئۇن ئارىلاشتۇرۇپ، مۇۋاپىق تۇز قۇيۇشقا؛ خېمىرنى يايغاندا ئاق ئۇن سېپىلىپ، قېلىن - نېپىز-لىكىنىڭ مۇۋاپىق بولۇشىغا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارغا دىققەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. شۇڭا، ئەنئەنىۋى توي ئادىتىدە، بۇ خىل تاماق ئارقىلىق بولغۇسى كېلىننىڭ تۇرمۇش ئىقتىدارى سىنىلىدۇ.

زاڭ بىر قەدەر قويۇقراق ئېتىلىپ، ئۈستىگە قورۇما ئېلىپ يېيىلىدىغان قوناق ئۇمىچى.

قوناق ئېشى كۆكۋاش قوناقتا ئېتىلىدىغان ئاشنى كۆرسىتىدۇ. كۆكۋاش قوناق دېنى سۇرمەل تاشتا ئېزىلىپ ئۇماچ ھالىتىگە كەلتۈرۈلۈپ تەييارلىنىدۇ. ئاندىن كېيىن سوقۇلغان كۆمەقوناق دېنى گۆش، كۆكتات بىلەن ماي قۇيۇلغان قازاندا قورۇلىدۇ، تۇز ۋە سۇ قۇيۇپ پىشۇرۇلىدۇ، ئاندىن ئۇماچ ھالىتىدىكى كۆكۋاش قوناق دېنى قازانغا قۇيۇلۇپ، ئازراق قاينىتىلغاندىن كېيىنلا قاچىغا ئېلىپ ئىچىشكە بولىدۇ.

2. گۇرۇچ تائاملىرى ئادىتى

خوتەن خەلقىنىڭ گۇرۇچ تائاملىرى ئاساسەن پولۇ بىلەن شويلا. پولۇ پۈتكۈل ئۇيغۇرلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، تېپىك خاراكتېرگە ئىگە.

پولۇ ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىدىكى تائاملارنىڭ سەرخىلى ھېسابلىنىدۇ. كىشىلەر كۈندىلىك تۇرمۇشتا پولۇ يېيىشنى ئىنتايىن ياقتۇرۇپلا قالماي، بەلكى ھەر بىر ھېيت - بايرام ياكى توي - تۆكۈن، نەزىر - چىراغ قاتارلىق ئۆرپ - ئادەت ۋە باردى - كەلدى ئىشلىرىدا پولۇ بىلەن مېھمان كۈتىدۇ.

«پولۇ قولدا يېيىلمىسە مەززىلىك تېتىمايدۇ». كىشىلەر
دائىم ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدىغان بۇ گەپ ئۇلارنىڭ بىۋاسىتە تەسە-
راتى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ قولدا تاماق يېيىشتىن
ئىبارەت ئەڭ قەدىمىي ۋە ئاددىي ئۇسۇلنى ھازىرغىچە داۋاملاشتۇ-
رۇپ كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. خوتەنلىكلەر ئەرەب ۋە ئوتتۇرا
ئاسىيا دۆلەتلىرىدىكى نۇرغۇن مىللەتلەرگە ئوخشاش بۇ تاماقنى
«پولۇ» دەپ ئاتايدۇ. خوتەننىڭ ئۆز تىلىدا پولۇنى گۈرۈچ ئاش
ياكى «قويۇقئاش» دەپمۇ ئاتايدۇ. يېقىنقى زاماندا ئىستېمال
قىلىنىشقا باشلىغان قورۇمىلىق گۈرۈچ ئېشى خەنزۇ تىلىدىن
قوبۇل قىلىنغان «گاڭپەن»، «مىفەن» دېگەن سۆزلەر بىلەن
ئاتىلىپ، پولۇدىن پەرقلەندۈرۈلگەن.

پولۇنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى توغرىسىدا، خەلق ئارىسىدا
مۇنداق بىر رىۋايەت بار. رىۋايەت قىلىنىشىچە 1000 نەچچە يىل
ئىلگىرى، ئابدۇئەلى ئىبن سىنا ئىسىملىك داڭلىق بىر تېۋىپ
ئۆتكەنىكەن. بۇ كىشى 50 ياشقا كىرمەيلا كېسەلچان بولۇپ
قاپتۇ. كېسىلى ئېغىرلىشىپ، نۇرغۇن قىممەتلىك دورىلارنى
ئىچىپ باقسىمۇ كار قىلماپتۇ. كىشىلەر ئۇنىڭ سالامەتلىكىدىن
ئەندىشە قىلىدىغان بولۇپ قاپتۇ. بۇ كىشىنىڭ كېسىلىگە كۆڭۈل
بۆلۈۋاتقانلار ئۇزاق ئۆتمەيلا بۇ كىشىدە مۆجىزە كۆرۈلگەنلىكىنى
بايقاپتۇ. بولۇپمۇ قوشنا - قولۇملىرى بۇ كىشىنىڭ ئىنتايىن
قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا مەڭزىگە قىزىللىق يۈگۈرۈپ، كۆزلىرى-
نىڭ نۇرلىنىپ كەتكەنلىكىنى، يول ماڭغاندا قەدەملىرىنىڭ پۇخ-
تا ۋە ئىتتىك ئېلىنغانلىقىنى كۆرۈپ، ئىنتايىن ھەيران قاپتۇ،
ئۇلار بۇ كىشىنى بىرەر شىپالىق دورا يېگەن بولسا كېرەك دەپ
قاپتۇ. كېيىن كىشىلەر بۇ سىرنىڭ تېگىگە يېتىپتۇ. ئەسلىدە
ئۇ مۇنداق تاماق بىلەن ئوزۇقلۇق تولۇقلاپ داۋالاش ئۇسۇلىنى
قوللانغانىكەن: قوي گۆشى، سەۋزە، پىياز، سۇ ماي، قوي
ماي، گۈرۈچ، تۇز ۋە سۇنى مۇۋاپىق ئارىلاشتۇرۇپ، مەلۇم

تەرتىپ بويىچە قورۇش، پىشۇرۇش، دۇملەش ئۇسۇلى ئارقىلىق تاماق بىلەن سەي بىرلەشتۈرۈلگەن يېمەكلىكنى تەييارلاپ، ئۇنى پات - پات يەپ بەرگەندىن كېيىن ئۆزىنىڭ كۈندىن - كۈنگە ياخشىلىنىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلغان. كېيىن بۇ كىشى بۇ تاماققا «پولۇ» دەپ ئات قويۇپتۇ ۋە بۇنى كىشىلەرگە دەپ بېرىپتۇ. شۇنداق قىلىپ، بۇ تاماق ئۆيمۇ ئۆي، ئەۋلادمۇ ئەۋلاد يەتكۈزۈلۈپ، تەدرىجىي قېلىپلىشىپ، كىشىلەر ياقتۇرۇپ يەيدىغان ئېسىل تاماققا ئايلىنىپتۇ.

بۇ رىۋايەتنىڭ راست ياكى يالغانلىقى، زادى قايسى ۋاقىتتا پەيدا بولغانلىقىنى ئېنىقلاشقا ئامالسىزمىز. ئەمما، پولۇنىڭ ئوزۇقلۇق قىممىتىنىڭ موللۇقىنى ھەممە ئېتىراپ قىلىدۇ. قوي گۆشىنىڭ تەبىئىتى ئىسسىق بولۇپ، تەركىبىدە كۆپ مىقداردا ئاقسىل، ماي ۋە ئامىنو كىسلاتاسى بولغاچقا، ئۇ باكىنى كۈچەيتىپ، بۆرەكنى قۇۋۋەتلەيدۇ، كۈچ - ماغدۇر ۋە قان تولۇقلايدۇ، سەۋزە تەركىبىدە ۋىتامىن ئىنتايىن مول بولۇپ، «كىچىك ئادەمگىياھ» ياكى «يەرلىك ئادەمگىياھ» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ بەدەننى قۇۋۋەتلەپ، قاننى جانلاندۇرۇش، ئۇسسۇزلۇقنى بېسىش، مېڭىنى قۇۋۋەتلەپ، زېھىننى كۈچەيتىش رولى بار؛ پىياز تەركىبىدە ئاقسىل، ماي، قەنت، كاروتىن، ۋىتامىن B_1، B_2، ۋىتامىن C، كالتسىي، ماگنىي ۋە تۆمۈر ماددىسى قاتارلىق كۆپ خىل تەركىبلەر بار، يەنە ئۇنىڭ تەركىبىدە پارغا ئايلىنىدىغان ماي بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسلىق تەركىبى ئاللىتسىن. ئۇ باكتېرىيە ئۆلتۈرگۈچى ماددا دەپمۇ ئاتىلىدۇ، پىيازنى ئۈچ مىنۇت چاينىغاندا، ئېغىزدىكى باكتېرىيىنى پاك - پاكىز ئۆلتۈرگىلى بولىدۇ. گۈرۈچ بىلەن ئۆسۈملۈك مېيىمۇ ئادەم بەدىنىگە لازىملىق، ئوزۇقلۇق تەركىبى بىر قەدەر كۆپ بولغان يېمەكلىك ھېسابلىنىدۇ. بىر گۇرۇپپا مۇۋاپىق ماتېرىيالنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن تەييارلانغان بۇنداق يېمەكلىك قانداقمۇ قۇۋۋەتلىك بولمى-

سۇن، كېسەلچان ئادەمنىڭ يۈزىدە قىزىللىق پەيدا قىلىپ، ئۇ-
نىڭ روھىنى جانلاندۇرمىسۇن!

پولۇ ئېتىشكە كېتىدىغان، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ماتېرى-
ياللار پەقەت ئەڭ تۆپكى ئۆرپ - ئادەت ئەندىزىسىگە كىرىدۇ.
ئەمەلىي تۇرمۇشتا، رايون، ئـادەم، پەسـىـل، شـارائىت ۋە
ئوبيېكتىنىڭ ئوخشىماسلىقى سەۋەبىدىن پولۇغا ئىشلىتىدىغان ماي
ۋە گۆش تۈرلىرى ئاز - تولا پەرق قىلىدۇ. ماي، گۆش ئىشلى-
تىش جەھەتتە بەزى ئۆزگىرىشلەرنى قىلىشقا بولىدۇ. ئائىلىدە
بېقىلغان توخۇ، ئۇلار گۆشى سېلىپ ئەتكەن پولۇ تېخىمۇ مەززى-
لىك بولىدۇ.

مېھمان چاقىرغاندا، ئادەتلەنگەن قائىدە بويىچە ئۈچ ئادەمگە
بىر لىگەندىن پولۇ قويۇلىدۇ. پولۇنى يېيىشتىن ئىلگىرى، بە-
رەيلەن پولۇنىڭ گۆشىنى قولى ياكى پىچاق بىلەن كىچىك پارچە-
لاپ قويىدۇ، يېگەندە ھەر بىر ئادەم ئاشنى ئۆز ئالدىغا تارتىپ،
ھەر بىر كاپام ئاشقا بىر توغرام گۆشنى ئارىلاشتۇرۇپ يەيدۇ،
ئۇ بىر كاپام، بۇ بىر كاپامدىن ئېلىپ، تۈگىگۈچە يەيدۇ، پولۇنى
ئاشۇرۇپ قويىسىمۇ ساھىبخانا خاپا بولمايدۇ، بۇ بىھۆرمەتلىكمۇ
ھېسابلانمايدۇ. ئەنئەنىۋى مەھەللىلەردە كىشىلەر يەنە مېھمانلار-
دىن ئاشقان تاماقنى مېھمانلاردىن قالغان بەرىكەت دەپ قاراپ،
ئەڭ كىچىك باللىرىغا يېگۈزۈۋېتىدۇ. ئائىلە كىشىلىرىمۇ پولۇ-
نى چوڭ بىر لىگەنگە ئېلىپ، ھەممەيلەن چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ
يەيدۇ. كىشىلەرنىڭ قارىشىچە، بۇنداق قىلغاندا، تۇغقانچىلىق
كەيپىياتى تېخىمۇ كۈچىيىدىكەن، پولۇ تېخىمۇ مەززىلىك تېتىي-
دىكەن. ئۆيگە خەنزۇلار مېھمان بولۇپ كەلسە، ساھىبخانا مېھ-
ماننىڭ پولۇنى قولى بىلەن يېيەلمەيدىغانلىقى ياكى ئادەتلەنمىگەن-
لىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، ياغاچ قوشۇقنى لىگەننىڭ يېنىدا قويۇپ
قويىدۇ، مېھمان قولىدا يېسىمۇ ياكى قوشۇقتا يېسىمۇ بولىۋېرى-
دۇ.

بۇگۇنكى كۈنگە كەلگەندە، زامانىۋى شەھەرلەردە بىر نەچچە پېتىر مانتا ياكى زىخ كاۋىپىنى پولۇغا باسىدىغان يېڭى ئادەت شەكىللەندى. كىشىلەر بۇنى ئاشمانتا، «ئاش كاۋاپ» دەپ ئاتاي- دۇ. بەزى ئەسەرلەردە: «پولۇنىڭ ئۈستىگە پىنتوزا، بەسەي، شوخلا، لازا قاتارلىقلاردىن قورۇلغان قورۇما سېلىنىدۇ. بۇ بەتتە پولۇ ... دەپ ئاتىلىدۇ» دەپ تونۇشتۇرۇلغان. بۇ خەنزۇ مىللىتىنىڭ قورۇما قورۇش ئادىتىنىڭ تەسىرى بولسا كېرەك. بەزىلىرى خەنزۇلارنىڭ ئۆز ئۇسۇلى بويىچە پولۇنى قوبۇل قىلغان ئادىتى بولۇپ، ئۇلار پولۇنى قورۇما قورۇماي كۈنجۈت يېغى ئارىلاشتۇرۇلغان سوغۇق سەي ياكى چىلىغان سەي بىلەن يېيىشى- مۇ مۇمكىن.

شويلىنىڭ ماتېرىيالى پولۇ بىلەن ئوخشاش بولۇپ، ئۇنى سۇيۇق ئېتىلگەن پولۇ دېيىشكە بولىدۇ. ئەمما، شويلىغا سۆڭەك- لىك يوغان گۆش ئەمەس، ئۇششاق توغرالغان ياكى يالپاقلانغان گۆش سېلىنىدۇ.

3 . گۆش تائاملىرى ئادىتى

خوتەنلىكلەرنىڭ گۆش تائاملىرى ئادىتىنىڭ تۈرى ئاساسەن كاۋاپ ۋە شورپىدىن ئىبارەت ئىككى خىل ئالاھىدىلىككە ئىگە.

كاۋاپ خوتەنلىكلەر قوي گۆشىنى ئىستېمال قىلىشتا ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدىغان، ئەڭ ئۆزگىچە تاماق ئادىتىنىڭ بىرى.

كاۋاپ پىشۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ بىر نەچچە خىلغا ئايرىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەر بىرىنىڭ كونكرېت ئىسمى بار. تونۇر كاۋىپى تونۇرغا سېلىپ پىشۇرۇلغان كاۋاپنى، يەنى كىشىلەر ئاغزى - ئاغزىغا تەگمەي ماختايدىغان پۈتۈن قوي كاۋىپىنى كۆرسىتىدۇ؛ زىخ كاۋىپى زىخقا ئۆتكۈزۈپ پىشۇرۇلغان كاۋاپنى كۆرسىتىدۇ؛ قازان كاۋىپى قازاندا پىشۇرۇلغان كاۋاپنى كۆرسىتىدۇ، ئەمەلىيەتتە بۇ قورۇلغان كاۋاپنى كۆرسىتىدۇ؛

چاۋا كاۋىپى قىيمىلىق كاۋاپنى كۆرسىتىدۇ؛ «دۇمبە - جىگەر كاۋىپى» ياشىنىپ قالغان، تېنى ئاجىز، كېسەلچان كىشىلەرنىڭ يېيىشىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان، قوي جىگىرى ۋە دۇمبە يېغى زىخقا ئۆتكۈزۈلۈپ پىشۇرۇلىدىغان كاۋاپنى كۆرسىتىدۇ؛ قېرىن كاۋىپى، بۇ قوي قېرىنىدا پىشۇرۇلىدىغان كاۋاپنى كۆرسىتىدۇ ۋەھاكازالار. خەلق ئىچىدە قوي گۆشىنى كاۋاپ قىلىش ئۇسۇلى خىلمۇ خىل بولۇپ، شارائىت ۋە ئېھتىياجنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ پەرقلىنىدۇ، ئەمما ئىشلىتىلىدىغان ماتېرىياللار ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ، بۇ كاۋاپلارنىڭ رەڭگى ۋە پۇرىقىدا ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەر بار.

تونۇر كاۋىپىنىڭ داڭقىنى بېيجىڭنىڭ ئۆردەك كاۋىپىنىڭ داڭقىغا سېلىشتۇرۇشقا بولىدۇ. خوتەننىڭ چوڭ - كىچىك بازارلىرىدا تونۇر كاۋىپىنىڭ مەززىلىك ھىدى دىماغقا ئۇرۇلۇپ تۇرىدۇ. تونۇر كاۋىپى بۇگۈنگە كەلگەندە كوچىلاردىكى ئۆزگىچە يېمەكلىك بولۇپلا قالماستىن، جۇڭگو ۋە چەت ئەللىك مېھمانلار ياقتۇرۇپ يەيدىغان داڭلىق تاماق بولۇپ قالدى.

تونۇر كاۋىپىنىڭ شۇقەدەر داڭق چىقىرىشىدىكى سەۋەب شۇكى، ماتېرىيال تاللاشقا ئەھمىيەت بېرىلگەندىن باشقا، ئاساسلىقى ئۇنىڭ ئۆزگىچە پىشۇرۇش ئۇسۇلى بار. خوتەن قويىنىڭ گۆشى يۇمشاق، غەيرىي پۇراق يوق، بازىرى ئىتتىك. كىشىلەر تونۇر كاۋىپىغا قوي تاللىغاندا بىر قەدەر قۇرغاق رايوندا بېقىلغان ئېرىك قويىنى تاللايدۇ، ئىككى چىشلىق پاقلان ياكى يۇڭى قىرقىلمىغان ئوغلاق بولسا تېخىمۇ ياخشى بولىدۇ. كىشىلەر بۇنداق قويىنىڭ گۆشى يۇمشاق، مەززىلىك، ئوزۇقلۇق قىممىتى يۇقىرى بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. چۈنكى، قۇرغاق رايونلاردىكى ئوت - چۆپلەرنىڭ سۇ تەركىبى ئاز، تۇز تەمى كۈچلۈك بولىدۇ. بۇ خىل تەجرىبىۋى بىلىمگە ئاساسەن، كىشىلەر يېمەكچى بولغان قويىنى ئايرىپ باققاندا، يەم - خەشەككە ئومۇمىيۈزلۈك تۇز قوشۇپ

بېرىدۇ. بۇ قىممەتلىك تەجرىبىمۇ تونۇر كاۋىپىنىڭ داڭلىق بولۇ-
شىدىكى سىرلارنىڭ بىرى. كاۋاپ قىلىنىدىغان قوي تاللانغاندىن
كېيىن بوغۇزلىنىپ، تېرىسى سويۇلۇپ، كاللا - پاقالچاقلىرى
ۋە ئىچ - قارنى ئېلىۋېتىلىپ، يوغان تۆمۈر مىخى بار ياغاچقا
ئۆتكۈزۈلىدۇ، قوينىڭ بوينى تۆمۈر مىخقا ئورنىتىلىدۇ، ئاندىن
كېيىن تۇخۇم سېرىقى، تۇز، زەنجىۋىل تالقىنى، زىرە، قارىد-
مۇچ، ئاق ئۇن قاتارلىقلاردىن شىرنە تەييارلىنىپ، گۆشكە سۈر-
كىلىدۇ. بەزىلىرىگە ئېھتىياجغا قاراپ لازا تالقىنىمۇ ئارىلاشتۇ-
رۇلىدۇ. بۇ خۇرۇچلار كۆپ ئىشلىتىلىسىمۇ ياكى ئاز ئىشلىتىلد-
سىمۇ بولىدۇ، بۇ جانلىق ئىگىلىنىدۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئىچىدە
شىنجاڭنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتى بولغان زىرە قوي گۆشىگە بەكمۇ
ماس كېلىدىغان بولغاچقا كەم بولسا بولمايدۇ. ئاندىن كېيىن،
قوينىڭ باش تەرىپى پەسكە قارىتىلىپ قىزىتىلغان تونۇرغا سېلد-
نىپ ئېسىپ قويۇلىدۇ، تونۇرنىڭ ئاغزى نەم رەخت بىلەن مەھ-
كەم ئېتىلىپ، گۆش ئۆتكۈزۈلگەن ياغاچ ئايلاندۇرۇلۇپ تۇرىدۇ،
بىر سائەتتىن ئارتۇقراق بۇسلانغاندىن كېيىن ئېلىنسا بولىدۇ.
ھازىر بەزى چوڭ مېھمانخانىلاردا تونۇر كاۋىپىنىڭ كۆركەم بولۇ-
شى كۆزدە تۇتۇلۇپ، قوينىڭ بېشى قوشۇپ پىشۇرۇلۇپ، سارغد-
يىپ پىشقان قوينىڭ بېشىغا قىزىل شايى چىگىپ قويۇلىدىغان،
ئاغزىغا يۇمغاقسۇت ياكى چىڭسەي چىشلىتىپ قويىدىغان ، شۇ-
نىڭ بىلەن تونۇر كاۋىپى سەنئەت بۇيۇمىدەك تېخىمۇ گۈزەل ۋە
كۆركەم كۆرۈنىدىغان بولدى. زىخ كاۋىپى ھەم كوچىلاردىكى
تەملىك تېز تاماق، ھەم مېھمان كۈتۈشتە داستىخانغا قويۇلىدىغان
مەززىلىك ئېسىل تائام. يەرلىك زىخ كاۋىپى تونۇر كاۋىپىغا
ئوخشاش سېرىق، پارقىراق، پۇراقلىق بولۇپ، غەيرىي تەم يوق،
گۆشى يېيىشلىك. زىخ كاۋىپىنى پىشۇرۇشتا، ئالدى بىلەن ئەت
گۆش سويۇپ ئېلىنىپ نېپىز يالپاقلاپ توغرىلىدۇ، گۆشنىڭ
ئورۇق - سېمىز يېرى ئارىلاشتۇرۇلۇپ زىخقا بىردىن - بىردىن

ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئىلگىرى زىخ كاۋىپى پىشۇرۇشتا ئىنچىكە ئۇچلانغان يۇلغۇن شېخى ئىشلىتىلەتتى. بۇنداق كاۋاپنى پىشۇرۇشتا گۆشنىمۇ، زىخنىمۇ كۆيدۈرۈۋەتمەسلىك (ھەر ئىككىلىسىنىڭ مۇكەممەل بولۇشى) تەلەپ قىلىنىدۇ. ھازىر بۇنداق ئىپتىدائىي ياغاچ زىخنى ئۇچرىتىش تەس، ئۇنىڭ ئورنىغا داتلاشماس پولات زىخ ئىشلىتىلىدىغان بولدى. گۆشنى زىخقا ئۆتكۈزۈپ بولغاندىن كېيىن، زىخ بىلەن زىخنىڭ ئارىلىقىنى ئوبدان تەڭشەپ، ئوتتۇن كۆمۈرى چوغى يالقۇنجاپ تۇرغان ئوقۇر شەكىللىك قاڭالتىر كاۋاپدانغا قويۇپ، يەلپۈپ پىشۇرغاچ، تۇز، زىرە ۋە لازا تالقىنى سېپىپ ئۆرۈپ تۇرۇپ، بىر نەچچە مىنۇت پىشۇرغاندىن كېيىن يېسە بولىدۇ. خوتەننىڭ يەرلىك زىخ كاۋىپى گۆش زىخقا ئۆتكۈزۈلۈپلا پىشۇرۇلماستىن، بەلكى تونۇر كاۋىپىغا ئوخشاش شىرىنىگە مىلەنگەندىن كېيىن پىشۇرۇلىدۇ. بۇنداق زىخ كاۋىپى تېخىمۇ يۇمشاق، مەززىلىك ۋە تەملىك بولىدۇ. ئوت سەل كۈچلۈكرەك بولسىمۇ، ئاسانلىقچە كۆيۈپ كەتمەيدۇ. ھازىرقى زامان سەھىيە ئىلمىنىڭ تەلىپىدىن قارىغاندا، بۇنداق ئۇسۇلدا پىشۇرۇلغان گۆش سالامەتلىككە تېخىمۇ پايدىلىق ئىكەن.

ئون نەچچە يىلدىن بۇيان، قاراقاش قاتارلىق جايلارنىڭ بازىرىدا زىخ كاۋىپىنىڭ يەنە بىر خىل شەكلى مەيدانغا كەلدى. خەلق ئارىسىدا مېتىر كاۋاپ دەپ ئاتىلىدۇ، كاۋاپ زىخى 70 – 80 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا بولۇپ، گۆشىمۇ چوڭ بولىدۇ. تونۇرغا تىك سېلىپ پىشۇرۇلىدۇ. بىر قېتىمدا ئون زىخ پۇشۇرغىلى بولىدۇ، بۇنداق كاۋاپ ئۆزگىچە تەملىك.

«قازان كاۋىپى»، ئەمەلىيەتتە يۇقىرىقى تېتىتقۇلارنى ئىشلىتىپ قازاندا قورۇلغان، يالپاق توغرالغان قوي گۆشنى كۆرسىتىدۇ.

قېرىن كاۋىپى، قوي گۆشنى پاكىز قېرىن ئىچىگە سېلىپ، تۇز قويۇپ، گۆشنى تەكشى ئارىلاشتۇرۇپ، ئاغزىنى ئې-

تىپ گۆلخان سېلىنغان قۇمغا كۆمۈپ پىشۇرىدىغان گۆش، ئەمەلىيەتتە بۇ قوي گۆشىنىڭ ئۆزىدىكى سۇيۇقلۇقلار بىلەن بۇسلاپ پىشۇرۇلىدىغان كاۋاپ بولۇپ، بۇ خىل كاۋاپ ئىنسانلارنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي، ئەڭ قەدىمكى غىزالىنىش ئادىتىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

ئۆپكە ـ ھېسىپ قوينىڭ ئۆپكىسى ۋە ياغلىق ئۈچەيدە قۇيۇلىدىغان ئەتىۋارلىق تاماقلارنىڭ بىرى. بۇ ئىككىسىنىڭ ماتېرىيالى ۋە پىشۇرۇش ئالاھىدىلىكى ئوخشاش بولمايدۇ. ئۇنى تەييارلاش ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئالاھىدە ھۈنىرى ھېسابلىنىدۇ. خەلق ئىچىدە پىشۇرۇلغان ئۆپكىنى قۇيغان ئۆپكە، ھېسىپنى قۇيغان ياغلىق ھېسىپ دەپ ئاتايدۇ. مەخسۇس بۇ كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئاياللار ئۆپكىچى خوتۇن دېيىلىدۇ.

ئۇيغۇر ئاياللىرى قوينىڭ ئۆپكىسى ۋە ئۈچيىنى سېتىۋېلىپ، قىزغۇچ ئۆپكە قاناتلىرى ئاقارغۇچە قانسىرىتىپ ئۆپكىنىڭ تومۇرىنى ئاچىدۇ؛ ياغلىق ئۈچەينى تەتۈر ئۆرۈپ، مايلىق يۇقۇندىلىرىنى پاكىز يۇيىدۇ، پاكىز يۇيۇلغان قېرىنىدا بۆك تىكىپ، ئۇنى پاختا يىپ بىلەن كانايغا ھىم تىكىپ، ئۆپكىگە شىرنە ماڭغۇزۇشقا تەييارلايدۇ. ئۆپكىنىڭ تۇزلۇق ياكى تۇزسىز بولۇشى، رەڭگى ۋە تەمى پۈتۈنلەي ئۇن شىرنىسىنىڭ تەڭشىلىشىگە باغلىق. ئۇن شىرنىسىنى تەييارلاش ئۇسۇلى مۇنداق: يۇغۇرۇلغان خېمىرنى سۇغا چىلاپ مىجىغاندا ئۇنىنىڭ شىرنىسى سۇغا چىقىدۇ، شىرنىنى تىندۇرغاندىن كېيىن ئۈستىدىكى سۇيۇق قىسمى تۆكۈۋېتىلىپ قالغان شىرنىگە چۈچۈتۈلگەن قىچا يېغى، تۇز ۋە سوقۇلغان زىرە قاتارلىقلار ئارىلاشتۇرۇلىدۇ. بۇ ئىككى تەييارلىق پۈتكەندىن كېيىن، ئوت يېقىلغان قازاننىڭ يېنىدا ئولتۇرۇپ سۇ قايناتقاچ ئۆپكىگە شىرنە بېرىلىدۇ. ئۆپكە قۇيۇش تېخنىكىلىق تەلىپى بىر قەدەر يۇقىرى بولغان ئىنچىكە ئىش، شۇنداقلا ئۆپكىنى ياخشى پىشۇرۇشنىڭ ئاچقۇچى. ئادەتتە تەجرى-

بىلىك ئايالالار ئۆپكىنى ئادەم يوق ھويلا ياكى ئۆيدە «مەخپىي» قويىدۇ. مەخپىي قويۇشنىڭ سەۋەبى خەلق ئىچىدە تارقالغان «يامان كۆز» ۋە «يامان تىل» يامانلىق ئېلىپ كېلىدۇ دېگەن گەپكە ئىشەنگەنلىكتۇر، ئۇيغۇر تىلىدا بۇ «كۆز تېگىدۇ» ياكى «تىل تېگىدۇ» دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۆپكىگە ئۇن شىرنىسى ماڭدۇرۇش بىر خىل تېز ئىشلىنىدىغان مەشغۇلات بولۇپ، ئۇن شىرنىسى كىچىك چىنە ياكى كورۇشكا (ئىلگىرى نوگاي ئىشلىتىلەتتى) بىلەن، قېرىنىدا تىكىلگەن بۆكىگە قۇيۇلىدۇ، ئاندىن كېيىن بۆك ئىككى قول بىلەن ئاستا سىقىلىپ، ئۇن شىرنىسى كاناي ئارقىلىق ئۆپكىنىڭ ھەر قايسى قىسىملىرىغا ماڭدۇرۇلىدۇ. شۇ بويىچە چوڭ بىر داس ئۇن شىرنىسى تامامەن تۈگەپ، ئۆپكە ئېسىلىپ كۆپۈپ چىققۇچە تەكرار - تەكرار ماڭدۇرۇلىدۇ. ئاندىن كېيىن كاناي يىپ بىلەن ھىم چىگىلىپ، شىرنىسى چىقىرىۋېتىلىپ قاچىدا قالغان خېمىر سوقۇلغان لازا قاتارلىق تەم تەڭشىگۈچلەر بىلەن ئارىلاشتۇرۇلۇپ قېرىن بۆكىنىڭ ئىچىگە سېلىنىپ، ئاغزى چىڭ چىگىلىپ، ئاندىن قايناۋاتقان قازانغا سېلىنىدۇ، ئىككى سائەت ئەتراپىدا پىشۇرۇلغاندىن كېيىن يېيىشكە بولىدۇ.

ھېسىپ قويۇش ئۆپكە قويۇشقا ئوخشاش ئۇنداق ئېھتىياتچانلىق ۋە «مەخپىيەتلىك» نى تەلەپ قىلمىسىمۇ، ئەمما ئۇنىمۇ ئىنچىكە ئىشلەشكە توغرا كېلىدۇ. ئايالالار پاكىز يۇيۇلغان ياغلىق ئۈچەينى ئۇستىلىق بىلەن تەتۈر ئۆرۈپ، مايلىق تەرىپىنى ئىچىدىگە، سىلىق تەرىپىنى تېشىغا قىلىدۇ ۋە بىر نەچچە پارچىگە بۆلۈپ، ھەر پارچىسىنىڭ بىر ئۇچىنى بوغۇپ تەييارلىۋالىدۇ؛ ئاندىن كېيىن جىگەر، بۆرەك، چاۋا ياغ قاتارلىقلارنى ئۇششاق توغراپ، قارىمۇچ، زىرە، تۇز ۋە پاكىز يۇيۇپ تەييارلانغان گۈرۈچنى ئارىلاشتۇرۇپ، «كاۋاپ تەملىك» قىيما تەييارلاپ، ياغلىق ئۈچەيگە سەككىز ئۇلۇش تولغۇچە ماڭغۇزغاندىن كېيىن

يەنە بىر ئۇچىنى يىپ بىلەن چىڭ بوغىدۇ. ئەگەر ماڭغۇزۇلغان قىيما زىيادە كۆپ بولۇپ كەتسە، ئۇچەي گۇرۇچىنىڭ سۇ يەپ كۆپۈشى بىلەن يېرىلىپ كېتىدۇ. قۇيۇپ بولغان ياغلىق ئۇچەي سۇغا سېلىنىپ ئازراق قاينىغاندىن كېيىن پات ـ پات توم يىڭنە ياكى ئىنچىكە سىم بىلەن ئۇچەي تېشىلىپ ئىچىدىكى هاۋا چىقىرىۋېتىلىدۇ. ئۇنداق قىلمىغاندا، ئۇچەي يېرىلىپ كېتىپ قالىدۇ. ئۇچەيىنىڭ تەمى جايلاردىكى كىشىلەرنىڭ قىزىقىشى، سېلىنغان تەم تەڭشىگۈچنىڭ ئاز ـ كۆپ بولۇشى تۈپەيلىدىن ئاز ـ تولا پەرقلىق بولىدۇ. خوتەنلىكلەر ئۇچەي قۇيغاندا، كۆپىنچە «پولۇ» نىڭ ماتېرىيالىنى ئىشلىتىپ، پولۇ تەملىك ئۇچەي پىشۇرىدۇ.

شورپا، بۇنى خوتەن خەلقى گۆش سېلىش دەپ ئاتايدۇ، بۇ مەيلى قوي گۆشى بولسۇن ياكى كالا گۆشى بولسۇن، ئاق شورپىلىق گۆشنى كۆرسىتىدۇ. شورپا سېلىش خوتەن خەلقى ئىچىدە ئەڭ ئومۇملاشقان گۆش بىلەن غىزالىنىش ئادىتىدۇر.

ئادەتتە، قازان قاينىغان هامان، لەيلەپ چىققان كۆپۈكلەرنى ئېلىۋېتىپ، توغرالغان سەۋزە ۋە پىياز قاتارلىقلار سېلىنىپ، تۇزى تەڭشىلىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇنداق شورپىنىڭ گۆشى ۋە شورپىسى مەززىلىك بولىدىكەن. ئەمما، گۆشنىڭ مەززىلىك ۋە يۇمشاق پىشىشىدىكى ئاچقۇچ يەنىلا گۆشنى پىشۇرۇش داۋامىدا شورپىنى پات ـ پات سورۇپ تۇرۇشتا. «پولۇ قورۇشتىن، شورپا سورۇشتىن ئوخشايدۇ» دەيدىغان ماقال بۇنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

كاللا ـ پاقالچاق شورپىسى تۇغۇتلۇق ئاياللارنىڭ ئالاهىدە ئوزۇقلۇقى بولۇپ، خەنزۇ ئاياللار تۇغقاندىن كېيىن توخۇ شورپىسى ياكى بېلىق شورپىسى ئىچىشكە ئادەتلەنگەنگە ئوخشاش، ئۇيغۇر ئاياللىرى تۇغۇت مەزگىلىدە كاللا ـ پاقالچاق يېيىشكە ئادەتلەنگەن. كىشىلەر «بىر قوينىڭ هەممە ئوزۇقلۇقى ئۇنىڭ

كاللىسىدا» دەپ قارايدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، تۇغۇتلۇق ئايال-لار قوي كاللىسىنىڭ گۆشىنى يەپ، شورپىسىنى ئىچسە، تۇغقان-دا بوشىغان مۇسكۇللىرىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى ۋە سۈتىنىڭ جىق بولۇشىغا پايدىلىق بولىدىكەن.

4. باشقا غىزالىنىش ئادەتلىرى

بۇ يەردە ئېيتىلغان باشقا غىزالىنىش ئادەتلىرى ئاساسلىقى مۇراببا ۋە گۈلقەنتنى كۆرسىتىدۇ. يەرلىك ئاما مېۋە مۇراببا-سىنى مۇراببا، گۈلدىن ئىشلەنگىنىنى گۈلقەنت دەپ ئاتايدۇ. بۇ ئىككى تاتلىق يېمەكلىكنىڭ كونكرېت نامى ئىشلىتىلگەن ماتېرى-يالىنىڭ ئىسمى بىلەن قوشۇپ ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن، ئەنجۈر مۇراببىاسى، «پىننە گۈلقەنتى» قاتارلىقلار. ھەرخىل گۈلقەنت ۋە مۇراببالارنىڭ تەم-ى ۋە دورىلىـــق رول-ى بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ.

مۇراببالار ئىچىدە ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغىنى ئەنجۈر مۇرابىا-سى ۋە بېيە مۇراببىاسى. بۇلار قان تومۇرنى راۋانلاشتۇرۇش، بەدەننى كۈچلەندۈرۈپ، مېڭىنى قۇۋۋەتلەش رولىغا ئىگە ئىكەن. مۇراببالاردىن يەنە ئالما، ئۆرۈك مۇراببالىرىمۇ بار. مۇراببا ياساشنىڭ ئاساسلىق ئۇسۇلى مۇنداق: مېۋىنى پاكىز يۇيۇپ، شېكەر بىلەن قايناتقاندىن كېيىن، كۆب ياكى بوتۇلكىغا قاچىلى-ۋېلىپ ئاستا - ئاستا ئىستېمال قىلىش.

گۈلقەنت ئىچىدە ئەڭ داڭلىق ۋە ئەڭ ئومۇملاشقىنى قىزىل گۈل گۈلقەنتى بىلەن پىننە گۈلقەنتى. قىزىلگۈل گۈلقەنتى پۇ-راقلىق بولۇپ، قان ئايلىنىشىنى راۋانلاشتۇرۇپ، ھۆسن گۈزەل-لەشتۈرۈش، مىجەز تەڭشەش رولىغا ئىگە ئىكەن؛ پىننەگۈلقەنتى ئىشتىھانى ئېچىپ، ھەزىم قىلىشنى ياخشىلاش، كۈچەيتىش رو-لىغا ئىگە ئىكەن. ئۇنىڭدىن باشقا جىگدە چېچىكى گۈلقەنتىمۇ بار، بۇ ئايالالار كېسەللىكلىرىگە شىپالىق ئىكەن. گۈلقەنت يا-

ساش ئۇسۇلى مۇنداق: گۈل بەرگىنى ئۈزۈپ پاكىز يۇيۇپ، قۇرۇتۇپ، شېكەر بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ مۇجۇپ، كۇب ياكى چوڭ بوتۇلكىغا قاچىلاپ ئاغزىنى ھىم ئېتىپ، كۈن نۇرى چۈشىدىغان ئورۇندا بىر ياز قويۇپ قويغاندىن كېيىن يېسە بولىدۇ. ھازىر گۈل بەرگى بىلەن شېكەرنى ماشىنا ئارقىلىق ئارىلاشتۇرۇپ ئېزىپ ئېتىش ئۇسۇلىمۇ پەيدا بولدى، لېكىن بۇنداق ئۇسۇلدا ياسالغان گۈلقەنتنىڭ رەڭگى قارامتۇلراق بولۇپ قالىدۇ.

5 . ئىچىملىك ئادىتى

خوتەننىڭ چاي ئىچىش ئادىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە، «بىر كۈندە تاماق بولمىسىمۇ بولىدۇكى، چاي بولمىسا بولمايدۇ» دېگەن سۆز سەل ئاشۇرۇپ ئېيتىلغان سۆز بولسىمۇ، لېكىن «كۈندە بىر قېتىم چاي ئىچمىسە تاماق يېمىگەنگە باراۋەر»، «ئادەم چاي ئىچمىسە كېسەل بولۇپ قالىدۇ» دېگەن سۆزلەر كىشىلەرنىڭ بىۋاسىتە تەسىراتىدۇر.

خوتەنلىكلەر تەبىئىي تاللىغان ۋە ئىچىشنى ياخشى كۆرىدىغان چاي — كېسەك چاي. كىشىلەرنىڭ ئادەتتىكى يېمەك - ئىچمەك ئادىتىگە قارىغاندا، بىر كۈنلۈك ئۈچ ۋاخ تاماقتا پەقەت بىر ۋاخلا قازان ئېسىپ تاماق ئېتىلىدۇ، قالغان ئىككى ۋاختا ئاساسەن چاي بىلەن نان يېيىلىدۇ، شارائىتى بارلار ئازراق پىششىق گۆش، ھەسەل، قۇرۇق ئۈزۈم، ياڭاق مېغىزى ياكى مۇرابba، گۈلقەنت قاتارلىقلارنى قوشۇپ يەيدۇ، مەيلى نېمە يېسۇن، چاي كەم بولسا بولمايدۇ. چاي بىلەن نان خوتەنلىكلەرنىڭ، شۇنداقلا بارلىق ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك ئادىتىدىكى بىر چوڭ ئالاھىدىلىك ھېسابلىنىدۇ.

چاي بىلەن مېھمان كۈتۈش خوتەن خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتى. ئۆيگە مېھمان كەلگەندە، مېۋە - چېۋىلەر راسا پىشقان پەسىللەردە، يېڭى مېۋە - چېۋىلەر يۇيۇپ پەتنۇسقا سېلىپ مېھ-

مانىڭ ئالدىغا قويغان تەقدىردىمۇ، مېھمانغا يەنە بىر پىيالە
قىزىق چاي قۇيۇلىدۇ. بۇ كىشىلەرنىڭ مېھمان كۈتۈشتىكى قائى-
دىسى. ئۆيىگە كەلگەن مېھمانغا چاي قۇيمايلا، «قۇرۇق» پاراڭ
سېلىپ ئولتۇرۇش ياكى مېھماننى مۇشۇنداقلا ئۇزىتىپ قويۇش،
خوتەنلىكلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئادەمگەرچىلىك قىلمىغان-
لىق، شۇنداقلا ئەدەپسىزلىك قىلغانلىق ھېسابلىنىدۇ.

خوتەندىن ھېچقانداق چاي ئىشلەپ چىقىرىلمايدۇ، ئەمما چاي-
نىڭ مەززىلىك ھىدى خەلق تۇرمۇشىنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە
سىڭىپ كىرىپ، چاي ئادىتىنى ئىپادىلەيدىغان «چاي سۆزلۈكلى-
رى دائىرىسى» نى شەكىللەندۈرگەن. مەسىلەن، ئائىلىگە مېھمان
چاقىرىش، زىياپەت ياكى تاماققا چىللاش قاتارلىق مەنىلەرنى
ئىپادىلەيدىغان چاي سۆزلىرى، چايغا مۇناسىۋەتلىك قاچا - قۇچا
قاتارلىقلارنى ئىپادىلەيدىغان چاي سۆزلىرى، چايغا مۇناسىۋەتلىك
باشقا ئىشلارنى بىلدۈرىدىغان چاي سۆزلىرى قاتارلىقلار. ئۇيغۇر
تىلىدا چىنە سۆزى كەڭ مەنىدە فارفور قاچا - قۇچىلارنى،
شۇنداقلا مەخسۇس فارفور قاچىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، چوڭ
چىنە، كىچىك چىنە، چىنتەخسە قاتارلىقلار. مېھمان كۈتكەندە
چاي قۇيىدىغان كىچىك فارفور قاچا سىنچاي چىنىسى دېيىلىدۇ.
بۇ يەردە ئېيتىلغان «چىنە» سۆزى چىن شىخۇاڭ قۇرغان «چىن
دۆلىتى» دېگەن سۆزدىن كەلگەن. يەنە بىر تۈرلۈك قىلىپ ئېيت-
قاندا، كۆچمە نامدىكى «چىن» سۆزىمۇ فارفور قاچا - قۇچىنىڭ
نامىدۇر. مىللىي ئۆرپ - ئادەت سۆزلىرىگە سىڭگەن تارىخىي
ئۇچۇردىن ۋە خوتەن خەلقىنىڭ رېئال تۇرمۇشىدىن چاي ئىچىشتە
ئىشلىتىلىدىغان فارفور قاچىنىڭ تۇنجى قېتىم چىن سۇلالىسى
دەۋرىدە كۆرۈلگەن بولۇشى مۇمكىنلىكىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ.
شۇڭا، قەدىمكىلەر فارفور قاچا - قۇچىنى ۋە ئۇ چىقىدىغان
دۆلەتنى «چىن» دەپ ئاتىغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە قەدىمكى يىپەك
يولى، قاشتېشى يولى، فارفور قاچا - قۇچا يولى، چاي يولى

بولغان.

ساغلاملىق ئېچىملىكى بولغان چاي دورىسى. خوتەن بازار-لىرىدىكى سەكسەن خالتىلىق يايمىلاردا نۇرغۇن خالتىلارنىڭ ئاغ-زى ئۆرۈپ قويۇلغان بولۇپ، خالتىلار بىر - بىرىگە يېقىن قويۇلىدۇ. خالتىلاردىن ھەر خىل ئۆسۈملۈكلەرنىڭ يىلتىزى، غولى، قوۋزىقى، مېۋىسى، ئۇرۇقى ۋە گۈللىرى كۆرۈنۈپ تۇرى-دۇ، بۇلارنىڭ رەڭگى، پۇرىقى، شەكلى بىر - بىرىگە ئوخشىماي-دۇ، بۇلار ساغلاملىق ئېچىملىكى بولغان چاي دورىسىنىڭ خام ماتېرىيالى.

چاي يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك خەنزۇ تىلىدىكى «چا» سۆزىدىن كەلگەن، بۇ سۆز ئۇيغۇر تىلىدىكى دورا دېگەن سۆز بىلەن قوشۇ-لۇپ چاي دورىسى دېگەن سۆزنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن. چاي سۆزى ئېچىملىك دېگەن مەنىدە كەلگەن، چۈنكى چاي دورىسىنىڭ تەركىبىدە ئادەتتە قارا چاي بولمايدۇ. خەلق ئارىسىدىكى چاي دورىسىنىڭ تەڭشىلىشى ۋە تەركىبى ئېچىدىغان كىشىنىڭ ئەھۋا-لىغا قاراپ پەرق قىلىدۇ.

خوتەن ئۇيغۇر تېبابەت دوختۇرخانىسى ياسىغان چاي دورىسى بىر قەدەر تىپىك ئالاھىدىلىككە ئىگە، ئۇ ئاساسلىقى دارچىن گۈلى، قوۋزاق دارچىن، قارىمۇچ، زەنجىۋىل، ئارپا بەديان، رۇم بەدىيىنى، پىلپىل، زەپە ئۇرۇقى قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئوتتۇرا ياشلىقلار ۋە ياشانغانلارنىڭ ئۇزۇن مۇددەت ئىستېمال قىلىشىغا ماس كېلىدۇ، بۇ چاي دورىسى تۇركۇملەپ ئىشلەپچىقىرىلىپ، دۆلەت ئېچىدىكى ھەر قايسى مىللەت خەلقى-نىڭ ياقتۇرۇپ ئېچىشىگە مۇيەسسەر بولدى. خوتەن چاي دورىسى مۇنداق ئۈچ خىل روشەن ئالاھىدىلىككە ئىگە: بىرىنچىدىن، دورا پۇرىقى كۈچلۈك بولۇپ، توسالغۇلارنى راۋانلاشتۇرۇش رولىغا ئىگە. ئىككىنچىدىن، ئاچچىق ماتېرىيال ئاساس قىلىنىدۇ. بۇ-نىڭ تەجرىبىۋى نەزەرىيە ئاساسى «تاتلىق نەرسە مۇسكۇلنى بوشى-

دېگەن ماقالـ-
تىدۇ، ئاچچىق نەرسە ھاياتىي كۈچنى ئۇرغۇتىدۇ» دېگەن ماقالـ
دۇر. ئۇچىنچىدىن، بۆرەكنى قۇۋۋەتلەپ باكنى كۈچەيتىش ئۈنۈ-
مى بار. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، چاي دورىسى ئوخشىمىغان
ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئورۇنلىرىنى قوشۇپ ۋە
مەلۇم تەركىبلەرنى كۆپرەك ياكى ئازراق سېلىش ئاساسىدا تەييار-
لىنىدىغان بولغاچقا، بەزىلىرى ئاشقازاننى قىزىتىدۇ، بەزىلىرى
تالنى ياخشىلايدۇ، بەزىلىرى مىجەزنى تەڭشەيدۇ، بەزىلىرى قاننى
جانلاندۇرىدۇ، بەزىلىرى بۆرەكنى قۇۋۋەتلەيدۇ، بەزىلىرى ئۇس-
تىخاننى چىڭىتىدۇ، بەزىلىرى زەھەرنى ھەيدەيدۇ، بەزىلىرى
جىگەرنى ياخشىلاپ، كۆزنى روشەنلەشتۈرىدۇ، بەزىلىرى مېڭىنى
سەگەكلەشتۈرىدۇ ۋە قۇۋۋەتلەيدۇ، بەزىلىرى سوغۇق ۋە ھۆللۈك-
تىن بولغان كېسەللەرگە شىپا بولىدۇ. ھەر قايسىسىنىڭ ئۆز
ئالدىغا ئاساسلىق ئۈنۈمى بار. ئەمما، ئۇ چىن مەنىدىكى دورا
ئەمەس، بەلكى بىر كۈنلۈك ئۈچ ۋاخ تاماقتىكى ئىچىملىك.
بەزىلەر يىلبويى بۇنداق چاي دورىسىغا نان چىلاپ يەيدۇ. بەزى
چاي دورىسى ئىچكۈچىنىڭ مىجەزى ۋە ئېھتىياجىغا قاراپ تاللاپ
تەييارلانغان ئۆسۈملۈك دورىسىدىنلا ئىبارەت. مەسىلەن، پىلپىل
قاتارلىقلار.

سوغۇق ئىچىملىك راخاپ (دوغاپ دەپمۇ ئاتىلىدۇ) تومۇز
ياز ۋە كۈز پەسىللىرى بازاردا دائىم كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدىغان
بىر خىل ئەنئەنىۋى سوغۇق ئىچىملىك. بۇ خىل سوغۇق ئىچىمـ-
لىكنى تەييارلاش ۋە ئىچىش ئۇسۇلى بىر قەدەر ئىپتىدائىي ۋە
ئاددىي بولۇپ، كىشىلەر قىش پەسلى كۆلدىكى قېلىن مۇزلارنى
پالتا بىلەن چېپىپ ئېلىپ، مۇزخانىدا ساقلايدۇ. ياز پەسلى
كەلگەندە، بازارغا ئېلىپ چىقىپ، سوغۇق ئىچىملىك قىلىپ،
كىشىلەرگە بىر قاچا - بىر قاچىدىن ساتىدۇ، ئۇنى تەييارلاشتا،
چوڭ مۇز پارچىسى ئۇششاق چوقۇلۇپ قاچىغا سېلىنىدۇ، ئۇنىڭغا
ئازراق سوغۇق سۇ قۇيغاندىن كېيىن، خېرىدارنىڭ تەلىپىگە

ئاساسەن ئىككى، ئۈچ قوشۇق قىتىق ياكى شىرنە ئارىلاشتۇرۇلىـ
دۇ. يەنە بىر خىلىنى تەييارلاشتا چوڭ مۇز پارچىسى ھەرە بىلەن
قىرىلىپ قاردەك مۇز دانىچىسى ياكى مۇز پاراشوكى ھالىتىگە
كەلتۈرۈلۈپ، قاچىغا سېلىنىپ، قىتىق ياكى شىرنە ئارىلاشتۇ-
رۇلىدۇ. بۇنداق سوغۇق ئىچىملىك چۈچۈمەل، تاتلىق ھەم ئىند-
تايىن سوغۇق بولۇپ، ئادەمگە راھەت بېغىشلايدۇ. ئۇ بەدەن
تېمپېراتۇرىسىنى تۆۋەنلىتىپ، ئۇسسۇزلۇقنى قاندۇرغاچقا، ئۇنى
تەكرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى قۇرغاق ۋە قاتتىق ئىسسىق بولىدىغان
قۇملۇق رايونلاردىكى خەلق ئىنتايىن ياقتۇرۇپ ئىچىدۇ.

جىگدە شەربىتى — خوتەننىڭ ئالاھىدە بىر خىل تاتلىق
سوغۇق ئىچىملىكى، ئۇ پىشۇرۇش، سىقىش قاتارلىق ئاددىي
ئىش تەرتىپى ۋە ئۇسۇلى ئارقىلىق ئايرىپ چىقىلغان جىگدە
سۈيىنى كۆرسىتىدۇ. ئىچىدىغان چاغدا ئۇنىڭغا قورۇپ پىشۇرۇل-
غان كەندىر ئۇرۇقى ئۇندەك سوقۇلۇپ ئارىلاشتۇرۇلىدۇ. تومۇز
ياز ۋە كۈز پەسىللىرى بازاردا كۆپ سېتىلىدۇ. ئۇ سوغۇق ۋە
تاتلىق بولۇپ، كەندىر يېغىنىڭ مەززىلىك پۇرىقى چىقىپ تۇرى-
دۇ، بازارغا كەلگەنلەر جىگدە شەربىتىدىن بىر قاچا ئېلىپ،
يېقىن ئەتراپتىكى سايىراق جايدا ئولتۇرۇپ، ئېلىۋالغان زاغرا
نېنىنى چىلاپ، سۈيى بىلەن ئىچىپ ناھايىتى ھۇزۇرلىنىدۇ.

مەيزاپ خوتەن خەلقى يەرلىك ئۇسۇلدا ئېچىتىدىغان ئۈزۈم
هارىقى. ئۇ ئاقسۇ ۋىلايىتىدىمۇ ئىشلەپ چىقىرىلىدۇ، ئەمما ئۇ
يەردە «مۇسەللەس» دېيىلىدۇ. مەيزاپنىڭ مەززىلىك پۇرىقى ھەر
قانداق كىشىنى ئۆزىگە رام قىلىدۇ، ئۇنىڭ ئوزۇقلۇق قىممىتى
مول، كۆپ ئىچسە مەست قىلىدۇ. مەيزاپ ياساش ئۇسۇلى ئىنتا-
يىن ئاددىي بولۇپ، پىشقان يېڭى ئۈزۈم قايىنىتىلغاندىن كېيىن
ئۇنىڭ سۈيى سىقىپ چىقىرىلىپ، كۈبكە قاچىلىنىدۇ، ئاندىن
ئازراق ھاراق خېمىر تۇرۇچى سېلىنىپ ئاغزى ھىم ئېتىلىپ،
ئاپتاپقا سېلىنىپ، تەبىئىي ئېچىتىلىدۇ، ئۇنى بىر ھەپتىدىن

كېيىن ئىچسە بولىدۇ. قۇرۇق ئۈزۈمدىمۇ مەيزاپ ياساشقا بولى-
دۇ. كۆپىنچە مەھسۇلاتى بىر قەدەر كۆپرەك بولغان قىزىل
ئۈزۈم خام ئەشيا قىلىنىدۇ. كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، كۆپىنىڭ
ئاغزىنى ئېتىۋېتىشتىن ئىلگىرى، ئۇنىڭغا پاكىزلانغان بىر ياكى
بىر نەچچە باچكا سېلىۋېتىلسە، ئوزۇقلۇق قىممىتى تېخىمۇ يۇقى-
رى، تەمى تېخىمۇ ياخشى بولىدىكەن، ئۇزۇن مۇددەت ئېچىتىل-
سا، بەدەن كۈچلۈك ۋە ساغلام بولىدىكەن.

6. يېمەك - ئىچمەكتىن پەرھىز تۇتۇش ئادەتلىرى

خوتەنلىكلەرنىڭ يېمەك - ئىچمەك جەھەتتىكى پەرھىزلىرى
ئاساسەن ئىسلام دىنىنىڭ كىرىشى بىلەن سىرتتىن كىرگەن.
مەسىلەن: چوشقا، ئېشەك، خېچىر ۋە ئىت گۆشلىرىنى يېمەس-
لىك ۋەھاكازالار. بۇلارنىڭ بەزىلىرى ئىپتىدائىي ئېتىقاد جەريا-
نىدا پەيدا بولغان. مەسىلەن، ئاش - تاماقنى چاچماسلىق
ۋە ئاش - تاماقتىن ئاتلاپ ئۆتمەسلىك ۋەھاكازالار. بەزىلىرى
ئىنسانلارنىڭ يامان ئادەتتىن بىزار بولۇش پسىخىكىسىدىن پەيدا
بولغان. مەسىلەن، يېمەكلىكلەرنى بۇرنىغا يېقىن ئەكىلىپ پۇرى-
ماسلىق، تاماق سورۇنلىرىدا ئوسۇرماسلىق، بۇرنىنى تارتماس-
لىق ياكى تۈكۈرمەسلىك ۋەھاكازالار. بۇ پەرھىزلەر كىشىلەرنىڭ
پسىخىكىسى، تەپەككۇرى ۋە ھەرىكىتىگە تەسىر كۆرسىتىپ كەل-
مەكتە. شۇڭا، «چېگرىدىن كىرسەڭ پەرھىزنى بىلىۋال، دۆلەت-
كە بارساڭ ئۆرپ - ئادەتنى بىلىۋال، ئۆيگە كىرسەڭ يامان
بولىدىغان ئىشلارنى بىلىۋال»، «ئەلگە كىرسەڭ ئېلىڭچە، سۇغا
كىرسەڭ بېلىڭچە» دەيدىغان پىكىر قىلىش يولى جەمئىيەتشۇناس-
لىق ساھەسىدىكىلەرنىڭ ئالاھىدە دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغى-
دى، بولۇپمۇ مەدەنىيەت ھالقىغان پىكىر ئالماشتۇرۇش ۋە بې-
رىش - كېلىش بارغانسېرى كۆپ ۋە مۇھىم بولۇۋاتقان بۈگۈنكى
كۈندە بۇ نۇقتا تېخىمۇ مۇھىم.

7. تاماق سايمانلىرى ئادىتى

بوستانلىق ناتۇرال ئىگىلىك تۇزۇلمىسىدىكى ئەنئەنىۋى خەلق تۇرمۇشىدا، تاماق ئېتىدىغان قازان، چاي قاينىتىدىغان چۆگۈن، ئۆتۈن يارىدىغان پالتا، نەرسە كېسىدىغان پىچاق ۋە ھەممىگە قادىر دېھقانچىلىق قورالى كەتمەن قاتارلىق سايمانلار مىس ۋە تۆمۈردىن ياسالغاندىن باشقا تۇرمۇشتا، ئىشلەپچىقىرىشتا ئىشلىتىلىدىغان باشقا سايمانلار، بولۇپمۇ يېمەك - ئىچمەكتە ئىشلىتىلىدىغان سايمانلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ياغاچتىن ياسال- غان. مەسىلەن، ئاياق دېگەندە ياغاچتىن ياسالغان بىر خىل داس شەكىللىك قاچا كۆزدە تۇتۇلىدۇ، ئۇنىڭ ئىچى تەرەپكە يانتۇراق قىلىپ گىرۋەك چىقىرىلغان بولىدۇ، ئۇ قېلىنراق بولۇپ، نە- قىشسىز بولىدۇ، ئىچى - سىرتى سىلىق ۋە پارقىراق بولىدۇ، ياغاچنىڭ تەبىئىي رەڭگى ۋە گۈللىرى ساقلاپ قېلىنغان بولىدۇ. بۇنداق ئاياقنى ياساشقا ئىشلىتىلىدىغان كۆڭۈلدىكىدەك ياغاچ «ھاڭگا تېرەك» ياغىچى دەپ ئاتىلىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇنداق تېرەك ياغىچىدىن ياسالغان ئاياق چىداملىق بولۇپ، ئۇنى ئۇزۇن ئىشلەتكىلى بولىدىكەن، شەكلى ئۆزگىرىپ كەتمەيدىكەن، ئاسانلىقچە يېرىلىپتۇ كەتمەيدىكەن.

«جام» تاماق ئۇسۇپ يەيدىغان ياغاچ قاچا بولۇپ، شەكلى تۇتقۇسى يوق كۇرۇشكىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. كۆپىنچە جىگدە ياغىچىدىن نەپىس قىلىپ ياسىلىدۇ، ئۇنىڭ ئىچى - تېشى سى- لىق، پارقىراق، ئەتراپى نېپىز ۋە يېنىك، رەڭگى بېغىر رەڭ بولىدۇ. كۆپىنچە ئۇششاق بالىلارغا تاماق بېرىشتە ئىشلىتىدىغان بولغاچقا، كىشىلەر ئۇنى چۆچەك دەپمۇ ئاتايدۇ.

ياغاچ تەخسە، ئەڭ دەسلەپتە تەخسە ياغاچ تەخسىنى كۆرسەت- سە كېرەك. كېيىن ساپال تەخسە، مىس تەخسە، كۈمۈش تەخ- سە، فارفور تەخسە قاتارلىقلار پەيدا بولغاندىن كېيىن، ئىسمىنى پەرقلەندۈرۈش ئۇچۇن ئالدىغا ماتېرىيالنىڭ نامى قوشۇلۇپ، ھا-

زىرقى بىرىكمە ئىسمى مەيدانغا كەلگەن (تۆۋەندىكى ياغاچ قو-
شۇق، ياغاچ قۇتا قاتارلىق ئىسىملارمۇ شۇنداق) . ياغاچ تەخسە
يۇمىلاق بولۇپ، ياغاچ ئوتتۇرا قىسمىدىن تۆت ئەتراپىغا گورىزونـ-
تال قىرىلىدۇ، ئاندىن مەلۇم يانتۇلۇق بويىچە تەبىئىي گىرۋەك
چىقىرىلىدۇ. ياغاچ مەركىزى تەخسە مەركىزى قىلىنىدۇ، رەڭگى
ياغاچنىڭ ئەسلىي رەڭگىدە بولىدۇ، ياغاچ تەخسىنىڭ چوڭ -
كىچىكلىرى بولۇپ، ئۇنىڭغا قازان نېنى، پىشۇرۇلغان قوي
گۆشى قاتارلىق چاپلاشقاق پىششىق تاماقلارنى ئېلىشقا ھەمدە قاچا
ياپقۇچ ئورنىدا ئىشلىتىشكە بولىدۇ.

دۆشىئاياق، ئائىلىلەردە كۆكتات توغراشقا ئىشلىتىلىدىغان
بىر خىل داس شەكلىدىكى دۆشە بولۇپ، شەكلى ئۆزگىچە،
خوتەننىڭ ئالاھىدە بۇيۇمى ھېسابلىنىدۇ. دىئامېتىرى 40 سانتىـ-
مېتىر ئەتراپىدا كېلىدىغان يۇمىلاق داسنىڭ ئوتتۇرىسىغا دىئامېـ-
تىرى 10 — 15 سانتىمېتىر كېلىدىغان سىلىندىرسىمان تەگلىك
چىقىرىلىدۇ، تەگلىك ئاستىدىن ئۈستىگە قاراپ تەدرىجىي توم
قىلىپ كاناي شەكلىدە ياسىلىدۇ. تەگلىك يۇزى داس گىرۋىكىـ-
دىن سەل - پەل ئېگىزرەك قىلىنىدۇ. تەگلىك بىلەن داس
تۇتاشتۇرۇپ ياسىلىدۇ. ئائىلە ئاياللىرى بۇ تەگلىكنىڭ يۇزىدە
ياغاچ دەستىلىك پىچاق بىلەن گۆش - كۆكتات توغرىغاندا توغرالـ-
غان گۆش ۋە كۆكتاتلار تەگلىكنىڭ ئەتراپىغا تەبىئىي دۆۋىلىنىـ-
دۇ. بۇ كۆكتاتلار ناھايىتى ئاز ييىلىدىغان ئەنئەنىۋى كىچىك
ئائىلىلەرگە بەك باب كېلىدۇ.

ياغاچ قۇتا، ئادەتتە گۇلقەنت، مۇراببا قاتارلىق داۋالاش ۋە
قۇۋۋەت تولۇقلاش يېمەكلىكلىرى ۋە ئۆزى ياسىغان دورىلار ئېـ-
لىپ قويۇلىدۇ، كۆپىنچە سودىگەرلەر ئىشلىتىدۇ.

ياغاچ چۆمۈچ ۋە قوشۇق، چۆمۈچ يوغان قوشۇقنى كۆرسىـ-
تىدۇ، سېپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 40 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولۇپ،
ئاياقچە شەكلىدىكى چۆمۈچ بېشى بىلەن تەبىئىي تۇتاشقان، ئۇ

خەنزۇ خەلقىنىڭ ئۇزۇن دەستىلىك چۆمۈچىگە ئوخشىشىپ كېتى-
دۇ، چۆمۈش سېپى ئاستىغا قاراپ بارغانسېرى ئىنچىكە قىلى-
نىپ، يىلان ياكى بۆرە بېشى شەكلىدە، بەزىلىرىنىڭ ئىلمەك
شەكلىدە چىقىرىلىدۇ؛ بەزىلىرىنىڭ چۆمۈچ بىلەن چۆمۈچ سېپى-
نىڭ تۇتىشىدىغان جايىغا بىر جۈپ كىچىك «قۇلاق»، بەزىلىرىگە
بىر نەچچە توغرا سىزىقچىلار ياكى X شەكلىدىكى گۈل ئويۇلىدۇ.
چۆمۈچتە ياغاچنى ئويغان ۋاقىتتىكى ئىزلارنى روشەن كۆرۈۋې-
لىشقا بولىدۇ. ئۇ ئاساسلىقى شورپا قاتارلىق سۇيۇق، چاپلاشقاق
يېمەكلىكلەرنى ئۇسۇشقا ئىشلىتىلىدۇ. «قوشۇق» چۆمۈچنىڭ
كىچىكلىتىلگەن شەكلى. ئۇ شەكلى ۋە ئىشلىتىلىشى جەھەتتە
ئومۇمەن يۇمىلاق، تىلسىمان ۋە سوقا شەكىللىك قاتارلىق ئۈچ
خىلغا بۆلۈنىدۇ. ئالدىنقى ئىككى خىلى خوتەندىكى تىپىك ياغاچ
قوشۇق بولۇپ، ماتېرىيال تاللاشقا ئالاھىدە دىققەت قىلىنىدۇ،
ئىنچىكە، پۇختا، سىلىق، رەڭدار، نەپىس ياسىلىدۇ، سې-
پى 12 — 16 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا بولىدۇ. كېيىنكى بىر
خىلىنىڭ سېپى 20 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا بولۇپ، قوشۇقنىڭ
بېشى كىچىك، ئىچى دۆڭ بولۇپ، ئاساسلىقى ياز پەسىللىرى
بازارلاردا مۇز سۇيى ساتىدىغان سېتىقچىلار سوغۇق ئىچىملىك
ئۈستىگە قېتىق ياكى شىرنە ئېلىشقا ئىشلىتىدۇ.

كاساڭ، بۇنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىرى بولىدۇ، چوڭلىرىنىڭ
دىئامېتىرى 80 — 90 سانتىمېتىر، چوڭقۇرلۇقى 30 — 40 سانتى-
مېتىر كېلىدۇ. كاساڭنىڭ ئىچى سىلىق ۋە پارقىراق بولىدۇ،
سىرتىدا ئويغان ۋاقىتتىكى ئىزلار روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ،
ئوتتۇرىسى پەس، تۆت ئەتراپى تەدرىجىي ئېگىز، يانتۇلۇقى بىر
قەدەر چوڭ. ياندىن قارىغاندا يېرىم چەمبەر شەكلىدە كۆرۈنىدۇ.
كۆپ مىقداردا خېمىر تۇرۇچ تەييارلاش ۋە قوناق ئۇن خېمىرى
يۇغۇرۇشقا ئىشلىتىلىدۇ، ئادەتتە نان ئېلىپ قويۇلىدۇ. كىچىك
كاساڭنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى ۋە شەكلى داس شەكلىدىكى دۆشى-

گە ئوخشاپ كېتىدۇ، ئۇ ئاساسلىقى بۇغداي ئۇنى خېمىرى يۇغۇ-
رۇشقا ئىشلىتىلىدۇ. كاساڭ ياساشقا بىر قەدەر پۇختا، ياخشى
ياغاچ تاللىنىدۇ، كۆڭۈل قويۇپ قىرىلىدۇ، قىرىلغان ئىز قال-
دۇرۇلمايدۇ، رەڭگى تەبىئىي ياغاچ رەڭگىدە بولىدۇ، ئۇ كۆركەم
بولۇپ، ئىشلىتىشكە ئەپلىك. بۇ ئىككى خىل ياغاچ داس باشقا
رايونلاردا كەمدىن ـ كەم ئۇچرايدۇ.

«تەڭلە» مەخسۇس كىر يۇيىدىغان ياغاچ داسنى كۆرسىتى-
دۇ. ئۇ ئىككى تەرىپى كېسىۋېتىلگەن ياغاچتىن ئايلاندۇرۇپ
چاسا شەكلىدە ياسىلىدۇ. سىرتقى تەرىپى ئاساسەن ئەسلىي ياغاچ-
نىڭ تەبىئىي شەكلىنى ساقلاپ قالغان بولىدۇ. ئۇنىڭ ياسىلىشى
قوپالراق بولۇپ، ئادەتتە ئۇزۇنلۇقى 80 سانتىمېتىر، كەڭلىكى
50 سانتىمېتىر كېلىدۇ. خوتەندە ئوخشىمىغان نامدىكى ئۈچ
خىل ياغاچ داس بار. باشقا رايونلاردا ياغاچ داسنىڭ ھەممىسى
«تەڭلە» دېيىلىدۇ، ياسىلىشى ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ، چوڭ
ـ كىچىكلىرى بولىدۇ. لېكىن، تاماق سايمانلىرى قاتارىدا ئىش-
لىتىلىدىغان ياغاچ داسلار چىرايلىق بولىدۇ، ياسىلىشمۇ ئىنچىد-
كە بولىدۇ.

تۆكۈچ — تۆمۈر ۋە ياغاچ قۇرۇلمىلىق بىر خىل تاماق
سايمىنى بولۇپ، ئاساسلىقى نان يۈزىگە گۈل چىقىرىشقا ئىشلىتى-
لىدۇ كورلىدا چەككۈچ، قەشقەردە تۆكچى دېيىلىدۇ. ھازىر
ئىشلىتىلىۋاتقان تۆكچى ئەسلىدىكى توخۇ پېيىدە ئىشلەنگەن تۆ-
كۈچنىڭ ئۆزگەرتىپ ياسالغىنىدۇر.

ھاۋانچا — قارىمۇچ قاتارلىق دورا ـ دەرمەكلەرنى سوقۇشقا
ئىشلىتىلىدۇ، شەكلى ياغاچ قۇتىغا ئوخشاپ كېتىدۇ، ئەمما
ھاۋانچىنىڭ ئەتراپى ۋە ئاستى قىسمى ياغاچ قۇتىدىن قېلىن ۋە
پۇختا ياسىلىدۇ. ئادەتتە ھاۋانچىنى سېتىۋالغانلار مۇۋاپىقراق
سىلىندىرسىمان تاش بىلەن دورا ـ دەرمەك سوقىدۇ.

ئەلگەك — ئىككى خىل بولىدۇ: بىرى، قول ئەلگەك بو-

لۇپ، ئات قىلىدىن توقۇلىدۇ، تۆشۈكچىلىرى ئىنتايىن كىچىك،
قوناق ئۇنى تاسقاشقا ئىشلىتىلىدۇ؛ يەنە بىرى، يىپەكتىن توقۇل-
غان بولۇپ، تۆشۈكلىرى كىچىك بولۇپ، بۇغداي ئۇنى تاسقاشقا
ئىشلىتىلىدۇ، بۇ ئەلگەك دېيىلىدۇ، ھەر ئىككىلىسىنىڭ ئەترا-
پىغا ياغاچتىن قاسقان چىقىرىلىدۇ.

سوغا — ياغاچنىڭ ئىككى تەرىپى ئويۇلۇپ يۇمىلاق چېلەك
ياسىلىدۇ. بۇنداق چېلەكنىڭ ھەر ئىككى ئاغزى چېلەك دىئامې-
تىرىدىن كىچىك بولىدۇ، ياغاچنىڭ يىلتىز تەرەپتىكى ئۇچىغا
پۇتۇن ياغاچ قويۇپ مەھكەم ئېتىلىدۇ ھەمدە ياغاچ يېرىقچىلىرىغا
پاختا تىقىپ ھىملەشتۇرۇلىدۇ، چېلەك ئېغىزىغا قاتتىق، ئەمما
ئېلاستىكلىقا ئىگە ياغاچ بىلەن چېلەكنىڭ ئىچى تەرەپتىن تۇتاش-
تۇرۇلغان تۇتقا ياسىلىدۇ، بۇ تۇتقا ئات - ئۇلاغ بىلەن سۇ
توشۇغاندا ئارغامچا بىلەن چېگىشتىمۇ ئىشلىتىلىدۇ، تۇتقىغا كۆ-
پىنچە خوتەندە ئۆسىدىغان يۇلغۇن ياغىچى ئىشلىتىلىدۇ. سوغى-
نىڭ ئېگىزلىكى ياغاچنىڭ ئىنچىكە - تومۇلۇقىغا قاراپ بېكىتىلى-
دۇ. ئىنچىكە، ئۇزۇن بولسىمۇ، پاكار، كەڭ بولسىمۇ بولماي-
دۇ، ئادەتتە دىئامېتىرىنىڭ ئىككى ھەسسىسىگە تەڭ كەلگۇدەك
بولسا بولىدۇ. چوڭ سوغا ئاساسلىقى ئىچىملىك سۇ ساقلاشقا
ھەمدە ئېشەك ياكى كالىغا ئارتىپ سۇ توشۇشتا ئىشلىتىلىدۇ.

چىندان — ئات - ئۇلاغ بىردىنبىر قاتناش قورالى قىلىنى-
دىغان يىللاردا بايلار سەپەرگە چىققاندا ئېلىپ ماڭىدىغان فارفور
قاچا - قۇچىلارنىڭ قاپچۇقىنى كۆرسىتىدۇ. تىكىلىپ ھازىرقى
تاپانچا قاپچۇقىغا ئوخشاش بەل تاسمىسىغا ئېسىلاتتى، يەنە بىر
خىلى، قاچىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە ئاساسەن سۆگەت شېخى-
دىن توقۇلۇپ ئىچىگە پاختا رەخت ئېلىنىپ، قاچىنىڭ سوقۇلۇپ
چېقىلىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، سەپەردە مىنىلى-
دىغان ئۇلاغقا ئارتىلغان خۇرجۇنغا سېلىناتتى. ھازىر چىندانىنى
تاپقىلى بولمايدۇ.

قوشۇقلۇق ياغاچتىن ياسالغان بولۇپ، ئۈستى كەڭ، ئاستى تار، تەشمە نەقىش گۈللىرى بار، ئۇ خەنزۇ خەلقىنىڭ چوكىدىنى-غا ئوخشاپ كېتىدۇ.

ياغاچتىن ياسالغان يېمەك - ئىچمەك سايمانلىرىدىن يەنە مانتا پىشۇرۇشتا ئىشلىتىلىدىغان قاسقان، ئاش سۈزگەندە ئىشلىتىلىدىغان چويلا، قازان قويىدىغان تۆۋرۈك، قازان تۆۋىقى، نوغۇچ قاتارلىقلار بار، بۇلارنى يەرلىك ئۇستىلار قولدا ياسايدۇ، ئۇلار روشەن رايون ئالاھىدىلىكىگە ئىگە، بازاردا كۆزنى چاقنىتىدىغان زامانىۋى سانائەت بۇيۇملىرىدىن ھەممە نەرسە تېپىلىدىغان بۈگۈنكى كۈندە بۇ نەرسىلەر يەنىلا ھاياتىي كۈچىنى ساقلاپ كەلمەكتە. ئەمما، بۇ ئىنتايىن قەدىمىي نەرسىلەردۇر. ئالىملارنىڭ پەرىزىگە قارىغاندا، ياغاچ قوراللار مەدەنىيىتى ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدىكى كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، يەنى بۇنىڭدىن 50 مىڭ يىلدىن 350 مىڭ يىلغىچە بولغان ۋاقىتلاردا پەيدا بولغانىكەن. بۇ پەرەز ئاساسسىز بولمىسا كېرەك.

ئاپتورى: يۈەن جىگۇاڭ، يۈەن نايۇ

ئىككىنچى بۆلۈم كىشىلىك تۇرمۇش قائىدە - يوسۇنلىرى

1. خوتەنلىكلەرنىڭ ئىسىم قويۇش ئادىتى

خوتەندە كىشىلەرنىڭ ئىسمى دادىسىنىڭ ئىسمى بىلەن قوشۇلۇپ ئاتىلىدۇ، ئۆزىنىڭ ئىسمى ئالدىدا، دادىسىنىڭ ئىسمى كەينىدە بولۇپ، ئەڭ ئاخىرىغا شۇ كىشىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى، كەسپى، ئابرۇيىنى بىلدۈرىدىغان ھۆرمەت نامى، ئۇنۋانى ياكى

فىزىئولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكى، شۇ كىشىنىڭ پەزىلىتىگە بېرىلگەن باھا قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان «لەقىمى» قوشۇلۇپ كېلىدۇ، مەسىلەن، «ئىمىن + توختى + قارى» دېگەن ئىسىمدىن «ئىمىن» نىڭ «توختى» نىڭ ئوغلى ئىكەنلىكىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ؛ «قارى» دىنىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەرگە بېرىلگەن نام بولۇپ، دادىسى ياكى ئۆزىنىڭ «قۇرئان كەرىم» نى يادلاپ بېرەلەيدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ؛ «سېلىمخان + روزى + تۆگە» دېگەن ئىسىمدا «سېلىمخان» «روزى» نىڭ قىزى دېگەن مەنىدە؛ «تۆگە» ئۇنىڭ ئەجدادىنىڭ تۆگە باققۇچى ئىكەنلىكى ياكى شۇ كىشىنىڭ تۆگىدەك ئىرغاڭلاپ ماڭىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ؛ «يۇنۇس + مامۇت + ئۆستەڭ» دېگەن ئىسىمدىكى «يۇنۇس» «مامۇت» نىڭ بالىسى دېگەن مەنىدە؛ «ئۆستەڭ» ئۇلارنىڭ ئۆيىنىڭ ئېرىق - ئۆستەڭ بويىغا سېلىنغان بولۇشى مۇمكىنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مانا بۇ دادىسىنىڭ ئىسمىنى قوشۇپ ئىسىم قويۇشنىڭ ئاساسىي ئەندىزىسى. ئۆزىنىڭ ئىسمى قوش، دادىسىنىڭ ئىسمى تاق كېلىدىغان ئەھۋاللارمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ، ئۇنىڭ شەكلى A+A+AA، مەسىلەن، ئىمىنتوختى + ياسىن + لەقىمى؛ ئۆزىنىڭ ۋە دادىسىنىڭ ئىسمى قوش بولىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار. ئۇنىڭ شەكلى: A+AA+AA، مەسىلەن، ئىمىنتوختى + ياسىنيۈسۈپ + لەقىمى. لەقەم رەسمىي سورۇنلاردا كۆپىنچە ئاشكارىلانمايدۇ ياكى بەزىدە يوشۇرۇلۇپ، بەزىدە ئاشكارىلىنىدۇ. خوتەنلىكلەرنىڭ ئىسمى ئاددىيلىقتىن مۇرەككەپلىككە، تاق قاتلاملىقتىن كۆپ قاتلاملىققا تەرەققىي قىلدى. بۇ كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىدارىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشقانلىقىدۇر، بۇ بىر خىل مۇقەررەرلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئىسىم قويۇش قائىدىسى كىشىلەرنىڭ ئۆز ئۇسۇلى بويىچە، تۇغۇلغان بوۋاقنى مىللىي ئۆرپ - ئادەت مەدەنىيىتى قائىدىسىگە

ئېلىپ كىرىشتىكى تۇنجى قەدەم بولۇپ، ھاياتلىق مۇساپىسىگە
ئەمدىلا قەدەم قويغان بوۋاقنى كىشىلەرنىڭ باشقا جەمئىيەت ئەزالـ-
رىدىن پەرقلەندۈرۈپ ئاتىشى ئۇچۇن ئۆمۈرلۈك نام بېرىش بولۇپ
ھېسابلىنىدۇ. ئەمما، ئىشنىڭ باشلىنىشىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت
بېرىپ، بەخت - سائادەت تىلەيدىغان كىشىلەر ئۇچۇن ئېيتقاندا،
ئىسىم قويۇشنىڭ ئەھمىيىتى ئۇنچىۋالا ئاددىي ئەمەس، ئۇلار
ئۇنى ئادەمنىڭ بىر ئۆمۈر بالا - قازادىن ساقلىنىپ بەختلىك
بولۇشىغا، ھەتتا ئۆمرىنىڭ ئۇزۇن - قىسقا بولۇشىغا زىچ مۇنا-
سىۋەتلىك بولغان خاسىيەتلىك ئىش دەپ قارايدۇ. بۇ ئىنتايىن
مۇرەككەپ بىر پسىخىك ھالەتتۇر.

1) ۋاقىتلىق ئىسىم قويۇش ئادىتى

خەلق ئىچىدە، بولۇپمۇ زامانىۋى مەدەنىيەتنىڭ تەسىرى ئانچە
چوڭقۇر بولمىغان چەت، يىراق يېزا - كەنت ۋە تاغلىق رايونلاردا
بالا تۇغۇلۇش بىلەنلا تۇغۇت ئانىسى ياكى تۇغدۇرۇشقا ياردەملەش-
كەن ئايال ياكى بوۋاقنىڭ ئانىسى بوۋاقنىڭ قىز - ئوغۇللۇقىغا
ئاساسەن دەرھال بوۋاقنى خالىغان بىر ئىسىم بىلەن قايتا - قايتا
ئاتاپ قولىغا ئالىدۇ. بۇ بەلكىم بوۋاقنىڭ مەڭگۈلۈك ئىسمى
بولۇپ قېلىشىمۇ مۇمكىن.

يېڭى تۇغۇلغان بوۋاققا ۋاقىتلىق ئىسىم قويۇش ئادىتىنىڭ
قاچان پەيدا بولغانلىقى توغرىسىدا ئېنىق بىر نەرسە دېيىش ناھايە-
تى قىيىن. ئەمما، شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇكى، بۇ
ئادەتنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە داۋاملىشىشى كىشىلەرنىڭ روھقا بول-
غان قارىشى، كېسەللىك، چۈش كۆرۈش، ئۆلۈم - يېتىم قاتار-
لىق فىزىئولوگىيىلىك ۋە پسىخىكىلىق ھادىسىلەرگە بولغان قە-
دىمىي تونۇشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. بوۋاققا ۋاقىتلىق ئىسىم
قويۇشتىكى يەنە بىر ئېتىقاد پسىخىك ئامىلى ئىسلام مەدەنىيىتى-
دىن كەلگەن: كىشىلەر بوۋاق تۇغۇلغاندىن كېيىن بىر مىنۇتمۇ
ئىسىمسىز قالسا بولمايدۇ دەپ قارايدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى نېمە؟

بوۋاق رەسمىي ئىسىم قويۇلماستىنلا، تاسادىپىي ئۆلۈپ كەتسە، ئىسمى يوق ئادەمنى ئاللا ئېتىراپ قىلماسمىش، شۇڭا ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن «جەننەت» كە كىرەلمەسمىش. ئىسلام مەدەنىد. يىتىدىن كەلگەن بۇ خىل قاراش بىلەن ئىپتىدائىي مەدەنىيەت پسىخىكىسىنىڭ مۇجەسسەملىنىشى شەك ـ شۈبھىسىزكى، بۇ مىللىي ئۆرپ ـ ئادەتنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ئاشۇردى. بۇ ئادەت كىشىلەرنىڭ ھاياتلىققا بولغان ئىپتىدائىي ئىنتىلىشىنى تولۇق ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

2) ئىسلامچە ئىسىم قويۇش ئادىتى

بۇ پۈتكۈل ئۇيغۇرلاردا كەڭ تارقالغان ئىسىم قويۇش ئادد. تى. بۇ جامائەتنىڭ قوبۇل قىلىشى ۋە ئېتىراپ قىلىشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان رەسمىيەت بولۇپ، دىنىنى قوبۇل قىلدۇرۇپ، «مۇسۇلمانلار تىزىملىكى» گە كىرگۈزۈش خاراكتېرىگە ئىگە.

رەسمىي ئىسىم قويۇش ئادىتى ئادەتتە بوۋاق تۇغۇلۇپ بىر ھەپتىدىن كېيىن ئۆتكۈزۈلىدۇ. بوۋاقنىڭ كىندىكى چۈشكەندىن كېيىن ئىسىم قويۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈشكە بولىدۇ. مۇراسىمد. دىن ئىلگىرى بوۋاقنىڭ ئاتا ـ ئانىسى مۇنداق ئۈچ جەھەتتە تەييارلىق كۆرىدۇ: بىرىنچىدىن، ئىمام ئاخۇنۇم ۋە باشقا مېھماند. لارنى مېھمان قىلىش ئۈچۈن ماددىي تەييارلىق قىلىدۇ؛ ئىككىند. چىدىن، ئىسىم تاللايدۇ؛ ئۈچىنچىدىن، مۇراسىمغا رىياسەتچىد. لىك قىلغۇچىنى تاللايدۇ ۋە تەكلىپ قىلىدۇ. بۇلاردىن مۇراسىم باشقۇرغۇچىنى تاللاشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ، ئۇلار ئىسىم قويۇش مۇراسىمغا رىياسەتچىلىك قىلغۇچىنىڭ ئائىلىسىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى ياخشى بولۇپ، ئەر ـ خوتۇن ئىناق ئۆتۈش، ئوغۇل ـ قىزلىرى تولۇق بولۇش، بىلىمى مول، ئىشلىرى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇش، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەن مويسىپىت بولۇش قاتارلىق شەرتلىرىگە قارايدۇ.

ئىسىم قويۇش مۇراسىمى باشلانغاندا، «تاھارەت» ئېلىپ

تەييارلانغان ئىمام ئاخۇنۇم ئۆي ئىگىسى سېلىپ بەرگەن «جاينا-
ماز» دا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ، ئاۋۋال «قۇرئان» دىكى سۈرى پاتى-
ھەنى ئوقۇپ دۇئا قىلىدۇ، ئاندىن پاكىز، چىرايلىق كۆرپىگە
زاكىدالغان بوۋاقنى ئىككى قولى بىلەن قۇچىقىغا ئېلىپ، بوۋاق-
نىڭ چىرايىغا قاراپ تۇرۇپ، بىر قولىنىڭ باشمالتىقى بىلەن
قۇلىقىنى ئېتىپ تۇرۇپ، بالىنىڭ قۇلىقىغا ئەزان چىللاپ:
«ئاللا ھەممىگە قادىر، ئۇ ھەممە نەرسىلەرنىڭ ئىگىسىدۇر،
مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئاللانىڭ ئەلچىسى، نامازغا ئالدى-
راڭلار!» دېگەن ئايەتنى ئوقۇيدۇ، سورۇندىكى مېھمانلار بۇ
تونۇش ۋە تەنتەنىلىك ئاۋازنى ئاڭلاپلا سۈرلۈك قىياپەتتە دۇئا
قىلىپ سۈكۈتتە تۇرىدۇ. ئارقىدىن ئاخۇنۇم بوۋاقنىڭ قۇلىقىنى
ئاستا تۇتۇپ تۇرۇپ: قولىقىڭىزغا دېگىنىم سىزنى نامازغا چاقىر-
غىنى، سول قۇلىقىڭىزغا دېگىنىم «قۇرئان» نى تەبىر قىلغىنىم؛
ئاللا سىزگە ئىسىم ئاتا قىلدى، بۇنىڭدىن كېيىن ئىسمىڭىز ××
بولىدۇ، دەيدۇ.
ئىسىم ئۈچ قېتىم تەكرارلانغاندىن كېيىن بوۋاق جايناماز
ئۈستىدە دومۇلىتىلىدۇ. دومۇلاتقاندا زاكىدىكى بوۋاق قورقۇپ
يىغلايدۇ. بوۋاقنىڭ يىغىسى بىلەن سۈكۈتتە تۇرغانلارنىڭ سۈر-
لۈك چىرايىنى خۇشاللىق ئالامىتى قاپلايدۇ. ئالدى بىلەن، سو-
رۇندىكى يېشى چوڭراق بىرى مەسىلەن، بوۋاقنىڭ بوۋىسى قاتار-
لىقلار دەرھال بالىنى قۇچىقىغا ئېلىپ (ئەمەلىيەتتە ئىمام ئاخۇ-
نۇم بوۋاقنى شۇ كىشىگە قارىتىپ يۇمۇلىتىلىدۇ)، ھەقىقىي
ئىسمىنى ئېيتىپ بوۋاقنى پەپىلەپ، تىلەكلىرىنى بىلدۈرۈپ
بەخت ـ سائادەت تىلىگەندىن كېيىن، يەنە بىر ھۆرمەتلىك كىشى-
نىڭ قولىغا سۇنۇپ بېرىدۇ، يەنى بوغۇن پەرقى ۋە يېشىنىڭ
چوڭ ـ كىچىكلىكىگە ئاساسەن، بوۋاق تەرتىپ بويىچە يۇقىرىدىن
تۆۋەنگىچە سۇنۇپ بېرىلىدۇ، بوۋاقنىڭ دادىسى بوۋاقنى كارىۋاتتا
ياتقان ئانىسىنىڭ قۇچىقىغا يەتكۈزۈپ بەرگەندىلا ئىسىم قويۇش

مۇراسىمى ئاخىرلاشقان بولىدۇ. مۇراسىمنىڭ پۈتكۈل جەريانى،
ئەمەلىيەتتە بوۋاقنىڭ دىلىغا ئىسلام دىنىغا بولغان ئېتىقاد ئېكى
ۋە روھىنى سىڭدۈرىدىغان بىر خىل سىمۋوللۇق ئەھمىيەتكە ئىگە
تەقلىدىي ھەرىكەت ھېسابلىنىدۇ. مۇخلىسلار مۇشۇنداق قىلغاندى-
لا بوۋاقنىڭ ئۆمۈر بويى مۇسۇلمان بولۇپ ئۆتۈشىگە كاپالەتلىك
قىلغىلى بولىدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ. نىيە، كېرىيە، چاقىلىق،
چەرچەن قاتارلىق جايلاردا مۇراسىمنىڭ يەنە مۇنداق داۋامى بار:
بوۋاق دادىسىنىڭ قولىغا سۇنۇلغاندىن كېيىن، ئانىسىغا تاپشۇ-
رۇپ بېرىش بىلەن ئىش پۈتمەيدۇ، بوۋاق ئىشىك سىرتىدا ساق-
لاپ تۇرغان بىر ياش يىگىتكە بېرىلىدۇ. يىگىت ئالايىتەن تاللان-
غان بولىدۇ، ئۇ ساغلام، كېلىشكەن، ئەقىللىق ۋە ئىقتىدار-
لىق، ھەممىنى بېسىپ چۈشىدىغان بولۇپ، كىشىلەرنىڭ نەزىرى-
دىكى غايىلىك ياشلارنىڭ ئۈلگىسىدۇر. بۇ ياش بوۋاقنى قولىغا
ئېلىپلا يىراققا قاراپ يۈگۈرەيدۇ، قانچە تېز ۋە قانچە يىراققا
يۈگۈرسە شۇنچە ياخشى بولىدۇ، ئەمما «كەينىگە يېنىش» قا،
يەنى ئەسلىدىكى ماڭغان يول بىلەن قايتىپ كېلىشكە، يۈگۈرۈپ
كېتىۋېتىپ يىقىلىپ چۈشۈشكە بولمايدۇ، بولمىسا بۇ يامانلىقنىڭ
بېشارىتى دەپ قارىلىدۇ. بۇ ياش بار كۈچى بىلەن ئەڭ تېز
سۈرئەتتە يۈگۈرۈپ كەنتنى بىر ئايلانغاندىن كېيىن، بوۋاقنى
ئالدىن تەييارلاپ قويۇلغان چوڭ غەلۋىرگە سېلىپ ئاشلىق تاسقى-
غاندەك تاسقىغاندىن كېيىن، ئاندىن ئۆيگە ئەكىرىپ بېرىدۇ.
يۇقىرىقى جەريانلاردىن، بىز پېرىخونلۇق ئىدىيىسى ۋە ئېتىقاد
پسىخىك ھەرىكىتىنىڭ سىرتقى شەكلىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئىمام
ئاخۇنۇمنىڭ بوۋاقنى جايىنامازدا ياتقۇزۇپ قولى بىلەن يۇمۇلىتى-
لىشى ئىتائەت قىلىش، چەكسىز بولۇش قاتارلىق سىمۋوللۇق
ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، پېرىخونلۇقتىن قېپقالغان ئادەتنىڭ ئى-
پادىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بوۋاقنى بىر ياش يىگىتكە كۆتۈر-
تۈپ كەنتنى بىر ئايلاندۇرۇش — بوۋاقنى كىشىلىك دۇنيا بىلەن

ئۇچراشتۇرۇپ بېقىشنى مەقسەت قىلىدۇ. بۇ «كىشىلىك تۇر-
مۇش» قا تەقلىد قىلىش ۋە ئۇنى سىمۋوللاشتۇرۇش بولۇپ ھېساب-
لىنىدۇ. ياش يىگىتتىن تېز يۈگۈرۈش، يىراققا يۈگۈرۈش،
ئوڭۇشلۇق يۈگۈرۈشنى تەلەپ قىلىشمۇ تەبىئىي ھالدا «ئوڭۇش-
لۇق»، «چاپسان» قاتارلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەپ، بوۋاقنىڭ
ئىستىقبالىنىڭ پارلاق بولىدىغانلىقىنى يوشۇرۇن بىلدۈرىدۇ. بە-
زى جايلاردا ياش يىگىت بوۋاقنى كۆتۈرۈپ يۈگۈرگەندە يەنە بىر
ياش ئۇنى قوغلاشقا ئالايىتەن ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇلىدۇ. قوغلى-
غۇچى «توختا» دەپ توۋلىغاچ، كۆچەپ قوغلىسىمۇ يېتىشۋالال-
مايدۇ. كىشىلەر بۇنى بوۋاقنىڭ «ئالغا ئىلگىرىلەش» تىكى جاسا-
رىتى ۋە «مۇۋەپپەقىيەت» يولىنى ھېچكىمنىڭ توسۇۋالالمايدى-
غانلىقىغا سىمۋول قىلغان. بوۋاقنى غەلۋىرگە سېلىپ تاسقاشنىڭ
نېمە مەنىسى بار؟ خەنزۇ خەلقى ئارىسىدا، كىشىلەر «نىرۋىسى-
نىڭ بىر ۋېنتىسى كەم» دېگەن سۆز ئارقىلىق، دۆت ياكى بىر
ئىش قىلىشتا گالۋاڭراق كەلگەنلەرنى ئوبرازلاشتۇرۇپ ئىپادى-
لەشكە ئادەتلەنگەن. خوتەندە كىشىلەر بۇنى «زاغۇنباش» ياكى
«كاللىسىنىڭ سۆيى بار» دېگەن ئادەت سۆزلىرى بىلەن ئىپادىلەي-
دۇ. بوۋاق غەلۋىرگە سېلىپ سامان تاسقىغاندەك تاسقاشتىن
ئىبارەت بۇ تەقلىدىي ھەرىكەتنىڭ مۇددىئاسى ۋە مەقسىتى بالىنىڭ
مېڭىسىدىكى ناچار نەرسىلەرنى تاسقىۋېتىپ، ئۇنى مېڭىسى سە-
گەك، تەپەككۇرى ئېنىق، ئەقىللىق ئادەم قىلىشنى مەقسەت
قىلىدۇ.

3) قەدىمىي ۋە ئۆزگىچە بولغان ئىسىم قويۇش ئادىتى

خەلق ئىچىدە ئائىلىلەر ئۆزلىرىنىڭ كونكرېت ئەھۋالى،
ئېھتىياجى ۋە ئارزۇسى بويىچە ئىسىم قويۇش ئادىتىمۇ بار،
ئۇنىڭ دەسلەپكى شەكىللىرىدىن كىشىلەرنىڭ ئۆزۈندىن ئۆزۈن
ساقلىنىپ كەلگەن ئېتىقاد پسىخىكىسى ۋە مىللىي ئۆرپ - ئادەت
ئارزۇسى ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ.

1. بەزى ئائىلىلەر بوۋاققا ئىسىم قويغاندا كۆپىنچە بۇيرۇق شەكلىدىكى خەۋەر جۈملىنى ئىسىم قىلىپ قويىدۇ. مەسىلەن، «تۇرسۇن»، «تۇرغۇن»، «توختى»، «تۇرا» قاتارلىق ئىسىملارنىڭ ھەممىسى «توختا»، «توختىغىن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ سۆزلەر مۇنداق ئىككى خىل مەنىنى ئىپادىلەيدۇ: بىرى، «ساقلاپ قېلىش»، «كېتىپ قالماسلىق» مەنىسىدە بولۇپ، خەنزۇ خەلقى ئىچىدىكى «تۆمۈر قۇلۇپ»، «باغلاش» قاتارلىق مەنىدىكى «تېسو، چۈەنچۇن» دېگەندەك ئىسىملار بىلەن ئوخشاش مەنىنى بىلدۈرىدۇ، يەنى بوۋاقنىڭ ھاياتىنى ساقلاپ قېلىشتىكى كۈچلۈك ئارزۇنى ئىپادىلەيدۇ؛ بالىلىرى ئارقا - ئارقىدىن ئۆلۈپ كەتكەن ئائىلىلەر بۇ خىل مەنىدىكى ئىسىمنى كۆپرەك قوللىنىدۇ؛ يەنە بىرى، «كەلمەڭ» «لازىمى يوق» دېگەن مەنىدىكى ئىسىملار بولۇپ، بالىسى ئارقا - ئارقىدىن قىز تۇغۇلغان ئائىلىلەر قىز تۇغۇلۇش توختاپ قالسىكەن دېگەن مەقسەتتە شۇنداق ئىسىملارنى قويىدۇ. خەلق ئىچىدە مۇنداق بىر قىزىق ئىش بولغانىكەن: مەلۇم بىر ئائىلە ئارقا - ئارقىدىن بەش قىز پەرزەنت كۆرۈپتۇ، ئۇلارنىڭ ئاتا - ئانىسى ئوغۇل يۈزى كۆرۈشنى بەكمۇ ئارزۇ قىلىدىكەن. ئۇلار ئاخۇنۇمنى ئۆيىگە تەكلىپ قىلىپ قىرائەت قىلدۇرۇپ، ئاللادىن ئوغۇل پەرزەنت بېرىشنى تىلىگەندىن باشقا، يەنە كۆڭلىگە يەتكەنلىكى نۇرغۇن تىلەش ئۇسۇللىرىنى قوللىنىپ بېقىپتۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي، بالىنىڭ ئانىسى ئېغىر - ئاياغ بوپتۇ. ئويلىمىغان يەردىن يەنىلا قىز تۇغۇلۇپتۇ. ئەر - خوتۇن ئىككىيلەن ئىنتايىن ئۈمىدسىزلىنىپ ۋە قاتتىق خاپا بولۇپ، بۇ قىزغا «قىز تۇغۇلۇش توختىسۇن» دېگەن مەنىدىكى «توختىقىز» دېگەن ئىسىمنى قويۇپتۇ، كېيىن ئايال يەنە ئېغىرئاياغ بوپتۇ. توققۇز ئاي قورساق كۆتۈرۈپ تۇغقان يەتتىنچى بالىسىمۇ يەنە قىز تۇغۇلۇپتۇ، قاتتىق غەزەپلەنگەن ئاتا - ئانا بوۋاققا «بولدىقىز» دېگەن ئىسىمنى قويۇپتۇ. بۇ

ئۇلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئولتىماتومى بولسا كېرەك.

2. مەلۇم بىر ئەر - خوتۇننىڭ بالىلىرىنىڭ ھەممىسى تۇغۇلۇپلا ئۆلۈپ كېتىپتۇ. ئۇلار 3 - ياكى 4 - بوۋاق تۇغۇلۇشقا يېقىن بوسۇغىنىڭ ئاستىدىن بىر ئادەم پاتقۇچىلىك يول كولاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - بۇرادەرلىرى ياكى قوشنىلىرى ئىچىدىن پەرزەنتلىرى تولۇق تۇرغان بىر ئايالغا ئازراق سوۋغا بېرىپ، ئۇنىڭدىن بالىسىغا بىر نەچچە كۈن قاراپ بېرىشنى ئۆتۈنۈپتۇ. بالا تۇغۇلۇشى بىلەنلا بالىنىڭ دادىسى بوۋاقنى ئېلىپ بوسۇغا ئاستىغا كولىغان يول بىلەن ئۇدۇل ئاشۇ ئۆيگە بېرىپ، بوۋاقنى ھېلىقى ئايالغا تاپشۇرۇپ بېرىپ، يەنە شۇ يول بىلەن ئۆيىگە كېلىپ، ھېلىقى كولىغان يولنى ئېتىۋېتىپتۇ. ئۈچ كۈندىن كېيىن يەنە سوۋغاتلارنى ئالغاچ بېرىپ ھېلىقى ئايالنى يوقلاپ، ئۇنىڭدىن «بىر بالا سوۋغا قىلىش»نى ئۆتۈنۈپتۇ. ھېلىقى ئايال: «مەن تەلىپىڭىزنى رەت قىلىشقا ئامالسىز قالدىم. مېنىڭ بالىلىرىم ناھايىتى كۆپ، سىزگە بىرنى سوۋغا قىلاي» دەپ بوۋاقنى دادىغا سۇنۇپ بېرىپتۇ. بالىنىڭ دادىسى بالىنى كۆتۈرۈپ ئۆيىگە قايتىپ كېلىپ، بوۋاقنى ئۆگزىدە ساقلاپ تۇرغان كىشىگە بېرىپتۇ - دە، ئۆيگە كىرىپ، ئالدىن تەييارلاپ قويغان شوتىنى تۈڭلۈككە قويۇپ شوتىغا چىقىپتۇ. ئۆگزىدىكى ئادەم بوۋاقنى تۈڭلۈكتىن دادىسىغا سۇنۇپ بېرىپتۇ. بۇ ۋاقىتتا بوۋاقنىڭ ئاتا - ئانىسى بالىسىنى كۆتۈرۈپ ئاللانىڭ شەپقىتىدىن خۇرسەن بولۇپ، «خۇدابەردى» ياكى «ئىگەمبەردى» دەپتۇ. بوۋاق شۇنىڭدىن كېيىن مۇشۇ ئىسىم بىلەن چاقىرىلىدىغان بوپتۇ. بەزىلەر تۇنجى بالىسىغا مۇشۇ ئىسىمنى قويۇپ، كېلىشمەسلىكنىڭ ئالدىنى ئالماقچى بولىدۇ. يەنە بەزىلەر بوۋاقنى ئۆيگە ئەكېلىۋالغاندىن كېيىن «تىلىۋالدى» ياكى «سېتىۋالدى» دەپمۇ ئىسىم قويىدۇ.

3. بەزى ئائىلىلەر ئۈچىنچى بالىنىڭ قاتارغا قوشۇلۇشىغا

كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ئايالىنىڭ تۇغۇتى يېقىنلاشقاندا، ئا-
دەت بويىچە تۆۋەندىكى تەدبىرلەرنى قوللىنىدۇ: بىرىنچى،
قىز - ئوغۇل پەرزەنتلىرى تولۇق، ساغلام، چىرايلىق، تۇرمۇ-
شى ئىناق توققۇز ئائىلىنى تېپىپ، تۇغۇلىدىغان بالىنى ئۇلارنىڭ
ئايال ئۆي خوجايىنلىرىنىڭ بېقىپ بېرىشىنى ئۆتۈنىدۇ؛ ئىككىن-
چى، توققۇز ئائىلىدىن توققۇز پارچە رەخت تىلەپ، بوۋاققا
كىيىم تىكىپ تەييارلاپ قويىدۇ؛ ئۈچىنچى، توققۇز ئائىلىدىن
توققۇز ئۈچۈم ئۇن تىلەپ نان يېقىش ئۈچۈن تەييارلاپ قويىدۇ؛
تۆتىنچى، دەريا، سازلىق، ئېرىق، بۇلاق، قۇدۇق، كۆل، چې-
لەك، قاپاق، داس قاتارلىق توققۇز يەردىن توققۇز قاچا سۇ
ئەكىلىپ، خېمىر يۇغۇرۇش ئۈچۈن تەييارلاپ قويىدۇ. بالا تۇ-
غۇلغان كۈنى بۇ توققۇز ئائىلىنىڭ ئايال خوجايىنلىرى مېھمانغا
چاقىرىلىدۇ. ھەممەيلەن تولۇق كېلىپ بولغاندىن كېيىن، توق-
قۇز ئۈچۈم خېمىر توققۇز قاچا سۇ بىلەن يۇغۇرۇلۇپ، توققۇز
نان يېقىلىدۇ، ئىچىدىكى خالىغان بىر نانغا بىر تال مارجان
سېلىپ قويۇلىدۇ. نان پىشقاندىن كېيىن توققۇز ئايال بىردىن
يەيدۇ، كىمنىڭ يېگەن نېنىدىن مارجان چىقسا، بوۋاقنى شۇ
باقىدۇ. ئادەتتە بوۋاقنى كىندىكى چۈشكىچىلىك بەش كۈندىن
يەتتە كۈنگىچە بېقىپ بېرىدۇ. بۇ ۋاقىتتا، دادىسى بىر نەچچە
مېھمان بىلەن بىللە سوۋغات ئېلىپ ھېلىقى ئايالنى يوقلاپ،
ئوخشاشلا ئۇنىڭدىن بالا بېرىشنى تىلەيدۇ. شەكلى ئاساسەن ئال-
دىنقى قېتىمدىكىسىگە ئوخشايدۇ. بوۋاقنىڭ دادىسى بوۋاققا تى-
لەپ كەلگەن توققۇز پارچە رەختتىن تىكىلگەن كىيىمنى كىيدۈ-
رۈپ، ئۇنى ئۆيىگە ئەكىلىۋالىدۇ. باشتا ئېيتقاندەك، بوۋاققا
«تىلەپ كەلگەن» ياكى «سېتىۋالغان» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىد-
غان ئىسىم قويۇلىدۇ، ئادەت بويىچە، بالىنىڭ ئىسمىنىڭ كەين-
گە دادىسىنىڭ ئىسمى، ئەڭ ئاخىرىغا لەقىمى قوشۇلۇپ مەڭگۈ
ئۆزگەرتىلمەيدۇ.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى كىشى ئىسىملىرى مەدەنىيىتى جەھەتتىكى ئادەتنىڭ ئىپادىلىرى

1. باراۋەرلىككە، ئەركىنلىككە ۋە بەختلىك تۇرمۇشقا ئېرىشكەن خۇشال كەيپىياتنى ئىپادىلەيدىغان كىشى ئىسىملىرى: ئازاد، ئازاد زامان، نىجاد، ئەركىن، ھۆرىيەت، بەختىيار، دىلمۇرات، دىلشات، ئىلھام، مۇھەببەت، ئەنۋەر، خەمىت، ئامان، ئېلشات، ئىلمىنۇر قاتارلىقلار. بۇ خىل ئالاھىدىلىكلەر ئايال كىشى ئىسىملىرىدا ئالاھىدە ئېنىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: گۈلىستان، گۈلزار، گۈلچىمەن، گۈلبوستان، گۈلباھار، باھارگۈل، ئانارگۈل، گۈلنار، گۈلجاھان، گۈلجەننەت، گۈلجامال، ئايجامال قاتارلىقلار. بۇ ئىسىملار، چىرايلىق بولۇپلا قالماستىن، ئېيتىلىشىمۇ ئۆزگىچە چىرايلىق، بۇ خىل كىشى ئىسىملىرى كۆپىنچە بىلىملىك كىشىلەر ۋە شەھەر ئاھالىلىرى تەرىپىدىن قوللىنىلغان بولۇپ، مەلۇم دەرىجىدە كىشى ئىسىملىرى تەرەققىياتىنىڭ يۈزلىنىشىنى ئىپادىلەيدۇ.

2. پائال ئالغا ئىلگىرىلەش، باتۇرلارچە ئالغا بېسىش روھىنى ئىپادىلەيدىغان كىشى ئىسىملىرى: بىلىم ئېلىش ئارزۇسىنى ئىپادىلەيدىغان كىشى ئىسىملىرىدىن باشقا، يەنە باتۇر، قەھرىمان، كۈرەش، جەسۇر، قۇدرەت، دولقۇن، يالقۇن، غەيرەت، جۇشقۇن قاتارلىق ئىسىملار بار. بۇ خىل كىشى ئىسىملىرىغا دەۋرنىڭ تۇرمۇش پۇرىقى سىڭگەن بولۇپ، ھازىرغىچە ئىشلىتىلىپ كەلمەكتە.

3. كونا دەۋر، كونا قاراش، كونا شەكىلنى بىلدۈرىدىغان كىشى ئىسىملىرى تەدرىجىي ئازلاپ قالدى ياكى ئىشلىتىلىشتىن قالدى. ئەسلىدە كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئاخىرىغا «ئاخۇن» دېگەن قوشۇمچە قوشۇلسا، جىنسى ۋە ھۆرمەتلەش مەنىسى ئىپادىلىنەتتى. ئاياللارنىڭ ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا «خان» قوشۇلسا، ئۇ ئەسلىدە «پادىشاھ، خان» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى، بۇنىڭ ئانىلىق

ئۇرۇقداشلىق دەۋرىدە پەيدا بولغان بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى
يېقىن، ئىلگىرى كىشىلەر بىر - بىرىنى چاقىرغان چاغدا،
ھۆرمەت مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ئاشۇنداق قوشۇمچىلارنى ئىشـ
لەتمىسە قارشى تەرەپ خاپا بولۇپ قالاتتى. ھازىر بۇلار قوشۇلسا
سەھرالىقچە ئىسىمدەك تۇيۇلىدىغان بولۇپ قالدى. مەدەنىيەت
سەۋىيىسى يۇقىرىراق كوللېكتىپ ئىچىدە، بولۇپمۇ ياشلار ئىچىدـ
ـە بىر-بىرىنى چاقىرغاندا ئاخۇن ياكى خان قوشۇلۇپ قالسا، كىـ
شىلەر پاراققىدە كۈلۈشۈپ، چاقىرىلغۇچىنى خىجىل قىلىپ قوـ
يىدۇ. سوپى، ئىشان، قازى، قارى قاتارلىق ساپ دىنىي تۈس
ئالغان ئىسىملار ياكى ئىسىملار ئاخىرىغا قوشۇلغان قوشۇمچىلار
باشقىچىرەك تۇيۇلىدىغان بولۇپ قالدى.

4 . كىشى ئىسىملىرىدىكى «ئەكسىگە قايتىش» —
ياتلىشىش خاھىشلىرى: ئۇزۇن تارىخ مۇساپىسىدە كىشى ئىسىمـ
لىرىدىكى چەتتىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر فونېتىكا ۋە گراماـ
تىكا قاتارلىق جەھەتلەردە تەدرىجىي ماس ھالدا ئۆزگەرگەن.
مەسىلەن، ئەرلەرنىڭ مۇھەممەد دېگەن ئىسمى ئاھاڭ جەھەتتىن
ئۆزگىرىپلا قالماي، بەلكى ئۇنىڭ شەكلىمۇ قىسقىراپ «مەمەت»
ياكى «مەت» دەپ ئۆزگىرىپ قالدى؛ ماخمۇد دېگەن ئىسىم
«مەخمۇت» ، «مامۇت» ، «مامىخان» قاتارلىقلارغا ئۆزگىرىپ
كەتتى؛ ئاياللار ئىسمىغا ئىشلىتىلىدىغان پاتىمە دېگەن ئىسىم
«پاتەم» ، «پاتەمخان» ، «پاتىگۈل» ، «پاتىمىخان» ، «پاتىخان»
قاتارلىقلارغا ئۆزگىرىپ كەتتى، غەرەپلەنگەندە «پاتەك» دەپمۇ
چاقىرىلىدۇ؛ ئايىشە دېگەن ئىسىم «ئايىشەمخان» غا ئۆزگىرىپ
كەتتى، غەزەپلەنگەندە «ئايشەك» دەپمۇ چاقىرىلىدۇ ۋەھاكازالار.
بەزى قوش كىشى ئىسىملىرىدىمۇ مورفولوگىيىلىك ئۆزگىرىش
يۈز بەردى. مەسىلەن، «مۇھەممەد» بىلەن باشلانغان ئىسىملار
ئاخىرىغا «ئىمىن» ، «ئەلى» ، «نىياز» قاتارلىقلارنىڭ قوشۇلۇـ
شى بىلەن مەمتىمىن، مەمتىلى، مەتنىياز قاتارلىقلارغا ئۆزگىـ

رىپ كەتتى، بۇ خىل ئەھۋاللار ئادەتكە ئايلىنىپ كەڭ تارقالدى.

5. ئەتراپتىكى دۆلەت، رايون ۋە قوشنا مىللەتلەرنىڭ ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى مەدەنىيىتىگە بولغان تەسىرى ئىلگىرىكى دەۋرلەردىكى كىشى ئىسىملىرىدا ئىپادىلىنىپلا قالماستىن، بەلكى ھازىرقى زامان كىشى ئىسىملىرىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ.

خوتەندە ئاساسلىقى خەنزۇ كىشى ئىسىملىرى ئادىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان كۆپ ساندىكى ئۇيغۇرلار، كۆپ ساندىكى خەنزۇلار ئۇيغۇرچە ئىسىم قويۇۋالغانغا ئوخشاش، خەنزۇچە ئىسىم قويۇۋالغان، خەنزۇچە ئىسىم قويغاندا، خەنزۇلارنىڭ ئىسمىغا ئوخشاش ئەسلىي ئىسمىنىڭ بىرىنچى ھەرپىنىڭ ئاھاڭداش سۆزى فامىلە قىلىنىپ، مەلۇم مەنىدىكى سۆز ئىسىم قىلىنغان. مەسىلەن، ئەسلىي ئىسمى ئابلا ياكى ئابلەت بولسا، ئايىچىڭ، ئايۇڭچىڭ؛ ئەسلىي ئىسمى ئايشەم ياكى ئامانگۈل بولغان ئاياللار ئاجىنخۇا، ئاچۇنخۇا؛ ئەسلىي ئىسمى قۇربان ياكى قۇدرەت بولغانلار كۇجۇڭيى، كۇشۆجۇن؛ ئەسلىي ئىسمى دۆلەت بولغانلار دۇشېڭخۇا، دۇ خەيتىڭ دەپ ئىسىم قويۇۋالغان؛ بەزىلەرنىڭ خەنزۇچە ئىسمى بولمىسىمۇ، خەنزۇ تىلى سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، ئۆز ئىسمىنى خەنزۇچە يازغاندا ئىمكانىيەتىنىڭ بارىچە مەنىسى گۈزەل سۆزلەرنى تاللايدىغان بولدى. مەسىلەن، ئەسلىي ئىسمى تۇرسۇن «吐儿孙» بولسا، «吐尔集» دەپ، ئەسلىي ئىسمى ھوشۇر «乌守尔» بولسا، «伍秀尔» دەپ، ئەسلى ئىسمى دولقۇن« 多里困 » بولسا« 杜丽坤 » دەپ يېزىلىدىغان بولدى.

3. خوتەنلىكلەرنىڭ خەتنە توي، جۇۋان تويى مۇراسىملىرى

خەتنە توي دېگەن سۆز ئەرەب تىلىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، ئوغۇللارنىڭ ئۆسمۈر ۋاقتىدا خەتنىلىكىنى كېسىۋېتىش-

نى توپ ئالاھىدىلىك قىلىدىغان مۇراسىم ئادىتىنى كۆرسىتىدۇ.
ئادەتتە خەتنە قىلىش دېيىلىدۇ. دىنىي ئەھمىيىتىدىن ئېيتقاندىمۇ
سۈننەت توي دېيىلىدۇ. سۈننەت مۇسۇلمانلار چوقۇم ئادا قىلىشقا
تېگىشلىك «مۇقەددەس ھەرىكەت» نى كۆرسىتىدۇ. كىشىلىك
تۇرمۇش قائىدىسىنىڭ پۈتۈن جەريانىدىن قارىغاندا، خەتنە قىلىش
شەك - شۈبھىسىزكى، قۇرامىغا يەتكەنلىكنىڭ بەلگىسى بولۇپلا
قالماستىن، بەلكى توي قىلىشتىن ئىلگىرىكى زۆرۈر تەييارلىق
ھېسابلىنىدۇ. خەتنە قىلىش ئادىتى ئەسلىدە ئەرەب يېرىم ئارىلى-
دىكى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ قۇرامىغا يەتكەنلەر ئۈچۈن ئۆتكۈزى-
دىغان مۇراسىمى ئىدى، ئۇنىڭ ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ كىرىشىگە
ئەگىشىپ خوتەنگە كىرگىنىگە 1000 يىل بولدى. خوتەنلىكلەر-
نىڭ خەتنە تويى يەتتە ياشتىن 12 ياشقىچە بولغان ئوغۇل باللار
بىلەنلا چەكلىنىدۇ. خەتنە قىلىشتا ئوغۇل بالىنىڭ جىنسىي ئەزا-
سىنىڭ ئۇچىدىكى ئارتۇق تېرە پۈتۈنلەي كېسىۋېتىلىدۇ. كىشى-
لەر، ئوغۇللار 12 ياشقا يېقىنلاشقاندا خەتنە قىلسا بۇنداق باللار
غەرەز ئۇققاچقا، خەتنىسىنى قىلغۇچىغا تەشەببۇسكارلىق بىلەن
ماسلىشىدۇ، دەپ قارايدۇ.

خەتنە توي ئادەتتە سالقىن ئالتۇن كۈز پەسلى ياكى ھاۋا
ئىسسىقا باشلىغان باش باھار پەسلىدە ئۆتكۈزۈلىدۇ. كۆپىنچە
كىشىلەر ئۆرۈك راسا چېچەكلىگەن چاغ خەتنە قىلىشنىڭ ئەڭ
ياخشى ۋاقتى دەپ قارايدۇ. لېكىن، ئوقۇش باشلىنىش ئالدىدىكى
8 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا خەتنە توي ئۆتكۈزىدىغانلار بارغانسېرى
كۆپەيمەكتە.

ئەنئەنىۋى خەتنە قىلىش ئادىتىدە قايسى ئائىلىدە خەتنە قى-
لىش بولسۇن، داۋراڭ سېلىنمايتتى، پەقەت قۇربى يېتىدىغان
بىر قازان ياخشى تاماق ئېتىپ، ئائىلىسىدىكىلەر ۋە خەتنىسىنى
قىلغان ئاخۇنۇم بىلەن غىزالانسىلا خەتنە قىلىش ئاخىرلىشاتتى.
خەتنە قىلغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىغان بەزى ئۇرۇق - تۇغقان ۋە

دوست ـ بۇرادەرلىرى بىر نەچچە تۇخۇم ياكى بىرەر قاچا تەملىك تاماق ئەكىلىپ بالىنى يوقلاپ تەبرىكلەيتتى ۋە ياخشى تىلەكلەرنى بىلدۈرەتتى.

ئارتۇق خەتنىلىكنى كېسىۋېتىش — ھازىرقى زامان تېبابەتچىلىكىدە مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن ياخشى ئادەت. چۈنكى، مېدىتسىنا ساھەسىدىكىلەر خەتنە قىلىدىغان مىللەتلەردە ئەرلەر جىنسىي راك كېسەللىكىنىڭ يوقلۇقى ياكى ئىنتايىن ئاز كۆرۈلىدىغانلىقىنى بايقىدى. ھازىر بەزى دوختۇرخانىلارنىڭ تاشقى كېسەللىكلەر بۆلۈمىدە ھەر مىللەت بالىلىرىنى خەتنە قىلىدىغان كەسىپ تۈرى تەسىس قىلىندى.

خەتنە قىلىنغان بالا پىشۇرۇلغان تۇخۇمنى كۆپرەك يەيدۇ. بالىنى يوقلاپ كەلگەن ئۇرۇق ـ تۇغقان ۋە دوست ـ بۇرادەرلەرمۇ چوقۇم تۇخۇم ئەكىلىدۇ.

جۇۋان تويى — خەلق ئىچىدە ئاياللارنىڭ مەخسۇس جۇۋان تويى ئۆتكۈزىدىغان ۋاقتى ئوخشاش بولمايدۇ، كۆپىنچە شارائىت ۋە ئادەمگە قاراپ پەرقلىنىدۇ. ئەمما، چوقۇم بالىلىق بولغان ئايال بولۇشى كېرەك. ئاياللار پەرزەنتلىك بولغاندىن كېيىن ئۆتكۈزۈلىدىغان جۇۋان تويى شۇ ئايالنىڭ ھەقىقىي پىشىپ يېتىلىپ، جەمئىيەت تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغانلىقىنىڭ بەلگىسىدۇر. بەزى بالىلىق ئاياللار بەختكە قارشى جۇۋان تويى ئۆتكۈزۈشتىن بۇرۇن ئۆلۈپ كەتسە، بۇ «رەسمىيەت» تولۇقلاپ بېرىلىدۇ، يەنى مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ بېرىلىدۇ، مۇراسىمدا قۇرامىغا يەتكەن ئايالنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرى مېيىتقا كىيدۈرۈلىدۇ ۋە زىبۇزىننەتلىرى تاقىلىدۇ، ئاندىن كېيىن كىيىم ـ كېچەكلىرى سالدۇرۇلۇپ ۋە زىبۇزىننەتلىرى ئېلىۋېتىلىپ، قۇرامىغا يەتكەنلەرنىڭ دەپنە ئادىتى بويىچە دەپنە مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ. جۇۋان تويى ئۆتكۈزۈلىدىغان چاغ ئاياللارنىڭ تولغان، ياشلىق كۈچى ئۇرغۇپ تۇرغان، قەددى ـ قامىتى ۋە ھۆسن ـ جامالى راسا ۋايىغا

يەتكەن ئەڭ گۈزەل ۋاقىتلىرى ھېسابلىنىدۇ. كىشىلەر تۇغمىغان
ياش ئايالنى سېكىلەك دەيدۇ. ئەمما، يۇقىرىدا ئېيتىلغان ياش
قۇرامىدىكى ئاياللارنى جۇۋان دەيدۇ، يەنە چوكانمۇ دېيىلىدۇ.
چوكان ئەسلىدە باش باھاردا يېڭى يوپۇرماق چىقارغان سۆگەت
شېخى دېگەن مەنىدە بولۇپ، سۆگەت شېخىنىڭ باھار شامىلىدا
ئىرغاڭلاپ تۇرغان ھالىتى ئايال كىشىگە ئوخشىتىلىپ، ئۇلارغا
چىن قەلبىدىن مەدھىيە ۋە ئاپىرىن ئوقۇلغان.

جۇۋان تويى مۇراسىمىدا ئادەت بويىچە، ئالدى بىلەن بىر
جەمەتتىكى ئاياللار يىغىلىپ جۇۋان بولىدىغان ئايالنىڭ چېچىنى
تاراپ قويىدۇ، يەنى ئىلگىرىكى چۇشۇرۇۋالىدىغان ماڭلاي چېچى
ۋە ئىككى قۇلىقىنىڭ يېنىدىكى چېكە چاچلىرى ئىككى ئۆرۈم
چېچىغا قوشۇۋېتىلىپ، يۈزىدىكى تەر تۈكچىلىرى يىپ بىلەن
پاكىز ئېلىۋېتىلىدۇ. مانا بۇ يۈزنى ئېچىش دېيىلىدۇ. ئىككىنچى
قەدەمدە ئايالنىڭ دادىسى ۋە ئېرى ئۇنىڭغا بىر يۈرۈش كىيىم
ۋە ئالتۇن ياكى كۈمۈشتىن سوقۇلغان زىبۇزىنەت سوۋغات قىلى-
دۇ. بۇنىڭ ئىچىدە دوپپا، ئاق ياغلىق، ئۇزۇن پەلتو ۋە ئۆتۈك
ئەڭ ئەقەللىي سوۋغاتلار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبا-
رەن بۇ ئايال ھەرقانداق رەسمىي ياكى بىرەر يۈزلۈك سورۇنلاردا
مۇراسىم كىيىملىرىنى كىيىش ۋە زىبۇزىنەتلىرىنى تاقاش شەرى-
پى ۋە سالاھىيىتىگە ئېرىشەلەيدۇ. ئۈچىنچى، ئەگەر شارائىت
بولسا، جۇۋان بولغۇچى ئايال ياسىنىپ، تارىنىپ، چىرايلىق
كىيىم - كېچەكلىرىنى كىيىپ، زىبۇزىنەتلىرىنى تاقىغاندىن
كېيىن، ئاياللارنىڭ ھەمراھلىقىدا ئات ھارۋىسىغا ئولتۇرۇپ،
چوڭ مازارلارغا بېرىپ، ئۇ يەردىكى ئەۋلىيالارنىڭ مازىرىغا ۋە شۇ
يەردىكى دىنىي زاتلارغا پۇل ۋە كىيىم - كېچەك سەدىقە قىلىپ
«گۇناھىغا تۇۋا» قىلغاچ ئەتراپنى بىر ئايلىنىپ تەبرىكلەيدۇ. بۇ
ئادەت كېرىيە، چىرادا ناھايىتى ئومۇملاشقان.

جۇۋان توينىڭ پۈتۈن جەريانىغا خۇشاللىق كەيپىياتى سىڭ-

گەن بولسمۇ، ئەمما يەنە ئۇنىڭغا «ياشلىقى بىلەن خوشلى-
شىش» ، «يىغلىغۇسى كەلسىمۇ زورىغا كۈلۈمسىرەش» كەيپىيا-
تى سىڭگەن بولىدۇ. خەلق ئىچىدە «ئۇنىنى بۇزماي دىسەڭ كۆمەچ
قىل؛ قىزنى بۇزماي دىسەڭ بۇرۇنراق جۇۋان قىل» دەيدىغان
ماقال بار، بۇنىڭغا گۈلنىڭ تىزلا توزۇپ كەتكەنلىكىدەك ئەپ-
سۇسلىنىش ھىسسىياتى سىڭگەن. چۈنكى، جۇۋان بولغان ئايال
قىنىق رەڭلىك كىيىم كىيەلمەيدۇ، ياش ئاياللارنىڭ چاچ پاسونى
بولغان ماڭلاي ۋە چىكە چاچلىرىنىمۇ قويۇپ يۈرەلمەيدۇ.

4 . تويلىشىش ئادەتلىرى

خوتەنلىكلەرنىڭ تويلىشىش ئادىتى ئومۇمەن، ئەلچى ئەۋە-
تىش، چاي ئىچۈرۈش، مەسلىھەت چىيى، نىكاھ قاتارلىق تۆت
باسقۇچتىن تەركىب تاپقان. ھەر بىر باسقۇچنىڭ كونكرىت
قەدەم - باسقۇچى، لەھجىسى قاتارلىقلار ناھىيە بىلەن يېزىلاردا
ئوخشىمىغان دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ. ئوخشىمىغان يەرنىڭ
ئۆرپ - ئادىتى ئوخشاش بولمايدۇ دىگەندەك. تويلىشىش ئادىتى
جەھەتتىكى پەرق ئىنتايىن روشەن ۋە گەۋدىلىك بولىدۇ. قاراقاش
ناھىيىسىدىلا ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيدىغان ئۈچ خىل تويلىشىش
شەكلى بار. مەسىلەن، ئىككى كۆنلۈك توي، بىر كۆنلۈك توي،
ئىسلام ئادىتى شەكلىدىكى توي، بۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۆزىگە
خاس ئالاھىدىلىكى بار.

**1) لايىق تاللاشنىڭ ئومۇمىي پرىنسىپى ۋە بالدۇر توي قى-
لىش ئادىتى**

خوتەنلىكلەرنىڭ لايىق تاللاش پرىنسىپى: بىرىنچىدىن،
تۇغقانلارنى بىر - بىرىگە چىتىش، يەنى ئۇرۇق - جەمەتى ئىچى-
دىن لايىق ئىزدەش. بۇ يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى
بەكلا ئومۇميۈزلۈك ئىش ئىدى. ئىككىنچىدىن، نەسىل - نەسەب-
تە تەڭ بولۇش. نامرات ئائىلىلەر ئوغلى ئۈچۈن باي ئائىلىنىڭ

قىزىغا ئەلچى ئەۋەتىپ توي تەلەپ قويۇپ، ئېگىز ئوقۇرغا ئېسىلىشنى خالىمايدۇ. ئۇلار ئاساسلىقى بۇرنىغا يەپ قېلىشتىن، ئازار يېيىشتىن قورقىدۇ، شۇنداقلا قىزىنىمۇ باي ئائىلىگە ياتلىق قىلىشنى خالىمايدۇ، ئۇلار ئاساسلىقى قىزىنىڭ خارلىنىپ قېلىشى، ھەتتا ئېرى تەرىپىدىن تاشلىنىپ قېلىشتەك شۇم قىسمەتكە ئۇچراپ قېلىشتىن قورقىدۇ. ئۇچىنچىدىن، بالدۇر ئەلچى ئەۋەتىش، بالدۇر چاي ئىچۈرۈش، بالدۇر توي قىلىش، بالدۇر پەرزەنتلىك بولۇش، خەلق ئىچىدە بولۇپمۇ چەت - يىراق رايونلاردا ھازىرغىچە ئومۇميۈزلۈك ساقلىنىپ كېلىۋاتقان بىر خىل روھىي ھالەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تۆتىنچىدىن، مۇسۇلمان بولمىغان مىللەتلەر بىلەن توي قىلماسلىق. يۇقىرىقىلار فېئوداللىق جەمئىيەتتىن قالغان ئادەتلەردۇر.

نىكاھقا چات كىرىۋېلىش بالدۇر توي قىلىش ئادىتىنىڭ مەھسۇلى. ھازىر نىكاھقا چات كىرىۋېلىش ئەھۋاللىرى يەنىلا مەۋجۇت بولسىمۇ، ئەمما مۇۋاپىق ياشتا توي قىلىش ۋە ئەركىن مۇھەببەتلىشىپ توي قىلىش بىر خىل ئومۇمىي يۈزلىنىشكە ئايلىنىپ قالدى. بۇ خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قانۇن ئارقىلىق چەكلەپ، تەشۋىق - تەربىيە ئېلىپ بېرىپ، ئەقلىي جەھەتتە قېلىپلاشتۇرغانلىقىنىڭ نەتىجىسىدۇر.

2) ئەلچى ئەۋەتىش، چاي ئىچۈرۈش ئادىتى

ئەلچى ئەۋەتىش ئادەت شەكلى مۇنداق: ئالدى بىلەن ئۇرۇق - تۇغقان ياكى قوشنا - قولۇملار ئىچىدىن بىر نەچچە ئايال ھاۋالە بويىچە قىز تەرەپنىڭ ئۆيىگە گەپ ئېلىش ئۈچۈن بېرىپ دارىتمىلاپ گەپ قىلىپ، قارشى تەرەپنىڭ مۇددىئاسىنى بىلىدۇ، سوۋغات ئېلىپ بېرىلمايدۇ. ئەڭ ئۆزگىچە بولغىنى شۇكى، كىشىلەر بۇ ئۇسۇلنى ئوبرازلاشتۇرۇپ قولاقلىشىش ياكى تومۇر تۇتۇش دەپ ئاتايدۇ. كىشىلەر بۇنى ئەلچى ئەۋەتىش دەپمۇ ئاتايدۇ. ئادەتتە، ئوغۇل تەرەپنىڭ ئاتا - ئانىسى قىز تەرەپنىڭ

بۇ توي ئىشى توغرىسىدا ئويلىشىپ بېقىشنى خالايدىغانلىقىنى ئۇققاندىن كېيىن، ئاندىن قىزنىڭ ئۆيىگە ئۆزى بېرىپ قۇدىلە-شىشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. قۇدىلىشىشقا گۇۋاھچى بولۇش ئۈچۈن ئىمام ئاخۇنۇم قاتارلىق يۈزلۈكرەك كىشىدىن بىر - ئىككىسى تەكلىپ قىلىنىدۇ. ئوغۇلنىڭ ئاتا - ئانىسى بارغاندا ئادەت بويىچە بىر قۇر كىيىم ياكى رەخت قاتارلىق چاي ئىچۈرىدىغان سوۋغات-لارنى ئېلىپ بارىدۇ، قۇربى يەتكەنلەر ئالتۇن ھالقا، بىلەزۈك، خۇرۇم ئاياغ قاتارلىقلارنىمۇ ئېلىپ بارىدۇ. بۇ نەرسىلەر شۇ ئائىلىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ ئېلىنىدۇ، ئادەتتە بۇ نەرسىلەر تويلۇقنىڭ ئۈچتىن بىرىنى ئىگىلەيدۇ.

چاي ئىچۈرۈش. بەزى رايونلاردا «گۈل تۇگدى» دېيىلسە، بەزى رايونلاردا «گۈل قويدى» دېيىلىدۇ. بۇ چاي ئىچۈرگەن سوۋغاتلارنى كۆرسىتىدۇ. بەزىدە سالامغا بېرىش ۋە ھەشقالللا ئېيتىش دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ قارشى تەرەپنىڭ قىزىنى ئۆز ئوغلىغا ياتلىق قىلىشنى خالايدىغانلىقىغا رەھمەت ئېيتىشنى بىلدۈرىدۇ. ئىلگىرى كالا، قوي ئاساسلىق تويلۇق ئىدى، كىشىلەرنىڭ قىزىنى ياتلىق قىلىش ئارقىلىق بايلىققا ئىگە بولۇۋېلىش ئېڭى ئاجىز، بۇ جەھەتتىكى ئۆرپ - ئادەتلەر ئاددىي بولۇپ، بۇگۈنكىدەك ئاشكارا باھا تالىشىش ئەھۋاللىرى يوق ئىدى.

ئەركىن مۇھەببەتلەشكەن ئىككى تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتى بېكىتىلگەندىن كېيىن، ئادەتتە يىگىت تەرەپنىڭ ئاتا - ئانىسى قۇدىلىشىشنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئەركىن مۇھەببەتلىشىپ توي قىلغاندا، قىز - ئوغۇللار چوڭ بولۇپ قالغاچقا، بىر نەچچە يىل ساقلاشنىڭ ھاجىتى يوق. شۇڭا، بەزىدە چاي ئىچۈرۈلگەندە توي ۋاقتى بېكىتىلىدۇ. تويلۇقنىڭ مىقدارى، قىممىتى ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك ئىشلار كېڭىشىش ئارقىلىق بېكىتىلىپ، «تويلۇق سېلىش» ، يەنى تويلۇقنى بېكىتىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلمەيدۇ. يېقىنقى 20 نەچچە يىلدىن بۇيان، ئىجتىـ

مائىي ئورنى بار كىشىلەر بارغانسېرى بۇ خىل مۇراسىمدىن خالىي بولالمايدىغان بولۇپ قالدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە تويلۇقنىڭ مىقدارى بارغانسېرى كۆپ بولۇشتەك ئەھۋاللار پەيدا بولۇپ قالدى.

3) تويدىن ئىلگىرى قىز ـ يىگىتنىڭ تۇرمۇش ئىقتىدارىنى سىناش ئادەتلىرى

كۆيئوغۇلنى سىناپ بېقىش ئۇسۇلى ئادەتتە مۇنداق ئىككى خىل: بىرىنچىدىن، پالتا بىلەن كۆتەك يارغۇزۇش. توي ۋاقتى يېقىنلاپ قالغاندا، قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى بولغۇسى كۆيئوغلىنى مەلۇم باھانىلەر بىلەن ئوتۇن يېرىشقا ياردەملىشىپ بېرىشكە ئۆيىگە چاقىرىدۇ. بۇ ئادەت دېھقانچىلىق رايونلىرىدا تارقالغان. ياردىغان دەرەخ كۆتىكى بەكلا يىلتىزلىق، چالا قۇرۇغان چوڭ چۇقاتماق بولىدۇ. ئىككىنچىدىن، قوي بوغۇزلىتىش، بۇ ئادەت چارۋىچىلىق رايونلىرىدا بار. كېلىننىڭ تۇرمۇش ئىقتىدارىنى سىناش ئۇسۇلىنىڭ بىرى، ئۇنىڭغا گىلەم ئۈستىدە قازان ـ قومۇچ يۇدۇرۇپ بېقىش، ئۇنىڭ قاچا يۇغان ۋاقىتتا قايسىسىنى بۇرۇن، قايسىسىنى كېيىن يۇغانلىقى، ھەرىكىتىنىڭ سىلىق بولغان ـ بولمىغانلىقىغا قاراپ ئۇنىڭ ئىشچان ۋە چاققانلىقىغا باھا بېرىلىدۇ. يەنە بىرى، قوناق ئۇنىدا يۇمدان ئەتكۈزۈلىدۇ. شەك ـ شۈبھىسىزكى، بۇلارنىڭ ھەممىسى «توي سىنىقى» دىن قېپقالغان ئادەتلەردۇر. ھازىر بۇ ئادەتلەر مۇتلەق كۆپ ساندىكى رايونلاردا ياشانغانلارنىڭ قىزىقارلىق ئەسلىمىسىگىلا ئايلىنىپ قالدى.

4) مەسلىھەت چېيى

مەسلىھەت چېيى توي ئىشى توغرىسىدا مەسلىھەتلىشىشنى بىلدۈرىدۇ. قاراقاشلىقلار ئېيتقاندەك ئۆي سانى بېكىتىلىدۇ، يەنى بۇ نەچچە ئۆيلۈك مېھمان چاقىرىش توغرىسىدا مەسلىھەتلىشىش مەنىسىدە بولۇپ، ھازىرقى نەچچە ئۈستەل مېھمان چاقىر-

رىش ئاتالغۇسىغا ئىنتايىن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئەمەلىيەتتە مەسلىھەت چېيىدا تويغا مۇناسىۋەتلىك تۈرلۈك ئىشلار توغرىسىدا مەسلىھەتلىشىدۇ. بۇنىڭغا ئىككى تەرەپنىڭ ئائىلىسى ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئادەتتە ئىككى تەرەپنىڭ ئاتا - ئانىسى، ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ۋە قوشنا - قولۇملىرى قاتنىشىدۇ. تەرتىپ بويىچە: بىرىنچىدىن، توي كۈنى بېكىتىلىدۇ، ئىككى تەرەپنىڭ ئادەملىرى تولۇق كېلىپ ئولتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن يىگىت تەرەپنىڭ ۋەكىلى سۆز باشلاپ، سەۋەبلەرنى كۆرسىتىپ، كونكرېت توي ۋاقتىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. كۆپىنچە، يىگىت تەرەپنىڭ پىكرى ئاساس قىلىنىدۇ. ئىككىنچىدىن، ئۆي سانى بېكىتىلىدۇ. ئۆي سانىنى بېكىتىش مەسلىھەت داۋامىدا قىز تەرەپ ناھايىتى تەشەببۇسكارلىق بىلەن، كۆپ ھاللاردا يۇقىرىراق تەلەپ قويىدۇ، ئوغۇل تەرەپ ئۇنى چۈشىنىپ تۇرۇپ ئىززەت - ئىكرام بىلەن «قىزىڭلارنى ناھايىتى تەستە چوڭ قىلدىڭلار، سىلەرنىڭچە بولسۇن» دەيدۇ. قىز تەرەپمۇ: «سىلەرنىڭ دېگىنىڭلاردەك بولسۇن» دەيدۇ. ئەمەلىيەتتە ھەر ئىككى تەرەپنىڭ كۆڭلىدە ئالىقاچان سان بولغان بولىدۇ. بېكىتىشكە تېگىشلىك ھەر بىر تۈر، ھەر بىر سان، ھەر بىر ھالقا ئۈستىدە باش قاتۇرۇلۇپ، كونكرېت كېڭىشىش ئارقىلىق بېكىتىلىدۇ، يەنە كېيىنچە بىر - بىرلەپ نەقلەشتۈرۈشكە قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن، يېزىپ قويۇلىدۇ. ئادەتتىكى ئەھۋالدا، ئۆي سانى 20 دىن 30 ئارىلىقىدا بېكىتىلىدۇ. باي ئائىلىلەر تويلاشقاندا 40 ئۆيلۈك، نامرات ئائىلىلەر تويلاشقاندا بەش ئۆيلۈك مېھمان چاقىرىش بېكىتىلىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار. ئۈچىنچىدىن، ناغرا - سۇناي چېلىش - چالماسلىق مەسلىسى مەسلىھەت قىلىنىدۇ. كۆپىنچە ئەھۋاللاردا، قىز تەرەپ ناغرا - سۇناي چېلىپ، تويىنى راسا قىزىتىشتا چىڭ تۇرىدۇ. ئەمما، تۆۋەندىكى بىر نەچچە خىل ئەھۋالدا ئىككى تەرەپ مۇرەسسە قىلىشالايدۇ: بىرىنچى، كەنتتە،

بولۇپمۇ قوشنا ـ قولۇملار ئىچىدە يېقىن ئارىدا ئۆلۈم ـ يېتىم ئىشلىرى يۈز بەرگەن بولسا؛ ئىككىنچى، كەنتتىكى ئاخۇنۇم ئەنئەنىچى، ناھايىتى مۇتەئەسسىپ بولۇپ، ناغرا ـ سۇناي چېلىشقا قارشى تۇرىدىغان، مۇزىكا ئاۋازىنى ئالۋاستىنىڭ ئاۋازى دەپ قارايدىغان كىشى بولسا. قاراقاشتا ناغرا ـ سۇناي چېلىنمىغان توي گاچا توي دېيىلىدۇ؛ ئۈچىنچى، نۇرغۇنلىغان چاقىرىلمىغان مېھمانلارنىڭ كېلىپ، قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ناغرا ـ سۇناي چېلىنمايدۇ؛ تۆتىنچى، چىقىمنى تېجەش ئۈچۈن چېلىنمايدۇ. چۈنكى، ناغرا ـ سۇناي چالغۇچىنىڭ ھەر بىرىگە 40 — 50 يۈەندىن ھەق ۋە «زەللە» بېرىشكە ماقۇل بولمىغاندا ئۇلارنى ئەكەلگىلى بولمايدۇ.

5) توي مۇراسىمى ئادىتى

توي مۇراسىمى سىجىللىقتا ئىگە مۇرەككەپ بىرىكمە جەريان بولۇپ، ئۇنىڭ تۈزۈملەشكەن تەرتىپى ئومۇمەن تۆۋەندىكىچە:

1) كىچىك چاي: يەرلىكلەر پارچە توي دەيدۇ. بۇنى ئوغۇلنىڭ ئۆيىدىكىلەر تويىنىڭ ئالدىدا ئۆتكۈزىدۇ، «تەييارلىق يىغىنى» خاراكتېرىنى ئالغان بولىدۇ. ئاساسلىقى تۆۋەندىكى بىر نەچچە ئىش بېجىرىلىدۇ: (1) ئۈچ نەپەر توي بېشى بېكىتىلىدۇ. توي بېشىنى بالاغەتكە يەتكەن بىر ئەر، بالاغەتكە يەتكەن بىر ئايال ۋە بىر ياش ئۈستىگە ئالىدۇ. ئۇلار چوقۇم تۆۋەندىكى شەرتلەرنى ھازىرلىغان بولۇشى كېرەك: بىرىنچىدىن، ئامما ئارىسىدا ئابرۇيلۇق بولۇپ، باشقىلار گېپىنى ئاڭلايدىغان، سورۇننى باشقۇرالايدىغان بولۇش؛ ئىككىنچىدىن، تويىنىڭ ئادەتلىنىپ كەتكەن تەرتىپلىرىنى پىششىق بىلىدىغان، ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلالايدىغان، مەلۇم تەشكىللەش ئىقتىدارى بار بولۇش؛ ئۈچىنچىدىن، ئوي ـ پىكرى ئېنىق، ئاغزى ئىتتىك، تەجرىبىلىك، باشقۇرۇش ئىقتىدارى ۋە ۋەزىيەتنى كونترول قىلىش ئىقتىدارى بولۇش. ئۇلار بىردىن ئىشقا باشچىلىق قىلىدۇ. ھەر بىر ئادەمنىڭ قول

بولىدۇ. يارده‌مچىلىرى قىلىنغان تەقسىم ئىش كونكرېت ئاستىدا
ۋەزىپىسى قىلىش تەكلىپ ئاخۇنۇمنى ئوقۇيدىغان «نىكاھ» (2)
بويىچە، ئادەت (3) .ئەمەلىيلەشتۈرۈلىدۇ ئادەمگىچە كونكرېتنى
كەلگۈچە- كۆچۈرۈشكە قىز ئائىلىسىدىكىلەر قىزنىڭ كۈنى توي
بارىدىغان كۆچۈرۈشكە قىز تەرەپ ئوغۇل قىلىدۇ، مېھمان لەرنى
تەييارلاپ ئالدىن نەرسىلەرنى يېتەرلىك ئاساەن، سانىغا ئادەم
بېجىرگۈ- ئۇنى ۋە كېرەك نەرسە - بېرىدۇ، ئاپىرىپ تەرەپكە قىز
ئادەملىرى تەرەپنىڭ قارشى ئەگەر ئەمەلىيلەشتۈرۈلىدۇ. چىلەر
قولى ئىچىدىن تۇغقانلار يېتىشمىسە، ۋاقىت ياكى يېتىشمىسە
كۆپىنچە ئەۋەتىلىدۇ. يارده‌ملىشىشكە تاللىنىپ كىشىلەر چاقىقان
ئۆتكۈزۈلىدۇ. توي ئەتىسى چاينىڭ كىچىك ئەھۋالدا،
كۆچۈرۈش- قىز ئاساسلىقى توي ئادىتى: كۆچۈرۈش قىز (2
ئىل- بېرىلىدۇ. ئېلىپ چۆرىدەپ تېمىنى ئاساسىي ئىبارەت تىن
ۋە يىگىت پەقەت بارمايتتى، ئادەم كۆپ كۆچۈرۈشكە قىز گىرى
ئوقۇي- «نىكاھ» ئانىسى، - ئاتا يىگىتنىڭ قورداشلىرى، ئۇنىڭ
قاتارلىقلارلا بېشى توي نەچچە بىر ۋە ئاخۇنۇم، ئىمام دىغان
كەل- ئالدىغا ئىشىك قىزنىڭ بارغانلار كۆچۈرۈشكە قىز باراتتى.
قىز كۆتۈۋالىدۇ، چىقىپ ئالدىغا ئۆيدىكىلەر قىزنىڭ گەندە
پەتنۇس سېلىنغان كەمپۈت لىق ئايال نەچچە بىر ۋە قولدىشى
قەدىم- ئەنئەنىۋى خىل بۇ كەنتلەردىمۇ يېزا - چىقىدۇ. كۆتۈرۈپ
كەلمەكتە. ساقلىنىپ ھازىرغىچە ئادەتلىرى توي كى
بولۇشىغى- ئوقۇلۇپ نىكاھ ئادىتى: ئالدىرىتىش قىزنى (3
سى 7 — 6 ئىچىدىن ياشلار توپ بىر تەرەپتىكى يىگىت لا،
يۇمدى- سېلىشىپ گىرە بويىنىدىن بىرىنىڭ بىر - بىر ئىچىدا ئىشىك
ئەكى- يېقىن بىرىگە - بىر بېشىنى شەكىللەندۇرۇپ، چەمبەر لاق
ياش تۆت تۇۋلايدۇ. دەپ بولسۇن، مۇبارەك ئاۋازدا تەڭ لىپ
چىقىدۇ. ئېلىپ كۆتۈرۈپ تەرىپىنى تۆت سېلىپ گىلەمگە قىزنى
قىزنىڭ چىققان ئەگىشىپ يىغلايدۇ، ئولتۇرۇپ گىلەمگە قىز

ئانىسى ۋە باشقا ئاياللارمۇ كۆز يېشى قىلىدۇ. يىگىتلەر قىزنى
كۆتۈرگىنىچە ئۇدۇل ئالدىن تەييارلاپ قويۇلغان ئاتنىڭ يېنىغا
ئاپىرىدۇ. قىزنىڭ دادىسى ياكى تاغىسى قىزنى يۆلەپ ئاتقا مىن-
دۇرۇپ قويىدۇ. يىگىتمۇ ئاتقا مىنىدۇ. ھەر ئىككىلىسىنىڭ
ئېتىنى بىردىن ئادەم يېتىلەپ ماڭىدۇ. قىز ئالدىدا، يىگىت
كەينىدە ماڭىدۇ. ئۇلار يىگىت قولدىشى، قىز قولدىشى ۋە باشقا
مېھمانلارنىڭ ھەمراھلىقىدا ئوغۇلنىڭ ئۆيىگە قاراپ ماڭىدۇ.
ئەنئەنىۋى توي ئادىتىدە، ئىككى ئاتنىڭ رەڭگى پۈتۈنلەي ئوخشاش
بولۇشى، ھەرگىز ئالىچىپار بولۇپ قالماسلىقىغا دىققەت قىلىنى-
دۇ، بولمىسا يامان بولىدۇ، يەنى ئىككى تەرەپتىن بىرىنىڭ
مۇھەببەتكە ئالا كۆڭۈللۈك قىلىشى بىلەن ئائىلىسى بۇزۇلىدۇ،
دەپ قارىلىدۇ. ئەگەر رەڭگى ئوخشاش ئات تېپىلماي قالسا، قىز
يىگىتنىڭ كەينىگە مىندۇرۇلىدۇ. جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلى-
شىغا ئەگىشىپ، 70 ~ 80 - يىللاردا ئات، ئات ھارۋىسىغا
ئۆزگەردى، ھازىر پىكاپقا ئۆزگەردى. قىزنىڭ ياسىنىشىدىمۇ
ناھايىتى كۆپ ئۆزگىرىشلەر بولدى. ئىلگىرى قىز يۈزىنى گاز
ياغلىق بىلەن ئەمەس بەلكى چۈمبەل بىلەن يۆگەيتتى. قىز كۆچۈ-
رۈش داۋامىدا يىگىتلەر تولۇشىپ ماڭىدۇ، ناغرا - سۇنايلار
ئارام ئالغان ۋاقىتتا ئۇلار راسا تولۇشىدۇ. ئەمما، مەزمۇنى
قىزنى كۆتۈرۈپ ئۆيدىن ئاچىققان ۋاقىتتىكى «ئاللا، ئاللا، قىز
ئاخىرى چىقتى. قىزنى چىقىرىپ بەردىڭلار ھەشقاللا، ھەشقاللا»
دېيىشتىن «يىغلىماڭ قىز، يىغلىماڭ قىز، تويىڭىز بولدى،
يېڭى ئۆيىڭىز بولدى، گۈلىڭىز ئېچىلدى» دېيىشكە ئۆزگىرىدۇ.
ئەمەلىيەتتە بۇ جەمئىيەتكە توي بولغانلىقىنى جاكارلاشنى مەقسەت
قىلىدۇ.
4) تۇغقانلار بىلەن بىر - بىرلەپ خوشلىشىش: ئەنئەنىۋى
توي ئادىتىدە قىزنىڭ تۇغقانلىرى بىلەن خوشلىشىش كىشىنى
ھەقىقەتەن ھاياجانلاندۇرىدۇ. قىز ئۆزىنىڭ ئاپىسى ۋە ئاچا -

بىرلەپ - بىر يىغلاپ قاتتىق قۇچاقلىشىپ بىلەن سىڭىللىرى
-خوشلىشىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە سورۇندىكىلەردىن بىر مۇنچىلىرى
مۇ ياش تۆكىدۇ، قىز تاكى يېڭى ئۆيىگىچە يىغلاپ بارىدۇ.
چۈنكى، ئەينى ۋاقىتتا بالدۇر توي قىلىش ئادىتى بولغاچقا، قىز
-تولۇقسىز ياشقا توشقاندىلا يەنى تەلپەك بىلەن ئۇرسا يىقىلىپ كەتمە
-سىلا ياتلىق قىلسا بولىدۇ دەپ قارىلاتتى. قىز كىچىك تۇ
رۇپلا ئاتا - ئانىسى ۋە تۇغقانلىرىدىن، كۆنۈپ قالغان تۇرمۇش
مۇھىتىدىن ئايرىلغاچقا، ئۇنىڭ ئۈستىگە ياتلىق بولسا نېمە ئىش
بولىدىغانلىقىنى بىلمىگەچكە، ئۇنىڭ ئىنتايىن قورقۇپ، قاتتىق
يىغلىشى تۇرغان گەپ ئىدى. ھازىر قىز يېشىغا توشۇپ توي
قىلغاچقا، توينىڭ خۇشاللىق ئىش ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ ئۈستىگە
-بەك يىراق جايغا كەتمەيدىغانلىقىنى ئېنىق بىلگەچكە، كۆپ ھال
لاردا يىغلايمەن دەپمۇ يىغلىيالمايدۇ. قىزنىڭ قولداشلىرى ئۇنى
يالغان يىغلاشقا دەۋەت قىلىدۇ، قىزنى يوشۇرۇنچە چىمدايدۇ ياكى
-يالغاندىن ئۇنىڭغا كۇسۇرلاپ گەپ قىلغان بولۇپ قۇلىقىنى چىش
لىۋالىدۇ. قىز يىگىتنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېلىنگەندە،
قىز ئاۋۋال گۈلخاننى يەتتە قېتىم ئايلانغاندىن كېيىن ئاندىن
ئاتتىن چۈشىدۇ. ئاتتىن چۈشكەندە يەرگە گۈللۈك كىگىز ياكى
-«پاپانداز» سېلىنىپ، قىز يەرگە دەسسىتىلمەي، ئۆيگە ئەكىرى
-لىدۇ. ھازىر بەزى جايلاردا كىشىلەر (مەسىلەن، قاراقاش ناھى
-يىسىدە) ئىمام ئاخۇنۇمنىڭ تىللىشىدىن قورقۇپ، ئىشىك ئالدى
غا گۈلخان يېقىشقا پېتىنالماي، تويى بولغان قىز - يىگىتنىڭ
ئۆيىنىڭ بوسۇغىسىغا چىراغ ياكى بىر تال شام يېقىپ، قىزنى
ئۇنىڭ ئۈستىدىن ئاتلىتىپ ئاندىن ئۆيگە ئەكىرىدۇ. توي پىكاپى
يىگىتنىڭ ئۆيى ئالدىغا كەلگەندە، ئىشىك ئالدىغا ھېچ نەرسە
-سېلىنمايدۇ. قىز پىكاپتىن چۈشكەندىن كېيىن، ئىككى يەڭگى
نىڭ قولتۇقلىشى بىلەن يېڭى ئۆيگە ئېلىپ كىرىلىدۇ، يەڭگە
-ئادەتتە ئاكىنىڭ ئايالىنى كۆرسىتىدۇ. توي ئادىتىدە توي كېچى

سى قىزغا ھەمراھ بولىدىغان ئىككى چوكاننى كۆرسىتىدۇ.
5) يىگىت بىلەن قىزنىڭ ئائىلىسىنىڭ «ئۈستۈنلۈك» تالى-
شىش ئادىتى: توي كۆچۈرۈشكە بارغانلار يىگىتنىڭ ئۆيى ئالدىغا
كەلگەندە، يىگىت قىز مىنگەن ئاتنىڭ ساغرىسىغا دەسسەپ سەك-
رەپ چۈشۈشى كېرەك. كىشىلەرنىڭ قارىشىچە، بۇنداق قىلغان-
دىلا يىگىت قىزنى ئۆزىگە قارىتىپ، كېيىنكى ئائىلە تۇرمۇشىدا
ئۈستۈن ئورۇندا تۇرالايدىكەن. تويى بولغان يىگىت بىلەن قىز
ئوتتۇرىسىدىكى بۇ خىل يوشۇرۇن ۋە ئاشكارا نوپۇز تالىشىش
ئادىتى توينىڭ ھەر بىر مۇھىم جەريانىغا سىڭگەن بولىدۇ. يىگىت
بىلەن قىز يىگىت ۋە قىز قولداشلىرىنىڭ ياردىمىدە تۇزغا چىلان-
غان ناننى تالىشىپ يەيدىغان ئادەتتىن باشقا، يەنە مۇنداق ئادەت-
لەرمۇ بار: (1) قىز يىگىتنىڭ ئۆيىگە ئېلىپ كېلىنىپ، ئىك-
كىيلەن يېڭى ئۆينىڭ بوسۇغىسىدىن ئاتلىغان چاغدا، ئىشىكنىڭ
كەينىگە يوشۇرۇنۇۋالغان قىز قولدىشى ياكى قىزنىڭ باشقا دوست-
لىرى يىگىتنىڭ بويىنىنى ئېگىپ بېقىشقا ئۇرۇنىدۇ. ئەگەر ئەگ-
دۈرەلىسە بۇ تەقلىدىي ھەرىكەت ئارقىلىق قىزنىڭ كەلگۈسى
ئائىلىسىدە تەشەببۇسكارلىق ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرەلەيدى-
غانلىقىغا ئىشىنىدۇ. (2) قىز ئۆيگە كىرىپ ئولتۇرۇپ بولغان-
دىن كېيىن يىگىت باھانە كۆرسىتىپ ئۆينىڭ ئۆگزىسىگە چى-
قىپ، قىزنىڭ بېشىدىن ئاتلىۋەتسە ئائىلىسىدىكى ئۈستۈنلۈكنى
قولغا كەلتۈرەلەيدۇ، دەپ قارىلىدۇ. (3) توي كۈنى قوينىڭ
بىر پارچە قۇيرۇق مېيىنى قىزنىڭ بەدىنىگە تەگكۈزۈۋېلىپ،
ئاندىن ئۇنىڭ بىلەن قىيمىلىق نان ئېتىپ يىگىتكە يېگۈزۈۋەتسە،
بۇ تېخىمۇ ئۈنۈملۈك بولىدۇ ۋەھاكازالار. بۇ ئادەتلەر پېرىخۇنلۇق
ئادىتى بولۇشتىن سىرت، يەنە ئۇنىڭغا «ئانىلىق ھوقۇق» تىن
«دادىلىق ھوقۇق» قا ئۆتۈش، شۇنداقلا بۇ ئىككىسى ئوتتۇرىسىدى-
كى «ئۇزاققا سوزۇلغان كۈرەش» كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.
6) تۇرمۇشنىڭ خۇشال - خۇرام ئۆتۈشىنى ئۈمىد قىلىپ

خەيرلىك تىلەش ئادىتى: قىزنى ھۇجرىسىغا كۆتۈرۈپ ئەكىرگەن
يىگىتلەر يىگىت تەرەپنىڭ بولسا، بوسۇغىدىن ئۆتكەندە قىزنى
بوسۇغىدا ئازراق ئولتۇرغۇزۇپ قويىدۇ. بۇنىڭدىن پېرىخۇنلۇق
تۇسنى ئالغان «ئولتۇرۇپ قېلىش» ئىدىيىسى چىقىپ تۇرىدۇ،
شۇنداقلا ئۇ «بۇنىڭدىن كېيىنكى ئائىلىڭىز مۇشۇ» دېگەننى بىل-
دۈرىدۇ. بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن، يىگىت تەرەپنىڭ دوستلى-
رى، كۆپىنچە ئەھۋالدا قىزنى كۆتۈرۈش ھوقۇقىنى ھەممىدىن
ئاۋۋال قولغا كەلتۈرۈۋالىدۇ. قىز سۇپىغا قويۇلغاندىن كېيىن
نەچچە قات قېلىن سېلىنغان كۆرپىدە ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلى-
نىدۇ، بۇ قىزنى ئالاھىدە «كۆتۈۋالغانلىق» نى ئىپادىلەيدۇ.
كۆرپىنىڭ ئاستىغا تاش، پالتا قاتارلىق ئېغىر نەرسىلەرنى قويۇپ
يىگىتنى قىز بىلەن ئۇچراشتۇرغاندا، قىزنىڭ بۇ ئائىلىدە يىلتىز
تارتىپ ماكانلىشىپ قېلىشىغا ئىمكانىيەت تۇغۇلىدۇ، دەپ قارى-
لىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە تۆۋەندىكىچە خەيرلىك تىلەش ئۇسۇل-
لىرى بار: (1) بىر جۈپ قىز - يىگىت ئولتۇرۇپ بولغاندىن
كېيىن، يىگىت قولدىشى بىلەن قىز قولدىشىغا بىر قاچىدىن پوتقا
ئېشى بېرىلىدۇ، يىگىت بىلەن قىزغا بىر قاچا بېرىلىپ قوشۇق
بېرىلمەيدۇ. ئۇلار ئاشنى سۇمۇرۇپ ئىچىدۇ. كىشلەر بۇ ئاش
ھەم قىزىق، ھەم «يېپىشقاق» بولغاچقا، يىگىت بىلەن قىز
ئۆمۈرلۈك ياخشى ھەمراھلاردىن بولۇپ قالىدۇ دېگەنگە ئىشىنى-
دۇ. (2) ئوغۇل - قىزى، ئىناق ئائىلىسى بار، ياشانغان بىر
ئايال ئازراق سەرناقنى يېشىپ، بىر ئۇچىنى قىزنىڭ بوينىغا،
يەنە بىر ئۇچىنى يىگىتنىڭ بوينىغا چىگىپ قويىدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ
تەقدىرىنىڭ بىرلەشكەنلىكىگە ئوخشىتىلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ
مەڭگۈ ئايرىلماسلىقىغا بولغان ئۈمىدىنى ئىپادىلەيدۇ. (3) شۇ-
نىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قىزنىڭ كەينىدىكى تامغا بىر مىخ قېقىپ
قويۇلىدۇ. بۇ قىزنىڭ بۇ ئۆيگە قېقىلغانلىقىغا سىمۋول قىلىن-
غان. مىخ كۆپىنچە قىزنىڭ ئۆيىدىن ئوغرىلاپ كېلىنىدۇ. ئۇ

ئۆيدىن ئەكىلىپ بۇ ئۆيگە قېقىشنىڭ سىمۋوللۇق ئەھمىيىتى ۋە
ئۇنىڭدىكى مۇددىئا ئۆز - ئۆزىدىنلا مەلۇم. (4) قىز يۆتكىگەنـ
ـدە، قىزنىڭ ئۆيىدىن قولىغا چىقىپ قالغان تامدىكى مىخ، ئىـ
ـشىكتىكى قۇلۇپ، پىيالە قاتارلىق نەرسىلەر ئوغرىلىنىپ يىگىتـ
ـنىڭ ئۆيىگە ئېلىپ كېلىنىدۇ. ئەگەر ئۆي ئىگىسى بايقاپ قالسا،
شۇ ھامان قايتۇرۇپ بېرىلىدۇ، بايقالمىسا مىختىن باشقا نەرسىـ
ـلەر بىر نەچچە كۈندىن كېيىن قـايتـۇرۇپ بېرىلىدۇ. قـۇلۇپ
ئوغرىلاش — قىزنى يېڭى ئۆيگە سولىۋەتكەنلىكنى، قاچا ئوغرىـ
ـلاش قىزنىڭ «رىزقى» ، يەنى بىر كىشىلىك بەختى ئىكەنلىكىنى
بىلدۈرىدۇ. بۇ ئادەتلەر شەھەر - بازارلاردا ئازلاپ قالدى، يوقاپ
كەتتى ياكى قىزىقچىلىققا ئايلىنىپ قالدى. (5) كېرىيە قاتارلىق
جايلارنىڭ توي ئادىتىدە قىزنىڭ ئاق ياكى سېرىق رەڭلىك توي
كىيىمى كىيىشىنى يامان كۆرىدۇ. ئۇلار بۇنى يامانلىقتىن بېشاـ
ـرەت بېرىدۇ، يىگىتنى قارغىغانلىق دەپ قارايدۇ. تويدىن كېيىن
يىگىت تاسادىپىي ئاغرىپ قالسا ياكى بىرەر ئىش چىقىپ قالسا،
كۆپىنچە، قىزنىڭ ئۆيدىكىلەرنى قىزغا ئاق رەڭلىك كىيىم
كىيدۈرگەنلىكتىن كېلىپ چىقتى، دەپ ئەيىبلەپ، ماجىرا تۇغـ
ـدۇرىدۇ. (6) بەزى رايونلاردا كۆرپىنىڭ ئاستىغا قوي تېرىسىـ
ـدىن تىكىلگەن بىر جۈۋا سېلىپ قويۇلىدۇ، بۇ «ئىللىقلىق» قا
سىمۋول قىلىنغان. كىشىلەر شۇنىڭغا ئىشىنىدۇكى، ئاشۇنداق
قىلغاندا بىر جۈپ ياش توي قىلغاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئائىلە
تۇرمۇشى «جۈۋا ئىچىدىكى تەن» دەك ياخشى ۋە بەختلىك ئۆتىـ
ـدۇ، ئەر - خوتۇن بىر - بىرىگە كۆيۈمچان بولىدۇ.

7) يۈزىنى يۆگىگەن ياغلىقنى ئېلىۋېتىش ئادىتى: بەزى
رايونلىرىدا بۇ ئادەت يۈز ئاچقۇ ياكى چاچ تاراش دېيىلىدۇ.
ئوخشىمىغان جايلاردا بۇ خىل ئادەت ئۇسۇلىمۇ ئاز - تولا پەرق
قىلىدۇ، بەزى ناھىيىلەردە يىگىتنىڭ ئاپىسى ئۇسسۇل ئوينىغاچ
چۆگىلەپ كېلىپ چوكا بىلەن قىزنىڭ يۈزىنى ئاچىدۇ. ھەر بىر

قېتىم ئاچقاندا، قىز قولدىشى قىزنىڭ يۈزىنى دەرھال يۆگەپ
قويىدۇ، بۇ ھەرىكەت ئۇدا ئۈچ قېتىم تەكرارلىنىدۇ. بەزى
ناھىيىلەردە يىگىتنىڭ ئانىسى ياكى ئۇلارغا يېقىن تۇغقان كېلىدى-
غان ئوتتۇرا ياشلىق بىر ئايال قىزنىڭ ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇ-
رۇپ، نوغۇچ بىلەن قىزنىڭ يۈزىنى ئاچىدۇ. ئىلگىرى قىزنىڭ
يۈزىدىكى ياغلىقنى ئېلىۋەتكەندىن كېيىن، يەڭگە بولغۇچى قىز
بىلەن يىگىتنى بىر - بىرىگە تونۇشتۇراتتى. تونۇشتۇرۇش ئۇسۇ-
لىمۇ ئىنتايىن ئۆزگىچە ئىدى. يەڭگە بولغۇچى ناھايىتى ھەيران
قالغان قىياپەت ۋە تەلەپپۇزدا: «پاھ! بۇنچە چىرايلىق كىمدۇ
بۇ؟» دېسە، كۆپچىلىكمۇ ئوخشاشلا ھەيرانلىق بىلەن بۇ گەپنى
تەكرارلايتتى. ئارقىدىنلا جاۋابەن: «ھە، بۈگۈنكى كېلىنكەنغۇ!
» دەيتتى. چۈنكى، ئۇ چاغلاردا يىگىت بىلەن قىزنىڭ تويدىن
ئىلگىرى كۆرۈشۈشكە پۇرسەت بولمىغاچقا، بۇ تۇنجى قېتىملىق
كۆرۈشۈش ھېسابلىناتتى. قىزنىڭ يۈزى ئېچىۋېتىلگەندىن كې-
يىن: «سىز ئەمدى بىزنىڭ بالىمىز بولۇپ قالدىڭىز، يۈزىڭىزنى
يۆگىۋالمىسىڭىزمۇ بولىدۇ» دەيدۇ. بۇ ۋاقىتتا، ئىككى «يەڭگە»
يىگىتتىن قەستەن: «يوتقان - كۆرپە ۋە ياستۇقنىڭ قەيەردىلىك-
نى بىلەمسىز؟ بىلمەيسىز - ھە، شۇنداقمۇ!» دەپ سورايدۇ.
ئۇلارغا ئورۇن راسلاپ بېرىپ بولغاندىن كېيىن، «بولدى، بەك
كەچ بولۇپ قالدى، ئۇخلاپ قېلىڭلار» دەپ قويۇپ باشقىلار بىلەن
ھۇجرىدىن چىقىپ كېتىدۇ. خوتەندە يېڭى ئۆيدە غوۋغا قىلىدىغان
ئادەت يوق، ئەمما بەزى رايونلاردا ياشلار ئىشىكنىڭ سىرتىدىن
ياكى تۈڭلۈكتىن «شەپە تىڭشاش» ئادىتى داۋاملىشىپ كەلگەن.
سەھەردە، ئىككى يەڭگە يېڭى توي قىلغان ئەر - خوتۇنغا سۇ
ئىسسىتىپ بېرىپ، قىزغا قانداق غۇسلى قىلىشنى ئۆگىتىپ
قويىدۇ ھەمدە ئۇلارغا غۇسلى قىلىشنىڭ پايدىلىق تەرەپلىرىنى
ئېيتىپ بېرىدۇ. مەسىلەن، ئەر - خوتۇن بىرگە بولغاندىن
كېيىن ۋاقتىدا غۇسلى قىلمىسا بالىسىنىڭ گاس - گاچا ياكى

غەيرىي تۇغۇلۇپ قالىدىغانلىقى قاتارلىقلارنى سۆزلەپ بېرىدۇ.
8) توي خاتىمىسى (1) تويىنىڭ ئەتىسى ئەتىگەندە قىزنىڭ ئۆيىدىكىلەر قىز ـ يىگىتكە ئەتىگەنلىك ئىسسىقلىق ئەكىلىدۇ. بەزى ئائىلىلەر ئۇدا ئۈچ كۈن پېتىرمانتا، گۆش باسقان پولۇ، قىيما كۆمەچ قاتارلىق ئوزۇقلۇق قىممىتى مول تاماقلارنى ئېتىپ ئاپىرىپ بېرىدۇ. تويىنىڭ ئەتىسى «يوقلاق» بولىدۇ. 3 ـ كۈنى يىگىتنىڭ ئۆيىدىكىلەر يىگىت بىلەن قىزنى ئېلىپ قۇدىسىنىڭ ئۆيىدە مېهمان بولىدۇ. ئەگەر قىز يۈزى ئېچىلمىغان قىز بولسا، يىگىتنىڭ ئانىسى ئەكەلگەن داستىخاندىكى ناندا بىر تال گۈل بولىدۇ. هازىر كۆپىنچە سۈنئىي گۈل قويۇلىدىغان بولدى، بۇ-لۇپمۇ گۈل ئېچىلمايدىغان پەسىللەردە تېخىمۇ شۇنداق. يىگىتنىڭ ئانىسى گۈلنى قىزنىڭ ئانىسىغا سوۋغا قىلىپ: «گۈلدەك سۆ-يۈملۈك قىزىڭلارنى بىزگە بەرگىنىڭلارغا رەهمەت» دەيدۇ. بۇ ئەلۋەتتە ئالاهىدە مىللىي ئۆرپ ـ ئادەت مەدەنىيىتىنىڭ بەلگى-سى، بۇنىڭدىن قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى يۈزىمىز يورۇق بولدى دەپ شادلىققا چۆمىدۇ هەم ئىككى ئائىلە ئۆزئارا سوۋغات بېرى-شىپ يېقىنلىقنى ئىپادىلەيدۇ؛ (2) هاردۇق چېيى — چىللاق باشقا رايونلارنىڭ هاردۇق چېيىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بۇ مۇرا-سىم، تويدىن كېيىنكى بىر ئايدىن ئۈچ ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا قىزنىڭ ئۆيىدە ئۆتكۈزۈلىدۇ، يىگىتنىڭ ئۆيىدىكىلەر ئوبدان سوۋغا ـ سالاملارنى ئېلىپ بارىدۇ، ئاساسلىقى تويدا ئىككى ئۆي ئارىلىقىدا ئەلچى بولغانلار ۋە تويدا كۆپ كۈچ چىقارغان ئۇرۇق ـ تۇغقان، دوست ـ بۇرادەرلەر چاقىرىلىدۇ. ئادەت بويىچە، قىزنىڭ ئۆيىدىكىلەر كۆپچىلىكنى ئۈچ خىل تاماق بىلەن ئۇزىتىدۇ. ئەگەر باي ئائىلە بولسا قىزىقچى، سەنئەتكارلارنى تەكلىپ قىلىپ، راسا يەپ ـ ئىچىپ، كۆڭۈل ئاچتۇرۇپ كۆپچىلىكنىڭ قىزغىن ياردەم بەرگەنلىكىگە رەهمەت ئېيتىدۇ.

5. ئۆلۈم - يىتىم ئادەتلىرى

هازىرقى ئۆلۈم - يىتىم ئادەتلىرى ئاساسەن ئىسلام مەدەنى-
يىتىگە خاس ئادەتلەردۇر. بۇ، خوتەنلىكلەر ئىسلام دىنىغا كىر-
گەندىن كېيىنكى مىڭ يىلغا يېقىن ۋاقىتتىن بۇيان مۇتىۋەللىلەر
ئىسلام دىنىنىڭ ئالاقىدار مۇقەددەس كىتابلىرىغا ئاساسەن يېزىپ
چىققان «دەپنە مۇراسىمى قوللانمىسى» دا قېلىپلاشتۇرۇلغان بىر
خىل شەكىل بولۇپ، بۇنىڭدىمۇ ئەنئەنىۋى ماتېرىياللار ساقلاپ
قېلىنغان ۋە ئۇلارغا ۋارىسلىق قىلىنغان.

1) سەكراتقا چۈشۈش

بىر كىشى مەيلى قېرىپ، هايات مۇساپىسىنى بېسىپ تۈگى-
تىپ، ئەجىلى توشقاندا بولسۇن، ياكى كېسەللىك بىلەن ئېلى-
شىپ جېنى هەلقۇمىغا كەلگەندە بولسۇن، ئۆلۈم ئالدىدا جان
تالىشىپ سەكراتقا چۈشىدۇ. بۇ چاغدا سەكراتقا چۈشكەن
كىشىنىڭ خوتۇن - بالىلىرى قاتارلىق يېقىن ئۇرۇق - تۇغقانلى-
رى، هايات ۋاقتىدىكى دوست - بۇرادەرلىرى ۋە قوشنىلىرى
كېلىپ، سەكراتقا چۈشكەن كىشى بىلەن ۋىدالىشىدۇ، ئۇنىڭ
ۋەسىيىتىنى ئاڭلايدۇ هەم رازىلىق بېرىدۇ. ئىقتىسادىي باردى-
كەلدى ئىشلار توغرىسىدا رازىلىشىدۇ. سەكراتقا چۈشكۈچىنىڭ
ئۇرۇق - تۇغقانلىرىغا قالدۇرغان ۋەسىيىتىدە ئۆتنە - يىرىم
ئىشلىرىنى ئېنىقلاش جەهەتتىكى مەزمۇنلار كۆپرەك بولىدۇ.
ئەل ئىچىدە گۇناھ يۇدۇۋېلىشتىن قورقىدىغان بۇنداق ئاجايىپ
تۈيغۇ ئومۇميۈزلۈك پسىخىكىلىق هالەت بولۇپ، هەممە يەردە
ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ.

سەكراتقا چۈشكۈچىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى سەكراتقا
چۈشكۈچى بىلەن ۋىدالىشىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، تەكلىپ قىلىن-
غان ئىمام ئاخۇنۇم ئايەت ئوقۇپ دېمىدە قىلغان سۇ سەكراتقا
چۈشكۈچىنىڭ ئاغزىغا ياغاچ قوشۇق بىلەن تېمىتىلىدۇ. ئەگەر
سەكراتقا چۈشكۈچى ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەن مويسىپىت بولسا،

ئۇنىڭ پەرزەنتلىرى يەنە سۇپرىنى مويسىپىتنىڭ يېنىدا ئېچىپ، مويسىپىتنىڭ ئالىقىنىنى سۇپرىغا بېسىپ، ئۇنىڭ ئالىقىنىنىڭ ئىزىنى قالدۇرىدۇ. بۇنداق قىلسا، ئەجدادلارنىڭ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش ئالاھىدىلىكى ئەۋلادلىرىغا قالارمىش.

سەكراتقا چۈشكۈچىنىڭ نەپىسى توختىغاندا، ئاخۇنۇم ئۇنىڭ پۇت - قولىنى دەرھال تۈزلەيدۇ ھەم ئۇنىڭ زاڭىقىنىڭ ئاجراپ كېتىشى، ئېغىزىنى يۇمالمىغان ھالەتتە كېتىپ قالماسلىقى ھەم كېپەننى چىشلەپ سالماسلىقى ئۈچۈن، ئېڭىكىنى تەييارلاپ قويغان ئاق رەخت بىلەن تېڭىپ قويىدۇ. ئۇنىڭ بىر پۇتىنىڭ يەنە بىر پۇتىنىڭ ئۈستىگە مىنگىشىپ كىرىشىپ قېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئارقىدىنلا ئۇنىڭ كىيىملىرى سالدۇرۇلۇپ، ئىككى پۇتىنىڭ چوڭ بارمىقىنى بىر - بىرىگە چېتىپ قويىدۇ. كىشىلەر ئەگەر ۋاپات بولغۇچىنىڭ ئۆزىنىڭ كېپىنىنى چىشلىۋالغان ياكى پۇتى كىرىشىپ قالغانلىقى بايقالمايلا، دەپنە قىلىنىپ كەتسە، ۋاپات بولغۇچى دۇچ كەلگەن ئۆلۈم ئاپىتى بۇ ئائىلىدىكى ئۇرۇق - تۇغقانلىرىغا كېڭىيىپ، ئۇلارمۇ چېتىلىپ قالىدۇ، دېگەنگە ئىشىنىدۇ. بەزى جايلاردا مېيىت لەھەتكە ياتقۇزۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، ۋاپات بولغۇچىنىڭ كېپەننى چىشلەپ سالغان - سالمىغانلىقى تەكشۈرۈلىدۇ ھەم پۇتلىرىنىڭ كىرىشىپ قالماسلىقى ئۈچۈن ۋاپات بولغۇچىنىڭ ئىككى پۇتىنىڭ ئارىسىغا بىر دانە كېسەك قويۇپ قويۇلىدۇ. ئارقىدىن ۋاپات بولغۇچىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ۋە پەتىگە كەلگەنلەر مېيىت ئۇزىتىش ۋاقتى قاتارلىق كونكرېت ئىشلار ئۈستىدە كېڭىشىدۇ. مېيىت ئۇزىتىش ۋاقتى تولىراق ئەتىسى ئەتىگەنگە بېكىتىلىدۇ.

2) چەكسىز قايغۇ - ھەسرەت بىلەن ھازا ئېچىش ۋە ھازا قوشىقى

ۋاپات بولغۇچىنىڭ يېقىن تۇغقانلىرى بوغۇن پەرقى ۋە مەلۇم تەرتىپ بويىچە، ئىشىك ئالدىدا ئەر - ئايال ئىككى رەت بولۇپ

تىزىلىپ، ھەر بىرى بىر مېتىرچە ھازا ھاسىسى ئېلىپ پەتىگە
كەلگەن يۇرتداشلىرىنى كۈتۈۋالىدۇ. ئاياللارنىڭ ئارىسىدا بىر
ھازىچى بولىدۇ. ھازىچى پەتىگە كېلىۋاتقانلارنى يىراقتىن كۆرۈپ-
لا يىغا - زار قىلىپ ھازا قوشىقى ئوقۇيدۇ، قالغانلار بولۇپمۇ
ئايال ئۇرۇق - تۇغقانلار يىغا - زار قىلىپ ھازا قوشىقى ئوقۇپ،
ئۇنىڭغا جور بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ھازا ھاسىسىنى يەرگە
ئۇرۇپ، چەكسىز قايغۇ - ھەسرىتىنى ئىپادىلەيدۇ. مۇسىبەتلىك
ئائىلە يەنە ئېغىلدىكى چىشى چارۋىلارنى باللىرىدىن ئايرىۋېتى-
دۇ، بۇنىڭ بىلەن چوڭ - كىچىك چارۋىلار مۆرىشىپ، مەرەپ
چەكسىز قايغۇلۇق كەيپىيات پەيدا قىلىدۇ.

ھازا قوشىقى دېگىنىمىز، ھازا سورۇنىدا، ھازىچى ۋاپات
بولغۇچىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىغا ۋاكالىتەن ۋاپات بولغۇچىنىڭ
ھايات ۋاقتىدىكى ھەر خىل ياخشىلىقلىرىنى ۋە ئۇنىڭ ۋاپاتىغا
بولغان چەكسىز قايغۇ - ھەسرىتىنى يىغا - زار قىلغان ھالدا
بايان قىلىدىغان، شۇنداقلا ئۇنىڭ ئۆلۈمى تۈپەيلى ئۆزلىرى ئۇچ-
رايدىغان مۇشكۈلاتلار مەزمۇن قىلىنغان مەرسىيىنى كۆرسىتى-
دۇ، ئۇنىڭ ئاھاڭى ئىنتايىن قايغۇلۇق ۋە ھەسرەتلىك بولىدۇ.
ھازا قوشاقلىرىنىڭ تېكىستى ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ ۋاپات
بولغۇچى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە قاراپ ھەر خىل بولىدۇ.
ۋاپات بولغۇچى دادىسى بولسا ئۇنىڭ پەرزەنتلىرى ئادەتتە مۇنداق
ھازا ئاچىدۇ:

ۋاي دادام! ۋاي دادام!
ئاھ بىچارە دادام!
ئاھ، باغرى يۇمشاق دادام!
بىزنى كىمگە تاشلاپ كەتتىڭىز دادام!
ۋاي دادام! ۋاي دادام!
سىز بولمىسىڭىز بۇ جاھان بىزگە شۇنچە چۆل دادام!
سىز بولمىسىڭىز بۇ جاھان بىزگە شۇنچە تار، دادام!

ۋاپات بولغۇچى ئانىسى بولسا، پەرزەنتلىرى مۇنداق ھازا ئاچىدۇ:

ۋاي ئانام، ۋاي ئانام!
ئاھ! بىچارە ئانام!
ئاھ! باغرى يۇمشاق ئانام!
ئۆزىڭىز ئاچ - توق يۈرۈپ،
بىزنى توق باققان ئانام!
ئۆزىڭىز ھۆل يەردە يېتىپ،
بىزنى قۇرۇقداپ باققان ئانام!

ۋاپات بولغۇچى ئاكا - ئۇكا ياكى ھەدە - سىڭىللىرى بولسا، مۇنداق ھازا ئاچىدۇ:

دەل - دەرەخ قۇرۇپ كەتسە قايتا سالغىلى بولار قىيىنىدىشىم!
كىچىك بالا ئۆلۈپ كەتسە يەنە تۇغۇلار قىيىنىدىشىم!
ۋاي ئاكا (ئاچا) جان - جىگەر قىيىنىدىشىم!
سىز كەتتىڭىز ئۇ ئالەمگە، نەدىن تاپىمەن قىيىنىدىشىم!
ئاسماندىن ئىزدەي دېسەم ئاسمان يىراق قىيىنىدىشىم!
يەر ئاستىدىن ئىزدەي دېسەم بەك قاتتىقكەن قىيىنىدىشىم!

خوتۇنى ئۇقۇيدىغان ھازا قوشىقى ئادەتتىن تاشقىرى مۇڭلۇق، ھەسرەتلىك بولۇپ، يۈرەكنى ئېزىپ، كىشىلەرنى قاتتىق پىغانغا سالىدۇ:

ۋاي مۇرەببىيىم! ۋاي مۇرەببىيىم!
ئۇچسام قاناتىم ئىدىڭىز،
ۋاي مۇرەببىيىم! ۋاي مۇرەببىيىم!
ئاپتاپتا سايىۋەنىم ئىدىڭىز!
ۋاي مۇرەببىيىم! ۋاي مۇرەببىيىم!
بىزنى چايان چاقماقچى بولسا،
چاياندىن كىم ساقلار؟ مۇرەببىيىم!
بېشىمغا كۈن چۈشسە،

بېشىمىزنى كىم سىلار؟ مۇرەببىم!
ۋاي مۇرەببىم! ۋاي مۇرەببىم!
قىش - زىمىستاندا سوغۇقتىن ساقلايتتىڭىز ھەر دائىم،
كۆيۈپ - پىشىپ ئاش - ئوزۇق غەملەيتتىڭىز مۇرەببىم!
بارسا - كەلمەسكە كېتىپ، بىزنى داغدا قويدىڭىز،
سىز كېتىپ تاغدەك يۆلەكتىن مەھرۇم بولدۇق مۇرەببىم!
باللىرىڭىز قالدى كىچىك، ئاجىزىڭىزگە مۇرەببىم!
چوڭ قىلىشتا ئۇششاقلارنى كىمگە تايىنارمىز، مۇرەببىم!

ھەر بىر مەھەللىدە دېگۈدەك مەخسۇس ھازىچى ئايالالار بولىدۇ. ئۇلار گەپ - سۆزگە ۋە ھازا ئېچىشقا ماھىر بولۇپلا قالماي، بەلكى دەپنە قائىدە - يوسۇنلىرىنى پىششىق بىلىدۇ. قايسى ئۆيدە ئۆلۈم - يېتىم بولسا، ئۇلار خەۋەر تېپىپلا يېتىپ كېلىدۇ، دەپنە ئىشلىرىغا ياردەملىشىدۇ ھەم ھازا قوشىقىنى باشلاپ بېرىدۇ، ئۇلارنىڭ ھازا قوشىقىنىڭ تېكىستى قاپىيىلىك بولىدۇ. مەسىلەن:

كەتتىڭىز ۋاي قېرىندىشىمىز كۆلدۈرۈپ شۇم دۈشمەننى،
داغدا قويۇپ كەتتىڭىز ئاۋام، ئۇرۇق - تۇغقاننى.
ئى خالايىق كۆلمەڭلار بېشىغا كۈن چۈشكەندىن،
خالىي ئەمەس ھېچ ئىنسان بۇنداق ئەجەل قىسمەتتىن.

ئاھ قېرىندىشىمىز! كەتتىڭىز بىزنى قويۇپ پىغانغا،
ماتەم تۇتۇپ قوي - كالىلار كەلدى بۇندا زۇۋانغا.
ئاھ قېرىندىشىمىز! كەتتىڭىز بىزنى قويۇپ پىغانغا،
كۆز يېشىمىز سەل بولۇپ، يۈرەك تولدى زەردابقا.
مۇنكىر - نىكىر سوئالىغا توغرا جاۋاب بەرگەيسىز،
ئاخىرەتتە جەننەتتىن مەڭگۈ ئورۇن ئالغايسىز!

3) ماتەم ئۆرپ - ئادىتى

خەۋەر تېپىپ كەلگەن پەتىچىلەر ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ يىغا-

سىنى بېسىپ، مۇسىبەت بولغان ئائىلىدىكىلەرگە تەسەللى بەر-
گەچ قارا دوپپا ياكى ئاق رومال ياكى 1.5 مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى
داكىنى مۇسىبەت بولغان ئائىلىدىكى مويسىپىتكە بېرىدۇ، ياكى
بىۋاستە بېشىغا كىيدۈرۈپ قويىدۇ، ياكى ئۇنىڭ بېلىگە باغلاپ
قويىدۇ، ئاندىن سەپنىڭ ئاخىرىغا بېرىپ تۇرىدۇ. پەتىچىلەر
سېپى كىشىلەرنىڭ ئاۋۇشىغا ئەگىشىپ، ئىشىكتىن تارتىپ خې-
لى ئۇزۇنغا سوزۇلىدۇ. بەزى جايلاردا تەزىيە بىلدۈرىدىغان ئاق
خەسە ياكى داكىنى مۇسىبەت بولغان ئائىلىدىكىلەر ئۆزى تەييار-
لاپ، تەزىيىگە كەلگەن ئۇرۇق - تۇغقانلارنىڭ بېلىگە باغلاپ
قويىدۇ.

4) مېيىتنى يۇيۇپ - تاراش ۋە كېپەنلەش

مېيىتنى يۇيۇپ - تاراشنىڭ قائىدىسى: ئەرلەرنىڭ مېيىتى-
نى ئەرلەر يۇيىدۇ، ئاياللارنىڭ مېيىتىنى ئاياللار يۇيۇپ - تاراي-
دۇ. ئۆلگۈچى ئەگەر نارىسىدە بالا بولسا، جىنسى ئايرىماي ئۇنى
كىم يۇسا بولىۋېرىدۇ. مېيىتنى ئادەتتە تۆت كىشى يۇيۇپ -
تارايدۇ، ئەمما ۋاپات بولغۇچىنىڭ بىر يېقىن ئۇرۇق - تۇغقىنى
ياكى «ۋەكىلى» ئۇستىدە تۇرىدۇ. يۇيۇپ - تارايدىغانلارنىڭ ئىش
تەقسىماتى ئېنىق بەلگىلەنگەن بولۇپ، بەدىنىنىڭ يۇقىرى قىس-
مىنى بىرى، تۆۋەن قىسمىنى بىرى يۇيىدۇ، قالغان ئىككىيلەن
سۇ قۇيۇپ بېرىدۇ. مېيىتنى ئىمكانقەدەر يەرلىك سوپۇن بىلەن
يۇيۇپ - تارايدۇ. يۇيۇشقا ئاق لەيلە گۈلىنىڭ بەرگى چىلانغان
پۇراقلىق سۇ ئىشلىتىلىدۇ. بەدەننىڭ ھەر بىر قىسمى مۇئەييەن
تەرتىپ بويىچە ئۈچ قېتىم يۇيۇلىدۇ. مېيىتنى يۇغاندا بىر ئاخۇ-
نۇم تۇڭلۇكنىڭ يېنىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ، قۇرئاننىڭ مەخ-
سۇس پارىلىرىنى ئوقۇيدۇ. قۇرئان ئوقۇغۇچىغا رەھمەت ئېيتىش
يۈزىسىدىن ئۇنىڭغا پەۋقۇلئاددە سوۋغات — «قاچا» تەقدىم قىلى-
نىدۇ. مېيىت يۇيۇلۇپ، سۈرتۈلۈپ قۇرۇتۇلغاندىن كېيىن ئىك-
كى ئالىقان، ئىككى تىز، ئىككى پۇتنىڭ ئۇچى، پېشانە قاتارلىق

يەتتە يېرىگە خۇش پۇراق سۇيۇقلۇق چېچىلىدۇ. ئارقىدىن جەسەت كېپەنگە ئېلىنىدۇ. كېپەن سىمۋوللۇق كىيىم بولۇپ، ئىنتايىن ئاددىي بولىدۇ. ئاق پاختا رەختتىن تەييارلىنىدۇ. ئەر مېيىتكە كىيدۈرۈلىدىغان كېپەننى مىسالغا ئالساق، بىر پارچە رەخت ئىككى قات قىلىپ قاتلىنىپ، ئىككى ئۇچى پەسكە قارىتىلىدۇ. پۇتىنىڭ ئاياغ تەرىپىنى بوغۇپ قويۇشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، رەخت ۋاپات بولغۇچىنىڭ ئېگىزلىكىدىن سەل ئۇزۇنراق بولىدۇ. رەختنىڭ ئۇستى تەرىپىدىكى قاتلانغان يېرىدىن بىر تۆشۈك ئېچىلىپ، مېيىتنىڭ بېشىدىن ئۆتكۈزۈلۈپ، ئۇنىڭغا كىيدۈرۈلىدۇ، ئۇنىڭ ئىككى تەرىپى سۆڭەك يىڭنە بىلەن يۆمەپ قويۇلىدۇ، پولات يىڭنە ئىشلىتىشكە بولمايدۇ، ئۇنىڭغا يەنە شۇ رەختتىن سۇغۇرۇپ ئېلىنغان يىپ ئىشلىتىلىدۇ. كېپەنلىكنىڭ ئاستى تەرىپى خالتىغا ئوخشايدۇ، ئۇستى تەرىپى يەڭسىز، ياقىسىز، ئىككى تەرىپى تىكىلمىگەن كەمزۇلغا ئوخشايدۇ. ئەر كىشىلەرگە ئۈچ قات، ئاياللارغا بەش قات مۇشۇنداق كېپەن كىيدۈرۈلىدۇ، ئۇنىڭ ھەر بىر قېتىغا ئەرەبچە ئىسىم قويۇلغان: 1 ـ قېتى «لىپاپە» (تاش كېپەن) دەپ ئاتىلىدۇ. 2 ـ قېتى جەسەتنىڭ ئۇزۇنلۇقىغا تەڭ بولۇپ، «ئىزار» (تاش كىيىم) دەپ ئاتىلىدۇ؛ 3 ـ قېتى مېيىتنىڭ بويىندىن پۇتىنىڭ ئۇچىغىچە يەڭسىز، ياقىسىز بولۇپ، «قىمىس» (كۆڭلەك) دەپ ئاتىلىدۇ؛ 4 ـ قېتى قولتۇقتىن كىندىككىچە بولۇپ، ئاياللارنىڭ ئىچ كىيىمىگە ئوخشايدۇ، بەزىلىرى تىزىغىچە كېلىدۇ، بۇ «سىنبەل» دەپ ئاتىلىدۇ؛ 5 ـ قېتى باش ۋە يۈز پۈركەنجىسى بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 60 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 40 سانتىمېتىر بولۇپ، «خىملا» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئەر مېيىت ئۈچۈن بۆك، ئايال مېيىت ئۈچۈن ياغلىق بولىدۇ. ئەرلەرگە ئالدىنقى ئۈچ قېتىملا ئورۇلىدۇ، كېپەنگە ئېلىش جەريانىدا، مېيىتنىڭ ئاستىن ئېڭىكى، ئىككى قولى ۋە ئىككى تىزى چېتىپ قويۇلىدۇ. ئادەتتە كېپەنگە ئېلى-

نىپ بولغاندىن كېيىن، ئۈستىگە قىزىلگۈلنىڭ بەرگى چىلانغان گۈلاپ سۈيى ياكى ئۆيدە ساقلانغان زەمزەم سۈيى سېپىلىدۇ. ئارقىدىنلا ۋاپات بولغۇچىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى مېيىت بىلەن ۋىدالىشىدۇ. بۇ يەردە ئالاھىدە ئىزاھلاپ قويۇشقا تېگىشلىكى شۇكى، ۋاپات بولغۇچى ئەر بولسا، خوتۇنى مېيىتنىڭ چىرايىغا قاراپ ۋىدالىشالمايدۇ. كىشىلەر ئەر - خوتۇندىن بىرى ۋاپات بولسا ئۇلار ئىككى ئالەمنىڭ ئادىمىگە ئايلىنىدۇ، بۇ ئۇلارنىڭ نىكاھ مۇناسىۋىتى تەبىئىي ھالدا ئۈزۈلدى دېگەنلىكتۇر. چۈنكى، ھايات قالغان كىشى يەنە ئۆيلىنىشى ياكى قايتا ياتلىق بولۇشى مۇمكىن، نىكاھ مۇناسىۋىتى ئۈزۈلگەن ئەھۋالدا ئەر - خوتۇن كۆرۈشسە «نامەھرەم» بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. ۋىدالىشىپ بولغاندىن كېيىن، مېيىت ئاق كىگىزگە ئورۇلۇپ جىنازىغا سېلىنىدۇ.

5) پىدىيە بېرىپ، گۇناھىنى ساقىت قىلىش

كىشىلەر ھايات ياشاۋاتقانلار شەخسىي ھەۋەسىنىڭ قىزىقتۇرۇشىغا بەرداشلىق بېرەلمەي، بىلىپ - بىلمەي نۇرغۇن گۇناھلارنى ئۆتكۈزۈشى مۇمكىن، بىر كىشى شۇنچىۋالا گۇناھنى ئۇ ئالەمگە ئېلىپ بارسا، قانداقمۇ جەننەتكە كىرىپ، ئۇ يەردىكى تۇرلۇك - تۈمەن مەئىشەتلەردىن بەھرىمەن بولالىسۇن؟ دەپ قارايدۇ.

مېيىت نامىزى ئاياغلاشقاندىن كېيىن، مېيىتنى قەبرىستانلىققا ئاپىرىشتىن بۇرۇن، ۋاپات بولغۇچىنىڭ بىر ئۆمۈر ئۆتكۈزگەن گۇناھىنى تىرىكلەرگە سىمۋول خاراكتېرىدە سېتىپ بېرىدىغان كىچىك مۇراسىم — پىدىيە بېرىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ. ۋاپات بولغۇچىنىڭ گۇناھىنى تولىراقى مېيىپلار، مۇساپىرلار ۋە ھۇرۇنلار ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ. چۈنكى، خەلق ئىچىدە تارقالغان ياخشىلارنى تارتۇقلاپ رەزىللەرنى جازالاش كۆز قارىشى بويىچە، نورمال كىشىلەر باشقىلارنىڭ گۇناھىنى يۇدۇۋېلىشنى خالىمايدۇ.

ئەمما، جايلاردىكى مەسچىت ئەتراپىدا ھەممىشە مۇشۇنداق پىدىيە-
نى كۆتۈپ يۈرۈيدىغان بىكار تەلەپلەر بولىدۇ. پىدىيە بېرىش
مۇراسىمى باشلانغاندا ئادەتتە ئىمام ئاخۇنۇم جىنازىنىڭ قىبلىسى
تەرىپىدە تۇرۇپ، ئالدىدا تۇرغان پىدىيە ئالغۇچىغا «××
نىڭ ئۆمۈرلۈك گۇناھىنى ئۈستىڭىزگە ئېلىشنى خالامسىز؟»
دەپ سورايدۇ. پىدىيە ئالغۇچى: «ئۈستۈمگە ئېلىشنى خالايمەن»
دەپ جاۋاب بېرىدۇ. ئىمام ئاخۇنۇم يەنە: «ئەمىسە مۇشۇنداق
بولسۇن، ×× نىڭ بارلىق گۇناھى سىزنىڭ زىممىڭىزگە چۈش-
تى» دېگەندەك سۆزلەرنى قىلىدۇ، ئارقىدىن قولىدا تۇتۇپ تۇر-
غان تىللا، ئالتۇن زىرە ياكى كۈمۈش تەڭگە قاتارلىق قىممەتلىك
نەرسىلەرنى ئۇنىڭ قولىغا تۇتقۇزىدۇ ياكى ئالىقىنىغا تەگكۈزۈپلا
قويىدۇ. ئاندىن ھېلىقى نەرسىنى بىر قاپ سەرەڭگە ياكى
2 — 3 موچەن نەق پۇلغا تېگىشىدۇ. بەزى جايلاردا ۋاپات
بولغۇچىنى دەپنە قىلىپ بولغاندىن كېيىن، قەبرە ئۈستىگە بۇغ-
داي قاتارلىق دانلارنى چېچىپ قويىدىغان ئادەتمۇ بار، ئۇلار بۇ
ساۋاپلىق ئىش، داننى ئۇچار - قاناتلار يېسە مەرھۇمنىڭ گۇناھى
يېنىكلەيدۇ دەپ قارايدۇ.

6) ۋاپات بولغۇچىغا بېرىلىدىغان «جاۋابنامە» ۋە «باھا»

ۋاپات بولغۇچى ئەل ئىچىدە ئادەتتىن تاشقىرى ھۆرمەتلىنى-
دۇ. ۋاپات بولغۇچى ئەر بولسا «مەرھۇم» دەپ، ئايال بولسا
«مەرھۇمە» دەپ ئاتىلىدۇ، ۋاپات بولغۇچىنىڭ يامان گېپىنى
قىلىشقا بولمايدۇ، پەقەت ئۇنىڭ جەننەتكە كىرىشىگە تىلەكداش-
لىق بىلدۈرۈلىدۇ. مېيىت قەبرىستانلىققا كۆتۈرۈپ كېلىنگەندىن
كېيىن، بىر قاتار مۇراسىملار ئۆتكۈزۈلىدۇ:

بىرىنچى، بىر مويسىپىت كىشى ھازىدار ئائىلىسىدىكى-
لەردىن ۋاپات بولغۇچىنىڭ تەخمىنىي تۇغۇلغان كۈنىنى سوراپ،
ۋاپات بولغۇچىنىڭ ئەمەلىي يېشىنى شۇنىڭغا ئاساسەن ھېسابلاپ
چىقىدۇ ھەم جامائەتكە ئېلان قىلىدۇ.

ئىككىنچى، ۋاپات بولغۇچىنىڭ چوڭ ئوغلى ياكى بىر يېقىن تۇغقىنى ئىمام ئاخۇنۇمدىن: «مەرھۇم دادام ياكى ××× قانداقراق ئادەم ئىدى» دەپ سورايدۇ. ئىمام ئاخۇنۇم بىر قاتار تەكەللۇپ سۆزلەر بىلەن باھا بېرىدۇ. بەزى جايلاردا ئىمام ئاخۇنۇم جامائەتتىن «ۋاپات بولغۇچى قانداق ئادەم ئىدى» دەپ سورايدۇ. بىرى ئۇنى، بىرى بۇنى دەپ باھا بېرىپ، ۋاپات بولغۇچىنىڭ پەزىلەت ۋە ئىش - ئىزلىرىنى سۆزلەپ گۇۋاھلىق بېرىدۇ. ئۇنىڭ تەقۋادار مۇسۇلمان ئىكەنلىكى ياكى ئەمەسلىكىنى چۈشەندۈرۈش ئۇنىڭ يادروسى ھېسابلىنىدۇ. بۇ باھالار گويا ئۇ دۇنياغا ئەۋەتىلگەن تونۇشتۇرۇش خېتى ۋە باھالاش قەغىزىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. كىشىلەر مېيىتنى يەرلىككە قويۇپ، گۆرگە يەتتە كەتمەن توپا تاشلىغاندا، دەپنە قىلىنغان كىشى تىرىلىدۇ ھەم ئىككى قولىنى يەرگە تىرەپ ئولتۇرۇپ، مۇنكىر - نەكىرلەرنىڭ سوئال - سوراقلىرىغا جاۋاب بېرىدۇ. سوئال - سوراقلارغا توغرا جاۋاب بېرەلىسە، لەھەت ئىچىدە ئازاب - ئوقۇبەتلەر ئازىيىپ، جەننەتتە بولىدىغان دەپ تۇگەتكۇسىز ئاجايىپ مەئىشەت ۋە راھەت - پاراغەتلەردىن بالدۇرراق بەھرىمەن بولىدۇ، دېگەنگە ئىشىنىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، «پەرۋەردىگارىم (ياراتقۇچىم) — ئاللا - تائالا، دىنىم — ئىسلام، پەيغەمبىرىم — مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام، ئېتىقادىم — قۇرئان، كۇندىلىك مۇقەددەس ھەرىكىتىم بەش ۋاخ ناماز» دەپ بېرىلگەن جاۋاب توغرا جاۋاب بولۇپ ھېسابلىنىدىكەن. مۇشۇ ئېتىقادقا ئاساسەن، بەزى جايلاردا دەپنە ئادىتى بويىچە مېيىتنى يەرلىككە ئەكىرگەندە، ئىمام ئاخۇنۇم ئۆلچەملىك جاۋابنى يەتتە قېتىم تەكرارلاپ، دەپنە قىلىنغۇچىنىڭ قۇلىقىغا سۆزلەيدۇ. بەزى جايلاردا، ئۆلچەملىك جاۋاب قەغەزگە پۈتۈلۈپ ۋاپات بولغۇچىنىڭ مەيدىسىگە قويۇپ قويۇلىدۇ ياكى قەغەزگە كىچىك دەستە بېكىتىلىپ، ئۇ خۇددى بىر بايراقتەك قىلىنىپ قىبلە تامغا قاداپ قويۇلىدۇ. بەزى جاي-

لاردا، مېيىت نامىزىغا كەلگەن جامائەت بىر سىقىم توپىغا توغرا جاۋاب ياكى تىلەكداشلىق سۆزىنى سۆپلەپ تەييارلايدۇ، يەرلىك-ىنىڭ ئاغزىنى ئېتىدىغان چاغدا، ۋاپات بولغـۇچىنىڭ چوڭ ئوغل-ى ياكى باشقـا يېقىن ئۇرۇق - تۇغقىنى ئايەت توپىسىنى يىغىپ لەھەتكە تۆكىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ توپا ئوخشاشلا توغرا جاۋابنى ۋاپات بولغۇچىنىڭ سەمىگە سىلىپ تۇرۇش رولىنى ئوي-نايدىكەن. بەزى جايلاردا يۇقىرىقى ئۇسۇللارنىڭ ھەممىسى قول-لىنىلىدۇ.

ئۈچىنچى، ۋاپات بولغۇچىغا باھا بېرىلىپ بولغاندىن كې-يىن، ئۇنىڭ ئوغلى ياكى باشقا ئەر ئۇرۇق - تۇغقىنى جامائەتنىڭ ۋاپات بولغۇچىدىن رازى بولۇشىنى سورايدۇ. ھازىدار ئائىلىنىڭ چوڭ ئوغلى ياكى باشقا ۋەكىلى كۆپچىلىكتىن: ۋاپات بولغۇچىدا ھەققىياتىڭلار بارمۇ - يوق؟ بولسا دېسەڭلەر، تۆلەپ بېرىمىز، دەپ سورايدۇ. ئادەتتە كۆپچىلىك بىردەك ھەققايىتىمىز يوق، دەپ رازىلىق بېرىدۇ. بەزىدە ۋاپات بولغۇچىدا ھەققىياتى بارلىقىـ-نى ئېيتىدىغانلارمۇ چىقىدۇ. ئەمما، مەيلى قانداقلا بولسۇن، بىرەرى ھەققىياتى بارلىقىنى دېسە، ھازىدار ئائىلە نەق مەيداندا قايتۇرىدۇ ياكى شۇ يەردىلا ئېنىق ۋەدە بېرىدۇ.

تۆتىنچى، كۆپچىلىك بىرلىكتە دۇئا قىلىپ، ۋاپات بولغۇ-چىنىڭ جەننەتكە كىرىشىنى تىلەيدۇ. ئارقىدىن مېيىتنى لەھەتكە قويىدۇ. ئەگەر بۇ چاغدا يامغۇر يېغىپ قالسا كىشىلەر بۇنى ۋاپات بولغۇچىنىڭ جەننەتكە قەدەم قويغانلىقى توغرىسىدىكى خۇش خە-ۋەر، دەپ قارايدۇ.

بەشىنچى، يەرلىككە توپا تاشلاش باشلانغاندا، بىرەيلەن ئا-يەت ئوقۇشنى باشلايدۇ. بۇ كىشى ئىمام ئاخۇنۇم بولسىمۇ ياكى ئىسلام ئۆلىماسى بولسىمۇ ۋە ياكى قارى بولسىمۇ بولىدۇ. قىرا-ئەت قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن، جامائەت دۇئا قىلىدۇ.

ئالتىنچى، ئىسقات تارقىتىش. ئىسقات ئەرەبچە سۆز بو-

لۇپ، پاكىزلاش، ساقىت بولۇش، خالاس بولۇش قاتارلىق مەند-
ـلەرگە ئىگە. ئۇ قەرزدىن خالاس بولۇشنى كۆرسىتىدۇ. بۇ
ئىككى قىسىمدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، 1 ـ قىسمى ناماز ھەققى
دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ مېيىت نامىزىغا رىياسەتچىلىك قىلغان ئىمام
ئاخۇنۇمغا بېرىلىدىغان ھەقنى كۆرسىتىدۇ، بۇ جامائەت ئالدىدا
بېرىلىدۇ. ئادەتتە سەللە قاتارلىق نەرسىلەر بېرىلىدۇ؛ 2 ـ
قىسمى «پىدىيە ئىسقات» دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇ قەرزدىن تۆلەپ
بېرىش يولى بىلەن خالاس بولۇش دېگەن مەنىدىكى سۆز بولۇپ،
ئاساسەن ۋاپات بولغۇچى ھايات ۋاقتىدا قازا قىلغان ناماز ۋە
روزىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنى تۆلەش ئۇسۇلى مۇنداق: ۋاپات بولغۇ-
چى ئايال بولسا، ئۇنىڭ يېشىدىن توققۇز ياش، ئەر بولسا، ئۇنىڭ
يېشىدىن 12 ياش ئۆسمۈرلۈك يېشى چىقىرىۋېتىلىدۇ، ئاندىن
كېيىن، ئۇنىڭ ئائىلە ئەھۋالىغا قاراپ، يىلىغا بىر يۈەن ياكى
ئىككى يۈەندىن ھېسابلاپ نامازغا كەلگەن جامائەتكە شۇ يەردىلا
تارقىتىپ بېرىلىدۇ. قالغان ئەر كىشىلەرگە سەرەڭگە، قۇرۇق
يەل ـ يېمىش قاتارلىق نەرسىلەر تارقىتىپ بېرىلىدۇ، ئاياللارغا
يىپ ـ يىڭنە، چاچ يىلىمى، قولياغلىق قاتارلىق نەرسىلەر تارقى-
ـتىپ بېرىلىدۇ، بۇ چاشكا دەپ ئاتىلىدۇ، ئىسقات تارقىتىلىپ
بولغاندىن كېيىن، جامائەت يەنە بىر قېتىم دۇئا قىلىپ تارقىلىپ
كېتىدۇ، دەپنە ئىشلىرى شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. شۇنىڭ-
ـدىن تارتىپ ھازىدار ئائىلىدە ئۈچ كۈنگىچە موردىن تۈتۈن چىقى-
ـرىلمايدۇ. ھازىدار ئائىلىدىكىلەرنىڭ ئاش ـ تامىقىنى قوشنا ـ
قولۇملىرى ئەكىرىپ بېرىدۇ. مۇشۇ ۋاقىت ئىچىدە باشقىلار
ھازىدار ئائىلىگە بېرىپ غىزالانسا ياكى ئۇسسۇزلۇق ئىچسە ھارام
ھېسابلىنىدۇ.

7) مېيىت ئۇزىتىش قائىدە ـ يوسۇنى

مېيىت تاۋۇتقا سېلىنغاندىن كېيىن، ئىلگىرى ئۇستىگە قارا
يوپۇق يېپىلاتتى، ھازىر تولىراقى يۇڭ يوپۇق ياكى يىپەك يېپى-

لىدىغان بولدى. ۋاپات بولغۇچى ئەر بولسا تاۋۇتنىڭ ئالدى تەرد-
پىدىكى ئەگمىنىڭ ئۈستىگە سەللە - تەلپەك كىيگۈزۈپ قويۇلى-
دۇ، ئەگەر ئايال بولسا، ئايالچە دوپپا كىيگۈزۈپ قويۇلىدۇ.
مېيىت نامىزىدىن كېيىن، سەللە ياكى دوپپا ئىمام ئاخۇنۇمغا
قالىدۇ. تاۋۇتنى تۆت ئەر كۆتۈرۈپ، مەسچىتكە ئېلىپ ماڭىدۇ.
رەسىم - قائىدە بويىچە ئالدى بىلەن مەسچىتتە مېيىت نامىزى
ئوقۇلىدۇ، ئاندىن مېيىت مازارغا ئېلىپ بېرىلىپ دەپنە مۇراسى-
مى ئۆتكۈزۈلىدۇ. مېيىتنى يۆتكەپ ماڭغاندا تەزىيىگە كەلگەن
ئادەمنىڭ تاۋۇتنى كۆتۈرۈپ مېڭىش ئاكتىپلىقى ناھايىتى يۇقىرى
بولىدۇ، بولۇپمۇ ياشلار تاۋۇتنى تالىشىپ بەس - بەس بىلەن
كۆتۈرۈپ ماڭىدۇ، كىشىلەرنىڭ قارىشىچە، بۇ گۇناھنى يۇيۇپ
پەزىلەتلىك بولۇشنىڭ ياخشى پۇرسىتى ئىكەن. تاۋۇتنى كۆتۈ-
رۈش قائىدىسى مۇنداق: ئاۋۋال ئالدى تەرەپ ئوڭ مۈرىگە ئېلىنى-
دۇ، ئاندىن كەينى تەرەپمۇ ئوڭ مۈرىگە ئېلىنىدۇ، ئاندىن ئالد-
دىكىلەر سول مۈرىسىگە يۆتكەيدۇ، ئارقىدىكىلەرمۇ سول مۈرد-
سىگە يۆتكەيدۇ، ئاندىن ماڭىدۇ. ۋاپات بولغۇچىنىڭ پەرزەنتلى-
رى قاتارلىق ئۇرۇق - تۇغقانلىرى تاۋۇتنىڭ ئالدىدا يىغا - زار
قىلىپ يول باشلايدۇ. جامائەت سۈكۈتكە چۆمگەن ھالدا ئەگىشىپ
ماڭىدۇ.

8) يەرلىكىدە قويۇش قائىدە - يوسۇنى

خوتەندە يەرگە دەپنە قىلىشتەك قاتتىق تۈزۈم يولغا قويۇل-
غان. جۇغراپىيىلىك مۇھىت ۋە يەرنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ، گۆر
ئىككى خىل بولىدۇ: بىر خىلى، ئۆڭكۈر شەكىللىك گۆر بو-
لۇپ، شامگۆر دەپ ئاتىلىدۇ. يەنە بىر خىلى، ئىچكىرى -
تاشقىرى ئۆي شەكىللىك گۆر بولۇپ، لەھەت دەپ ئاتىلىدۇ.
كېيىنكى خىلى بىر قەدەر ئومۇمىيۈزلۈك ۋە تىپىك ھېسابلىنىدۇ.
ئالدىنقىسى تېيىزلىقتىن - چوڭقۇرلۇققا قاراپ كولىنىپ، ئۆڭ-
كۈر تېشىلىدۇ، ئاندىن مېيىت ئۆڭكۈر ئىچىگە قويۇلۇپ، ئاغزى

ئېتىلسىلا بولىدۇ، ئايىغى شىمال تەرەپكە، يۈزى قىبلىگە قاراپ قويۇلىدۇ، باشقا مۇرەككەپ تەلەپ قويۇلمايدۇ، كېيىنكىسىدە ئالدى بىلەن ئىككى مېتىر چوڭقۇرلۇقتا تىك تۆت چاسا يەرلىك كولىنىدۇ، ئاندىن يان تەرىپىدىن بىر ئىچ يەرلىك كولىنىدۇ، ئۇنىڭ ئىچى چوڭ، ئاغزى كىچىك، تۆت چاسا شەكىلدە بولىدۇ. ئېگىزلىكى بىر ئادەم ئولتۇرۇپ مەشغۇلات قىلالىغۇدەك بولىدۇ، چۈنكى لەھەت ئىچىگە لەھەتنىڭ تېگىدىن ئېگىزرەك، جەنۇب - شىمال يۆنىلىشلىك بىر تۈز تەكچە چىقىرىلىدۇ، مېيىت ئەنە شۇ تەكچىگە ياتقۇزۇپ قويۇلىدۇ، قولى، تىزى ۋە ئېڭىكىگە چىگىپ قويۇلغان رەخت پارچىسى يېشىۋېتىلىدۇ ھەم بېشى ئوڭ تەرەپكە، يەنى قىبلە تامدىكى مۇقەددەس جاي — مەككە تەرەپكە قارىتىپ قويۇلىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، تەكچىگە بىر قانچە كىچىك ئېرىقچە چىقىرىلىدىكەن، جەسەتنىڭ بەدىنىدىن چىققان سۇلار ئاشۇ ئېرىقچىلاردىن ئېقىپ چۈشۈپ كېتىپ، مېيىتنىڭ ئاستى قۇرۇق تۇرىدىكەن، شۇنىڭ بىلەن مېيىت چىرىپ كەتمەيدىكەن. گۆر كولىغۇچى ۋە مېيىتنى قويغۇچىلار ئومۇمەن تەجرىبىلىك كىشىلەر بولۇپ، ئادەتتە تۆت كىشىدىن تەركىب تاپىدۇ.

ھەر بىر مەھەللىدە جامائەت تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان بىر قانچە گۆركار بولۇپ، كىمنىڭ ئۆيىدە ئۆلۈم - يېتىم ئىشلى-رى بولۇپ قالسا، چاقىرغان ھامان يېتىپ كېلىپ، ۋاپات بولغۇ-چىغا گۆر كولاپ بېرىدۇ. بىرلىكتە گۆر كولايدىغان تۆتۈيلەن كۆپىنچە مېيىتنى يۇيۇپ - تاراش ئىشلىرىنىمۇ قىلىدۇ، ئۇنى يەرلىكىدە قويۇشمۇ ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى ھېسابلىنىدۇ.

9) ۋاپات بولغۇچىغا تەزىيە بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن ئۆتكۈزۈ-لىدىغان نەزىر - چىراغ

ۋاپات بولغۇچىنىڭ روھىغا تەزىيە بىلدۈرۈلىدىغان قائىدە - يوسۇن ئەل ئىچىدە بىردەك نەزىر - چىراغ دەپ ئاتىلىدۇ. نەزىر چىراغ ئۆلۈم - يېتىم قائىدە - يۇسۇنى ئىچىدە ۋاپات بولغۇچىغا

تەزىيە بىلدۈرۈلىدىغان ئاساسلىق پائالىيەت ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ شەكلى جامائەتنى غىزاغا داخىل بولۇپ، دۇئا قىلىشقا، ئىمام ئاخۇنۇمنى قىرائەت قىلىشقا تەكلىپ قىلىش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولىدۇ. غىزاغا چىللىنىدىغانلارنىڭ دائىرىسى ۋاپات بولغۇچىنىڭ ئائىلە ئىقتىسادىي ئەھۋالى ۋە جەمئىيەتتىكى ئورنىغا قاراپ زور دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ. بايلار نەزىر - چىراغ قىلغاندا، قوي - كالا سويۇپ، پولۇ ئېتىدۇ، چىللىنىدىغان جامائەتمۇ كۆپ بولىدۇ، نامرات ئائىلىلەر ئۆيىدە نېمە بولسا شۇنى ئېتىدۇ، چىللىنىدىغان جامائەتمۇ ئاز بولىدۇ.

جايلاردا ئۆتكۈزۈلىدىغان نەزىر - چىراغلارنىڭ قېتىم سانىمۇ دېگەندەك ئوخشاش بولمايدۇ. نەزىر - چىراغ كۆپ بولىدىغان جايلاردا شۇ كۈنكى نەزىر، ئۈچ نەزىر، يەتتە نەزىر، يىگىرمە نەزىر، قىرىق نەزىر ۋە يىل نەزىر ئۆتكۈزۈلىدۇ. شۇ كۈنكى نەزىردە ئېتىلىدىغان قائىدە - يوسۇن تامىقى ئادەتتە ئاقئاش دەپ ئاتىلىدۇ. ئەمما، تارتىلىدىغان غىزا ئۇنچە ئالاھىدە بولۇپ كەتمەيدۇ، ئۇ ئاساسەن يىراقتىن تەزىيىگە كەلگەنلەرگە تارتىلىدۇ. ئۈچىنچى كۈنى «پارە» كۈنى، يەنى قۇرئان تىلاۋەت كۈنى دەپ ئاتىلىدۇ، ئىمكانقەدەر پولۇ ئېتىلىپ، ئاساسەن قۇرئان تىلاۋەت قىلغان ئاخۇنۇم، دەپنە ئىشلىرىغا ياردەملەشكەن ئۇرۇق - تۇغقانلار ۋە قوشنا - قولۇملارغا داستىخان سېلىنىدۇ. بۇلار كىچىك نەزىر - چىراغلارغا كىرىدۇ. يەتتە نەزىرنىڭ كۆلىمى چوڭ بولغاچقا، رەسمىي نەزىر - چىراغ ھېسابلىنىدۇ، بۇ نەزىرگە شۇ مەھەللىدىكى مەسچىتنىڭ جامائىتى ۋە يۇرتداشلار قاتنىشىدۇ. يىگىرمە نەزىرنىڭ كۆلىمىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش بولىدۇ. قىرىق نەزىر ۋە يىل نەزىر بىر قەدەر چوڭ بولىدۇ، شەھەر - بازارلاردا رەسمىي باغاق تارقىتىلىدۇ. يېزىلاردا نەزىر قىلىشتىن بىر ھەپتە بۇرۇن جۈمە نامىزىدا ئىمام ئاخۇنۇمغا دەپ قويۇلىدۇ. ناماز ئاخىرلاشقاندا ئىمام ئاخۇنۇم كۆپچىلىككە: «××× كۈنى ×××» نىڭ ئۆيىدە قىرىق نەزىر ياكى يىل نەزىر بولىدۇ،

جامائەت نەزىرگە داخىل بولغاي» دەپ خەۋەرلەندۈرىدۇ. جايلار-
دا، قىرىق نەزىر ئادەتتە مۇددەتتىن بىر قانچە كۈن بۇرۇن،
مەسىلەن، 36 - ياكى 37 - كۈنلىرى ئۆتكۈزۈلىدۇ. بارلىق
نەزىر - چىراغ پائالىيەتلىرى ئىچىدە يىل نەزىر ئەڭ چوڭ
بولىدۇ. ياشانغانلارنىڭ نەزىرى ياشلارنىڭكىدىن چوڭ بولىدۇ.
غىزانىڭ ئالدىدا قۇرئان تىلاۋەت قىلىنىپ، غىزادىن كېيىن دۇئا
قىلىنىدۇ ھەم ۋاپات بولغۇچىنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىدىن ھال
سورىلىدۇ. شەھەرلەردە داستىخان ياكى ئۇستەللەرگە پولۇ-
دىن باشقا يەنە قەنت - ناۋات، قورۇق يەل - يېمىش،
پېچىنە - پىرەنىك قاتارلىق نازۇ نېمەتلەر قويۇلىدۇ، نەزىردە
ھاراق ئىچىشكە، ئۈنلۈك پاراڭ سېلىشقا، كۈلۈشكە، مۇزىكا
قويۇشقا بولمايدۇ، پۈتكۈل سورۇن جىمجىت ۋە سۈرلۈك
بولىدۇ.
قىرىق نەزىر ۋە يىل نەزىردە مېھمانلار قائىدە - يوسۇن
بويىچە سوۋغات ئەكىلىدۇ، ئادەتتە بىر داستىخانغا نان يۆگەپ
كېلىدۇ، بۇ ئەل ئىچىدە بىرخون نان دەپ ئاتىلىدۇ، داستىخانغا
ئادەتتە ئۈچتىن ئارتۇق كاكچا، كېسەك چاي، چاقماق قەنت، ئاق
رەخت قاتارلىقلار يۆگىلىدۇ. سوۋغاتنى ئاياللار تەييارلايدۇ، ئە-
كېلىدۇ ۋە ئۆي ئىگىسىگە بېرىدۇ، سوۋغاتنى ئۆي ئىگىسى ئايال
قوبۇل قىلىدۇ. باغاق تارقاتقاندا ئەر - خوتۇن ھەر ئىككىسى
چاقىرىلىدۇ، ئەمما ۋاقىت جەھەتتە ئەرلەر بالدۇر، ئاياللار
1 — 2 سائەت كېيىنگە ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. تەكلىپ قىلىنغان
ئايال شۇ كۈنى ئاغرىپ قېلىپ ياكى باشقا جىددىي ئىش بىلەن
بارالماي قالسا، نەزىردىن كېيىن داستىخان تەييارلاپ ئالايىتەن
بېرىپ كېلىدۇ. يىل نەزىردىن كېيىن ئادەتتە نەزىر
ئۆتكۈزۈلمەيدۇ.

10) ماتەم كىيىمى كىيىش، ماتەم بەلگىسى باغلاش ئادىتى

مېيىتنى يۇيۇپ - تاراشقا تەييارلانغاندا، ھازىدار ئائىلىدىكى
ئەر - ئاياللار ئايرىم - ئايرىم ھالدا مۇنداق ماتەم بەلگىسى

باغلايدۇ ياكى ئارتىدۇ: ئەرلەر بىلىگە ئاق باغلايدۇ، ئاياللار ئاق
لېچەك ئارتىدۇ. بۇگۈنكى كۈندە، مۇسىبەتكە كەلگەن ئاممىغا ئاق
بەلۋاغ ۋە ئاق لېچەكنى ھازىدار ئائىلە تەييارلايدىغان بولدى.
ماتەم كىيىمى كىيىش ۋە ماتەم بەلگىسى باغلاش جايلار ئارىسىدا
ئاز - تولا پەرق قىلىدۇ، بۇ ۋاپات بولغۇچىنىڭ بوغۇن پەرقى
ۋە قان - قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىگە باغلىق بولىدۇ. ئادەتتە
يەتتە نەزىر كۈنى بىر ئەر مويسىپىت ۋە بىر ئايال مويسىپىت
ھازىدار ئائىلىدىكى ئەر - ئايالغا سەۋر قىلىش توغرىسىدا نەسى-
ھەت قىلىپ، ھازىدار ئەرنىڭ بېلىدىكى ئاق بەلۋاغ ۋە ھازىدار
ئايالنىڭ بېشىدىكى ئاق لېچەكنى ئېلىۋېتىدۇ. 40 نەزىر تۈگى-
گەندىن كېيىن ئاندىن ئەرلەر چاچ - ساقاللىرىنى ئالدۇرسا،
ئاياللار يۇيۇنۇپ - تارانسا بولىدۇ. ئاكا - ئۇكا، ھەدە - سىڭىل-
لار بىر - بىرىگە يېڭى كىيىم ياكى كىيىملىك رەخت تەقدىم
قىلىدۇ، بۇ ئادەتتە قارىسىنى ئۇشتۇش دەپ ئاتىلىدۇ. ۋاپات
بولغۇچىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى زۆرۈر دەپ قارىسا ئۆزلىرى
قارىسىنى ئۇشتۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزسىمۇ بولىدۇ. قارىسىنى
ئۇشتۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلۈشتىن ئىلگىرى، ئەرلەرنىڭ
چاچ - ساقاللىرىنى ئالدۇرۇشى، ئاياللارنىڭ يۇيۇنۇپ - تارىنى-
شى، پەرداز قىلىشى پەرھىز قىلىنغاندىن باشقا ئۇلارنىڭ ھەر
قانداق شەكىلدىكى تەبرىكلەش ۋە كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىگە
قاتنىشىشىمۇ پەرھىز قىلىنىدۇ. توي - تۆكۈنلەرنىڭ ۋاقتىمۇ
كېچىكتۈرۈلىدۇ. ھازىدار ئائىلىدىكىلەر شۇنداق قىلىپلا قالماي
ھازىدار ئائىلىگە بولغان ھۆرمەت ۋە ھېسداشلىق يۈزىسىدىن،
قوشنا - قۇلۇملىرى ۋە شۇ مەھەللىدىكىلەرمۇ شۇنداق قىلىدۇ.
ئەگەر مەلۇم بىر پەۋقۇلئاددە سەۋەبتىن توي مۇراسىمى ئۆتكۈزمە-
سە بولمايدىغان ئىش بولسا، توي ئىگىسى ھازىدار ئائىلىنى
خەۋەرلەندۈرۈپ، ئۇ ئائىلىدىكىلەر چۈشىنىش ھاسىل قىلغان ۋە
قوشۇلغاندىن كېيىن، ئاندىن توي مۇراسىمى ئۆتكۈزسە بولىدۇ.
بەزى جايلاردا، بەزى ئائىلىلەردە ۋاپات بولغۇچى دادىسى ياكى

ئانىسى بولۇپ، ئائىلىدىكىلەرنىڭ ئۇنىڭغا بولغان مۇھەببىتى پەۋقۇلئاددە چوڭقۇر بولسا، قارىسىنى ئۇشتۇش مۇراسىمى يىل نەزىرىسىدىن كېيىن ئاندىن ئۆتكۈزۈلىدۇ.

11) قەبرە بېشىدا قۇرئان تىلاۋەت قىلىش ۋە قەبرە يوقلاش ئۆرپ - ئادىتى

ئادەتتە، ۋاپات بولغۇچى دەپنە قىلىنغان كۈندىن تارتىپ، ئۈچ كۈنگىچە قۇرئان تىلاۋەت قىلىنىدۇ، بۇ قۇرئاننى باشتىن - ئاخىرغىچە قىرائەت قىلىپ ئوقۇپ بولۇشقا كېتىدىغان ۋاقىت بولۇپ، قۇرئان تىلاۋەت قىلغۇچىلار قۇرئاننىڭ ھەر بىر پارىسىنى قىرائەت قىلىپ بولغاندىن كېيىن بىر قېتىم ئۈنلۈك توۋلايدۇ، بۇنداق قىلىشتىكى مەقسەت ۋاپات بولغۇچىنىڭ روھى-نى يالغۇزلۇق ھېس قىلدۇرماسلىق ۋە ئۇنىڭ روھىنىڭ مۇنكىر - نەكىرنىڭ سوئال - سوراقلىرىغا قورقماي جاۋاب بېرىشىگە ئىلھام بېرىشتىن ئىبارەت. كىشىلەر بۇ ئۈچ كۈن ۋاپات بولغۇچى سوئال - سوراق قىلىنىدىغان كۈن، ھەر قېتىم ئۈنلۈك توۋلىغاندا مۇنكىر - نەكىرنىڭ سوئال - سورىقى ئۈزۈلۈپ قالىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە سورالغان سوئاللارغا ئېنىق جاۋاب بېرىلگەن - بېرىلمىگەنلىكى سۈرۈشتە قىلىنمايلا، يېڭى بىر ۋاراق ئۆرۈلۈپ، سوراپ بولغان سوئاللار قايتا سورالمايدۇ، بۇنىڭ بىلەن ۋاپات بولغۇچى ئۆتكەلدىن ئوڭاي ئۆتەلەيدۇ، دەپ قارايدۇ.

روزى ھېيتتا ھەممە ئائىلىلەر قۇيماق سالىدۇ، بۇ ئاتا - ئانىلارنىڭ روھىغا ئاتاپ قىلىنىدىغان نەزىر - چىراغلاردا دائىم ئۇچرايدىغان بىر خىل رەسمىي قائىدە تامىقى ھېسابلىنىدۇ. كىشىلەر بۇنى ياغ پۇرىتىش دەپ ئاتايدۇ. يېزا - قىشلاقلاردا ھەر قانچە نامرات ئائىلىدىكىلەرمۇ شۇ كۈنى ئازراق ياغنىڭ ئامالىنى قىلىپ ياغ پۇرىتىدۇ. قۇيماق سالغانلىكى كىشىلەر شۇ كۈنى سەھەردە ئائىلە بويىچە قەبرىستانلىققا بېرىپ، قۇيماقنى سەدىقە قىلىپ باشقىلارنىڭ دۇئاسىنى ئالىدۇ، ئۆزلىرىمۇ دۇئا قىلىدۇ،

ئەلۋەتتە.

12) تۇپراق بېشىغا دەرەخ سېلىش ئادىتى

ئۆلۈم - يېتىم دەپنە ئادىتىدە يەنە قەبرە بېشىغا بىلەكتەك
چوڭلۇقتىكى تېرەك سالىدىغان بىر ئادەت بار. قۇربى يەتكەنلەر
چارۋا ماللارنىڭ دەرەخنى غاجىلىۋېتىشى ۋە قەبرىگە دەسسىشىدىن
ساقلىنىش ئۈچۈن، سالاسۇن ئورنىتىدۇ، يەنە ھەر كۈنى ياكى
ھەپتىدە بىر نەچچە قېتىم تۇپراق بېشىغا چىقىپ، ۋاپات بولغۇچى-
نىڭ روھىغا ئاتاپ دۇئا قىلىپ تۇرىدۇ، چۆگۈن ياكى قاپاقتا
سۇ ئالغاچ كېلىپ، دەرەخنى سۇغۇرۇپ تۇرىدۇ. كىشىلەر دە-
رەخنىڭ تۇتۇپ يىلتىزلىشىنى ئۈمىد قىلىدۇ، ئەمما ئۇنىڭدىن
تۇتىدىغانلىرى ئىنتايىن ئاز بولىدۇ. شۇ سەۋەبتىن بولسا كې-
رەك، كىشىلەر بۇ ھەرىكەتنى دەرەخ سېلىش دېمەي، خادا تى-
كىش دەپ ئاتىشىدۇ. كېيىن يەنە ھەر يىلى دەرەخ سېلىنىپ
تۇرىدۇ، ئۇ خادا ئالماشتۇرۇش دەپ ئاتىلىدۇ. ئەنئەنىۋى
ھېيت - ئايەم كۈنلىرى ئەتىگەندە، كىشىلەر ھېيت نامىزىنى
ئۆتەپ بولۇپ، مەسچىتتىن ئۇدۇل قەبرىستانلىققا بارىدىغان ۋا-
قىت خادا تىكلەشنىڭ ئەڭ خاسىيەتلىك ۋاقتى ھېسابلىنىدۇ. ھەر
بىر قەبرە ئۈستىدىكى خادىلارنىڭ ئۇچىغا ئېسىلغان تۇغ - ئەلەم،
لاتا پارچىلىرى بوران، ھۆل - يېغىن ۋە ئاپتاپنىڭ تەسىرىدە
ئۆڭۈپ، يىرتىلىپ شامالدا لەپىلدەپ تۇرىدۇ، بەزى خادىلارغا يەنە
ياغاچتىن ئويۇپ ياسالغان ياكى رەخت پارچىلىرىدىن تىكىلگەن
ئۈچ بۇرجەك تۇمارلار ۋە قوتاز قۇيرۇقى، سامان تولدۇرۇلغان
تۇلۇم قاتارلىقلار ئېسىپ قويۇلغان بولۇپ، ئۇلارمۇ شامالدا تەۋ-
رەپ مازارنى سۈرلۈك ۋە سىرلىق تۈسكە كىرگۈزىدۇ.

ئاپتورى: يۈەن جىڭگۇاڭ، يۈەن نايۇ

قوشۇمچە

1. خوتەندە ئۆتكەن شەخسلەر

1. قەلبى ۋەتەنىنىڭ بىرلىكىگە باغلانغان پادىشاھ گۇاڭدې

ئۇدۇندا تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى Ⅲ ئەسىردە بەگلىك قۇرۇلغاندىن بۇيان، ۋايجىراخانلىقى ئىزچىل ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈپ كەلگەن. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ۋاڭ ماڭ ھوقۇق تارتىۋالغاندىن كېيىن، غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئوتتۇرىسىدىكى دوستانە مۇناسىۋەت ئۈزۈلۈپ قالدى. ھۇن چەۋەندازلىرىنىڭ تۆمۈر تاپىنى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى كەڭ رايونلارنى ئاياغ ئاستى قىلىۋاتقان پەيتتە، يەكەن خانلىقى بىلەن ئۇدۇن خانلىقى بىرلىشىپ، ھۇن ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۇ-جۇمىغا تاقابىل تۇردى ھەمدە غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكە-مىسىدىكى ئىچكىرىگە چېكىنىپ كېتىشكە ئۈلگۈرەلمىگەن 1000 نەپەردىن ئارتۇق ئائىلە تاۋابىئاتلارنى قوغداپ قېلىپ، ئۇلارنى ئۇدۇن قاتارلىق جايلارغا يۆتكەپ ئورۇنلاشتۇردى. كېيىن يۈز بەرگەن بىر قانچە قېتىملىق قالايمىقانلىقتىن كېيىن، ئۇدۇن خان جەمەتىدىن ھۇمبا خەنزۇلۇڭ دېگەن خەنزۇنىڭ ياردىمىدە ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلدى. لېكىن، بىر قېتىملىق ئۇرۇشتا ھومبا ئوقيا تېگىپ ئۆلۈپ كېتىپ، جىيەنى گۇاڭدې خانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلدى. گۇاڭدې ھوقۇق يۈرگۈزگەندىن كې-يىن، ئۇدۇننىڭ كۈچى بارغانسېرى زورىيىپ، جەنۇبىي يولدا قەد كۆتۈردى. «كېيىنكى خەننامە» دە خاتىرىلىنىشىچە، شۇ چاغ-

ـدا نـيـه تەۋەسـدىن تارتـىپ غەربـىي شـىمـالدا سۇلى (بۇگـۇنكى قەشقەر) غىچە بولغان 13 بەگلىك ئۇنىڭغا بويسۇنغان. غەربىي يۇرت خەلقىنىڭ شىللىسىگە مىنىپ ئادەتلىنىپ قالغان ھۇن قۇل- دار ئاقسۆڭەكلىرى ئۇدۇننىڭ كۆچىيىپ كېتىۋاتقانلىقىغا قاراپ، مەغلۇبىيەتكە تەن بەرمەي مىلادىيە 60 ـ يىلى بەش نەپەر سانغۇن- نى تەيىنلەپ، 30 مىڭ لەشكەر بىلەن قورشاپ ھۇجۇم قىلىپ، ئۇدۇننى تەسلىم بولۇشقا مەجبۇرلىدى. گۇاڭدې خانغا ئوغلىنى گۆرۆگە بېرىشنى بۇيرۇدى ھەمدە ھەر يىلى باج ـ سېلىق ئورنىدا نۇرغۇن ماددىي بۇيۇم تاپشۇرۇشنى بەلگىلىدى ۋە نازارەتچى بەگ ئەۋەتىپ ئۇدۇننى كونترول قىلدى. يۇڭپىڭنىڭ 16 ـ يىلى (مىلادىيە 73 ـ يىلى) بەن چاۋ شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ تەيىنلىشى بىلەن، غەربىي يولدىكى ھەر قايسى بەگلىكلەر بىلەن ئالاقە ئورنىتىپ، ھۇنلارغا زەربە بېرىش ئۈچۈن كەلدى. بەن چاۋ ئۇدۇنغا يېتىپ كەلگەندە، خەن سۇلالىسى ئوردىسى بەك يىراقتا، بىزگە ياردەم بېرەلمىشى قىيىن دەپ ئەنسىرىگەن گۇاڭدې خان بەن چاۋغا يېقىنلىشىشقا جۈرئەت قىلالماي، «مەقسەتلىك ئۆزىنى قاچۇردى» ، شۇ چاغلاردا ئۇدۇنلۇقلار باخشىغا ئىشىنەتتى. ھۇن- لارنىڭ كۇشكۇرتۇشى بىلەن باخشىلار جىن قوغلاش باھانىسى بىلەن گۇاڭدې خاننى بەن چاۋ مىنىپ كەلگەن شامال ئاياغ، قارا تۇمشۇق ئاتنى ئېلىپ كېلىپ نەزىر ـ چىراغ قىلىشقا مەج- بۇرلىدى. بەن چاۋ بۇنىڭدىكى سۇيىقەستنى بىلىپ يەتكەندىن كېيىن، ئاتنى باخشىلار ئۆزى ئېلىپ كەتسۇن دەپ تۇرۇۋېلىپ، كەسكىن ئىش كۆرۈپ باخشىلارنى قەتل قىلدى. گۇاڭدې خانمۇ قەيسەرلىك بىلەن ھۇنلارنىڭ نازارەتچى ئەمەلدارىنى ئۆلتۈرۈپ، خەن سۇلالىسىگە بويسۇنۇپ ھۇنلارغا زەربە بېرىش ئىرادىسىنى ئىپادىلىدى، بەن چاۋ بىلەن بىرلىشىپ ۋەتەننى بىرلىككە كەلتۈ- رۈش ئۇلۇغۋار ئىشلىرىغا ئاتلاندى.

مىلادىيە 96 ـ يىلى، خەن مىڭدى ئۆلگەندىن كېيىن،

ئوردىدا زىددىيەت ئېغىرلاشتى. خەن جاڭدى چېگرا ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا مادارىمىز يەتمەيدۇ دەپ قاراپ، بەن چاۋ قاتارلىق-لارنى لوياڭغا قايتىپ كېلىشكە پەرمان چۈشۈردى. بەن چاۋ قاتارلىقلار سۇلىدىن يولغا چىقىپ ئۇدۇنغا كەلگەندە، شۇ جايدىكى خان، ۋەزىر - ۋۇزرالار ۋە ئاۋام بەن چاۋنىڭ ئىچكىرىگە قايتى-شىغا قوشۇلمىدى. گۇاڭدې خان باشچىلىقىدىكى كىشىلەر «بەن چاۋنىڭ ئېتىنىڭ پۇتىنى قۇچاقلاپ تۇرۇۋېلىپ، ماڭغىلى قويمى-دى»، بەن چاۋ گۇاڭدې خان ۋە كەڭ ئاۋامنىڭ بىردەك تەلەپ قىلىشى بىلەن غەربىي يۇرتتا داۋاملىق تۇرۇپ قېلىش قارارىغا كەلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، چۈشەنچە ھاسىل قىلىش ۋە قوللىشىغا ئېرىشىش ئۈچۈن، خەن جاڭدىغا مەكتۇپ يوللاپ، ئۇدۇن، پىشامشان قاتارلىق جايلاردىكى خان، ۋەزىر - ۋۇزرالار ۋە پۇقرانىڭ قوللىشى ئارقىسىدا بىرلىككە كېلىش پايدىلىق ۋەزى-يىتىنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىنى، غەربىي يۇرتتىكى كەڭ زاتلار-نىڭ «خەن سۇلالىسىنى ھىمات تۇتۇش تەڭرىنى ھىمات تۇتقان بىلەن باراۋەر» دەپ قارايدىغانلىقىنى بايان قىلدى. جاڭدى جاڭ-خېنىڭ 1 - يىلى (مىلادىيە 87 - يىلى) شەرقىي خەن سۇلالىسى ئوردىسى بەن چاۋنىڭ غەربىي يۇرتتا داۋاملىق قېلىشىغا قوشۇل-دى. شۇ گەن، لى يىلارنى لەشكەر باشلاپ بېرىپ بەن چاۋغا ھەمدەم بولۇشقا ئەۋەتتى ھەمدە بەن چاۋنى باش لەشكەر باشلىقلى-قىغا تەيىنلىدى. لى يى ئەسلىدە خان ئوردىسىدىكى پاسىبان قوشۇنىنىڭ سەردارى بولۇپ، ئەيش - ئىشرەتكە بېرىلىپ كەتكەن-دى، ئۇنىڭ چېگرا رايونىدىكى جاپا، خېيىمخەتەرگە ھەرگىز رازىلىقى يوق ئىدى. ئۇنىڭ ئۇدۇنغا كەلگەن ۋاقتى دەل ھۇنلار-نىڭ كۇسەننى كۇشكۇرتۇپ سۇلىغا ھۇجۇم قىلىشۋاتقان مەزگىلى بولغاچقا، قورقۇپ كېتىپ ئالاقزادىلىك ئىچىدە قايتىپ كېتىش كويىدا بولدى. ئۇ دەككە - دۈككە ئىچىدە خانغا «غەربىي يۇرتنى ھۇجۇم بىلەن ئالغىلى بولمايدىكەن» دەپ دوكلات قىلدى. ئۇزى-

بەن چاۋغا غەربىي
نىڭ پەسكەش مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، دەپ تۆھمەت چاپلى-
يۇرتتا «ئەيش - ئىشرەتكە بېرىلىپ كەتتى» ئاشمىدى. بەن چاۋ
دى. لى يىنىڭ رەزىل مەقسىتى ئەمەلگە ئاشمىدى. بەن چاۋ
ئومۇملۇقنى نەزەردە تۇتۇپ، شەخسىي ئاداۋەت بىلەن ھېسابلى-
شىپ ئولتۇرماي، لى يىنىڭ ئۆيسۇنلۇق خاس مۇلازىملىرىنى
ئېلىپ لوياڭغا قايتىشىغا يول قويىدى. شۇ چاغدا ھۇنلارنىڭ تەسىر
كۈچى جەنۇبىي يولدىن پەيدىنپەي قوغلاپ چىقىرىلىۋاتقان بولسى-
مۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ يەنىلا تەسىرى بار ئىدى. بەزى شەھەر
بەگلىكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى كىمگە بويسۇنۇشنى بىلەلمەي
ئىككىلىنىپ تۇرۇۋاتاتتى. يىراقنى كۆرەر ئۇدۇن خانى گۇاڭدې-
نىڭ بايرىقى روشەن بولۇپ، قەتئىي تەۋرەنمىدى. ئۇ بىرلىككە
كەلتۈرۈش تەقەززاسى بىلەن كەڭ ئاۋامنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا،
بەن چاۋ بىلەن زىچ ھەمكارلىشىپ، ھۇنلارغا ۋە باشقا توپىلاڭچى-
لارغا قارشى كۈرەش داۋامىدا ئۇدۇن بوستانلىقىنىڭ بارلىق ئادەم
كۈچى، ماددىي كۈچىنى ئىشقا سېلىپ، بۇ كۈرەشكە ئاتلىنىپ،
ۋەتەننى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۇلۇغۋار ئىشىنى غەلىبىلىك تاماملا-
لاپ، ئۆچمەس تۆھپە قوشتى.

ئاپتورى: يىن خۇڭمېي

2. مەشھۇر رەسسام ۋايجىرا ۋىچىر

ۋايجىرا ۋىچىر — تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر رەسسام. ئۇ ئۇدۇن (بۇگۇنكى خوتەن) خان جەمەتىدە دۇنياغا كەلگەن. بالىلىق ۋاقتىدىن تارتىپ ئاتىسى ۋايجىرا ۋازېكنادىن رەسىم سىزىشنى ئۆگەنگەن. جېنگۇەن يىللىرى ئۇنىڭ كۆركەم، رەڭدار رەسىملىرى ئوردىدا ماختاشقا ئېرىشكەن. چاڭئەن (بۇگۇنكى شىئەن شەھىرى) گە بېرىپ، ئوردا ياساۋۇلى بولغان، ئۇنىڭغا ۋىلايەت دەرىجىلىك ئەمەل - نەسەب بېرىلگەن. قېنىق،

سىزىش بىلەن رەسىملەرنى قاپارتما رەڭلەردىكى
تۇتۇق ھەر خىل رەڭلەردىكى قاپارتما رەسىملەرنى سىزىش بىلەن
ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتە ئۆزگىچە ئۇسلۇب يارالتقان. ئۇنىڭ رەسىم
سىزىش ژانىرلىرىدا بۇددا دىنىي ئاساس قىلىنغان. بۇت،
جىن - شاياتۇن، ئادەم، گۈل - گىياھ، ئۇچار قاناتلارنى سى-
زىش ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى ئىدى. «شۇەنخې رەسىملەر توپلىمى»
غا ئۇنىڭ «مايتىرى بۇتلىرى» «بۇددا ساقرام مەنزىرىلىرى» قا-
تارلىق سەككىز پارچە رەسىمى كىرگۈزۈلگەن. يۆگەم رەسىملەر-
دىن باشقا، چاڭئەندىكى مەشھۇر بۇتخانىلاردا تام رەسىملىرى بار
ئىدى. مەسىلەن، ئېنسى بۇتخانا مۇنارى ئالدىدىكى «ساۋاب
تاپقۇچىلار»، «چىيەنبىن ۋېنشۇ»، «قول ۋە كۆزلەردىكى مىس-
كىنلىك» قاتارلىقلار ھەمدە گۇاڭجەي بۇتخانىسىدىكى مەنشۇتاڭ،
پوشيەنتاڭ بۇتلىرى، جىن - شاياتۇنلارنى بويسۇندۇرۇش، سىھ-
رىگەر راھىبلار، تۇبۇتلەر دېگەن رەسىملەرنى ۋايجىرا ۋىچىر سىز-
غان. ئۇنىڭ غەربىي يۇرت ئۇسلۇبىدىكى ئىپسىل رەسىملى-
رى ئارقا - ئارقىدىن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك خەلقلىرى ئالدىدا
نامايان بولۇپ، ئاستانىدە شۆھرەت قازانغان. تاڭ سۇلالىسى
دەۋرىدىكى رەسساملىق ساھەسىگە شان - شەرەپ بېغىشلىغان.
داڭلىق رەسساملاردىن ۋۇ داۋزى، ۋاڭ ۋېي قاتارلىقلار غەربىي
يۇرت ئۇسلۇبىدىكى رەسىملەردىن ئوزۇق ئېلىپ شەرەپ قازان-
غان. ۋايجىرا ۋىچىر ئۇزۇن مۇددەت چاڭئەندە پائالىيەت ئېلىپ
بارغان بولۇپ، ۋۇ داۋزى، يەن لىبىن قاتارلىقلار بىلەن بىرگە
رەسىم سىزىپ، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رەسساملىرىنىڭ ئارتۇقچىلى-
قىنى قوبۇل قىلىپ، رەسىم سىزىش ماھارىتىنى كامالەتكە يەت-
كۈزگەن. بۇددا ئەنبىيالىرى رەسىملىرى ۋە غەربىي يۇرت كىشى-
لىرى رەسىملىرى رەسساملار ناھايىتى كۆپ بولغان ئەينى چاغلار-
دا يۇقىرى باھاغا ئېرىشكەن. ئۇنىڭ قەلىمى يەڭگىل، رەسىملى-
رىنىڭ سىزىقلىرى ئېنىق، رەڭگى ئوچۇق بولۇپ، تامغا سىزغان
ئادەم رەسىملىرى خۇددى تىرىك ئادەمنى تامدا تۇرغۇزۇپ قويغان-

ىدەك بولۇپ، كىشىلەرگە ستىرېئولۇق تۇيغۇ ۋە چىنلىق تۇيغۇسى ئاتا قىلاتتى. ئۇنىڭ رەسىملىرى تاڭ، سۇڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە ئەتىۋارلىق بۇيۇم دەپ قارىلىپ كەلگەن. ئۇنىڭ ھازىرغىچە مەمىلىكەت ئىچى ۋە سىرتىغا تارقالغان «تەڭرىخان رەسىملىرى»، «ئوغۇز رەسىملىرى»، «كۇسەن رەققاسلىرى رەسىمى» نىڭ باھاسى ناھايىتى يۇقىرى، ئەمما بەزىلەر بۇلارنىڭ ئەسلىي نۇسخا ئىكەنلىكىدىن گۇمانلانماقتا.

ئاپتورى: يىن خۇڭمېي

3. تويلاڭنى تىنچىتىش سەردارى ۋايجرا سامپاۋا

ۋايجرا سامپاۋا تاڭ سۇلالىسىنىڭ تيەنباۋ يىللىرىدىكى ئۇدۇن خانى بولۇپ، ئۇدۇن خانىنىڭ چوڭ ئوغلى ئىدى. بالىلىق مەزگىلىدە چاڭئەنگە كېلىپ سەيلە ـ ساياھەت قىلغان. شۇەنزۇڭنىڭ ماختىشىغا ئېرىشكەن. ئوردا كېنىزەكلىرىنى ئۇنىڭغا خوتۇنلۇققا بەرگەن ھەمدە ئوڭ قانات مۇھاپىزەتچىلەر سانغۇنى، كېرىيە تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ تۇتۇق بەگلىكىگە تەيىنلىگەن. ئۇدۇنغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئەنشى ھىراۋۇلى گاۋ شيەنجىگە ياردەملىشىپ پۇشان بازىرى (بۇگۈنكى چەرچەن) ئەتراپىدا تۇبۇتلەرنىڭ پاراكەندىچىلىكىگە قارشى تۇرغان. بۇ جەرياندا كۆرسەتكەن تۆھپىسىگە ئاساسەن كېڭەشبېگى، ھودەيچىبەگ ۋەزىپىسى ئىنئام قىلىنغان، كېيىن كېڭەش ھودەيچىبېگى قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. بۇ ئەسلىدىكى ۋەزىپىسىگە باراۋەر ئىدى. تيەنباۋنىڭ 14 ـ يىلى (مىلادىيە 755 ـ يىلى) ئەنلۇك ـ سۈيگىن توپىلىڭى يۈز بېرىپ، پۈتۈن مەملىكەتنى زىلزىلىگە سالىدۇ. ۋايجرا سامپاۋا تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئامانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، جىدېنىڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 756 ـ يىلى) ئەستايىدىل ئويلانغاندىن كېيىن قەتئىي ئىرادىگە كېلىپ، بەگلىك ئىشلىرىنى ئىنىسى ۋايجرا

بوخان ئىنچۇغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، 5000 لەشكەرنى باشلاپ،
ئۇزۇن مۇساپىلەرنى بېسىپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بېرىپ، تاڭ
سۇلالىسىنىڭ توپىلاڭنى تىنچىتىشىغا ياردەملىشىدۇ. ئۇنىڭ ئا-
رىلىقنى يىراق كۆرمەي لەشكەرلىرىنى باشلاپ ياردەمگە كەلگەنلى-
كىدىن ئىبارەت ساداقەتمەنلىكىگە سۇ زۇڭدى خان چەكسىز ئاپى-
رىن ئوقۇيدۇ. ئۇنىڭغا ئوردا ئىشلىرى نازارەتچىلىك ۋەزىپىسىنى
بېرىدۇ. ئۇدۇن لەشكەرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان غەربىي يۇرت
پىدائىيلىرى چاڭئەن ئەتراپىدا ئاسىيلارنى زور تالاپەتكە ئۇچرىتى-
دۇ. ئاندىن كېيىن تۇشمۇتۇشتىن ئۇرۇش قىلىپ ئاجايىپ تۆھ-
پىلەرنى يارىتىدۇ. ئۆكلۈك - سۆيگىن توپىلىڭى تىنچىتىلغاندىن
كېيىن، ئۇ ئاستانىدە تۇرۇپ قالىدۇ. ئوردا نازارەتچىلىكىگە
تەكلىپ قىلىنىدۇ. دىۋاندىكى ئۈچ ۋەزىر قاتارىدىن ئورۇن ئالى-
دۇ، ھەربىي سەردار دېگەن ئۇتۇغات بېرىلىدۇ. ۋايجىرا سامپاۋا
يەنىلا ئاستانىدىكى تىلاۋەتخانىدا تۇرۇپ، مېھمانلارنى قوبۇل قى-
لىپ، ئوردا سىرتىدىكى زاتلار بىلەن ئىناق ئۆتىدۇ. جيەنجۇڭ-
نىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا پەنجىن بازىرى بۆلۈنمە ھالەتتە بولۇپ،
پات - پات توپىلاڭ يۈز بېرىپ، ھەربىي ئۆزگىرىش بولۇپ
تۇراتتى. تاڭ سۇلالىسى ئوردىسى خەۋپ ئىچىدە قالغاندا، ئۇ
دېزۇڭ خانغا ئەگىشىپ فېڭتيەن (بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ
چيەنشيەن ناھىيىسى) گە بىللە بېرىپ، ئۆز ساداقىتىدىن تەۋرەن-
مەيدۇ. مەنسىپى ئولۇغ قانات مۇھاپىزەتچىلەر چوڭ سانغۇنلۇقىغا
كۆتۈرۈلىدۇ ھەمدە خان ياردەمچىلىكىگە تەيىنلىنىدۇ. ئۇ ئوتتۇرا
تۈزلەڭلىككە سەپەر قىلغاندىن كېيىن، ئىنىسى بوخان ئىنچۇ تۆت
شەھەرنىڭ ياردەمچى ھىراۋۇلى بولۇپ، ئۇدۇننىڭ بەگلىك ئىش-
لىرىنى باشقۇرىدۇ. جېنيۇەننىڭ 1 - يىلى (مىلادىيە 785 -
يىلى) بوخان ئىنچۇ ئەلچى ئەۋەتىپ ۋايجىرا سامپاۋانىڭ ئوغلى
ۋايجىراقىرتىنى بەگلىك يوسۇنى بويىچە پادىشاھلىق تەختىگە ۋا-
رىسلىق قىلدۇرۇشنى قەتئىي تەلەپ قىلىدۇ. ۋايجىرا سامپاۋا

بۇنىڭغا قوشۇلمايدۇ. ئۇ، بۇ خان ئىنچۇ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن-
دىن بۇيان، بەگلىك ئىشلىرىنى جايىدا بىر ياقلىق قىلدى، ئاۋام
ئۇنىڭدىن رازى، قىرتىنى ئالساق، ئۇ ئاستانىدە تۇغۇلغان، ئوت-
تۇرا تۈزلەڭلىكتە ئۆزۈن تۇردى. يۇرتىمىزنىڭ ئۆرپ - ئادەتلى-
رىدىن بىخەۋەر، ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشكە باب كەلمەيدۇ، دۆلەت
ھوقۇقى ئىنىمنىڭ قولىدا بولسا ئاۋام بۇنى قوللايدۇ، دەيدۇ.
ۋايجىرا سامپاۋا 64 يېشىدا چاڭئەندە ئالەمدىن ئۆتىدۇ. جېنيۈەن-
نىڭ 10 - يىلى (مىلادىيە 794 - يىلى) تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭغا
لياڭجۇ ۋالىيسى دېگەن ئوتۇغاتنى بېرىدۇ. ئوغلى قىرتى ئاتىسى-
نىڭ ۋەزىپىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، لۇڭجۇنىڭ ئايماق بېگى
بولىدۇ.

ئاپتورى: يىن خۇڭمېي

4. ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن خانى ۋىسارا تەڭرىخان

مىلادىيە VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرى ئۆڭلۈك - سۆيگىن توپىلىڭى
تىنچىتىلغاندىن كېيىن، غەربىي يۇرت بوش قالىدۇ، تارىم ئوي-
مانلىقىدىكى ھەرقايسى شەھەر بەگلىكلىرى ئارقا - ئارقىدىن
تۈبۈتلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتىدۇ. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىر-
قى يىللىرىدا بەش دەۋر مىللىتارىستلىرىنىڭ جېدىلى ئاياغلاشمى-
غاچقا، غەربىي يۇرتتىكى ھەر قايسى جايلار بىلەن ئوتتۇرا تۈز-
لەڭلىكنىڭ مۇناسىۋىتى يەنىلا ئەسلىگە كەلمەيدۇ. خەن سۇلالىسى
دەۋرىدىن بۇيان ئىچكىرىدىكى مەركىزىي ئوردا بىلەن ئۇدا يېقىن
مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كەلگەن ئۇدۇن بەگلىكىدە خەنزۇچە ئىسمى
لى شىڭتىيەن ئىسىملىك بىر مەشھۇر خان ئۆتكەنىدى. ئۇ ۋەتەن-
نىڭ بىرلىكىنىڭ مۇھىملىقىنى چوڭقۇر چۈشەنگەچكە، قەلبى
ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئىنتىلەتتى. بۇنداق بۆلۈنمە ھالەتكە قاراپ
ئۇنىڭ قەلبى تولىمۇ ئازابلىنىدۇ. كېيىنكى جىن سۇلالىسى

تيەنفۇنىڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 938 ـ يىلى) ئۇ قىزىل تۇز،
ئالتۇن، قوتاز قۇيرۇقى، ئاق قاشتېشى، ئاق شايى، نۇشۇدۇر،
سۇمۇرغ پېيى، قاشتېشى قاپچۇقى قاتارلىق ئولپان بۇيۇملىرىنى
تەييارلاپ، مۇپەتتىش خەلپەتبېگى ماجىرۇڭنى ئەلچىلىككە ئەۋە-
تىدۇ. ئەلچىلەر نۇرغۇن مۇشكۇللەرگە قارىماي، ئۇزۇن مۇساپى-
نى بېسىپ كەيفېڭ شەھىرىگە بېرىپ، كېيىنكى جىن سۇلالىسى
ئوردىسىغا ئۆزلىرىنىڭ بىرلىككە تەشنا ئىكەنلىكىنى ۋە مەركەز-
نىڭ ھىمايىدا بولۇش ئارزۇسى بارلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. كېيىنكى
جىن سۇلالىسى ئوردىسى تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئالاقە باغلاشقا
كەلگەن ئۇدۇن ئەلچىلىرىنى تەنتەنىلىك كۇتۇۋالىدۇ. ماجىرۇڭغا
دىۋان باسقاق سانغۇنى، تۇنجىبەگ دەپ ئۇنۇۋان بېرىدۇ ۋە مائاش
تەمىناتى ئۇچۇن 2000 تۇتۇننى سۇيۇرغال قىلىپ بېرىدۇ. يار-
دەمچى ئەلچى جاڭزەيتۇڭغا «ياردەمچى ياساۋۇل، نازارەتچىبەگ»
دەپ ئۇنۇۋان بېرىدۇ. ئۇلارنىڭ بىرگە بارغان ھەمراھى ۋۇ
شۇنگۇيغا «ياردەمچى كەنجىباسقاق» دەپ ئۇنۇۋان بېرىدۇ ھەمدە
دەرھال ئوردا كاسىپلىرى ئەمەلدارى جاڭ كۇاڭيې، گاۋ جۇخۇي
قاتارلىق ئەلچىلەرنى ئۇدۇنغا ئەۋەتىپ، «غەربىي چېگرانى تىنز-
گىنلەپ ۋەتەننى نەزەردە تۇتقان» ۋىسارا تەڭرىخانغا ئۇلۇغ ئاغىلىق
ئۇدۇن دۆلىتى خانى دەپ نام بېرىدۇ.

ۋىسارا تەڭرىخانىنىڭ ئەسلىي ئىسمى ۋايجىرا
سامخا (Vasa samhva) بولۇپ، ئۇزۇن مۇددەت ئۇدۇندا ھاكى-
مىيەت يۈرگۈزگەن ۋايجىرا خان جەمەتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرى-
دىكى مەشھۇر پادىشاھى ئىدى. ئۇ «بىز تاڭ سۇلالىسىگە تەۋە،
تاڭ ئوردىسىدىكى ئىشلارنى ئۆرنەك قىلىمىز» دەپ ئۆزىگە لى
دېگەن فامىلىنى قوللانغان.

ۋىسارا تەڭرىخان كېيىنكى لياڭ سۇلالىسى چيەنخۇانىڭ
2 ـ يىلى (مىلادىيە 912 ـ يىلى) تەختكە ئولتۇرغان. يىلنامى-
سىنى تۇڭچىڭ دەپ بېكىتكەن. كېيىن تيەنشىڭ، تيەنشۇغا ئۆز-

گەرتكەن. يىرىم ئەسىردىن كۆپرەك ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش داۋا-
مىدا «يۇرتنى ئادىل سورىغانلىقى، تۈزۈمى جايىدا بولغانلىقى»
ئۈچۈن ئۇدۇن بەگلىكى گۈللىنىش باسقۇچىغا قەدەم قويغان.
ھۆكۈمەت تەدبىرلىرى، ئەمەلدارلار تۈزۈمى جەھەتتە تاڭ سۇلالى-
سىنىڭ ئۇسۇلىنى قوللانغان. تەۋەسىدە «10 ئايماق» بولۇپ،
پايتەختى ئەنجۈن (بۈگۈنكى خوتەن ناھىيىسى تەۋەسىدە) دەپ
ئاتىلاتتى. بۇ دەۋردە ئۇدۇننىڭ ئىگىلىكى گۈللەنگەن. سۇغۇ-
رۇشقا تايىنىدىغان دېھقانچىلىق، قول سانائەت، سودا ئىشلىرى
بىر قەدەر تەرەققىي قىلغانىدى، بولۇپمۇ كانجۇ (بۈگۈنكى كېرىيە
ناھىيىسى بىلەن چىرىيە ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى جايلار) دا
يىپەك توقۇمىچىلىق ئىشلىرى تازا گۈللەنگەن، دۆلەتنىڭ باج
كىرىمى مۇشۇلار ئارقىلىق تولۇقلىناتتى. جەمئىيەت تىنچ، دۆ-
لەت بىر قەدەر كۈچلۈك بولغانلىقتىن، ۋىسارا تەڭرىخان ئەنسىز-
لىك بولۇۋاتقان ئەھۋالدىمۇ بەگلىك ئىچىدە ئەمىنلىك، گۈللى-
نىش ۋەزىيىتىنى ساقلاپ قالالىغان.
خەن، ۋېي سۇلالىلىرىدىن باشلاپ ۋايجرا خان جەمەتى ئىز-
چىل تۈردە بۇددىزم ئەقىدىلىرىگە ئېتىقاد قىلىپ كەلگەن. ۋىسارا
تەڭرىخانمۇ سادىق بۇددىست ئىدى. ئۇنىڭ چوقۇنۇشى ۋە قوللىشى
ۋەجىدىن، ئۇدۇندا شۇ چاغلاردا بۇددا دىنى تازا گۈللەنگەن،
نەتىجىدە مەزكۇر ئۇدۇن خانىمۇ دۇنخۇاڭدىكى بۇددا تام رەسىملى-
رى «يېڭى ئۇسلۇبتىكى ماقال، رەسىملەر ئۆرنەكلىرى» گە بىۋا-
سىتە كىرگۈزۈلگەن. بۇددىزم مۇخلىسلىرى شۇ چاغلاردا ھوقۇقى
چوڭ كىشىلەر بولۇپ، ئۇلار ئەلچىلىككە ئەۋەتىلەتتى. ۋىسارا
تەڭرىخاننىڭ مەكتۇپلىرىنى كۆتۈرۈپ بېرىپ، سۇڭ سۇلالىسى
پادىشاھى بىلەن كۆرۈشەلەيتتى ھەمدە بىۋاسىتە ئوردىنىڭ ئوتۇ-
غات، ئىنئاملىرىغا ئېرىشەتتى. باشقا دىنلارغا قارىتامۇ ۋىسارا
تەڭرىخان كەڭ قوللۇق پوزىتسىيە تۇتقان. شۇڭلاشقا، شۇ دەۋر
تەۋەسىدە مانى دىنى، ئىسلام دىنى، يەھۇدىي دىنى، خرىستىئان

دىنى، ئاتەش دىنى قاتارلىقلار مەۋجۇت ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ تەسىرىدىن بولسا كېرەك، بەزى مانى دىنى مۇخلىسلىرى شۇ چاغلاردا خان ئوردىسىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەنىدى. سۇڭ سۇلالىسى جيەنلۇڭنىڭ 2 - يىلى (مىلادىيە 961 - يىلى) 12 - ئايدا ۋىسارا تەڭرىخان ئۆز بەگلىكىدىكى مانى دىنى پىر - ئۇستازلىرىنى سىرلىق لوڭقا، غۇز تاۋىرى قاتارلىقلارنى ئېلىپ، سۇڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا ئولپان تاپشۇرۇشقا ئەۋەتكەن. مانى دىنى پىر - ئۇستازلىرىنىڭ بۇنداق يۇقىرى مەرتىۋىگە ئىگە بولالىشى شۇ جايدىكى ھاكىمىيەت يۈرگۈزگۈچىلەرنىڭ قوللىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. جىن سۇلالىسى تيەنفۇنىڭ 5 - يىلى (مىلادىيە 940 - يىلى) جاڭ كۇاڭيې قاتارلىقلار ئۇدۇنغا يېتىپ كەلگەندە، ۋىسارا تەڭرىخان ئۆز قورۇسىدا «قىزىل تون كىيگەن 50 راھىبنى قاتار قىلىپ تىزىپ قارشى ئالغان». بۇ ئىش گەرچە ئۇنىڭ بۇددىزمغا بولغان ھېرىسمەنلىكىنى ئىپادىلىسىمۇ، يەنە بىر تەرەپتىن ئەسلىدىكى ئۇيغۇر خانلىقىدىكى مانى دىنى مۇخلىسلىرىنىڭ دۆلەت ئىشلىرىغا قاتنىشىش يوسۇنىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ۋىسارا تەڭرىخان ھوقۇق تۇتۇپ تۇرغان مەزگىلدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى ئۈزۈلمەي، ھاكىمىيەت ئالمىشىش كۆپ بولدى. شۇڭلاشقا، غەربىي يۇرتنى باشقۇرۇشقا چولى يەتمىدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، ئۇدۇننىڭ تەشەببۇسكار ھالدا ئىچكى جايلار بىلەن ئالاقە ئورنىتىپ، مەركەزگە بويسۇنىدىغانلىق ئىرادىسىنى ئىپادىلىشى ھەقىقەتەن ئاپىرىن ئوقۇشقا ئەرزىيدىغان ئىش. مىلادىيە 960 - يىلى سۇڭ سۇلالىسى قۇرۇلۇپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىرلىككە كەلدى. ئۇدۇن يەرلىك ھاكىمىيىتى بىلەن مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ مۇناسىۋىتى تېخىمۇ قويۇقلاشتى. سۇڭ سۇلالىسى جيەنلۇڭنىڭ 2 - يىلى (مىلادىيە 961 - يىلى) ۋىسارا تەڭرىخان ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئەلچى ئەۋەتىپ، قاشتېشى ئولپان تاپشۇردى. ئۇنىڭدىن سەل كېيىن

ۋەزىرى ئارقىلىق سۈك سۇلالىسىنىڭ دورغاب بېگى لى چۇڭجۇگە
مەكتۇپ ئەۋەتىپ، مۇناسىۋەتنى كۈچەيتىشنى تەلەپ قىلدى.
چيەندېنىڭ 4 ـ يىلى (مىلادىيە 966 ـ يىلى) ۋىسارا تەڭرىخانـ
نىڭ ئوغلى سۇڭ دې (ۋايجرا شورا) مۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە
كېلىپ «يەرلىك مەھسۇلاتلارنى ئولپان قىلدى». شۇ چاغدا ئۇـ
دۇن سۇڭ سۇلالىسى ئوردىسى بىلەن باردى ـ كەلدى مۇناسىۋەتـ
نى توختاتماي، قويۇق تەۋەلىك مۇناسىۋىتىنى ساقلاپلا قالماسـ
تىن، بەلكى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي شىمالىي رايونىدىكى
بەيئەتچىلەر قوشۇنىنىڭ ھىراۋۇلى ساۋ جەمەتى بىلەن يېقىن ئۆـ
تۈپ، ئايرىلماس قۇدا ـ باجىلىق مۇناسىۋىتىنى ئورناتقانىدى.
شۇ چاغدا ساۋ يىجىنىنىڭ چوڭ قىزى ئۇيغۇر ئاقساقىلىغا ياتلىق
قىلىنىدى، 2 ـ قىزى ۋىسارا تەڭرىخانغا خانىشلىققا بېرىلدى.
دۇنخۇاڭدىكى موگاۋ غارىدا بېشىغا تاج، ئۈستىگە شاھى لىباس
كىيگەن «ئۇلۇغ سۇلالىنىڭ بۈيۈك ئاغىلىق خان پەغپۇرى» ۋىساـ
را تەڭرىخانىنىڭ غايەت زور رەسىمىدىن كېيىن «ئۇلۇغ سۇلالـ
نىڭ بۈيۈك ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ خانغا سادىق مۆتىۋەر
خانىشى ساۋ» نىڭ رەسىمى سىزىلغان. ئۇدۇن خان ئوردىسى
شاجۇدىكى ساۋ جەمەتى بىلەن قۇدا ـ باجىلىق مۇناسىۋىتىنى
ئورنىتىش بىلەن تەڭ، قامجو ئۇيغۇرلىرى بىلەنمۇ دوستانە مۇناـ
سىۋەتنى ساقلاپ كەلگەنىدى. بۇ شۇ چاغدىكى غەربىي شىمال
ۋەزىيىتىنى تۇراقلاشتۇرۇش، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى
ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى كۈچەيتىشكە پايدىلىق ئىدـ
دى. كېيىن ۋىسارا تەڭرىخانىنىڭ 3 ـ قىزى ساۋ يىجىنىنىڭ
نەۋرىسى ساۋ يەنلۇغا ياتلىق قىلىنىدى. دۇنخۇاڭدىكى موگاۋ غارىغا
بۇ «تەڭرى مەلىكىسى» نىڭمۇ رەسىمى سىزىلغان. جاھان بەش
يىل ئەمىن تېپىپ، دۆلەت گۈللەندى. سۇڭ سۇلالىسى ئوردىسى
ئۇنىڭغا لۇڭشى خانىم دەپ ئۇتۇغات بەردى.

ۋىسارا تەڭرىخان سىياسىي جەھەتتە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ھاـ

كىمىيىتىگە ئاكتىپ يېقىنلاشتى. «يېڭى بەش دەۋر تارىخى» دا مۇنداق خاتىرىلەنگەن: كىيىم - كېچەكى، يېمەك - ئىچمىكى خەنزۇلارنىڭكىگە ئوخشايتتى، ئوردىلىرىمۇ شەرققە قارىتىپ سېلىنغان، ئىچكىرىگە ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەر مەسىلەن، ما جىرۇڭ، ليۇ زەيچېڭ، ۋاڭ جىفېڭ قاتارلىقلارنىڭ ئىسمىدىن قارىغاندىمۇ خەنزۇلارنىڭ ئىسمىغا ئوخشىشىدۇ. بۇ ئۇدۇن بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئوتتۇرىسىدا مۇناسىۋەتنىڭ ئىزچىل قويۇق بولۇپ كەلگەنلىكىنى، خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە قاتتىق ئۇچرىغانلىقىدەك تارىخىي پاكىتنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. لېكىن، تۇرمۇش ئۆرپ - ئادەتلىرى جەھەتتە ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭكىگە ئوخشاش بولۇپ، «ئايۋان ساراي» لاردا ئولتۇراتتى، «ھەسەل، ئېرىق قاتارلىقلار بىلەن ئوزۇقلىناتتى» . ئۇنىڭ دۇنخۇاڭغا ياتلىق قىلىنغان 3 - قىزى «تەڭرى مەلىكىسى» مۇ ئۇيغۇرلارنىڭ يوسۇنى بويىچە ئىش قىلاتتى. بۇ ھال شۇ چاغدىكى ئۇدۇن خان جەمەتىنىڭ ئۇيغۇرلىشىش جەريانىدا تۇرۇۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئاپتورى: يىن خۇڭمېي

5. چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى تۇرغان قەھرىمان سوپۇرگە ئاخۇن

سوپۇرگە ئاخۇن (1859 — 1924) جۇڭگونىڭ شىنخەي ئىنقىلابى دەۋرىدە شىنجاڭ خەلقىنىڭ چارروسىيىگە قارشى كۈرەشى داۋامىدا مەيدانغا چىققان ئۇيغۇر دېھقان قەھرىمان. ئۇ شىنجاڭ خوتەن ۋىلايىتىنىڭ چىرا ناھىيىسى توپا كەنتى (توپا ئېرىق كەنتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ھازىر چىرا ناھىيىسىنىڭ چىرا يېزىسىغا قارايدۇ) دە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ئۆزىنىڭ تاپقىنى ئۆزىگە يېتىدىغان دېھقان بولۇپ، ئۆي - جاي، باغ - ۋارانى، چارۋىلىرى

بار ھاللىق سەۋىيىدىكى تۇرمۇشتا ياشايتتى. ئەنگلىيە، چاررۇسىيە قاتارلىق كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ تۆمۈر تاپىنى دۆلىتىمىزنىڭ گۈزەل زېمىنىنى ئاياغ ئاستى قىلىپ، دۆلىتىمىزنى پارچىلاش قەستىدە بولىۋاتقان مەزگىللەردە مىللىي غەزەپ - نەپرىتى چېكىگە يەتكەن سۇپۇرگە ئاخۇن 1912 - يىلى 6 - ئاينىڭ 23 - كۈنىدىكى جۇڭگو ۋە چەت ئەلدە زىلزىلە پەيدا قىلغان «چىرا ۋەقەسى» (ئۇيغۇرلار بۇنى ئەنجان پۇقرالىرى ۋەقەسى دەپ ئاتىغان) گە رەھبەرلىك قىلىپ، يېقىنقى زاماندىكى جۇڭگو خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى كۈرەش تارىخىدا شانلىق سەھىپە قالدۇردى. سۇپۇرگە ئاخۇننىڭ تاجاۋۇزچىلارغا قارشى باتۇرلارچە كۈرەش قىلغان شانلىق ئىش - ئىزلىرى ھازىرمۇ كىشىلەرنىڭ ئېغىزىدا زىكرى قىلىنىپ كەلمەكتە.

چاررۇسىيە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئالتە شەھەرنى ئىشغال قىلىپ، ئۆزىنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن، ھەررەڭ - سەررەڭ كىشىلەرنى شىنجاڭغا كىرگۈزدى، شىنجاڭنى پارچىلاش ئۈچۈن تۈرلۈك رەزىل ۋاسىتىلەرنى قوللاندى. 1905 - يىلى چاررۇسىيە ئۆزلىرى سېتىۋېلىپ تەربىيىلىگەن جاسۇس سىيىت ھاجىنى چىرىگە قايتۇردى. سىيىت ھاجى چىرىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئەتراپىغا مۇرىت توپلاپ، شۇ جايدىكى جۇڭگو پۇقرالىرىنى رۇسىيە تەۋەلىكىگە ئۆتۈشكە قۇتراتتى. رۇسىيىنىڭ سودا بېجى كەچۈرۈم قىلىنغان «سودا بېلىتى» سېتىشنى رۇسىيە مۇھاجىرلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ مۇھىم ۋاسىتىسى قىلدى ۋە ئاردىن پايدا ئالدى. 1907 - يىلى سىيىت ھاجى چىرا كەنتىدە ئاشكارا ھالدا رۇسىيە مۇھاجىرلىرى تەشكىلاتى قۇرۇپ، مۇستەملىكىچى ھۆكۈمەتنىڭ ئىشىنى يۈرگۈزۈپ، يەرلىكنىڭ ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىپ، جۇڭگونىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى دەپسەندە قىلدى.

سىيىت ھاجىنىڭ قاتمۇقات جىنايەتلىرى سۇپۇرگە ئاخۇن

باشچىلىقىدىكى كەڭ ۋەتەنپەرۋەرلەرنىڭ ھەققانىي غەزىپىنى قوزغىدى. سوپۇرگە ئاخۇن سىيىت ھاجىنىڭ پۇل بىلەن سېتىۋېلىشىنى قاتتىق سۆكۈپ، رۇسىيە پۇقراسى بولۇشنى قەتئىي رەت قىلدى. سوپۇرگە ئاخۇننىڭ ۋەتەننى سۆيۈش، چاررۇسىيىگە قارشى تۇرۇش كۈرىشى داۋامىدا ئىناۋىتى ئۆسۈپ، تاجاۋۇزچىلىققا قارشى كۈچ پەيدىنپەي شەكىللەندى. بۇنىڭ غوللۇق ئەزالىرى، سېرىق چوڭكۆل كەنتىدىن زۇمرەت ئاخۇن، كاڭكال كەنتىدىن قۇربان ھاجى، ئىساق ئاقۋاش، تېرەك ئېرىق كەنتىدىن مامۇت ئاخۇن، مەتسەيدى ئاخۇن، ماخمال كەنتىدىن مۇھەممەت دوغبەگ، رۇستەم باي، تۆۋەن توغراق كەنتىدىن مەتشېرىپ ئاخۇن، بۆكەن كەنتىدىن توختى بەگ، چىگىلىك كەنتىدىن ياقۇپ ھاجى ھەمدە كۆكمەت كەنت بازىرىدىن تۇرسۇن مۇھەممەت، كېرەم ئاخۇن قاتارلىق 17 كىشىدىن ئىبارەت ئىدى. سوپۇرگە ئاخۇن يۇقىرىقى تايانچلارغا تايىنىش ئارقىلىق تۆت يېزىدىكى دېھقانلار بىلەن ئالاقىلىشىپ، تاجاۋۇزچىلىققا قارشى كۈچنى ئۈزلۈكسىز زورايتتى.

1912 ـ يىلى، سىيىت ھاجى رۇسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىدىن قورال ـ ياراغ ئېلىپ كېلىپ، 100 نەچچە نەپەر راست ـ يالغان مۇھاجىردىن قوراللىق قوشۇن تەشكىللىدى، ئۆيىنىڭ ئۈستىگە رۇسىيە دۆلەت بايرىقىنى ئاستى. سوپۇرگە ئاخۇن سىيىت ھاجىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق قىلمىشلىرىنى كۆرگەندىن كېيىن، ئاممىغا باشلامچىلىق قىلىپ كۈرەش ئېلىپ باردى. سىيىت ھاجىنىڭ قاتمۇقات جىنايەتلىرى ئۈستىدىن شىكايەت قىلدى. 1912 ـ يىلى ئەتىياز پەسلىدە خوتەن ۋىلايىتىدە قۇرغاقچىلىق بولدى. سىيىت ھاجى ھەددىدىن ئېشىپ سۇنى ئىگىلىۋالدى. تاقىتى چېكىدىن ئاشقان ئامما سوپۇرگە ئاخۇن قاتارلىقلارنى كېرىيىگە سىيىت ھاجى ئۈستىدىن ئەرز قىلىشقا ئەۋەتتى. سىيىت ھاجى بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، بىر

توپ قولچوماقچىلىرى بىلەن بىرگە ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە ئاتلىق باستۇرۇپ كىردى ھەمدە ناھىيە ئامبىلى شىن يۈڭچىڭغا، ماڭا پايدىلىق ھۆكۈم چىقىرىسەن، دەپ تەھدىت سالدى، سىيىت ھاجى يامۇلدىن قوغلاپ چىقىرىلغاندىن كېيىن، ئىشنى ھەدەپ چوڭايتىپ، ئەرز قىلغان ئاممىنى ئۈرگانلىقتىن، شىن يۈڭچىڭ تەرىپىدىن قاماپ قويۇلدى. چاررۇسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق مۇئاۋىن كونسۇلى بېرېنس ئەھۋال ئىگىلەش نامى بىلەن سىيىت ھاجىنى قەشقەرگە ئېلىپ كەتتى، كېيىن ئوغرىلىقچە چىرىگە قايتۇردى.

1912 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى، سىيىت ھاجى قەشقەردىن ئەلپازىنى بۇزغان ھالدا چىرا كەنتىگە قايتىپ كەلدى، كەنت ياقىسى ۋە ئۆيىنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، ئۇنىڭ يول كۆرسىتىشى بىلەن قولچوماقچىلىرى ھەيۋە قىلىپ ئۈچ پايدىن ئوق ئاتتى. شۇ كۈنى ئاخشىمى سىيىت ھاجى ئۆزىنىڭ بىر قانچە قولچوماقچىلىرى بىلەن سۇپۇرگە ئاخۇننىڭ ئۆيىگە باستۇرۇپ كىرىپ، ئۇنى قورقۇتۇپ ۋە ئالداپ ئۆزىگە تارتىشقا ئۇرۇندى، سۇپۇرگە ئاخۇن ھەققانىي سۆزلەر بىلەن ئۇنىڭغا رەددىيە بەردى. 2 ـ كۈنى سىيىت ھاجى قولچوماقلىرىنى باشلاپ بېرىپ توپا كەنتىدىكى يۈزبېشى يار مۇھەممەت، توختى مۇھەممەت ۋە ئونبېشىنى ئۇرۇپ چالا ئۆلۈك قىلىپ قويدى. بۇنىڭدىن غەزىپى تاشقان سۇپۇرگە ئاخۇن بىر قانچە كىشىنى باشلاپ خوتەنگە بېرىپ سىيىت ھاجى ئۈستىدىن ئەرز سۇندى. بۇ مەزگىلدە يەكەندە تۇرۇشلۇق باش ھەربىي مەسلىھەتچى شۇڭ گاۋشېڭ بۇيرۇققا بىنائەن ياردەمچىسى جاۋ داشېڭ، گۇمىندىكى مۇپەتتىش شۇڭ دېشىڭ قاتارلىقلارنى باشلاپ خوتەنگە ئىش بېجىرىشكە كەلگەن بولۇپ بۇ يەردە تۇرۇۋاتاتتى، خوتەن ئايماق مەھكىمىسى شۇڭ گاۋشېڭغا بۇ دېلونى بېجىرىشنى تاپشۇردى. شۇڭ گاۋشېڭ بەش نەپەر ئەسكەرنى ئەرز قىلىپ كەلگەن ئامما بىلەن بىللە چىرا كەنتىگە بېرىپ تۇرۇشقا

بۇيردى، 6 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى شۇڭ گاۋشېڭ 30 دىن ئارتۇق ئوفىتسېر ـ ئەسكەرنى باشلاپ چىرا كەنتىگە كېلىپ، ئازراق هاردۇق ئالغاندىن كېيىن، شاڭيۇ مەتتوختى، مۇئاۋىن شاڭيۇ نىياز، مۇرات هاجى ۋە بىرگە ئىشلەيدىغان باۋدۇن ئاخۇننى سېيىت هاجىنى چاقىرتىپ سوراق قىلىشقا بۇيرۇدى. دېلوغا دائىر ئىشلارنى تەكشۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، قەشقەرنىڭ بىر ياقلىق قىلىشىغا تاپشۇرۇپ بەرمەكچى بولدى. سېيىت هاجى تولۇق قورااللانغان 100 دىن ئارتۇق مىللىي مۇناپىق ۋە تاجاۋۇز-چىلارنى توپلاپ، ئۆز قورۇسىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ ئۇرۇش قىلىشقا تەييارلاندى. ئۇ يەنە ئىش ئۇقمايدىغان 12 نەپەر بالىنى كېچە ـ كۈندۈز قۇرئان ئوقۇشقا تەشكىللەپ، ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سال-دى. شۇڭ گاۋشېڭ سېيىت هاجىنى ئۈچ قېتىم چاقىرتقان بولسىمۇ، ئۇ پىسەنت قىلمىدى، ئەكسىچە شۇڭ گاۋشېڭنىڭ ئۆزى مەن بىلەن كۆرۈشسۇن، دەپ شۇڭ گاۋشېڭ بىلەن «تۇتۇ-شىدىغان» لىقى توغرىسىدا داۋراڭ سالدى. غەزەپلەنگەن ئامما سېيىت هاجىنىڭ قورۇسىنى قورشىۋالدى، سېيىت هاجىنىڭ قاتتىق بوزەك قىلىشىغا ئۇچرىغان دېهقانلار ئارقا ـ ئارقىدىن ياردەمگە كەلدى. تېزدىن 3 — 4 مىڭ نەپەر ئادەم توپلاندى. شۇڭ گاۋشېڭ بۇ ئەھۋالنى كۆرگەندىن كېيىن، كۆتۈلمىگەن ئىش يۈز بېرىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، مىزىگانچى جۇ شۇتاڭنى 10 نەپەر ئەسكەرنى باشلاپ سېيىت هاجى بىلەن سۆزلە-شىشكە ئەۋەتتى. بۇ ۋاقىتتا بەزى يالغان مۇهاجىرلار سېيىت هاجىنىڭ قورۇسىدىن ئۆزلۈكىدىن قېچىپ چىقىپ، ئاتالمىش رۇسىيە پۇقراسى پاسپورتىنى تاپشۇردى ياكى يىرتىپ تاشلىدى. قاتتىق ساراسىمىگە چۈشكەن سېيىت هاجى دەرۋازىنى ئىچىدىن ئېتىۋېلىپ، جۇ شۇتاڭنى ۋە يەنە بىر ئەسكەرنى ئېتىپ ئۆلتۈر-دى. ئۇنىڭ ئالدىدا سېيىت هاجىنىڭ قولچوماقلىرى ئەيسا ئى-سىملىك كىشىنى ئىككى قىلىچ چاپقان ۋە روزى ئىسىملىك

كىشىنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەنىدى. سوپۇرگە ئاخۇن قاتارلىقلار غەزەپلەنگەن ئامما بىلەن تەرەپ - تەرەپتىن قورۇغا قاراپ ئېتىلدى. ئىسلام ئاخۇن ئىسىملىك بىر دېھقان شوتا بىلەن قورۇ تېمى ئۈستىگە چىققاندا قىلىچ بىلەن چېپىپ تاشلاندى. قانلىق ۋەقە پەيدا قىلغانلىقتىن، ئامما ئۆزىنى قوغداپ زەربە بېرىشكە مەجبۇر بولدى. ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا مىلتىق، تاياق - توقماقلار ئىشقا سېلىنىپ، گىرەلەشمە جەڭ يۈز بەردى. نەق مەيداندا 30 نەپەر راست - يالغان مۇھاجىر ئالۋاستى مىلتىق، قىلىچ، تاياق - توقماق زەربىسىدە جېنىدىن ئايرىلدى. 15 نەپەر ئادىمى يارىلاندى، ئامما سېيىت ھاجىنىڭ قورۇسىغا ئوت قويۇۋەتتى. مانا بۇ جۇڭگو ۋە چەت ئەلدە زىلزىلە پەيدا قىلغان چىرا ۋەقەسى بولۇپ، ئىككى تەرەپتىن 34 ئادەم ئۆلدى. سېيىت ھاجى ئايالچە ياسىنىپ، كېچە قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ تامدىن ئارتىلىپ قېچىپ كەتتى. نىياز قاتارلىق ئۈچ ئادەمنىڭ ھەمراھلىقىدا ئات بىلەن ئاقتاش ئۆتىكىدىن ئۆتۈپ، خوتەنگە كىرمەي ئايلىنىپ ئۆتۈپ، گۇما ناھىيە تەۋەسىدە ئۆزىنى دالدىغا ئالدى. شۇ يىلى 10 - ئاينىڭ 29 - كۈنى مۇئاۋىن كونسۇل بېرىنس سېيىت ھاجىنى ئىزدەپ تاپقۇزدى ھەمدە يېڭىساردىكى مەسلىھەتچى چېن يىلىنىڭ ئەسكەر تەيىنلىشى بىلەن چاررۇسىيە كونسۇلخانىسىغا يەتكۈزۈلدى، بېرىنس سېيىت ھاجىنى ئۆز قورۇسىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ قاتتىق قوغدىدى.

قەھرىمان چىرا خەلقى دۆلەت ۋە مىللەتنىڭ ئىززەت - ھۆرمىتىنى قوغداش ئۈچۈن، چاررۇسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ئۇۋۇسىنى بىتچىت قىلىپ، بۇ كۆرەشتە دەسلەپكى غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈپ، پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. بىراق، يۈەن شىكەي باشچىلىقىدىكى مىنگو ھۆكۈمىتى سۇن جۇڭشەن ئەپەندى رەھبەرلىك قىلغان «2 - قېتىملىق ئىنقىلاب» قا كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، چاررۇسىيە

تاجاۋۇزچى كۈچلىرىگە تىز پۈكۈپ تەسلىم بولدى. ئۇ شىنجاڭ-
نىڭ باش مۇپەتتىشى ياڭ زېڭشىنغا، قەشقەرنىڭ دوتىيى جاۋدا
جۈيگە كۆپ قېتىم تېلېگىراممۇ ئەۋەتىپ، «جىنايەتچىلەر» نى،
يەنى چاررۇسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى تۇرغان سۇپۇرگە
ئاخۇن قاتارلىق قەھرىمانلارنى قاتتىق جازالاشنى بۇيرۇدى. چار-
رۇسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق مۇئاۋىن كونسۇلى بېرېنس
جۈڭگو ئەمەلدارلىرىدىن يوشۇرۇن ھالدا ئۆزى كازاك ئەسكەرلەر-
نى باشلاپ بېرىپ، سۇپۇرگە ئاخۇن قاتارلىق 34 كىشىنى ۋە
ئىككى نەپەر يەرلىك ئەمەلدارنى مەجبۇرىي ھالدا قەشقەرگە يالاپ
ئېلىپ كەلدى. چىرا كەنتىدىكى ئاممىدىن نەچچە 10 كىشى
سۇپۇرگە ئاخۇن قاتارلىقلارنىڭ يول ئۈستىدىكى ئامانلىقىنى نە-
زەردە تۇتۇپ، ئۇلارنى تاكى قەشقەرگىچە قەدەر ئۇزىتىپ كەلدى.
سوكوف قاتارلىقلار بۇنىڭلىق بىلەن توختىماي، سوتلايدىغان ئادەم
سانىنى ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ئالتە قېتىمدا 70 نەچچىگە
كۆپەيتتى. يەنە 50 ئادەم كۆپەيتمەكچى بولدى. سوراقخانىدا
سۇپۇرگە ئاخۇن مەردانىلىك بىلەن رەددىيە بېرىپ، سوراقخانىنى
چاررۇسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق جىنايىتى ئۈستىدىن شىكايەت قى-
لىدىغان سورۇنغا ئايلاندۇرۇپ، سىبىت ھاجىنىڭ نەچچە 10
تۇرلۈك جىنايىتىنى تولۇق دەلىللەر ئارقىلىق ئېچىپ تاشلىدى.
سۇپۇرگە ئاخۇننىڭ تولۇق پاكىتلار بىلەن ئېلىپ بارغان تەپسىلىي
ئەيىبلەشلىرى كىشىلەرنىڭ ماختىشىغا ئېرىشتى. سوكوف چى-
چاڭشىپ سوراق مەيدانىدىن چىقىپ كەتتى.

چىرا ۋەقەسىنى سوتلاش داۋامىدا، سوراقخانىدا 20 نەچچە
قېتىم مۇنازىرە قىلىش ئارقىلىق سۇپۇرگە ئاخۇن، مەتشېرىپ
قاراجى، قۇربان ھاجى، رۇستەم باي، يۈسۈپ ھاجى قاتارلىق
بەش كىشىگە ناھەق ھالدا ئۆمۈر بويى مەجبۇرىي ئەمگەككە سې-
لىش جازاسى بېرىلىپ، ئاتۇشنىڭ گىدىراڭ بوز مىس كانىغا
ئەمگەك قىلىشقا ئەۋەتىلدى. باشقا كىشىلەر ۋە بىر قانچە ئەمەل-

جازا هالدا قىلىنغان ئۇستۈن - ئاستىن ناھەق - ھەق دارغا
بېرىلدى.
روسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن سوۋېتقا ئاخۇن قا-
تارلىق كىشىلەر چىرا كەنتىگە قايتىپ كەلدى. خەۋەر تاپقان ئاما
كەنت سىرتىغا چىقىپ قارشى ئالدى، بەزىلەر خوتەنگە بېرىپ
كۈتۈۋالدى، بۇ كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ تاجاۋۇزچىلىققا قارشى
تۇرۇش ئىرادىسىنى ئىپادىلەپ بەردى. 1924 - يىلى سوۋېتقا
ئاخۇن كېسەل بىلەن ئالەمدىن ئۆتتى، ئۆزىنىڭ ئاددىي، ئەمما
ئۇلۇغ ھاياتىنى بېسىپ تۈگەتتى.

ئاپتورى: ۋېي چاڭخۇڭ، چېن شياڭلىڭ

6. ئاجايىپ شەخس — دېھقان قۇربان تۇلۇم

قۇربان تۇلۇم، ئۇيغۇر، كېرىيە ناھىيىسىنىڭ سىيەك يېزى-
سىدىن، تەخمىنەن 1883 - يىلى تۇغۇلغان. كىچىكىدىن تارتىپلا
باي، پومېشچىكلارنىڭ قاتتىق زۇلمىغا ئۇچرىغان، ئازاد بولغان-
دىن كېيىن ئازاب - ئوقۇبەتتىن قۇتۇلۇپ يېڭى ھاياتقا ئېرىش-
كەن، 1952 - يىلى يەر ئىسلاھاتى مەزگىلىدە 14 مو يەر، بىر
يۇرۇش ئۆي تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن. يېشى 70 كە يېقىنلاشقاندا
بەختلىك تۇرمۇشقا ئېرىشكەن.
1955 - يىلى كۈزلۈك يىغىمدىن كېيىن، قۇربان تۇلۇم
100 جىڭدەك ئۈندا نان - توقاچ ياقتۇرۇپ، ئېشەككە مىنىپ
بېيجىڭغا بېرىپ ماۋ جۇشىنى كۆرۈش ئىرادىسىگە كېلىدۇ. ناھە-
يىدىكى كادىرلار ۋە يۇرتداشلىرى ئۇنىڭغا بېيجىڭ شىنجاڭدىن
بەك يىراق، ئېشەككە مىنىپ بېرىپ بولغىلى بولمايدۇ، دەپ
ئۇنى توسۇيدۇ، قۇربان تۇلۇم بىر قانچە قېتىم نان - توقاچلىرى-
نى يۇدۇپ تاشيولغا چىقىپ، ئاپتوموبىل توسۇپ شوپۇرلاردىن
بېيجىڭغا يەتكۈزۈپ قويۇشنى ئۆتۈنىدۇ. شوپۇرلارمۇ ئۇنىڭ تەلە-

پىنى قاندۇرۇشقا ئامالسىز ئىدى.
1957 ـ يىلى ئەتىيازدا، شۇ چاغدىكى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ شۇجىسى يولداش ۋاڭ ئېنماۋ خىزمەت تەكشۈرۈش ئۈچۈن كېرىيە ناھىيىسىگە كېلىدۇ. يولداش ۋاڭ ئېنماۋ بۇ مويسىپىتنىڭ ئىرادىسىدىن يانماي بېيجىڭغا بېرىپ ماۋ جۇشىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭغا قەد كۆتۈرگەن دېھقانلارنىڭ خەلق داھىيسىغا بولغان چەكسىز مۇھەببىتى ۋە ھېسسىياتىنى بىۋاستە سۆزلەپ بەرمەكچى بولغانلىقىنى ئاڭلاپ ئىنتايىن تەسىرلىنىدۇ. ئۇ قۇربان تۇلۇمنىڭ ئائىلىسىگە كېلىپ ئۇنى ئىشلەپچىقىرىشنى ياخشى ئېلىپ بېرىش، پائال تۈردە يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش يولىغا مېڭىشقا رىغبەتلەندۈرىدۇ ھەمدە ئۇنىڭغا: «كېيىنچە پۇرسەت چىقىپ قالسا، ئامال قىلىپ سىزنى چوقۇم بىر قېتىم بېيجىڭغا ئەۋەتىمىز» دەيدۇ.
شۇنىڭدىن كېيىن قۇربان تۇلۇم ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ ماۋ جۇشىغا يەتتە پارچە خەت يازىدۇ. يەنە گۈلە، قاق ئەۋەتىدۇ. ماۋ جۇشى ۋە مەركىزىي كومىتېت بەنگۇڭتىڭى ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ ئۇنىڭغا تۆت پارچە جاۋاب خەت يازىدۇ ھەمدە ماۋ جۇشىنىڭ سۈرىتىنى ئەۋەتىپ بېرىدۇ. ئۇ بۇنىڭدىن ئىنتايىن تەسىرلىنىدۇ.
1953 ـ يىلى بۇ مويسىپىت ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ ھەمدە ھالال ئەمگىكىگە تايىنىپ تاپقان پۇلىغا 12 ساپان سېتىۋېلىپ، ئۆز يېزىسىدىكى ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرىغا تەقدىم قىلىدۇ. ساپان شۇ چاغلاردا كېڭەيتىلىۋاتقان يېڭى تىپتىكى دېھقانچىلىق سايمىنى ئىدى. 1954 ـ يىلى دائىملىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى قۇرۇلغاندا، ئۇ يەنە بىر تۇياق ئۆكۈز سېتىۋېلىپ ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىغا ھەقسىز ئىشلىتىشكە بېرىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇ يەنە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپىغا قاتنىشىدۇ. 1953 ـ يىلدىن 1957 ـ يىلغىچە بولغان بەش يىل

ئىچىدە، ئۇ ھۆكۈمەتكە 4900 جىڭدىن كۆپرەك ئاشلىق سېتىپ بەردى.
1958 - يىلى 6 - ئايدا خوتەن ۋىلايىتى مۇنەۋۋەر يېزا ئىگىلىك كوپىراتىپى مۇدىرلىرى، تېخنىكلار ۋە ئەمگەك نەمۇنىچىلىرىنى بېيجىڭغا بېرىپ يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى كۆرگەزمىسىنى ئېكسكۇرسىيە قىلىشقا ئۇيۇشتۇردى. قۇربان تۇلۇممۇ شەرەپ بىلەن بۇ ئۆمەككە قاتناشتۇرۇلدى. خۇش خەۋەر يېتىپ كېلىشى بىلەنلا، بۇ مويسىپىت تەييارلاپ قويغىلى ئۇزۇن بولغان قاق، گۈلە، قۇرۇق ئۈزۈم، گازىر، ماتا قاتارلىق سوۋغاتلىرىنى كۆتۈرۈپ، ناھىيە بازىرىغا بىرىنچى بولۇپ يېتىپ كېلىدۇ. ئۇنىڭ شۇ تاپتا دەرھال قانات چىقىرىپ بېيجىڭغا، ماۋ جۇشىنىڭ يېنىغا ئۇچۇپ بارغۇسى كېلەتتى. سەپەر ئۈستىدە ئۇ «بۇ دورەم ماۋ جۇشىنى كۆرەلەيدىغان بولدۇم» دېگەن سۆزنى ئېغىزىدىن چۈشۈرمەيدۇ. پويىز بىرەر ئىستانسىغا كەلگەن ھامان، ئۇ ئەتراپتىكىلەردىن «ماۋ جۇشى تۇرۇشلۇق جايغا يەنە قانچىلىك قالدى» دەپ سورايدۇ. بېيجىڭدا ئېكسكۇرسىيىدە بولۇۋاتقان كۈنلەردە، ئۇ ھەر كۈنى دېگۈدەك ماۋ جۇشىنى كۆرۈشكە تەقەززا بولىدۇ. ئېكسكۇرسىيە ئاخىرلىشاي دەپ قالغان بولسىمۇ، ئۇ تېخىچە ئېنىق جاۋابقا ئېرىشەلمىگەنلىكتىن تىت - تىت بولۇپ، بىر قانچە كۈنگىچە گېلىدىن تاماق ئۆتمەيدۇ، كۆزىگە ئۇيقۇ كەلمەيدۇ. باشقىلار ئۇنىڭدىن ساقسىز بولۇپ قالدىڭمۇ؟ دەپ كۆڭۈل بۆلۈپ سورىغاندا، ئۇ «مېنىڭ كېسىلىم ماۋ جۇشىنى كۆرسەم شىپا تاپاتتى» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. بېيجىڭدا تۇرۇۋاتقان كۈنلەردە، ئۇ ماۋجۇشىغا ئىككى پارچە خەت يازدۇرىدۇ. ئۇ پوچتىخانىدىكىلەردىن «قانداق قىلغاندا خەت تېز يەتكۈزۈلىدۇ» دەپ سورايدۇ، پوچتىخانىدىكىلەر «ئايروپىلاندا يوللانغان خەت تېز يەتكۈزۈلىدۇ» دەپ جاۋاب بەرگەندىن كېيىن، ئۇ ماۋ جۇشىغا ئايروپىلان يوللانمىسى قىلىپ خەت ئەۋەتىپ، ماۋ جۇشىنىڭ

چوقۇم ۋاقىت چىقىرىپ ئۆزىنى قوبۇل قىلىشىنى ئىلتىجا قىلىدۇ. 1958 - يىلى 6 - ئاينىڭ 28 - كۈنى، قۇربان تۇلۇم ئۈچۈن ئەڭ بەختلىك، ئۇنتۇلغۇسىز بىر كۈن بولىدۇ. ماۋ جۇشى ۋە مەركەزنىڭ باشقا رەھبەرلىرى ئۇنى ۋە شىنجاڭ ئېكسكۇرسىيە ئۆمىكىنى قوبۇل قىلىدۇ ۋە ئۇلار بىلەن بىللە سۈرەتكە چۈشىدۇ. رەسىمگە چۈشۈپ بولغاندىن كېيىن، ماۋ جۇشى يەنە سەمىمىي هالدا ئۇنىڭ ئالدىغا بېرىپ قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭدىن هال - ئەھۋال سورايدۇ. قۇربان تۇلۇم ماۋ جۇشىنىڭ قولىنى چىڭ تۇتۇپ، ئۇزۇنغىچە قويۇپ بېرىشكە كۆزى قىيمايدۇ. ئۇ شۇ مەيداندا سوۋغاتلىرىنى ماۋ جۇشىغا تۇتىدۇ. ماۋ جۇشى بىلەن يەنە بىر قېتىم بەختلىك هالدا قول ئېلىشىپ كۆرۈشىدۇ. ماۋ جۇشىنىڭ يېنىدىكى داڭلىق سۈرەت مۇخبىرى خۇبو ماۋ جۇشى قۇربان تۇلۇمنى قوبۇل قىلغان كۆرۈنۈشنى سۈرەتكە تارتىۋالىدۇ. شۇ يىلى 8 - ئاينىڭ 21 - كۈنى «خەلق گېزىتى»دە بۇ سۈرەت ۋە دېڭ ۋېن، ۋاڭ لىشىن يازغان «قۇربان تۇلۇم ماۋ جۇشىنى كۆردى» دېگەن سەرلەۋھىلىك خەۋەر ئېلان قىلىنىدۇ. ئارقىدىن خەلق مائارىپ نەشرىياتى بۇ سۈرەت ۋە خەۋەرنى باشلانغۇچ مەكتەپ تىل - ئەدەبىيات دەرسلىكىنىڭ 8 - قىسمىغا كىرگۈزىدۇ. قۇربان تۇلۇم بىر مەزگىل مەملىكەت بويىچە قېرى - ياش ھەممە كىشى بىلىدىغان ئادەمگە ئايلىنىدۇ.

ماۋ جۇشى قوبۇل قىلغان كۈنىنىڭ ئەتىسى مەخسۇس ئادەم تەيىنلەپ قۇربان تۇلۇمغا 10 مېتىر چېپەرقۇت رەخت يەتكۈزۈپ بېرىدۇ.

قۇربان تۇلۇم بېيجىڭدىن قايتىپ كەلگەن كۈنى چۈشتىن كېيىن چوڭ ئەترەت ياچېيكا شۇجىسىنى ئىزدەپ بېرىپ قىلىدىغانغا ئىش ئورۇنلاشتۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. ياچېيكا شۇجىسى ئۇنىڭ ياشىنىپ قالغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ياشانغانلار ساناتو-

رىيىسىگە بېرىپ ساناتورىيە باشلىقى بولسىلا دەيدۇ. لېكىن، قۇربان تۇلۇم بۇنىڭغا ماقۇل بولمايدۇ. ياچېيكا شۇجىسى ئىلاجىسىز ئۇنى ئورمانچىلىق ئەترىتىگە تەقسىم قىلىدۇ. شۇ يىلى ئۇ يەنە كۆچەت تىكىش ئەمگەك نەمۇنىچىسى بولۇپ باھالىنىدۇ.

1959 - يىلى 1 - ئايدا، قۇربان تۇلۇم خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىلى سالاھىيىتى بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق 2 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىدۇ.

1959 - يىلى 7 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ئۇ شەرەپ بىلەن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە ئەزا بولىدۇ. بۇ چاغدا ئۇ 76 ياشقا كىرىپ قالغانىدى.

1959 - يىلى 10 - ئايدا، ئۇ بېيجىڭغا دۆلەت بايرىمىنى تەبرىكلەش كۆرىكىگە قاتنىشىشقا بېرىپ، ماۋ جۇشىنى 2 - قېتىم كۆرىدۇ.

1968 - يىلدىن كېيىن ئۇ ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، خوتەن ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېت ئەزاسى، ج ك پ كېرىيە ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، كېرىيە ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، كېرىيە ناھىيىسى قىزىل بايراق گۇڭشېسى ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيدۇ.

1973 - يىلى 10 - ئايدا، ئۇ ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ ئەزالىقىنى ئۈستىگە ئالىدۇ.

1975 - يىلى 1 - ئايدا، مەملىكەتلىك 4 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى بولۇپ سايلىنىدۇ. يېشىنىڭ چوڭىيىپ قېلىشى تۈپەيلىدىن يىغىنغا قاتناشمايدۇ.

1975 - يىلى 5 - ئاينىڭ 26 - كۈنى قۇربان تۇلۇم 92 يېشىدا خوتەندە كېسەل بىلەن ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

ھازىر خوتەن ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ شۇجىسى بولۇپ ئىش- لەۋاتقان ۋاڭ جىڭچيەن قۇربان تۇلۇمنىڭ روھىدىن چوڭقۇر

تەسىرلىنىپ ھاياجان ئىچىدە «قۇربان تۇلۇم قەيەردە؟» دېگەن شېئىرنى يازدى. شېئىردا مۇنداق دېيىلىدۇ:

قۇربان تۇلۇم قايەردە؟
باھار
خۇشپۇراقلىق قوينۇڭدا يۈرەر،
ماۋ جۇشىنى كۆرۈش ئىشقىدا.
سەپەر قىلدى بېيجىڭغا قاراپ،
ئېشەكلىك ئۇ، ئالدىراش ئۆتەر.

قۇربان تۇلۇم قەيەردە؟
ئۇيغۇرلارنىڭ قەلبىدە ياشار.
مۇدھىش زامان رەنجى يوقالغاچ،
كومپارتىيە ئۇنى قۇتقۇزغاچ،
نىجادكارغا ھەشقاللا ئېيتار.

قۇربان تۇلۇم قەيەردە؟
شۇئان
ھەر مىللەت خەلقى - ئەلنىڭ ئىچىدە،
ئەللىك ئالتە مىللەت قېرىنداش.
ئايرىلمايسەن مەندىن كۈنۈ تۈن،
ئايرىلمايمەن سەندىن ھەرنىچە.

ئاھ، قۇربان تۇلۇم قەيەردە؟
تارىخىدا جۇڭخۇا ئېلىنىڭ،
يادنامە بولۇپ مەڭگۈگە ياشار.

ئاپتورى: سۇن بىن

7. خوتەننىڭ سادىق ئوغلانى — ۋاڭ ۋېي

ۋاڭ ۋېي مۇنەۋۋەر كومپارتىيە ئەزاسى، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مەشھۇر سۇچىلىق مۇتەخەسسىسى، يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن پارتىيىمىز يېتىشتۈرگەن بىرىنچى ئەۋلاد زىيالىي. ئۇ ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ خوتەن دەريا ۋادىسى ئۆلچەش ئەترىتىنىڭ باشلىقى، خوتەن ۋىلايەتلىك سۇ ئېلېكتر ئىشلىرى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى، خوتەن مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى، خوتەن مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ باش ئىنژېنېرى، ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئالغان.

ۋاڭ ۋېي گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ چىڭيۈەن ناھىيىسىدىن بولۇپ، 1927 - يىلى تۇغۇلغان. 1951 - يىلى غەربىي شىمال يېزا ئىگىلىك ئۇنىۋېرسىتېتىنى پۈتتۈرگەن. ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن تىزىمغا ئالدۇرۇپ شىنجاڭغا كەلگەن. دەسلەپتە شىخەنزە ھەربىيلەر بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش مەيدانىدا سۇچىلىق تېخنىكى بولغان، خىزمەتنى كۆزگە كۆرۈنەرلىك ياخشى ئىشلىگەنلىكى ئۈچۈن 50 - يىللاردا ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، ئاپتونوم رايون، مەملىكەت بويىچە دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، سۇچىلىق سىستېمىسىدىكى ئەمگەك نەمۇنىچىسى بولۇپ باھالانغان. 1956 - يىلى پارتىيىگە كىرگەن. خوتەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلار ناھايىتى كۆپ ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە سۇچىلىق قۇرۇلۇشى خوتەن ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى چەكلەپ تۇرۇۋاتقان مۇھىم ئامىل بولۇپ، خوتەن سۇچىلىق تېخنىكلىرىغا بەكمۇ ئېھتىياجلىق ئىدى. خوتەن ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، 1958 - يىلى ئاپتونوم رايون ۋاڭ ۋېي قاتارلىق بىر قانچە نەپەر سۇچىلىق مۇتەخەسسىسىنى خوتەننىڭ سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى پىلانىنى تۈزۈشكە ياردەملىشىش ۋە قۇرۇلۇشقا قاتنىشىش ئۈچۈن ئەۋەتتى. ئەينى چاغدا، ۋاڭ ۋېي قاتارلىقلار خوتەن-

دە ئۈچ يىل ئىشلىگەندىن كېيىن شىمالىي شىنجاڭغا قايتىدۇ،
دەپ بەلگىلەنگەنىدى. لېكىن، ئۇ بىر كەلگەنچە 30 نەچچە يىل
ئىشلىدى. بارلىقىنى خوتەنگە بېغىشلىدى. خوتەندە 36 دەريا
بار، جەنۇبتا قارا قۇرۇم تاغلىرى، شىمالدا قۇم بارخانلىرىغىچە،
ھەر بىر دەريادا ۋاڭ ۋېيىنىڭ ئاياغ ئىزلىرى بار. ئۇ كومپارتىيە
ئەزاسىنىڭ شەرەپلىك مەسئۇلىيىتىنى سادىقلىق بىلەن ئادا قى-
لىپ، دەۋرىمىز زىيالىيلىرىنىڭ روھىي قىياپىتىنى گەۋدىلەندۇ-
رۇپ، مۇنەۋۋەر پەن ـ تېخنىكا خىزمەتچىسىنىڭ شانلىق ئوبرازى-
نى تىكلىدى. ۋاڭ ۋېي 1991 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى
ئۆپكە راكى كېسىلى بىلەن ئالەمدىن ئۆتتى. 1988 ـ يىلى ئۇ
ھايات ۋاقتىدا خوتەن ۋىلايەتلىك پارتكوم قارار چىقىرىپ، پۈتۈن
ۋىلايەتتىكى كومپارتىيە ئەزالىرى ۋە ھەر مىللەت كادىرلىرىنى
ۋاڭ ۋېيدىن ئۆگىنىشكە چاقىرىق قىلغانىدى. 1991 ـ يىلى
11 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، ئاپتونوم
رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى «مۇنەۋۋەر پەن ـ تېخنىكا خىزمەتچى-
سى ۋاڭ ۋېيدىن ئۆگىنىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» چىقاردى؛
1991 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى، خوتەن ۋىلايەتلىك پارتكوم
يەنە بىر قېتىم «پۈتۈن ۋىلايەت بويىچە كومپارتىيە ئەزالىرى،
ھەر مىللەت كادىرلىرى ۋە كەڭ زىيالىيلار ئارىسىدا ۋاڭ ۋېيدىن
ئۆگىنىش پائالىيىتىنى يەنىمۇ قانات يايدۇرۇش توغرىسىدا قارار»
چىقاردى. 1991 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى، ئاپتونوم
رايونلۇق سۇچىلىق نازارىتى پارتگۇرۇپپىسى ۋە سۇچىلىق نازارى-
تى «شىنجاڭ بويىچە سۇچىلىق سىستېمىسىدا يولداش ۋاڭ ۋېي-
دىن ئۆگىنىش پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇش توغرىسىدا قارار»
چىقاردى.

1990 ـ يىلى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي
كومىتېتىنىڭ باش شۇجىسى جياڭ زېمىن خوتەن بوستانلىقىنى
كۆزدىن كۆچۈرۈشكە كەلدى. ئۇ بوستانلىقنىڭ ھاياتىي كۈچكە

تولغانلىقىنى، رەت - رەت ئورمان بەلۋىغىنىڭ بىر - بىرىگە گىرەلىشىپ كەتكەنلىكىنى، دېھقان ئۆيلىرىنىڭ بوك - باراقسان ئورمانلار ئارىسىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغانلىقىنى، كەنت، مەھەللە- لەردىن مېۋە - چېۋىلەرنىڭ شېرىن ھىدى تارقاۋاتقانلىقىنى كۆرە- دى. قۇملۇقتا سۇ بولغاندىلا ئاندىن بوستانلىق بولىدۇ، قانداق ھەل بولغان؟ ئۇ ۋاڭ ۋېينىڭ دوكلاتىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، تەسىرلەنگەن ھالدا: سۇ بولغاندىلا ھاياتلىق بولىدۇ، سۇچىلىق قۇرۇلۇشى بەك مۇھىم، دېدى.

خوتەندىكى 36 دەريانىڭ ئېقىن مىقدارى 7 مىليارد 300 مىليون كۇب مېتىر، يەنە 1 مىليارد 200 مىليون كۇب مېتىر- دىن ئارتۇق بۇلاق سۈيى بار. لېكىن، سۇنىڭ پەسىللەرگە ۋە رايونلارغا بۆلۈنۈشى بەكمۇ تەكشىسىز. 80% دەريا سۈيى ياز، كۈز پەسلىگە مەركەزلەشكەن، ئەمما سۇ جىددىي ئېھتىياجلىق بولغان ئەتىياز پەسلىدە دەريالار قۇرۇپ قالىدۇ. 50 - يىللاردىن ئىلگىرى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئاساسىي جەھەت- تىن ئىپتىدائىي سۇغىرىش شەكلى قوللىنىلغان بولۇپ، سۇ ئىنشائاتى مۇئەسسەسەلىرى يوق ئىدى. سۇدىن پايدىلىنىش نىس- بىتى ئاران 10 نەچچە پىرسەنت ئىدى. خوتەن ۋىلايىتىنىڭ سۇ ئىشلىرى جەھەتتىكى بۇ خىل قىياپىتىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن، ۋاڭ ۋېي ئۆزى بىۋاسىتە دەريا - ئېقىنلارغا بېرىپ نەق مەيداندا تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى، بولۇپمۇ يىللىق ئېقىم مىقدارى 14 مىليون كۇب مېتىردىن يۇقىرى بولغان 24 دەريا ھەمدە ئۇنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى ۋادىلار ئۈستىدە بىر قەدەر تەپسىلىي، ئۇقتى- لىق تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى ھەمدە ناھايىتى تېزلا ۋىلايەتلىك پارتكومغا خوتەن ۋىلايىتىنىڭ سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى توغرىسى- دىكى مەخسۇس دوكلاتنى تاپشۇرۇپ، سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىدى- كى «سۇ باشلاش بىلەن سۇ قاچىلاشنى بىرلەشتۈرۈش، سۇ باشلاش بىلەن سۇ سىڭىپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئېلىشنى بىرلەش-

تۇرۇش، سۇغىرىش ئۇسۇلىنى ياخشىلاش بىلەن يەر تۈزلەشنى بىرلەشتۈرۈش» تىن ئىبارەت ئۈچنى بىرلەشتۈرۈش لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئەمەلىي تەكشۈرۈپ دەلىللەش ئاساسىدا ۋىلايەت بويىچە كونا سۇغىرىش رايونلىرىنى ئۆزگەرتىش، سۇدىن پايدىلىنىش ئۈنۈمىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان ئېتىز - ئېرىق سۇ ئىنشائاتى ئاساسىي قۇرۇلۇشى ئومۇميۈزلۈك قانات يايدۇرۇلدى.

ۋاڭ ۋېيىنىڭ ئېگىزلىكى 1.88 سانتىمېتىر، پاچىقى ئۇزۇن بولۇپ، كىشىلەر «ۋاڭ ۋېيىنىڭ پاچىقى» غا تەڭ كەلمەك تەس دەپ، ئۇنىڭ يول مېڭىشتىكى تېزلىكىنى تەرىپلىشەتتى. ئۇ ئېگىز تاغ، قۇملۇق، چۆل - جەزىرە، سازلىقلاردا توختىماستىن تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. ھەر بىر ۋادا، ھەر بىر كەنت - مەھەللىلەردە ئۇ ئاياغ باسمىغان يەر قالمىدى. 1975 - يىلى ئۇ يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى سۇ ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش ئۈچۈن، ئائىلىسىدىكىلەر ۋە يولداشلارنىڭ توسۇشىغا قارىماي، تەكشۈرۈش سايمانلىرىنى ئېلىپ، بىر مېتىرغا يېقىن قېلىنلىقتىكى قارلارنى كېچىپ، مۇزلۇقلارنىڭ، تاغلارنىڭ گۈمۈرۈلۈپ چۈشۈش خەۋپى بىلەن ھېسابلاشماي، دېڭىز يۈزىدىن 5000 مېتىر ئېگىزلىكتىكى قارا قۇرۇم تاغلىرىغا چىقتى. 1986 - يىلى ئۇنىڭ 61 ياشقا كىرىپ قالغان چاغلىرى ئىدى. ئۇ مۇۋاپىق سۇ ئامبىرى ئورنى تېپىش ئۈچۈن، قاراقاش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا چىقىپ ئەمەلىي تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. ئۇ دېڭىز يۈزىدىن 4800 مېتىر كېلىدىغان داۋاندىن ئۆتكەندە، ئېگىز تاغ رېئاكسىيىسى بولۇپ شوك بولۇپ قالدى. تەكرار تەكشۈرۈپ دەلىللەش ئاساسىدا، ئاخىر سۇ ئامبىرى ئورنى ئۇلۇغئاتىدىن تاللىنىپ، دۆلەتنىڭ نۇقتىلىق سۇ ئىنشائاتى تۈرىگە كىرگۈزۈلدى.

ۋاڭ ۋېيىنىڭ قەلبىدە ھەردائىم خوتەندىكى ھەر مىللەت خەل-

قى بار ئىدى. 33 بىلدىن بۇيان ئۇ خوتەننىڭ سۇ قۇرۇلۇش
ئىشلىرى ئۈچۈن ئۇ يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلدى. خونەنگە كې-
لىشتىن ئىلگىرى خوتەندە ياسىلمۇاتقان ئىككىلا سۇ ئامبىرى بار
ئىدى. ئۇنىڭ قاتنىشىشى ۋە رىياسەتچىلىك قىلىشى، ۋىلايەت
بويىچە ئارقا - ئارقىدىن 58 سۇ ئامبىرى ياسالدى. سۇ ئامبىرى
ياساش داۋامىدا، ئۇ خوتەن خەلقى كۆپ يىللاردىن بۇيان توپلىغان
تەجرىبىلەردىن تولۇق پايدىلىنىپ، زور مىقداردىكى ئادەم كۈ-
چى، ماددىي كۈچ ۋە مالىيە كۈچىنى تېجەپ قالدى. گۇما ناھىيە-
سىدىكى ياپچان سۇ ئامبىرىنى ياساشتا، ۋاڭ ۋېيىنىڭ رىياسەتچى-
لىكىدە، شۇ جايدىكى دېھقانلار ھەرىكەتلەندۈرۈلۈپ كەلكۈندىن
پايدىلىنىپ لاي ئېقىتىپ ئاستىنى تىندۇرۇش بىلەن توغان ياسى-
دى، بۇنىڭ بىلەن ئىش ئۈنۈمى 20 نەچچە ھەسسە يۇقىرى
كۆتۈرۈلدى. سۇ ئامبىرىنىڭ ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلۇشى خوتەن-
نىڭ ئەتىيازدىكى قۇرغاقچىلىق ئەھۋالىنى پەسەيتىشتە مۇھىم
رول ئوينىدى. خوتەننىڭ دەريالىرىدا ئىلگىرى مۇقىم ئېلىشىپ-
شى بولمىغاچقا، سۇ باشلاپ كېلىش قىيىن ئىدى. دېھقان،
چارۋىچىلار كۆپ ھاللاردا دەريانى تاش بىلەن توسۇپ، توغان
ياساپ سۇ باشلاپ كېلەتتى ۋە سۇ تەقسىم قىلاتتى. بەزىدە
دېھقانلار ئارىسىدا سۇ تالىشىپ جېدەل چىقاتتى. ۋاڭ ۋېي ۋە
ئۇنىڭ خىزمەتداشلىرىنىڭ ئورتاق تىرىشىشى ئارقىسىدا، 24
ئورۇندا ئارقا - ئارقىدىن چىدامىلىق ئېلىشىپىشى ياسالدى، بولۇپ-
مۇ قاراقاش دەرياسى ئېلىشىپىشى بىلەن يۇرۇڭقاش دەرياسى ئې-
لىشىپىشى ياسىلىپ، چوڭ مەسىلە ھەل بولدى. تاغدىن كېلىدى-
غان لاي - لاتقىلىق سۇ شارائىتىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، ۋاڭ ۋېي
ۋە لايىھىلەش خادىملىرى يۈرەكلىك ئىزدىنىپ، ھازىرغىچە مەم-
لىكەت ئىچىدە تېخى قوللىنىلمىغان قاتلامغا ئايرىپ سۇ باشلاش
ئۇسۇلىنى قوللاندى. ھازىر بۇ ئېلىشىپىشى قۇرۇلۇشى خېخەي
ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ دەرسلىكىگە كىرگۈزۈلدى ۋە ئاپتونوم رايون

بويىچە 3 ـ دەرىجىلىك پەن ـ تېخنىكا مۇۋەپپەقىيىتى مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. قاراقاش دەرياسى ئېلىشبېشى قۇرۇلۇشىغا ئەسلىدە دۆلەت 12 مىليون يۈەن ئاجرىتىپ بەرگەنىدى. ئەگەر قۇرۇلۇشنى سىرتقى جايلارنىڭ قۇرۇلۇش ئەترىتىگە بەرگەندە ئاساسىي گەۋدە قۇرۇلۇشى ئۈچۈنلا 16 مىليون يۈەن كېتەتتى. مەبلەغنى تېجەش ئۈچۈن، ۋاڭ ۋېي قۇرۇلۇش باش قوماندانلىقىنى ئۈستىگە ئېلىپ، خەلق ئىشچىلىرىنى باشلاپ، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ بىۋاسىتە تۇتۇپ ئىشلىدى. تېخنىك ئىشلىرىغا ئۆزى بىۋاسىتە يېتەكچىلىك قىلدى. ئاخىرىدا پەقەت 8 مىليون يۈەندىن كۆپرەك مەبلەغ بىلەن قۇرۇلۇشنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى تاماملاندى، باشقا مەبلەغ قوشۇمچە ئەسلىھەلەرگە ئىشلىتىلدى. بۇ قۇرۇلۇش ئورنى خوتەننىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيە بازىسى ۋە ساياھەتچىلىك مەنزىرە رايونى قىلىپ قۇرۇپ چىقىلدى. ئۆز ۋاقتىدا دۆلەت سۇ ـ ئېلېكتر مىنىستىرلىقىنىڭ مىنىستىرى بولۇپ ئىشلەۋاتقان چيەن جېڭيىڭ قۇرۇلۇشنى نەق مەيداندا كۆرگەندىن كېيىن تەسىرلەنگەن ھالدا: «خوتەن خەلقىنىڭ ئۇلۇغۋار روھىنى كۆردۈم» دېگەنىدى.

ئۇنىڭ ئولتۇراق ئۆيى سۇ ئېلېكتر ئىشلىرى ئىدارىسىدە بولۇپ، خىزمەت ئورنى — مەمۇرىي مەھكىمىگە ئىككى كىلومېتىر كېلەتتى. ئۇ ۋېلىسىپىت مىنىشنى بىلمەيتتى، پىكاپتىمۇ ئولتۇرمايتتى. ئۆزى مۇئاۋىن ۋالىي بولسىمۇ ھەر كۈنى ئىشقا پىيادە بېرىپ كېلەتتى. ۋاڭ ۋېي روھى — خوتەن روھىنىڭ ئىخچام كۆرۈنۈشىدىن ئىبارەت. ۋاڭ ۋېي خوتەنگە كەلگەندىن تارتىپ 1991 ـ يىلى ۋاپات بولغانغا قەدەر بولغان 33 يىل ئىچىدە خوتەننىڭ سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىغا جەمئىي 804 مىليون يۈەن سەرپ قىلىندى. بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت مەبلىغى 274 مىليون يۈەن بولدى. يەرلىك غەملىگەن مەبلەغ سېلىنمىسى 530 مىليون يۈەنگە يېتىپ، ئومۇمىي مەبلەغنىڭ 2/3 قىسمىنى تەشكىل قىل-

دى. بۇنىڭ ئۇنۇمى ئاپتونوم رايون بويىچە ئالدىنقى قاتاردا تۇرد-
دۇ. 30 نەچچە يىل جاپالىق كۈرەش قىلىش ئارقىلىق، خوتەن
سۇ ئىنشائاتى سىپىدە ئاپتونوم رايون بويىچە بايراق بولدى. سۇ
ئامبىرى ۋە چىداملىق ئېلىشبېشىدىن باشقا، ۋىلايەت بويىچە
غول، تارماق ئۆستەڭ، سۇغىرىش ئېرىقى، كۆكئېرىق قاتارلىق
تۆت دەرىجىلىك ئېرىق - ئۆستەڭدىن 20 مىڭ كىلومېتىردىن
ئارتۇق ياسىلىپ، سۇدىن پايدىلىنىش ئۇنۇمى 10 نەچچە پىرسەنت-
تىن %44 كە يەتتى. نۇرغۇن كىشىلەر، ۋاڭ ۋېي خوتەن خەلقى-
نى دەپ چارچاپ ھالىدىن كېتىپ ئالەمدىن ئۆتتى، دېيىشىدۇ.
ئۇنىڭ ساقايماس كېسەلگە گىرىپتار بولغانلىقى ئېنىقلانغاندىن
كېيىنمۇ، دوختۇرخانىدا يېتىپ داۋالانغىلى ئۇنىماي، بىر قانچە
قېتىم دوختۇرخانىدىن ئوغرىلىقچە چىقىپ، مەمۇرىي مەھكىمى-
نىڭ ئۇلۇغئاتا سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى توغرىسىدىكى يىغىنىغا
قاتناشتى. شىنجاڭ تېببىي ئىنستىتۇتىنىڭ 1 - دوختۇرخانىسىغا
يۆتكىلىپ داۋالانغاندىن كېيىن، ئۇ بالنىتسىدا يېتىپ داۋالىنىپ
تۇرۇۋاتقان مەزگىلىدە:

بۇ جاھاندا شۇم ئەجەلدىن كىم قاچان قالغان ھامان،
ئەڭ ئەزىزدۇر تۆھپە بىرلە ئەلنى دەپ سوققان يۈرەك.
تەر تۆكۈپ كەزدىم قىرىق يىل بۇندا كوئېنلۇن باغرىنى،
بەخت - ئۆملۈك سۈيى ئىزدەش مەندىكى ئارزۇ - تىلەك.

دېگەن شېئىرنى يازدى. ئۇ ۋاپات بولۇشتىن بىر كۈن ئىل-
گىرى چۈشتىن كېيىن، شۇ چاغدىكى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم-
نىڭ شۇجىسى سۇڭ خەنلياڭ دوختۇرخانىغا ئۇنى يوقلاپ كەلدى.
ۋاڭ ۋېي كۆزىگە ياش ئالغان ھالدا: «ئۇلۇغئاتا قۇرۇلۇشى خوتەن
خەلقىنىڭ ئۈمىدى ئىدى. ئەپسۇسلىنارلىقى، مەن بۇ قۇرۇلۇشنى
پۈتكۈزەلمىدىم، ھازىر مېنىڭ بىرلا ئارزۇيۇم بار، مېنى خوتەنگە

قايتۇرۇپ كەتسە، خوتەندە كۆز يۇمسام» دېدى. 2 ـ كۈنى ئۇ نوسۇلكا بىلەن ئايروپىلانغا ئېلىپ چىقىلدى. ئايروپىلان خوتەن ئايرودرومىغا قونغاندا، ئۇ ئايروپىلان ئىشىكىدە تۇرۇپ چوڭقۇر ھېسسىيات بىلەن خوتەن زېمىنىغا بىر نەزەر تاشلاپلا، مەڭگۈلۈككە كۆز يۇمدى.

كىشىلەر ئۇنىڭ خوتەن خەلقى ئۈچۈن قوشقان تۆھپىلىرىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن، ۋاڭ ۋېينى ئۇ كۈرەش قىلغان قاراقاش دەرياسى ئېلىشبېشىغا دەپنە قىلدى. قاراقاش ناھىيە سايباغ يېزىلىق بىر دېھقان ۋاڭ ۋېينىڭ دەپنىگاھى ئورنى پەس بولۇپ قېلىپ، نەم تارتىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ ئۆزىنىڭ باش تارتىپ بولغان بۇغدايلىرىنى چېپىپ ئېلىۋېتىپ، دەپنىگاھ ئورنىغا 500 توننا توپا يۆتكەپ كېلىپ ئورنىنى كۆتۈردى. ئېلېكتر ئىشلىرى مىنىستىرلىقىدىكى رەھبەرلەر، بۇ دۆلىتىمىزدە سۇ ئىشلىرى خىزمەتچىلىرى ئۈچۈن قاتۇرۇلغان تۇنجى مەقبەرە ئابىدىسى بولدى، دېيىشتى. ئېلىشبېشىغا كەلگەن نۇرغۇن كىشىلەر ۋاڭ ۋېينىڭ مەقبەرىسىگە بېرىپ ئۇنىڭغا ھۆرمەت بىلەن ئېھتىرام بىلدۈرىدۇ. ۋاڭ ۋېي روھى خوتەن خەلقىنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشىگە مەڭگۈ ئىلھام بولغۇسى.

خوتەن ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ ھازىرقى شۇجىسى ۋاڭ جىڭچيەن ۋاڭ ۋېينىڭ ئالىيجاناب خىسلىتى، خالىس تۆھپە قوشۇش روھىدىن تەسىرلىنىپ، «ۋاڭ ۋېي ناخشىسى» دېگەن شېئىرنى يېزىپ چىقتى. بۇ شېئىر مۇنداق يېزىلغان:

ۋارقىرايدۇ قارا قۇرۇم، چىللار يۇرۇڭقاش.
نەدە خەلق ئوغلى — ۋاڭ ۋېي قەدىردان يولداش؟
ئېيتقان ئىدىڭ: ئەلمىساقتىن كىملەر ئۆلمىگەن،
قىممەت شۇنچە تۆھپىكارلىق روھ بىلەن ياشاش.
نۇر تاراتتىڭ سەن خوتەننىڭ دالا ـ تۈزىگە،

ئۆمرۈڭ چاقناپ، ئەجرىڭ تولدى چوغلۇق - چېچەككە.
خەلق ئوغلى، ئاھ، سۆيۈملۈك سەپدىشىم ۋاڭ ۋېي،
ئەردەك ياشاپ ئۆتتۈڭ، ئالىيجاناب ھاياتىڭ،
ئۆلۈمىڭمۇ يۈكسەك ئەلدە، چۆمدى ھۆرمەتكە.
ۋارقىرايدۇ قارا قۇرۇم، چىللار يۈرۈڭقاش:
سەن قەيەردە خەلق ئوغلى — ۋاڭ ۋېي قەدىردان؟
ئېيتقان ئىدىڭ: كوئېنلۇننى كەزدىم قىرىق يىل،
ئىتتىپاقلىق، بەخت سۈيى تېپىشتۇر ئارمان.
ئۆمرۈڭ سېنىڭ مۇز قاپلىغان تاغلارغا تۇتاش،
ئېرىقلاردا سۆيگۈڭ سۈيى شىۋىرلاپ ئاقار،
ئۇيغۇرلارنىڭ قەلبىدە سەن ھايات، قېرىنداش.
ئاھ، ۋاڭ ۋېي،
ھاياتىڭ شانلىق.
ئۆلۈمىڭ شەرەپ!
سەن خەلق ئوغلانى.

ئاپتورى: ليۇ جىڭخۇا

2. خوتەننىڭ چوڭ ئىشلار يىلنامىسى

جۇ، چىن سۇلالىلىرى

مىلادىيىدىن بۇرۇنقى XV—XX ئەسىرلەر
ئۇدۇن قاشتېشى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە خېلى كۆپ كىرگۈزۈلدى.

مىلادىيىدىن بۇرۇنقى IV — V ئەسىرلەردە
بوستانلىق يىپەك يولى ئېچىلدى، خوتەن بوستانلىق يىپەك يولىدىكى مۇھىم ئورۇن ئىدى.

مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 242 ـ يىلى
ئۇدۇن بەگلىكى قۇرۇلدى.

خەن سۇلالىسى

مىلادىيىدىن بۇرۇنقى II ئەسىردە
ئاھاڭ سىستېمىسى شەكىللەنگەن ئۇدۇن كۈيلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كىردى.

خەنۇۇدى يۈەنشۇينىڭ 4 ـ يىلىدىن يۈەندىڭنىڭ 2 ـ يىلىغىچە (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 119 ـ يىلىدىن 115 ـ يىلىغىچە)
جاڭ چيەن غەربىي يۇرتقا 2 ـ قېتىم ئەلچى بولۇپ كەلدى. مۇئاۋىن ئەلچىسىنى ئۇدۇن، ئۇزۇنتات قاتارلىق جايلارغا ئەۋەتتى.

خەن ۋۇدى تەيچۇنىڭ1ـيىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 104 ـ يىلى)
سۇتىرشىنا سانغۇن لى گۇاڭلى لەشكەر چىقىرىپ فەرغانىگە ھۇجۇم قىلدى. لەشكەرلەر جەنۇب، شىمال ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ

ماڭدى. جەنۇبىي يولدىكى لەشكەرلەر ئۇدۇن ئارقىلىق ماڭدى.
لى گۇاڭلىنىڭ زور لەشكىرىي قوشۇنى قايتىش سەپىرىدە ئۇدۇن،
ئۇزۇنتات قاتارلىق جايلاردىن يەنە بىر قېتىم ئۆتتى ھەمدە ئۇزۇن-
تات خانىنىڭ شاھزادىسى لەيدەننى چاڭئەنگە ئېلىپ بېرىپ خەن-
ۋۇدىغا خاس مۇلازىم قىلىپ بەردى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇدۇن
خانىمۇ ئۆز جىيەنىنى چاڭئەنگە خاس مۇلازىملىققا ئەۋەتتى.

خەن جاۋدى يۈەنپىڭنىڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 74 ـ يىلى)

كەشمىرلىك راھىب كالان بىرخاجىنا ئۇدۇنغا كېلىپ بۇددا
دىنىنى تارقاتتى.

خەن شۈەندى شىنىڭ جۆنىڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 60 ـ يىلى)

غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى قۇرۇلدى. جېڭ
جى تۇنجى قورۇقچىبەگ بولدى. ئۇدۇن غەربىي يۇرت قورۇقچى-
بەگ مەھكىمىسىگە قاراشلىق 36 بەگلىكنىڭ بىرى بولدى.

خەن يۈەندى يۈەنشۇينىڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 ـ يىلى)

ئۇدۇن خانىغا خەن سۇلالىسىنىڭ مۆھۈرى بېرىلدى.

خەن سۇلالىسى جۈڭيۈەننىڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 56 ـ يىلى)

يەكەن خانى بىلىكخان لەشكەر چىقىرىپ ئۇدۇننى يۇتۇۋال-
دى. ئۇدۇن خانى يۇرىن قارام ئەل خانى بولدى.

مىڭدى يۇڭپىڭنىڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 60 ـ يىلى)

ئۇدۇنلۇق مۆتىۋەر دۇمو يەكەننىڭ ۋەھشىي ھۆكۈمرانلىقىغا
قارشى تۇرۇپ، يەكەننىڭ تۇرغاق سانغۇنى جۇندېنى ئۆلتۈردى.
ئارقىدىن ئۇدۇنلۇق سانغۇن ھۇمبا خەنرۇڭ ئىسىملىك خەنزۇ
بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ دۇمونى قەتل قىلدى. يەنە بىر قېتىم
يەكەن لەشكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۆزىنى ئۇدۇن خانى دەپ
جاكارلىدى.

مىڭدى يۇگېيىگىنىڭ 4 ـ يىلى (مىلادىيە 61 ـ يىلى)
هۇمبا ئۇدۇن لەشكەرلىرىنى باشلاپ يەكەنگە هۇجۇم قىلدى، شەھەرگە هۇجۇم قىلىشتا ئوق تېگىپ ئۆلدى، ئۇنىڭ ئورنىغا ئاكىسىنىڭ ئوغلى گۇاڭدې ئۇدۇنغا خان بولدى.
مىڭدى يۇگېيىگىنىڭ 6 ـ يىلى (مىلادىيە 63 ـ يىلى)
هۇنلار بەش نەپەر سانغۇننى تەيىنلەپ بەش بەگلىكنىڭ 30 مىڭ لەشكىرىنى ئىشقا سېلىپ، ئۇدۇنغا قورشاپ هۇجۇم قىلدى. ئۇدۇن خانى گۇاڭدې سۈلھى تەلەپ قىلىپ، شاهزادىسىنى گۆرۈ-گە بەردى.
مىڭدى يۇگېيىگىنىڭ 16 ـ يىلى (مىلادىيە 73 ـ يىلى)
بەن چاۋ 36 كىشىنى باشلاپ ئۇدۇنغا كېلىپ، باخشىلارنى ئۆلتۈردى، ئۇدۇن خانى هۇنلارنىڭ ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، خەن سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدى ھەمدە ئوغلىنى خاس مۇلازىملىققا ئەۋەتتى.
مىڭدى يۇگېيىگىنىڭ 17 ـ يىلى (مىلادىيە 74 ـ يىلى)
شەرقىي خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكە-مىسىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. ئۇدۇن غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە قاراشلىق 55 بەگلىكنىڭ بىرى بولدى.
جاڭدې جيەنچۇيىنىڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 76 ـ يىلى)
بەن چاۋ پەرمان بويىچە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە قايتماقچى بولدى. سەپەر ئۈستىدە ئۇدۇندىن ئۆتكەندە خان ۋە ئوردا ئەمەل-دارلىرى يىغىزار قىلىپ، بەن چاۋنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە قايتىشىنى توسىدى. بەن چاۋ ئۇدۇندا تۇرۇپ جاڭدى خانغا بۇ ھەقتە مەكتۇپ سۇندى. ئۇنىڭ داۋاملىق قەشقەردە قېلىشىغا رۇخسەت قىلىندى.
جاڭدې جيەنچۇيىنىڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 78 ـ يىلى)
ئۇدۇن قاتارلىق بەگلىكلەر بىر تۈمەنگە يېقىن لەشكەر چىقى-رىپ بەن چاۋنىڭ قۇم ئايمىقىنى هۇجۇم بىلەن ئېلىشىغا ياردەم بەردى.

جاڭدى يۈەنخېنىڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 84 ـ يىلى)

ئۇدۇن لەشكەر چىقىرىپ بەن چاۋنىڭ يەكەنگە ھۇجۇم قىلىشىغا ياردەم بەردى.

جاڭدى يۈەنخېنىڭ 4 ـ يىلى (مىلادىيە 87 ـ يىلى)

ئۇدۇن يەنە بىر قېتىم لەشكەر چىقىرىپ بەن چاۋنىڭ يەكەنگە قايتا ھۇجۇم قىلىشىغا ياردەم بەردى. دۇشمەننىڭ 5000 دىن ئارتۇق كاتتىۋېشىنىڭ بېشى ئېلىندى. نۇرغۇن ئات، چارۋا، مال ـ مۈلۈك ئولجا ئېلىندى. يەكەن خانى تەسلىم بولدى. تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى 13 بەگلىكنىڭ ھەممىسى ئۇدۇنغا بويسۇندى.

خېدى يۈڭيۈەننىڭ 14 ـ يىلى (مىلادىيە 102 ـ يىلى)

بەن چاۋ يۇرتىنى سېغىندى. ئۇنىڭ سىڭلىسى خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ، بەن چاۋنىڭ مۇددىئاسىنى يەتكۈزدى. خان يارلىق چۈشۈرۈپ بەن چاۋنى قايتۇرۇپ كېلىپ ئورنىغا رېن شاڭنى قورۇقچىبەگلىككە تەيىنلىدى. رېن شاڭ لەشكەرلىرىنى باشلاپ ئۇدۇندىن ئۆتتى ھەمدە ئۇدۇندا لەشكەر قالدۇردى.

شۈندى يۇڭجيەننىڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيە 127 ـ يىلى)

بەن يۇڭ لەشكەر باشلاپ كېلىپ، قاراشەھەرگە ھۇجۇم قىلدى. قاراشەھەر تەسلىم بولدى. ئۇدۇن قاتارلىق 17 بەگلىك قايتىدىن شەرقىي خەن سۇلالىسىگە تەۋە بولدى. بەن يۇڭ دوغاپبەگ مەھكىمىسىنى ئۇدۇنغا يۆتكىدى.

شۈندى يۇڭچيەننىڭ 4 ـ يىلى (مىلادىيە 129 ـ يىلى)

ئۇدۇن خانى فاڭ چيەن مىرەن خانى ۋاڭ شىڭنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆز ئوغلىنى مىرەن خانى قىلىپ تىكلىدى. شۇ يىلى ئۇدۇن خانى ئەلچىلەر ئارقىلىق شۈندى خانغا ئولپان تاپشۇردى.

شۈندى يۇڭجيەننىڭ 6 ـ يىلى (مىلادىيە 131 ـ يىلى)

ئۇدۇن خانى فاڭ چيەن ئوغلىنى شەرقىي خەن سۇلالىسى ئوردىسىغا ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى.

شۈندى ياڭجيانىڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 132 ـ يىلى)

دۆنخۇاڭ ۋالىيسى شۆي يۇ ئۇدۇن خانى فاڭ چيەننىڭ مى-
رەن خانى ۋاڭ شىڭنى ئۆلتۈرگەنلىكىنى سەۋەب قىلىپ، سۇلى-
دىن لەشكەر توپلىدى. سۇلى خانى چېن پەن 20 مىڭ لەشكەرنى
باشلاپ ئۇدۇنغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇدۇن قاتتىق مەغلۇپ بولدى.
100 دەك ئەمەلدارنىڭ كاللىسى ئېلىندى. چېن پەن لەشكەرلى-
رىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشقا قويۇپ بەردى، ئۇدۇن ئېغىر
تالاپەتكە ئۇچرىدى.

ۋېي، جىن ۋە جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر

ۋېي ۋېندى خۇاڭچۇنىڭ 1 - يىلى (مىلادىيە 220 - يىلى)
ئۇدۇن ئەلچىلەر ئۆمىكى تەيىنلەپ، خەن شيەندىگە ئولپان
تاپشۇردى. بۇ چاغدا ساۋېيي شيەندىنىڭ ۋەزىپىسىنى ئېلىۋەتكەنى-
دى. ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ساۋپىي ئۇدۇندىن ئولپان ئې-
لىپ كەلگەن ئەلچىلەر ئۆمىكىنى قوبۇل قىلدى.
ۋېي سۇلالىسى گەنلۇنىڭ 5 - يىلى (مىلادىيە 260 - يىلى)
ۋېي سۇلالىسى راھىبى جۇشىشىڭ يۇڭجۇ ئايمىقىدىن چى-
قىپ، غەربتىن كۆچمە قۇملارنى كېسىپ ئۆتۈپ ئۇدۇنغا كېلىپ
سانسكرىت يېزىقىدىكى بۇددا نومى «ماخاپارى نىرۋانا سۇترا» غا
ئېرىشتى. كېيىن ئۇنى شاگىرتى ئارقىلىق لوياڭغا ئەۋەتتى.
جۇشىشىڭ 80 يېشىدا ئۇدۇندا ئالەمدىن ئۆتتى.
جىن ۋۇدي چىن شىنىڭ 5 - يىلى (مىلادىيە 269 -يىلى)
جىن سۇلالىسى ئۇدۇن قاتارلىق بەگلىكلەرنىڭ خانلىرىغا
جىن سۇلالىسىنىڭ ساداقەتمەن شىغاۋۇلبېگى، بۈيۈك كاھىبەگ،
جىن سۇلالىسىگە پەرمانبەردار بۈيۈك تارخان دەپ ئۇنۋانات بەر-
دى.
جىن ۋۇدى تەيكاڭنىڭ 3 - يىلى (مىلادىيە 282 - يىلى)
جۇ شىشىڭ ئۆزى توپلىغان «ماخاپارى نىرۋانا سۇترا» نىڭ
600 نەچچە مىڭ خەتلىك 90 بابىنى شاگىرتى فو رۇشەن قاتارلىق

10 كىشىدىن لوياڭغا ئەۋەتتى.

جىن سۇلالىسى تەيكاڭنىڭ 6 - يىلى (مىلادىيە 285 - يىلى)

جىن سۇلالىسىنىڭ خانى ۋۇدى ياڭ جىڭنى ئەلچى قىلىپ فەرغانىگە ئەۋەتتى. يول ئۈستىدە ئۇدۇن خانى، قەشقەر خانى، چاقىلىق خانىغا ئوتتۇغات بەردى.

جىن مىڭدى تەيىنگنىڭ 2 - يىلى (مىلادىيە 324 - يىلى)

ئۇدۇن ئەلچى تەيىنلەپ جىن سۇلالىسى پادىشاھى مىڭدىغا يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى سوۋغات قىلدى.

ئالدىنقى چىن سۇلالىسى فۇجيەن جيەنيۈەنىنىڭ 17 - يىلى (مىلادىيە 381 - يىلى)

ئۇدۇن ئەلچى تەيىنلەپ فۇجيەنگە يەرلىك بۇيۇملارنى سوۋ-غات قىلدى.

ئالدىنقى چىن سۇلالىسى جيەنيۈەنىنىڭ 18 - يىلى (مى-لادىيە 382 - يىلى)

چوڭ سانغۇن لۈي گۇاڭ كۇسەننى مەغلۇپ قىلدى، ئۇدۇن قاتارلىق بەگلىكلەر فۇجيەنگە يەرلىك بۇيۇملارنى ئولپان قىلدى.

شەرقىي جىن سۇلالىسى لۇڭئەنىنىڭ 5 - يىلى (مىلادىيە 401 - يىلى)

فاشيەن قاتارلىق 11 كىشى ئۇدۇنغا كېلىپ، ئۇدۇندا ئۈچ ئايدىن كۆپرەك تۇردى. ئۇ بۇ يەرنى زىيارەت قىلغاندىن كېيىن، مىلادىيە 401 - يىلى 4 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇدۇندىن ئايرىلىپ غەربكە سەپەر قىلدى.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تەيپىڭ جىنجۈننىڭ 6 - يىلى (مى-لادىيە 445 - يىلى)

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى پادىشاھى گاۋلياڭ تۈيغۇنلاردىن ئامۇنوشادقا ھۇجۇم قىلدى. ئامۇنوشاد مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ، غەربتىن ئۇدۇنغا كېلىپ، ئۇدۇن خانىنى ئۆلتۈرۈپ، ھەدەپ ئوت قويۇش، قىرغىنچىلىق، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش بىلەن شۇغۇللان-

ـدى.
شىمالىي ۋېي سۇلالىسى شيەن ۋېندىنىڭ 4 ـ يىلى (مىلادىيە 470 ـ يىلى)
جورجانلار ئۇدۇنغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇدۇن خانى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شيەن ۋېندىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ياردەم تەلەپ قىلدى. بۇ چاغدا شىمالىي ۋېي سۇلالىسى پادىشاھى شيەن ۋېندى ئۆزىنىمۇ قوغدىيالمايدىغان ھالەتتە بولغاچقا، لەشكەر ئەۋەتەلمىدى.
شىمالىي ۋېي سۇلالىسى شىڭگۇينىڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيە 519 ـ يىلى)
ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى مەشھۇر راھىب سۇڭ يۈن، خۇي شېڭ قاتارلىقلار بۇددا نوملىرى ئېلىش ئۈچۈن ئۇدۇنغا كەلدى.
شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ۋېندى خان داتوڭنىڭ 7 ـ يىلى (مىلادىيە 541 ـ يىلى)
ئۇدۇن ئەلچى تەيىنلەپ ۋېي سۇلالىسى پادىشاھى ۋېندىغا چەت ئەلدە ئويۇلغان قاشتېشى بۇت تەقدىم قىلدى.
شىمالىي جۇ سۇلالىسى ۋۇدى خان جيەندېنىڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 574 ـ يىلى)
ئۇدۇن ئەلچى تەيىنلەپ جۇ سۇلالىسى پادىشاھى ۋۇدىغا نەسىللىك ئات تەقدىم قىلدى.

سۇي سۇلالىسى

سۇي سۇلالىسى تاڭدىنىڭ رېن شـۇ 1 ـ يىلـى (مىلادىيە 601 ـ يىلى)
ئۇدۇنلۇق رەسسام ۋەيچرا ۋازېكىنا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بېرىپ رەسىم سىزىش بىلەن شۇغۇللاندى.
سۇي سۇلالىسى تاڭ دىنىڭ دايې 1ـيىلى (مىلادىيە605ـ يىلى)

دۈ شىكەن، ۋەي جىيە قاتارلىقلار غەربىي يۇرتقا ئەلچى بولۇپ كەلدى، ئۇدۇن بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئەسلىگە كەلدى.

سۈي سۇلالىسى تاڭ دىنىڭ دايې 5-يىلى(مىلادىيە 609-يىلى)

ياڭ گۇاڭ ئۆزى بىۋاسىتە لەشكەر تارتىپ چىقىپ تۇيغۇنلار-نى خىشىگىچە سۈرۈپ كەلدى. ئۇدۇن خانى خىشىگە ياڭگۇاڭغا سالامغا ئەلچى ئەۋەتتى.

سۈي سۇلالىسى تاڭ دىنىڭ دايې 6-يىلى(مىلادىيە 610-يىلى)

ئۇدۇن ئەلچى تەيىنلەپ سۈي سۇلالىسى ئوردىسىغا ئولپان ئەۋەتتى.

سۈي سۇلالىسى تاڭدىنىڭ دايې 11-يىلى(مىلادىيە 615-يىلى)

ئۇدۇن ئەلچى ئەۋەتىپ سۈي سۇلالىسى ئوردىسىغا ئولپان تاپشۇردى.

تاڭ سۇلالىسى

جېنگۇەنىڭ 1 - يىلى (مىلادىيە 627 - يىلى)

ئۇدۇنلۇق مەشھۇر رەسسام ۋايچىرا ۋىچىر چاڭئەنگە بېرىپ رەسىم سىزىش تېخنىكىسىنى تارقاتتى.

جېنگۇەنىڭ 6 - يىلى (مىلادىيە 632 - يىلى)

ئۇدۇن خانى ۋايجىرا قۇمى ئەلچىلەر ئارقىلىق ئوردىغا قاشتې-شى بەلۋاغ ئولپان قىلدى.

جېگۇەنىڭ 9 - يىلى (مىلادىيە 635 - يىلى)

ئۇدۇن خانى ۋايجىرا قۇمى ئوغلىنى خاس مۇلازىملىققا ئەۋەت-تى ۋە يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى ئولپان ئورنىدا تاپشۇردى.

جېنگۇەنىڭ 14 - يىلى (مىلادىيە 640 - يىلى)

تاڭ سۇلالىسى ئەنشى تۇتۇق مەھكىمىسىنى تەسىس قىلدى،
ئۇدۇن ئەنشى تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

جېنگۇەننىڭ 18 ـ يىلى (مىلادىيە 644 ـ يىلى) ئەتىياز

مۇتىۋەر راھىب شۈەنزاڭ نوم ئېلىپ قايتىش سەپىرىدە ئۇ-
دۇنغا كەلدى. ئۇ ئۇدۇندا يەتتە ئاي توختاپ، بۇتخانىلاردا نوم
تەپسىر قىلدى، شۇ يىلى قىش پەسلىدە قۇملۇقلار ئارقىلىق
شەرققە سەپەر قىلىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە قايتتى.

جېنگۇەننىڭ 21 ـ يىلى (مىلادىيە 647 ـ يىلى)

تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى تەيزۇڭ كۇنچيۇ ئالىي باشبۇغى
ئاشناشىر بىلەن چۈبەقالىنى غەربىي تۈرك لەشكەرلىرى ۋە كۇ-
سەن لەشكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىپ، چوڭ غەلىبە قازان-
دى. ئاشناشىر ئۇدۇن قاتارلىق جايلارغا ئادەم ئەۋەتىپ ھال
سورىدى. تاڭ سۇلالىسى لەشكەرلىرى كۇسەنگە ھۇجۇم قىلغاندا،
ئۇدۇن خانى ۋايجىرا سېن 10 مىڭ 300 تۇياق تۆگە چىقىرىپ
ھەمدەمدە بولدى.

جېنگۇەننىڭ 23 ـ يىلى (مىلادىيە 649 ـ يىلى)

ئۇدۇن خانى ۋايجىراسېن ئوردىغا كېلىپ، تاڭ تەيزۇڭنىڭ
ئوتتۇغات بېرىشىگە مۇيەسسەر بولدى ھەمدە كۆپ خىل ئىنئامغا
ئېرىشتى.

شۇ يىلى 8 ـ ئايدا، تاڭ تەيزۇڭ ئالەمدىن ئۆتۈپ، جاۋلىڭغا
دەپنە قىلىندى. 14 بەگلىكنىڭ ئاز سانلىق مىللەت ئاقساقاللىرى-
نىڭ تاش ھەيكىلى ئويۇلۇپ قەبرە ئالدىغا قويۇلدى. بۇنىڭ ئىچى-
دە ئۇدۇن خانى ۋايجىراسېننىڭ تاش ھەيكىلىمۇ بار ئىدى.

گاۋزۇڭنىڭ شيەنچىڭ 5 ـ يىلى (مىلادىيە 660 ـ يىلى)

تۈرك لەشكەرلىرى ئۇدۇننى ئىشغال قىلىۋالدى، 2 ـ يىلى
ئۇدۇن لەشكەرلىرى ۋە خەلقى كۆسەندە تۇرۇشلۇق تاڭ لەشكەرلى-
رىنىڭ ياردىمى بىلەن تۈرك لەشكەرلىرىنى قوغلاپ چىقاردى.

گاۋزۇڭنىڭ لۇڭسۇ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 663ـيىلى) 12 ـ
ئاي

غەربىي تۈركلەرنىڭ كۈنەش قەبىلىسى ئۇدۇنغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. ئەنشىنىڭ قورۇقچىبېگى گاۋشيەن لەشكەر باشلاپ بېرىپ بىۋاستە كۈنەش قەبىلىسىگە تېگىش قىلدى. ئۇدۇن قۇتقۇزۇپ قېلىندى.

گاۋزۇڭنىڭ لىڭدې 2 - يىلى (مىلادىيە 665 - يىلى)

تۈبۈت لەشكەرلىرى ئۇدۇنغا ھۇجۇم قىلدى، ئۇدۇن تاڭ سۇلالىسىدىن جىددىي ياردەم سورىدى. تاڭ سۇلالىسى ساۋ جىشۇ، سۇي جېيەنلەرنى لەشكەر باشلاپ بېرىپ ئۇدۇننى قۇتقۇزۇشقا ئەۋەتتى. تۈبۈتلەر ئاخىرى ئۇدۇندىن قوغلاپ چىقىرىلدى.

گاۋزۇڭنىڭ شەنخېڭ 1 - يىلى (مىلادىيە 670 - يىلى)

تۈبۈتلەر غەربىي يۇرتتىكى 18 ئايماقنى ھۇجۇم قىلىپ ئېلىپ، ئاقسۇغىچە كەلدى. ئۇدۇن تۈبۈتلەر تەرىپىدىن ئىشغال قىلىندى.

گاۋزۇڭنىڭ شەنخېڭ 2 - يىلى (مىلادىيە 671 - يىلى)

تاڭ سۇلالىسى ئوردىسى پېي شىڭجيەن، ۋاڭ فاڭيى قاتارلىقلارنى ئاشىنا تاماچىي، ئاشىنا زاربەگ تۈپىلىڭنى تىنچىتىشقا ئەۋەتىپ، تۈبۈتلەرنى قوغلاپ چىقاردى. ئۇدۇن تۈبۈتلەرگە بېقىنىشتىن قۇتۇلۇپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى.

گاۋزۇڭنىڭ شاڭيۈەن 1 - يىلى (مىلادىيە 674 - يىلى)

كۈز

ئۇدۇن خانى ۋايجىرا شۇڭ تاڭ سۇلالىسى ئاستانىسىگە بېرىپ گاۋزۇڭ خان بىلەن كۆرۈشتى.

گاۋزۇڭنىڭ شاڭيۈەن 2 - يىلى (مىلادىيە 675 - يىلى)

ئەتىياز

گاۋزۇڭ خان ئۇدۇنغا كىبرىيە تۇتۇق مەھكىمىسى دەپ نام بېرىپ، تەۋەلىكىگە 10 ئايماقنى بۆلۈپ بەردى. ئۇدۇن خانى ۋايجىرا شۇڭغا ۋالىي دەپ ئوتۇغات بەردى ھەمدە ئۇنى تۈبۈتلەرگە قارشى تۇرۇشتا تۆھپە كۆرسەتكەن دەپ تەقدىرلىدى.

ۋۇ زېتيەننىڭ چۇيخۇڭ 3 - يىلى (مىلادىيە 687 - يىلى)

ئۇدۇن خانى ۋايجرا شۇڭ يەنە بىر قېتىم چاڭئەنگە بېرىپ ئولپان تاپشۇردى.

ۋۇ زېتيەننىڭ چاڭشو 1-يىلى (مىلادىيە 692-يىلى) 10-ئاي

ۋۇۋېينىڭ باش بوغى ۋاڭ شياۋجيې ۋە ۋۇۋېي سانغۇنى ئاشىنا سادىق لەشكەر باشلاپ تۈبۈتلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، مىلادىيە 690-يىلىنىڭ ئالدى-كەينىدە تۈبۈتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشۈپ قالغان ئەنشىدىكى ئۇدۇن قاتارلىق تۆت قورغاننى قايتۇرۇۋالدى.

شۈەنزۇڭنىڭ كەيۈەن 5-يىلى (مىلادىيە 717-يىلى)

تۈبۈتلەر ئەنشىدىكى ئۇدۇن قاتارلىق تۆت قورغاننى قايتا قولغا چۈشۈرۈۋېلىش قەستىدە بولدى، ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھ-كىمىسىنىڭ ياردەمچى قورۇقچىبېگى تاڭ جياخۇي لەشكەر چىقى-رىپ تۈبۈتلەرگە ھۇجۇم قىلدى، شۇنىڭ بىلەن ئەنشىدىكى ئۇدۇن قاتارلىق تۆت قورغان تۈبۈتلەرنىڭ ئىشغال قىلىۋېلىشىدىن ساق-لىنىپ قالدى.

شۈەنزۇڭنىڭ كەيۈەن 7-يىلى (مىلادىيە 719-يىلى)

كۆسەن، ئۇدۇن قاتارلىق جايلارنىڭ ئىگىلىكى تەرەققىي قىلغانلىقى، ئېلىپ-ساتارلار كۆپ بولغانلىقى سەۋەبىدىن شۈەن-زۇڭ خان كۆسەن، ئۇدۇن قاتارلىق جايلارغا كېتەرلىك ئاشلىق-نى ئۆزلىرى سېتىۋېلىپ ئەملەش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى.

شۈەنزۇڭنىڭ كەيۈەن 20-يىلى (مىلادىيە 737-يىلى)

تۈبۈتلەر غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرگە يەنە بىر قېتىم ھۇجۇم قىلدى. ئۇدۇن يەنە بىر قېتىم تۈبۈتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلى-قى ئاستىغا چۈشۈپ قالدى.

شۈەنزۇڭنىڭ تيەنباۋ 1-يىلى (مىلادىيە 742-يىلى)

ئەنشىنىڭ ھىراۋۇلبېگى گاۋ شيەنجى غەربىي يۇرتنى تىنچى-تىپ، تۈبۈتلەرنى قوغلاپ چىقاردى. ئەنشىدىكى ئۇدۇن، سۇلى قاتارلىق تۆت قورغان قايتۇرۇۋېلىندى.

شۇ يىلى ئۇدۇن خانى ۋايجىرا سامپاۋا ئۆزى شەخسەن چاڭئەن-
گە بېرىپ شۇەنزۇڭ خاننى يوقلاپ، نەسىللىك ئات، نەپىس
قاشتېشى تەقدىم قىلدى. شۇەنزۇڭ ئۆز جەمەت قىزىنى ئۇنىڭغا
ئاغچىلىققا بەردى ھەمدە ۋايجىرا سامپاۋاغا ئوڭ قانات مۇھاپىزەتچى-
لەر سانغۇنى، كېرىيە تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ ۋالىيسى دەپ ئەمەل
بەردى.

سۇزوڭنىڭ جىدې 1 - يىلى (مىلادىيە 756 - يىلى)

ئۇدۇن خانى ۋايجىرا سامپاۋا ئۆڭلۇك - سۈيگىن توپىلىڭىدىن
خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئۆزى 5000 لەشكەرنى باشلاپ سۇزوڭ
تۇرۇشلۇق جايغا يېتىپ بېرىپ توپىلاڭنى تىنچىتىشقا قاتناشتى.

ۋايجىرا سامپاۋا ئۇدۇندىن ئايرىلىدىغان چاغدا، ئاۋامنىڭ
پىكرىگە قارىماي ئۆز قىزىنى گۆرۈ ئورنىدا قويۇپ، دۆلەت ئىش-
لىرىنى ئىنىسى ۋايجىرا بوخان ئىنچۇغا ۋاكالىتەن باشقۇرۇشقا
ئۆتكۈزۈپ بەردى.

سۇزوڭنىڭ شاڭيۈەن 1 - يىلى (مىلادىيە 760 - يىلى)

سۇزوڭ ئۇدۇنغا يارلىق چۈشۈرۈپ، ۋايجىرا بوخان ئىنچۇغا
ساداقەتمەن ئەركان دەپ ئۇنۋان بەردى. بۇ ئەنشىدىكى تۆت
قورغاننىڭ ياردەمچى ھىراۋۇلبەگلىرىگە باراۋەر ئىدى، ئۇ ئۆز
بەگلىكىدىكى ئىشلارنى باشقۇردى.

دەيزۇڭنىڭ گۇاڭدې 2 - يىلى (مىلادىيە 764 - يىلى)

دەيزۇڭ ۋايجىرا سامپاۋانىڭ تۆھپىسىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇ-
نىڭغا چەۋەنداز سانغۇن دەپ ئۇنۋان بەردى ھەمدە ۋايجىرا سامپاۋا-
نى ئۆز ئېلىگە قايتىشنى بۇيرۇدى. ۋايجىرا سامپاۋا قايتىشنى
خالىمىغاچقا، دەيزۇڭ ئۇنىڭغا يەنە دىۋاندىكى ئۈچ ۋەزىرنىڭ بې-
رى، بەھەيۋەت باش چەۋەنداز دەپ ئۇنۋان بەردى.

دېزوڭنىڭ جېنيۈەن 1 - يىلى (مىلادىيە 785 - يىلى)

ئۇدۇن خانى ۋايجىرا بوخان ئىنچۇ مەكتۇپ يوللاپ، ۋايجىرا
سامپاۋانىڭ ئوغلى ۋايجىرا قىرتىننىڭ قايتىپ كېلىپ ئۇدۇنغا خان
بولۇشىنى ئىلتىجا قىلدى. ۋايجىرا سامپاۋا قەتئىي رەت قىلدى.

دېزوڭ ئاتا ـ بالا بۇ ئىككىسىگە چەكسىز ئاپىرىن ئوقۇدى، ۋايجىرا قىرتىغا خاننىڭ مەسلىھەتچىسى دەپ ئوتۇغات بەردى.

دې زوڭنىڭ جېنيۈەن 4 ـ يىلى (مىلادىيە 794 ـ يىلى)

ۋايجىرا سامپاۋا كېسەل بىلەن ئالەمدىن ئۆتتى. دې زوڭ ئۇنىڭغا لياڭجۇ ئايمىقىنىڭ ۋالىيسى دەپ نام بەردى ھەممە ۋايجىرا سامپاۋانىڭ ئوغلى ۋايجىرا قىرتىنىڭ ۋالىيلىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىشى توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى.

ۋۇزوڭنىڭ خۈيچاڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 841 ـ يىلى)

ئۇيغۇر خانلىقى ھالاك بولدى. ئۇيغۇرلار كۆپلەپ كۆچۈشكە باشلىدى. ئۇلارنىڭ بىر تارمىقى ئۇدۇنغا كېلىپ ئورۇنلاشتى.

بەش دەۋر ئون پادىشاھلىق

كېيىنكى لياڭنىڭ چيەنخوا 2 ـ يىلى (مىلادىيە 912 ـ يىلى)

ۋىسارا تەڭرىخان ئۇدۇننىڭ خانلىق تەختىگە ئولتۇردى.

كېيىنكى جىن سۇلالىسىنىڭ تيەنفۇ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 938 ـ يىلى)

ئۇدۇن خانى ۋىسارا تەڭرىخان ماجىروڭنى تەيىنلەپ ئوردىغا ئولپان ئەۋەتتى. كېيىنكى جىن سۇلالىسى خانى شى جىڭتاڭ ۋىسارا تەڭرىخانغا ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى خانى دەپ، ماجىروڭغا قورغان دۆلىتى سانغۇنى دەپ ئوتۇغات بەردى.

شۇ يىلى قىشتا، كېيىنكى جىن سۇلالىسى خانى شى جىڭ-تاڭ يالۋاچبەگ جاڭ كۇاڭيې ۋە گاۋ جۈيۈينى ماجىروڭ بىلەن بىرگە ئۇدۇنغا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. ئۇلار ئۇدۇندا تەخمىنەن تۆت يىل تۇردى.

كېيىنكى جىن سۇلالىسىنىڭ كەييۈن 2 ـ يىلى (مىلادىيە 945 ـ يىلى)

ۋىسارا تەڭرىخان ۋالىي ليۇ زەيشىڭنى ئوردىغا ئولپان ئاپى-

ـرىشقا ئەۋەتتى.

كېيىنكى خەن سۇلالىسى يىندىنىڭ چيەنيۇەن 1 - يىلى (مىلادىيە 948 - يىلى)

ئۇدۇن ئەلچىسى ۋاڭ جىدو كېيىنكى خەن سۇلالىسى ئوردىسىغا بېرىپ ئولپان تاپشۇردى.

مىلادىيە 940 - يىلى ئەتراپىدا

ۋىسارا تەڭرىخان شاجۇلۇق ساۋ يىجىنىنىڭ قىزىنى ئەمرىگە ئالدى.

سۇڭ، لياۋ سۇلالىلىرى

سۇڭ تەيزۇنىڭ جيەنلۇڭ 2 - يىلى (مىلادىيە 961 - يىلى)

ئۇدۇن خانى ۋىسارا تەڭرىخان ئەلچى تەيىنلەپ ئوردىغا ئولپان ئەۋەتتى. شۇ يىلى ئۇدۇنلۇق مانى دىنىنىڭ پىر ئۇستازى سۇڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا ئولپان تاپشۇردى.

سۇڭ تەيزۇنىڭ چيەندې 3 - يىلى (مىلادىيە 965 - يىلى)

ئۇدۇن خانى راھىب شەنمىڭ شەنفانى سۇڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا ئولپان تاپشۇرۇشقا ئەۋەتتى.

سۇڭ تەيزۇنىڭ چيەندې 4 - يىلى (مىلادىيە 966 - يىلى)

ئۇدۇن خانى ئوغلى ۋايجىرا سوگدېنى ئوردىغا يەرلىك مەھسۇلاتلاردىن ئولپان ئاپىرىشقا ئەۋەتتى. شۇ يىلى ۋىسارا تەڭرىخان ئالەمدىن ئۆتتى. ۋايجىرا سۇرا ئۇدۇننىڭ خانلىق تەختىگە ئولتۇردى.

سۇڭ تەيزۇنىڭ كەيباۋ 2 - يىلى (مىلادىيە 969 - يىلى)

ئۇدۇن جى موشەننى ئەلچىلىككە تەيىنلەپ، سۇڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا ئولپان تاپشۇرۇشقا ئەۋەتتى. سۇلىدىن قولغا چۈشۈرگەن ئۇسسۇل ئوينىيالايدىغان بىر پىلنى ئولپان قىلىپ ئەۋەتىدىغانلىقى توغرىسىدا ۋەدە بەردى.

سۇڭ تەيزۇنىڭ كەيباۋ 4 - يىلى (مىلادىيە 971 - يىلى)

ئۇدۇنلۇق راھىب جى شياڭ ئۇدۇن خانى ۋايجرا سۇرانىڭ ئۆز قەلىمى بىلەن يازغان مەكتۇپىنى كۆتۈرۈپ، سۇڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا ئولپان ئېلىپ باردى.

سۇڭ تەيزۇڭنىڭ تەيپىڭ شىڭگو 1 ـ يىلى (مىلادىيە 976 ـ يىلى)

ئۇدۇن خانىنىڭ شاھزادىسى ۋايجرا سوڭلىيەن، ۋايجرا سوڭ- يۈەن دۇنخۇاڭغا بېرىپ لەشكەر ياردەم تەلەپ قىلدى.

سۇڭ تەيزۇنىڭ تەيپىڭ شىڭگو 5 ـ يىلى (مىلادىيە 980 ـ يىلى)

سۇڭ سۇلالىسى ئوردىسى بەيئەتچىلەر قوشۇنىنىڭ ھىراۋۇلى ساۋ يەنلۇنىڭ ئاغچىسى، يەنى ئۇدۇن خانى ۋىسارا تەگرىخانىنىڭ قىزىغا «لوڭشىدىكى باش خانىم» دەپ ئۇنۋان بەردى.

سۇڭ سۇلالىسى جىنزۇڭنىڭ جىڭ دې 3 ـ يىلى (مىلادىيە 1006 ـ يىلى)

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ بۈيۈك خانى يۈسۈپ قادىرخان ئۇدۇننى بويسۇندۇردى. ئۇدۇنلۇق سانغۇنلاردىن چوقتىرېشىت، نوقتىرېشىت قاتارلىقلار چىرىنىڭ جەنۇبىدىكى تاغلىق رايوندا ئۇرۇشتا ئۆلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇدۇن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى.

سۇڭ سۇلالىسى رىنزۇڭنىڭ جيايۇ 8-يىلى (مىلادىيە 1063- يىلى)

ئۇدۇن سۇڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا يەرلىك مەھسۇلاتلارنى ئولپان قىلىپ تاپشۇردى. سۇڭ سۇلالىسى ئۇدۇن قاراخانىيلار پادىشاھىغا «ئىتائەتمەن سادىق قاراخانىيلار پادىشاھى» دەپ ئۇنۋا- غات بەردى.

سۇڭ سۇلالىسى شېنزۇڭنىڭ يۈەنفىڭ 4 ـ يىلى (مىلادىيە 1081 ـ يىلى)

ئۇدۇن قەبىلە باشلىقى ئاشرانى شېڭ زوڭغا سالامغا ئەۋەتتى ھەمدە ھەر قايسى بەگلىكلەرنىڭ خەرىتىسىنى تەييارلاپ ئوردىغا

تەقدىم قىلىدۇ. ئۇدۇن پادىشاھى جاۋشياڭغا ئۆز قەلىمى بىلەن يازغان خېتىدە جاۋشياڭنى «كۆن چىقىشتىكى بۈيۈك دۇنيانىڭ پاسىبان خوجىسى» دەپ تەرىپلىدى.

سۇڭ سۇلالىسى زۇڭشېنىنىڭ يۈەنفېڭ 8 - يىلى (مىلادىيە 1085 - يىلى)

ئۇدۇن ئەلچى تەيىنلەپ شېڭزۇڭ خانغا ئولپان ئەۋەتتى. سۇڭ سۇلالىسىدىن تاڭغۇتلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، غەربىي يۇرتنىڭ سودا يولىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى ئىلتىجا قىلدى.

سۇڭ سۇلالىسى جېزۇڭنىڭ شياۋشېڭ يىللىرى (مىلادىيە 1094 - يىلىدىن 1097 - يىلىغىچە)

ئۇدۇن پادىشاھى قۇتلۇق ئومكۆنى تەيىنلەپ سۇڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا مەكتۇپ ئەۋەتتى، مەكتۇپتە لەشكەر ئەۋەتىپ گەنجۇ، شاجۇ، سۇجۇ قاتارلىق ئۈچ ئايماقنى ھۇجۇم بىلەن ئېلىپ، سۇڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ شەپقىتىگە جاۋاب قايتۇرۇشنى خالايدىغان-لىقىنى بىلدۈردى.

جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى نىڭزۇڭنىڭ جياڭدىڭ 5 - يىلى (مىلادىيە 1212 - يىلى)

غەربىي لياۋ خانى كۈچلۈك ئۇدۇننى ئىگىلىۋالدى ۋە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مۇسۇلمانلارنى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىش توغرىسىدا مەجبۇرلاش بۇيرۇقى چۈشۈردى ھەمدە ئىسلام دىنى ئۆلىماسىنى نەق مەيداندا قەتل قىلدى.

جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ نىڭزۇڭنىڭ جيادىڭ 11 - يىلى (مىلادىيە 1218 - يىلى) ئەتىياز بىلەن ياز ئارىلىقىدا

چىڭگىزخاننىڭ جەبە قەبىلىسى غەربكە يۈرۈش قىلىپ، ئۇ-دۇن قاتارلىق جايلارنى ئىگىلىدى ھەمدە ھازىرقى تاشقورغان ئەتراپىدا كۈچلۈكنىڭ كاللىسىنى ئالدى. غەربىي لياۋ سۇلالىسى ھالاك بولدى.

جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى نىڭزۇڭنىڭ جيادىڭ 14 - يىلى (مىلادىيە 1221 - يىلى)

چىڭگىزخان خوتەن، قەشقەر قاتارلىق جايلارغا دارغاچ (يەر-لىك ئەمەلدار) تەيىنلىدى.

يۈەن سۇلالىسى

شىزۇخان جۇڭتۇڭنىڭ 1 - يىلى (مىلادىيە 1260 - يىلى)
قۇبلاي كەيپىڭدا ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلدى.
شىزۇنىڭ جىيۈەن 8 - يىلى (مىلادىيە 1271 - يىلى)
قۇبلاي يۈەن سۇلالىسىنى قۇردى. شىنجاڭ يۈەن سۇلالىسى مەركىزىي ھاكىمىيىتىنىڭ رەسمىي ئۆلكىسى بولدى. ئۇدۇن قاتارلىق جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىغا يۈەن سۇلالىسى مەركىزىي ھاكىمىيىتى بىۋاستە ئارغۇ تەيىنلەپ ھۆكۈمرانلىق قىلدى.
شىزۇنىڭ جىيۈەن 9 - يىلى (مىلادىيە 1272 - يىلى)
قۇبلاي ئەمىرلەشكەر بۇخا تېمۇرنى ئۇدۇن قاتارلىق جايلارغا يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتتى.
شىزۇنىڭ جىيۈەن 13-يىلى (مىلادىيە 1276-يىلى) 10 - ئاي
قۇبلاي بېستەي بىلەن قۇبلاي باتۇرنى باش ئەمىرلەشكەر قىلىپ تەيىنلەپ، موڭغۇل لەشكەرلىرىدىن 1000 كىشى، خېشى لەشكەرلىرىدىن 1000 كىشىنى ئۇدۇننى قوغداشقا ئەۋەتتى.
شىزۇنىڭ جىيۈەن 16 - يىلى (مىلادىيە 1279 - يىلى)
يۈەن سۇلالىسى ئۇدۇندا ئايغاقچى مەھكىمىسى، باش ئەمىر لەشكەر مەھكىمىسى قۇرۇپ، ئۇدۇننى بىۋاستە باشقۇردى.
شىزۇنىڭ جىيۈەن 17 - يىلى (مىلادىيە 1280 - يىلى)
قايدۇ توپىلاڭچى قوشۇنلىرى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى يوللارغا تاجاۋۇز قىلدى، قۇبلاينىڭ بۇيرۇقى بىلەن باش ئەمىر-لەشكەر يەخەنتېگىن بىلەن ياردەمچى باش ئەمىرلەشكەر ليۇ ئېن موڭغۇل - خەنزۇ قوشۇنلىرىنى باشلاپ ئۇدۇنغا جازا يۈرۈشى قىلدى، سەپەر ئۈستىدە ليۇ ئېن باش ئەمىرلەشكەر قوشۇمچە

ئايغاقچى قىلىپ ئۆستۈرۈلدى.

شىزۇنىڭ جىيۇەن 18 - يىلى (مىلادىيە 1281 - يىلى)

لىيۇ ئېن ئۇدۇندا پىستىرما قۇرۇپ قايدۇ توپىلاڭچى قوشۇنلىرىدىن ئۇغۇنيەن قەبىلىسىنىڭ بىر تۈمەندىن ئارتۇق ئادىمىنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى، قايدۇ بابانى 30 مىڭ ئادەم باشلاپ ئۇدۇنغا قايتا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. لىيۇ ئېن ئاز كۈچ بىلەن كۆپ دۈشمەنگە تەڭ كېلەلمەي، لەشكەرلىرىنى باشلاپ شەرققە چېكىندى.

شىزۇنىڭ جىيۇەن 19 - يىلى (مىلادىيە 1282 - يىلى)

قۇبلاينىڭ بۇيرۇقى بىلەن ماڭغۇ قوشۇن باشلاپ ئۇدۇنغا ھۇجۇم قىلىپ بابا قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلدى.

شىزۇنىڭ جىيۇەن 20 - يىلى(مىلادىيە 1283-يىلى) 1 - ئاي

قۇبلاي قۇتلۇق مىشقا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، گەنجۇ قوشۇنلىرىنى باشلاپ بېرىپ ئۇدۇننى قوغداشقا ئەۋەتتى.

شىزۇنىڭ جىيۇەن 23 - يىلى (مىلادىيە 1286 - يىلى)

يۇەن سۇلالىسى ئۇدۇن، يەكەنلەردە 13 ئورۇندا ئۆتەڭ قۇردى.

شۇ يىلى ئۇدۇندا بوياقچىلىق جۇجۇقى قۇرۇلۇپ، يىپەك توقۇمىچىلىق، بوياقچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇردى.

شۇ يىلى ئۇدۇندا خەزىنە ئامبىرى قۇرۇلۇپ، مەركىزىي ھاكىمىيەتنىڭ پۇللىرىنى تارقاتتى.

شىزۇنىڭ جىيۇەن 24 - يىلى (مىلادىيە 1287 - يىلى)

ئۇدۇندا ئېغىر ئاپەت يۈز بەردى. يۇەن سۇلالىسى مەركىزىي ھاكىمىيىتى بىر تۈمەن يامبۇ چىقىرىپ ئۇدۇننى قۇتقۇزدى.

شۇ يىلى يۇەن سۇلالىسى مەركىزىي ھاكىمىيىتى 310 لەشكەرنى ئۇدۇندا بوز يەر ئېچىشقا ئەۋەتتى.

يۇەن سۇلالىسى ئۇدۇن، قەشقەرلەردىن 1050 ئائىلە ھۈنەرۋەننى بوز يەر ئېچىشقا بۇيرۇدى.

شىزۇنىڭ جىيۈەن 26 ـ يىلى (مىلادىيە 1289 ـ يىلى)

قۇبلاي ئۇدۇندىكى ئايغاقچى مەھكىمىسى، باش ئەمىرلەشكەر مەھكىمىسىنى ئەمەلدىن قالدۇردى.

مىڭ سۇلالىسى

مىڭ سۇلالىسى خۇيدىنىڭ جيەن ۋېن 1 ـ يىلى (مىلادىيە 1399 ـ يىلى)

خىزىر خوجا ئۆلدى. ئوغلى شەمئى جاھان خانلىق تەختىگە ئولتۇردى. تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى يەنىلا خۇدايداد ھۆكۈمرانلىقىدا بولدى. ئۇدۇن قېدىر شاھنىڭ بىۋاستە ھۆكۈمرانلىقىدا بولدى.

مىڭ سۇلالىسى چېڭزۇنىڭ يۇڭلې 4-يىلى (مىلادىيە 1406-يىلى) 7 ـ ئاي

ئۇدۇن موللا ھەسەننى ئەلچىلىككە تەيىنلەپ، مىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا يەرلىك مەھسۇلات تەقدىم قىلدى. 12 ـ ئايدا مىڭ سۇلالىسى پەنساد شىڭ جۇڭمۇچى قاتارلىقلارنى ئۇدۇن ئەلچىلىرى بىلەن بىرگە ئۇدۇنغا ئەۋەتتى.

مىڭ سۇلالىسى چېڭزۇنىڭ يۇڭلې 6-يىلى (مىلادىيە 1408-يىلى) 7 ـ ئاي

ئۇدۇن ئوردىغا قاشتېشى ئولپان تاپشۇردى. مىڭ سۇلالىسى شىغاۋۇل پىرقىسىدىن پەنساد شاڭ خېڭنى مۇھۇرلۇك مەكتۇپ، پۇل ـ پۇچەك ئېلىپ ئۇدۇندىن ھال سوراشقا ئەۋەتتى.

مىڭ سۇلالىسى چېڭزۇنىڭ يۇڭلې 18 ـ يىلى (مىلادىيە 1420 ـ يىلى) 6 ـ ئاي

ئۇدۇن ئوردىغا ئات ئولپان تاپشۇردى. مىڭ سۇلالىسى چېن چېڭ، گوجىڭلارنى ئاق ئالتۇن، پۇل ـ پۇچەك ئېلىپ ھال سوراشقا ئەۋەتتى.

مىڭ سۇلالىسى چېڭزۇنىڭ يۇڭلې 20 ـ يىلى (مىلادىيە 1422 ـ يىلى)

ئۇدۇن ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا قاشتېشى ئولپان تاپشۇردى، مىڭ سۇلالىسى ئوردىسى ئاق ئالتۇن، يوللۇق تاۋار، شايى ئىنئام قىلدى.

مىڭ سۇلالىسى چېڭزۇنىڭ يۇڭلې 22 - يىلى (مىلادىيە 1424 - يىلى)

ئۇدۇن ئەلچى شەمشىدىننى ئوردىغان ئات ۋە يەرلىك مەھسۇلات ئولپان تاپشۇرۇشقا ئەۋەتتى. مىڭ سۇلالىسى پۇل ئىنئام قىلدى.

مىڭ سۇلالىسى يىڭزۇڭنىڭ جېڭتوڭ يىللىرى

قېدىر شاھ ئۆلدى. خان نەزەرمىرزا، قۇل نەزەرمىرزىلار ئۇدۇنغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇلار خۇدايدادنىڭ كىچىك ئوغلى سەئىدى ئەخمەت مىرزا ۋە نەۋرىسى ئابابەكرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بويسۇنۇشنى خالىمىغانلىقتىن، ئۇدۇن بىلەن قەشقەر ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش پارتلىدى.

مىڭ سۇلالىسى شيەنزۇڭنىڭ چېڭخۇا 13 - يىلى (مىلادىيە 1477 - يىلى)

ئابابەكرى خان نەزەر مىرزا ۋە قۇلنەزەر مىرزىنى قەستلەپ ئۆلتۈرۈپ، ئۇدۇنغا 36 يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

مىڭ سۇلالىسى ۋۇزوڭنىڭ جېڭدى 8 - يىلى (مىلادىيە 1513 - يىلى)

سەئىدىي ئەمىردان ئېلى بىلەن بەگ ماخمۇتنى ئەۋەتىپ، ئابابەكرىنى مەغلۇپ قىلىپ، قەشقەر، ئۇدۇن قاتارلىق جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

مىڭ سۇلالىسى شىزۇڭنىڭ جياچىڭ 12 - يىلى (مىلادىيە 1533 - يىلى)

سەئىدىي ئۆلدى، خانلىق تەختىگە چوڭ ئوغلى ئابدۇرەشىدخان ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇدۇننى باشقۇردى.

مىڭ سۇلالىسى مۇزوڭلوڭنىڭ 4 - يىلى (مىلادىيە 1570 - يىلى)

سولتان ئابدۇرەشىدخان ئۆلۈپ، خانلىق تەختىگە ئوغلى ئابدۇكېرىم ۋارىسلىق قىلدى. ئۇدۇن ئابدۇكېرىمنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولدى.

چىڭ سۇلالىسى

كاڭشىنىڭ 17 - يىلى (مىلادىيە 1678 - يىلى)

جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى غالدان جەنۇبىي شىنجاڭغا ھۇجۇم قىلىپ، چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئاخىرقى خانى ئىسمائىل خاننى ۋە ئۇنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنى تۇتۇپ كېتىپ، ئاق تاغلىقلاردىن بولغان ئاپاق خوجىنى يۆلەپ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قورچاق خانى قىلىپ تۇرغۇزدى. شۇ يىلى خوتەن جۇڭغارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتۈپ كەتتى.

كاڭشىنىڭ 36 - يىلى (مىلادىيە 1697 - يىلى)

غالدان چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ زەربىسى بىلەن تۇيۇق يولغا كىرىپ قېلىپ، زەھەر ئىچىپ ئۆلۈۋالدى. سېۋىن ئارۇبدان جۇڭغارلارنىڭ ئاقساقىلى بولدى. ئۇدۇن سېۋىن ئارۇبدانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولدى.

كاڭشىنىڭ 55 - يىلى (مىلادىيە 1716 - يىلى)

سېۋىن ئارۇبدانىنىڭ ئىنىسى سېرىن دوندۇپ 6000 لەشكەرنى باشلاپ ئۇدۇندىن ئۆتۈپ، چوڭ تاغلاردىن ئېشىپ شىزاڭغا كىرىپ، شىزاڭ لەشكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلدى.

كاڭشىنىڭ 56 - يىلى (مىلادىيە 1717 - يىلى)

سېرىن دوندۇپ بۇدالا سارىيىغا قورشاپ ھۇجۇم قىلىپ، لاساڭخاننى ئۆلتۈردى.

چيەنلۇڭنىڭ 20 - يىلى (1755 - يىلى)

چىڭ سۇلالىسى لەشكەرلىرى جۇڭغارلار قەبىلىسىنى تىنچىتتى. شۇ يىلى 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى چوڭ - كىچىك خوجىلار چىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدىغانلىق-

نى بىلدۈردى. خوتەننىڭ ھاكىمى ئابدۇللا چىڭ سۇلالىسىگە بويسۇندى.

چيەنلۇڭنىڭ 23 - يىلى (مىلادىيە 1758 - يىلى) 9 - ئاي

خوتەن شەھىرىنىڭ بېگى خوجىسى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا بەيئەت قىلىپ، خوجا جاھاننى قوغلاپ يوقىتىشقا ئاتلاندى. چىڭ سۇلالىسى ئۇنىڭغا ئۇدۇندىكى ئالتە شەھەرنىڭ ھاكىم بېگى دەپ ئوتۇغات بەردى. 8 - ئايدا بېزى دەپ، 11 - ئايدا ئىنانچىخان دەپ ئوتۇغات بەردى.

شۇ يىلى 12 - ئاي

خوجا جاھاننىڭ ئىشغالىيەتچى قوشۇنى خوتەن شەھىرىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. چىڭ سۇلالىسى سانغۇنى چىلىنزابۇ قاتارلىقلار ئۇيغۇرلاردىن 1000 دىن ئارتۇق ئاممىغا باشلامچىلىق قىلىپ، خوجا جاھاننىڭ ئىشغالىيەتچى قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلدى.

چيەنلۇڭنىڭ 24 - يىلى (مىلادىيە 1759 - يىلى) نىڭ باشلىرىدا

چىڭ سۇلالىسى سانغۇنى شۇ خېدې 15 مىڭ نەپەر چىڭ لەشكىرىنى باشلاپ خوتەنگە كېلىپ ئورۇنلاشتى، ئۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە خوتەندە بىر نەپەر خان ئامبال، بىر نەپەر ياردەمچى خان ئامبال تۇرغۇزدى، يەكەن خان ئامبىلىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. بۇ مەزگىلدە ئۇدۇن بىرئاز تىنچلاندى، شۇ خېدېنىڭ قوشۇنلىرى يەكەنگە بېرىپ قارا سۇ لاگېرىدىكى ئورۇشقا قاتناشتى. 1 - ئاينىڭ 14 - كۈنى قارا سۇ لاگىرى قورشاۋدىن قۇتۇلدى. ياردەمچى سانغۇن فۇدې 4 - ئايدا لەشكەر باشلاپ ئۇدۇنغا كەلدى. ئۇدۇن تىنچلاندى. 7 - ئايغا كەلگەندە، ئىككى يىل داۋاملاشقان چوڭ - كىچىك خوجىلار توپىلىڭى تىنچىتىلدى.

شۇ يىلى

چىڭ سۇلالىسى سانغۇنى چىلىنزابۇ قاتارلىقلار بەگ ئەسمەت، ئابدۇخالىقلار تەمىنلىگەن ئەھۋالغا ئاساسەن، چىڭ سۇلا-

لىسى ئوردىسىغا خوتەندىكى ئالتە شەھەرنىڭ چوڭ ـ كىچىك بەگلىرىنىڭ ئىسمى، نوپۇسى، ئاشلىق، چارۋا سانىنى تۇنجى قېتىم يوللىدى.

داۋگۇاڭنىڭ 6 ـ يىلى (مىلادىيە 1826 ـ يىلى)

جاھانگىر خوجا 3 ـ قېتىم توپىلاڭ كۆتۈردى. 9 ـ ئايدا جاھانگىر خوجىنىڭ توپىلاڭچى قوشۇنلىرى خوتەننى ئىشغال قىلىۋالدى.

داۋگۇاڭنىڭ 7 ـ يىلى (مىلادىيە 1827 ـ يىلى) 4 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى

چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى جاھانگىر خوجا قوشۇنلىرىنى قوغلاپ چىقىرىپ، خوتەننى قايتۇرۇۋالدى.

داۋگۇاڭنىڭ 25 ـ يىلى (مىلادىيە 1845 ـ يىلى) 5 ـ ئاي

لىن زېشۈي جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بوز يەر ئەھۋالىنى ئىگىلەش ئۈچۈن قاراقاش، خوتەن، لوپ قاتارلىق جايلارغا كەلدى.

شيەنفېڭنىڭ 7 ـ يىلى (مىلادىيە 1857 ـ يىلى)

جەنۇبىي شىنجاڭدا ۋېلىخان توپىلىڭى يۈز بەردى. 7 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا ۋېلىخان توپىلاڭچى قوشۇنى خوتەنگە پاراكەندىچىلىك سېلىپ، خوتەن ھەربىي راباتىنى بۇزۇپ تاشلىدى. 8 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى خوتەننى قايتۇرۇۋالدى.

تۇڭ جىنىڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 1864 ـ يىلى)

خوتەن ھاكىمبېگىنىڭ ئوغلى خەزىنىچى ئاقسۇدىن خوتەنگە يوشۇرۇن كېلىپ، قازى كالان ھەبىبۇللا مۇپتى ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئىسھاقخان بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، چىڭ سۇلالىسى لەشكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، ھەر مىللەت خەلقىنى قىرغىن قىلىپ، خوتەننى بۇلىۋالدى. ھەبىبۇللا مۇپتى ئۆزىنى خوتەن خانى دەپ ئېلان قىلدى.

تۇڭجىنىڭ 5 ـ يىلى (مىلادىيە 1866 ـ يىلى) 11 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى

ياقۇپ بەگ يەكەنگە كەلدى. بۇزۇرۇكنىڭ نامىنى كۆتۈرۈپ

چىقىپ، خوتەن خانى ھەبىبۇللا مۇپتىغا خەت يېزىپ، خوتەندىكى مازار - ماشايىقلارنى تاۋاپ قىلىشنى ئىلتىجا قىلدى. ھەبىبۇللا مۇپتى ئالدىنىپ ئۇنى كۇتۇۋېلىش ئۇچۇن شەھەر سىرتىغا چىققاندا، ياقۇب بەگ ئۇنى تۇتۇپ يەكەنگە ئېلىپ بېرىپ ئۆلتۇرۇۋەتتى. ياقۇب بەگ ئالدامچىلىق ۋاستىسى بىلەن خوتەننى قولغا كەلتۇرگەندىن كېيىن، لەشكىري كۇچىنى ئورۇنلاشتۇردى. خوتەن خەلقى قوزغىلىپ قارشىلىق كۆرسىتىپ، كۇرەشنى بىر ئايدىن كۆپرەك داۋاملاشتۇردى، ئاخىرىدا ياقۇب بەگ خوتەن شەھىرىنى ئىشغال قىلدى. ياقۇب بەگ شەھەر ئىچىدە دەھشەتلىك قىرغىنچىلىق قىلدى. 50 مىڭدىن ئارتۇق خوتەنلىك قۇربان بولدى.

گۇاڭ شۇينىڭ 3 - يىلى (مىلادىيە 1877 - يىلى) 8 - ئاي

خوتەن خانى نىياز زو زۇڭتاڭ، ليۇ جىنتاڭ قىسىملىرى جەنۇبىي شىنجاڭغا غەلىبىلىك يۇرۇش قىلىۋاتقان ۋەزىيەتتە ھەقەتكە قايتقانلىقىنى جاكارلىدى. 8 - ئاينىڭ ئاخىرى بەگقۇلى يەكەنگە توپلىغانلاردىن يۇنۇس خوتەنگە ھۇجۇم قىلدى. نىياز ئىنىسى ئىمىننى يۇنۇس قوشۇنلىرىنى توسۇشقا ئەۋەتىپ مەغلۇپ بولدى. نىياز قوشۇن باشلاپ خوتەن دەرياسىنى بويلاپ شىمالغا ئاتلىنىپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا قوشۇلدى. بەگقۇلى خوتەننى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئۇزۇن تۇرۇشقا جۇرئەت قىلالماي يۇنۇس بىلەن بىرگە قەشقەرگە چېكىندى.

گۇاڭ شۇينىڭ 4 - يىلى (مىلادىيە 1878 - يىلى) 11 - ئاي

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ليۇ جىنتاڭ قوشۇنلىرى ياساۋۇلبەگ دوڭ فۇشياڭنىڭ باشلامچىلىقىدا خوتەننى قايتۇرۇۋېلىپ، ياقۇب بەگ — بەگقۇلى گۇرۇھىنى قوغلاپ چىقاردى.

گۇاڭ شۇينىڭ 4 - يىلى (مىلادىيە 1878 - يىلى) قىش

سابىق خوتەن خانى نىيازنىڭ خانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىش قەستى ئەمەلگە ئاشماي، توپىلاڭ كۆتۇرۇشنى پىلانلىدى. بىر نەپەر ھۇنەرۋەن بۇ ئىشنى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا مەلۇم

قىلدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى نىيازنى دەرھال قولغا ئالـ
دى، نىياز تۈرمىدە ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى.

گۇاڭ شۈيىنىڭ 21 ـ يىلى (مىلادىيە 1895 ـ يىلى)

شۈيتسىيىلىك سۋېن ھېدىن خوتەنگە كېلىپ ئارخېئولوگـ
يىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى.

گۇاڭ شۈيىنىڭ 25 ـ يىلى (مىلادىيە 1899 ـ يىلى)

سۋېن ھېدىن خوتەنگە 2 ـ قېتىم كېلىپ، ئارخېئولوگىيەـ
لىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، زور تۈركۈمدىكى مەدەنىيەت
يادىكارلىقلىرىنى ئوغرىلاپ كەتتى.

گۇاڭ شۈيىنىڭ 26 ـ يىلى (1900 ـ يىلى) 6 ـ ئاي

ستەين خوتەنگە 1 ـ قېتىم ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشكە
كېلىپ، نۇرغۇن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئوغرىلاپ كەتتى.

گۇاڭ شۈيىنىڭ 28 ـ يىلى (مىلادىيە 1902 ـ يىلى) 9 ـ
ئاي

ياپونىيىلىك داگۇ گۇاڭرۈيىنىڭ ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى خوـ
تەنگە 1 ـ قېتىم كېلىپ ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ
باردى.

گۇاڭ شۈيىنىڭ 32 ـ يىلى (مىلادىيە 1906 ـ يىلى)

ستەين 2 ـ قېتىم ئۇدۇنغا كېلىپ ئارخېئولوگىيىلىك تەكـ
شۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، نۇرغۇن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى
ئوغرىلىقچە قېزىپ ئېلىپ كەتتى.

گۇاڭ شۈيىنىڭ 33 ـ يىلى (مىلادىيە 1907 ـ يىلى)

شىنجاڭغا چۈشۈرۈۋېتىلگەن ئەمەلدار جاۋ گۈيخۋا خوتەنگە
كېلىپ پىلە ـ ئۈجمىچىلىك توغرىسىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارـ
دى.

شۈەن تۇڭنىڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 1909 ـ يىلى)

ياپونىيىلىك جى رۈيچاۋ تۈنجى قېتىم خوتەنگە كېلىپ ئارـ
خېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى.

شۈەن تۇڭنىڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 1911 ـ يىلى) ئەتىياز

ياپونىيىلىك جى رۇيچاۋ 2 ـ قېتىم ئۈدۈنغا كېلىپ ئارخېـ
ئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى، ئېگىز تاغلاردىن ئېـ
شىپ شىنجاڭغا بېرىشقا تەييارلاندى. كېيىن شىنخەي ئىنقىلابى
پارتلىغانلىقتىن بۇ پىلانى ئەمەلگە ئاشمىدى.

جۇڭخۇا مىنگو دەۋرى

مىنگونىڭ 1 ـ يىلى (1912ـيىلى) 6 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى
چاررۇسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى تۇرۇش يۈزىسىدىن
چىرا ۋەقەسى پارتلىدى. كەڭ ئاما، جۈملىدىن ۋەتەنپەرۋەر
ئەمەلدارلار چىرا ئامبىسىنىڭ زوراۋانلىقىغا قارشى تۇرۇش، ۋە-
تەننى سۆيۈش كۈرىشىگە ئارقا ـ ئارقىدىن مەدەت بەردى.

مىنگونىڭ 2 ـ يىلى (1913 ـ يىلى)

ستەين 3 ـ قېتىم ئۈدۈنغا كېلىپ مەدەنىيەت يادىكارلىقلى-
رىنى ئوغرىلىقچە قازدى.

مىنگونىڭ 4 ـ يىلى (1915 ـ يىلى)

خوتەن، لوپ، كېرىيىلەردە گېلاۋخۇيچىلار باش كۆتۈرۈپ
چىقتى، شىنجاڭنىڭ دۇبەنى ياڭ زېڭشىن ئىككى يىلىك ئاتلىق
قوشۇن ئەۋەتىپ، بۇ ئۈچ ناھىيىدە ئۇلارنى باستۇردى.

مىنگونىڭ 4 ـ يىلى (1915 ـ يىلى)

رۇسىيىلىك ماروف خوتەنگە ئېكسپېدىتسىيە ئۈچۈن كې-
لىپ، سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئاخباراتلارنى توپلىدى.

مىنگونىڭ 6 ـ يىلى (1917 ـ يىلى)

خوتەندە ۋابا كېسىلى پەيدا بولۇپ، بەش يىل داۋام قىلىپ
100 مىڭغا يېقىن ئادەم ئۆلۈپ كەتتى.

مىنگونىڭ 9 ـ يىلى (1920 ـ يىلى)

خوتەندە ۋىلايەت تەسىس قىلىندى.

مىنگونىڭ 18 ـ يىلى (1929 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرى-
لىرى)

ئىلىمىزنىڭ مەشھۇر ئارخېئولوگىيە ئالىمى پروفېسسور خۇاڭ ۋېنبېي خوتەنگە كېلىپ، نۇقتىلىق ھالدا راۋاق، ئاق سېپىل قاتارلىق جايلاردا ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى.

مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى)

سۇېن ھېدىن ئۈدۈنغا 3 - قېتىم كېلىپ ئارخېئولوگىيە-لىك تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى.

مىنگونىڭ 22 - يىلى(1933-يىلى) 2 - ئاينىڭ 17 - كۈنى

مۇھەممەت ئىمىن قاراقاشتا توپىلاڭ كۆتۈردى، 5 - ئايدا ئاتالمىش «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نى قۇر-دى.

مىنگونىڭ 23 - يىلى 5 - ئاي (1934 - يىلى 6 - ئاي)

ماخۇسەن قوشۇنلىرى مۇھەممەت ئىمىننىڭ قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلدى. مۇھەممەت ئىمىن ھىندىستانغا قېچىپ كەتتى.

مىنگونىڭ 26 - يىلى 9 - ئاي (1937 - يىلى 10 - ئاي)

شىڭ شىسەينىڭ ئۆلكە ئارمىيىسى خوتەنگە كېلىپ ئورۇن-لاشتى. ماخۇسەن ئاز ساندىكى يېقىنلىرىنى باشلاپ ھىندىستانغا قېچىپ كەتتى.

مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) 3 - ئاي

پەن بونەن، گۇجىيۇەن، تەن گۇيياۋ، ما رۇي، چېن جې-شۇ، ماشۇ، شۆ خەندىڭ، خۇاڭ يۇڭچېڭ، چيەن پىڭ قاتارلىق 9 نەپەر كوممۇنىست ئارقا - ئارقىدىن خوتەنگە كېلىپ ئىشلىدى.

مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى)

خوتەن گېزىتخانىسى قۇرۇلۇشقا باشلىدى. 1939 - يىلى 3 - ئايدا خوتەن گېزىتخانىسى ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە خوتەن گېزى-تىنى رەسمىي بېسىپ تارقاتتى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن

1949 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى

جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 1 ـ دالا ئارمىيىسى 1 ـ بىڭتۈەن 2 ـ جۈن 5 ـ شى 15 ـ تۈەنىنىڭ ئالدىن يۈرەر قىسمى خوتەنگە كىرىپ ئورۇنلاشتى.

1949 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى

جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 2ـجۈن 5ـشى 15 ـ تۈەنىنىڭ ئاساسىي قىسمى تەكلىماكان قۇملۇقىنى كېسىپ ئۆتۈپ خوتەنگە كىرىپ ئورۇنلاشتى، داغدۇغىلىق ھالدا شەھەرگە كىرىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى.

1950 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 2 ـ جۈن 5 ـ شى 15 ـ تۈەنىنىڭ پارتكومى خوتەنىنىڭ ھەر قايسى ناھىيىلىرىگە ھەربىي ئىدارە قىلىش گۇرۇپپىسى ئەۋەتىپ، گومىنداڭ ھاكىمىيىتىگە قارىتا ھەربىي ئىدارە قىلىش يۈرگۈزدى.

1950 ـ يىلى 3 ـ ئاي

خوتەن ۋىلايىتىگە قاراشلىق ناھىيىلەردە ناھىيىلىك پارتكوم قۇرۇلدى ھەمدە تېزدىن ناھىيە، يېزىلىق خەلق ھاكىمىيىتى قۇرۇلدى.

ئاپتورى: سۈن بىن